

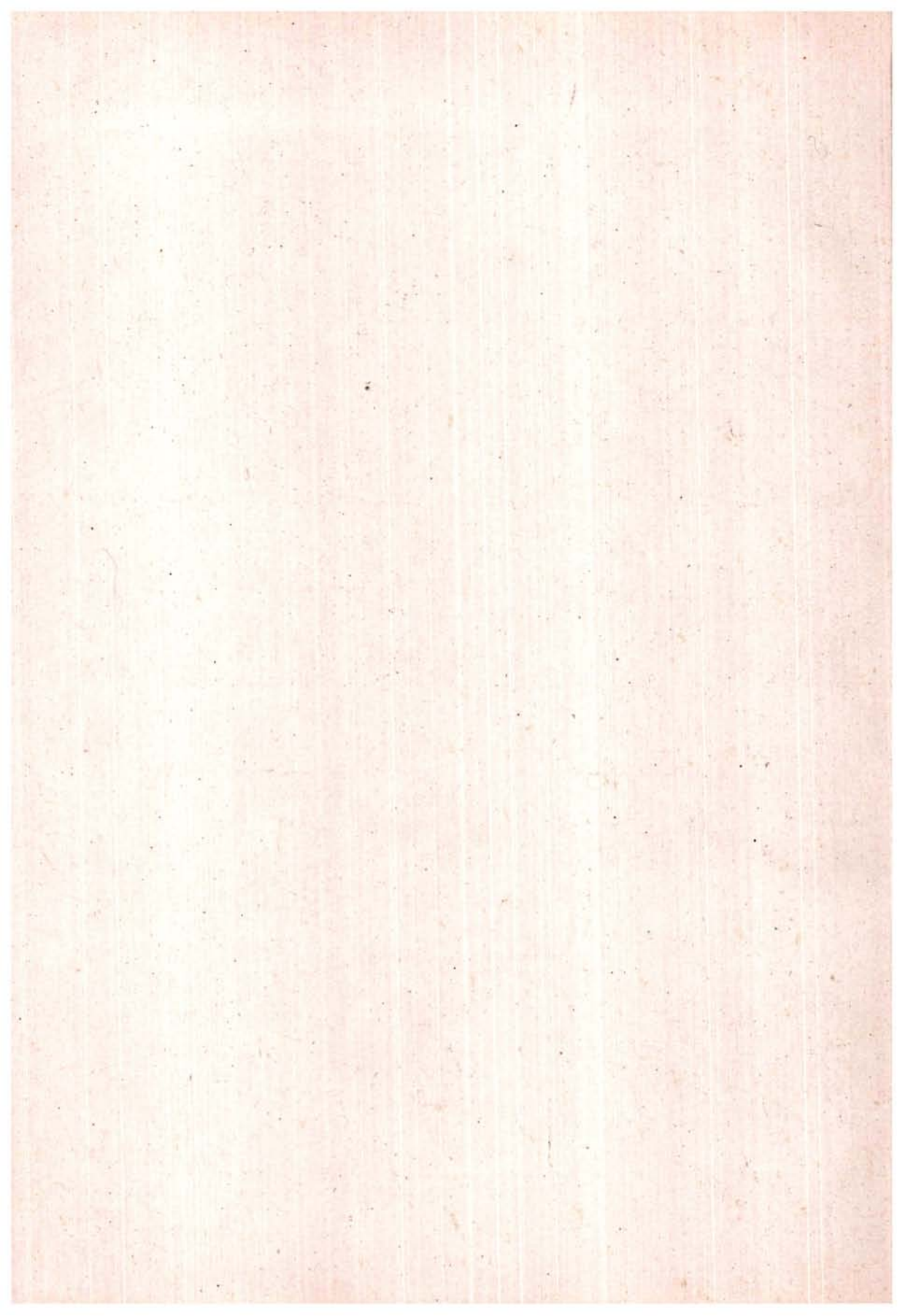
AZ

ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1963

1964

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1963—1964

BUDAPEST, 1966

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1963—1964

BUDAPEST, 1966

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
BÉLLEY PÁL
HARASZTHY GYULA
KERESZTURY DEZSŐ

FELELŐS SZERKESZTŐ
DEZSÉNYI BÉLA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
M. GÖNCZY ILONA

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT — TABLE DES MATIÈRES

I. A könyvtár életéből

Kóhalmi Béla köszöntése	9
Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1963—1964-ben	11
Деятельность Государственной библиотеки им Сечени в 1963—1964 году. . .	29
Report on the activity of the National Széchényi Library in 1963—1964	31
Gombocz István: Unesco egyezmények a nemzetközi kiadványcsere szabályozására	34
The new Unesco Conventions concerning the international exchange of publications .	52

II. A könyvtári munka módszertani kérdéseiről

Babiczký Béla: A reprográfia jelentősége a korszerű nemzeti könyvtárban	57
Die Bedeutung der Reprographie für die zeitgemässe Nationalbibliothek	66
Takács Menyhért: A Hírlaptár szakkatalógusának átalakítása	68
Vorschlag zu einer Umgestaltung des Zeitschriften-Sachkatalogs	73
Pethes Iván: A zeneművészet és a zenetudomány könyvtári osztályozásának kérdései ...	74
Problems relating to the classification of music and musicological literature in libraries	92
Németh Mária: Jugoszlávia nemzeti könyvtárainak funkciói	94
Die Funktionen der Nationalbibliotheken Jugoslawiens	106

III. Az OSZK gyűjteményeinek anyagából

Soltész Zoltánné: Az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteménye	109
The collection of incunabula in the National Széchényi Library	128
Fazakas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez (Negyedik közlemény)	129
Nachträge zu den Bänden I—III. der „Régi Magyar Könyvtár“ (Alte Ungarische Bibliothek) von Károly Szabó (Vierte Folge)	140
Durza Sándor: Egy korai itáliai ars dictaminis az Országos Széchényi Könyvtár kódex- ben	141
Eine frühe italienische „Ars dictaminis“ in der Handschriftensammlung der Széchényi-Nationalbibliothek	153
Windisch Éva: A magyar tudománytörténet forrásaiból	155
Documents hongrois servant de sources à l'histoire des sciences	175

IV. Könyvtár- és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>Borsa Gedeon</i> : A római Szent Péter bazilika építése javára hirdetett búcsú magyarországi terjesztésére készített nyomtatványok (1508—1509.)	179
Druckwerke, die für die ungarländische Verbreitung des Ablasses wegen der Förderung des Baues des neuen St. Peter Basilika in Rom in den Jahren 1508—1509 hergestellt wurden	186
<i>Somkúti Gabriella</i> : Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában!	187
Contemporary scientific literature in Ferenc Széchényi's and László Teleki's library	208
<i>Ferenczy Endréné</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár Olvasószolgálatának története 1802—1919.	210
The history of the National Széchényi Library's Readers Service (1802—1919)	233
<i>Dán Róbert</i> : Kéziratok magyar nyelvű Talmud recenzió a XVIII. századból	235
A Hungarian Talmud review in manuscript from the 18. century	240
<i>Tardy Lajos</i> : Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi pesti Naplójából	241
Из венгерского дневника П.И. Кеппена в 1822 году	247
<i>Szabadné Szegő Judit</i> : Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban.	248
Konkurrenzkampf zwischen Budaer Leihbibliotheken im Reformzeitalter	250
<i>Berlász Jenő</i> : Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára	263
L'acquisition pour la bibliothèque nationale de la collection privée d'István Horvát	263
<i>Busa Margit</i> : A legelső magyarországi német nyelvű női folyóirat	265
Die erste ungarländische Damenzeitschrift in deutscher Sprache	269
<i>Kozocsa Sándor</i> : Casanova Magyarországon	270
Casanova en Hongrie	284
<i>Terbe Lajos</i> : Oroszországban illetve a Szovjetunióban megjelent magyar nyelvű lapok 1915—1921.	286
Венгерские газеты вышедшие в России до 1916 и в Советском Союзе 1917—1921 гг.	298
<i>Markovits Györgyi</i> : Egy illegális lap és József Attila. A Front.	299
La revue „Front” et le poète Attila József	311

I.

A KÖNYVTÁR ÉLETÉBŐL

Kőhalmi Béla köszöntése

Nyolevan esztendőből ötvenötöt könyvtárban és könyvtári szervezési munkával töltött el. A *Holló* Lajos szerkesztette *Magyarország*, a régi *Magyar Hírlap*, a *Huszdik Század* novellairója, majd kultúrpolitikai, könyvészeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányírója 1909-ben lett *Szabó* Ervin munkatársa a Fővárosi Könyvtárban. Vezette a könyvtár első, máig is ható eredménnyel járó reorganizációját. 1913-ban megindította *Könyvtári Szemle* című folyóiratát — bizvást mondhatjuk, az első szakfolyóiratot, amely a könyvtáros útját a műhely kényelmes zártágából a történelem nagy forgalmú keresztútja felé irányította. *Kőhalmi*, mint *Szabó* Ervin minden munkatársa, a könyvtár műveltségterjesztő munkáját, a bibliográfia tudományszervező feladatát nem elszigetelve, hanem az általános kultúrpolitika részeként nézte: az egész nép felemelkedésének eszközét látta bennük.

1919-ben a Tanácsköztársaság adott lehetőséget tervei megvalósításához. Bámulatos, mennyi feladattal birkózott meg és ezen túl mennyi feladatot ismert még fel rövid idő alatt a *Kőhalmi* és *Dienes* László által vezetett intézmény: az első könyvtárosi kormányhivatal nemcsak Magyarországon, de talán az egész világon. A *Tanácsköztársaság Könyvtárügye* című folyóiratnak Hírlaptárunk gyűjteményében meglevő számai pontról pontra követik ennek a munkának a fázisait, amelyről maga *Kőhalmi* adott ki az OSZK kiadványai között összefoglaló művet 1959-ben.

Kőhalmi Béla kapcsolata az Országos Széchényi Könyvtárral a kritika megvesztegethetetlen hangján kezdődött már akkor, amikor 1913-ban a hiányzó, illetve félbeszakadt nemzeti bibliográfia ügyét szóvá tette. Egy 1959-ben írt cikke klasszikusan fejti ki a forradalmi célkitűzések megvalósítása és a hagyománytisztelet közti viszonyt a kulturális intézmények sorsának alakulásában. Rámutatott, hogy a Széchényi Könyvtár régi vezetői hagyománytisztelet címén tértek ki fontos feladatok elől. 1919-ben mégis ő védte a Könyvtár hagyományos nemzeti gyűjtőkörét: a könyvtári megbízottak alapelvei szerint az „a magyar nyelvű és a magyar dolgokra vonatkozó nyomtatványok teljes gyűjteménye volna, inkább a jövő kutatója és a múlt történetírója számára”. A Széchényi Könyvtár már akkor érezhető helyhiányára is keresett orvosságot *Kőhalmi* Béla: a Nemzeti Múzeum egész épületét a könyvtár céljaira akarta igénybe venni.

A *Horthy*-korszak hosszú időre emigrációba kényszerítette. A publicista *Kőhalmi* lépett újra előtérbe, akit a könyvtárosság számára majd csak a felszaba-

dulás hódított teljesen vissza. A Fővárosi Könyvtár újjáépítésében való részvétel után az Országos Könyvtári Központhoz s annak beolvasásával az Országos Széchényi Könyvtárhoz került mint tudományos tanácsadó. Az Országos Könyvtárügyi Tanácsnak kezdetől fogva tagja, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártudományi Bizottságának kezdetől fogva elnöke volt. De ott láttuk az egyetemi könyvtárosképzés megindulásánál is. Sokágú munkájának megkoronázása volt a Kossuth-díj és az egyetemi tanszék.

A magyar bibliográfiai tudományt néhány a felszabadulás óta írt alapvető cikke és egyetemi jegyzetei újították meg. Most, amikor a Könyvtár nevében, mint volt munkatársai köszöntjük, nem egy befejezett életpálya szemléletébe merülünk. *Kőhalmi* Béla ma is itt van közöttünk, frissebben, mint valaha, lapot szerkeszt, mint ötven évvel ezelőtt, tanácsot várunk tőle ma is fontos kérdésekben. Ez a még folyvást munkás, eredményes élet talán szebb kitüntetés mindazonkánál, amelyek *Kőhalmi* Bélát az évfordulón érik.

Az Országos Széchényi Könyvtár működése az 1963—1964. években

Könyvtárunk munkájáról szóló beszámolók az előző években általában a könyvtár feladatrendszerének kettősségéből, a közvetlen *könyvtári* és a közvetett *könyvtárügyi* szolgáltatásokból indultak ki. 1963-tól kezdve azonban ezekkel egyenértékűen előtérbe került egy harmadik feladatkör is, azoknak a feladatoknak összessége, melyek az új épületben való működés előkészítésére irányulnak. Ezzel az új nemzeti könyvtár kialakításának feladata kilépett a tervezés stádiumából, és megkezdődött a végrehajtás szakasza, ami egyben lehetőséget nyitott arra is, hogy újra fogalmazzuk könyvtárunk feladatainak teljes rendszerét, munkaszervezetét és munkamódszereit is. Így e harmadik feladatkör — egy korszerű nemzeti könyvtár kialakításának célkitűzése — nemcsak a könyvtár új elhelyezéséből adódó előkészítő munkákat tartalmazza, hanem mindazokat a feladatokat, amelyek nemzeti könyvtárunk teljesebb és korszerű szinten való kialakítását elősegíthetik.

Könyvtárunk 1963—1964. évi munkáját alapvetően ennek az új feladatkörnek előtérbe lépése határozta meg. Napi feladataink mellett ehhez a munkaigényes feladathoz jelentősebb munkaerőfejlesztésre lett volna szükségünk, és ezt főhatóságunktól csak több évre ütemezetten és a tényleges szükségletet legfeljebb megközelítő mértékben várhattuk. Elsősorban tehát saját erőforrások felszabadításával, munkaerők átcsoportosításával láttunk hozzá a legfontosabbakhoz. Miután a belső lehetőségek felhasználásának megvannak a maguk természeteszerű határai — részben szüneteltetnünk kellett minden olyan munkát, ami túlment a napi feladatokon (rekatalogizálás, anyagrendezés stb.), részben csökkentenünk kellett (nemegyszer a visszafejlesztés határáig) azoknak a táraknak, osztályoknak tevékenységét, amelyeknek munkája nem volt közvetlen kapcsolatban az ún. vári rekonstrukciós feladatokkal, illetve az alapvetés időszakában még mellőzhetőnek látszottak (különgyűjtemények, Könyvelosztó).

E feladatok párhuzamos viteléből számos, nemegyszer előre nem látható nehézség következett, ezek magyarázzák az időnkénti megtorpanásokat, egy-egy munkaterületen a tervezett szinttől való időszakos lemaradást. Ugyanakkor komoly eredményeket is értünk el s ezek indokolják azt a bizakodást, hogy feladatainkat — mind a napi, mind az előkészületi munka területén — új otthonunk birtokbavételéig teljesíteni tudjuk.

A következőkben — az 1963. és 1964. évekről összevontan — a munkaterületek rendjében számolunk be az elvégzett munkákról.

1. A GYŰJTEMÉNYEKKEL KAPCSOLATOS FELADATOK

Állománygyarapítás

Állományunk fejlődése mind egészében, mind részleteiben kedvező képet mutat. Mennyiségileg a teljes állomány gyarapodása 1964 végén 8 százalékos volt 1962-höz viszonyítva. Ugyanakkor céltudatos állománygyarapítási politikával és a kínálat lehetőségeinek felhasználásával minőségileg is emeltük gyarapításunk szintjét.

Mind értékét, mind megszerzése lehetőségének ritkaságát tekintve első helyen említjük a Mátyás király egykori könyvtárából származó *Cyprianus kódexet*, melyet kormányzatunk 1964-ben közel félmillió összegben vásároltatott meg könyvtárunk részére egy londoni árverésen. Gazdag volt modern kéziratállományunk gyarapodása is. Mindkét év folyamán nagyobb hagyatékok (*Bajcsy-Zsilinszky* Endre, *Bártfay Szabó* László, *Gulyás* Pál, *Medgyessy* Ferenc, *Kárpáti* Aurél, *Ráth-Végh* István) és egyedi kéziratok kerültek állományunkba. Egy londoni kéziratgyűjtőtől *Munkácsy* Mihály, *Arany* János, *Zichy* Mihály és mások kézirateit vásároltuk meg.

Könyvszerzeményeinkben általános érdekű ritkaságok (régii Lobacsevskij-kiadás, Tycho Brache: *Astronomiæ instauratae mechanica* c. 1611-ben Nürnbergben megjelent műve) éppúgy találhatók, mint fontos hungarikák: pl. Martonfalvi György: *Ars concionandi Amesiána* c. 1666-ban Debrecenben megjelent munkája, melyből összesen négy példány maradt fenn, vagy Temesvári Pelbárt *Stelláriumának* 1498-i és 1501-i hagenai kiadása. A modern könyvek szerzeményezési listáján szerepel az első orosz nyelvű magyar költői antológia N. Novics szerkesztésében, mely Szentpétervárott 1897-ben jelent meg.

Periodika-állományunk többek között ilyen címekekkel gyarapodott: *Új Március* (Wien, 1925—1933, xerox-másolatban), *Tavaszi* (Nagyvárad, 1919), *Kommunista Ifjúság* (Prága, 1923) stb. Térképtárunk is több értékes régi metsetes hungarika térképpel gyarapodott. Közülük kiemelkedik G. Mercator 1594-ben megjelent *Atlasának* faksimile kiadása.

Gyarapításunk központi kérdéseként e helyen az új épület szabadpolcos kézikönyvtárai anyagának előkészítésével kapcsolatos kérdéseket emeljük ki. Ez a feladat lényegében egy magas mércével válogatott, közepes nagyságrendű általános jellegű könyvtár, valamint két szakkönyvtári állomány (magyar történelem és irodalomtörténet) felállítását jelenti. A művek kijelölésében — személyzeti nehézségeink ellenére is — előrehaladtunk. Befejeződött a magyar történet-tudományi anyag összeállítása. Kijelöltük a mintegy 2500 kötetnyi kísérleti jellegű irodalomtörténeti szakolvasóterem kézikönyvtárát, amelyet még jelenlegi elhelyezésünkben szeretnénk az olvasók rendelkezésére bocsátani. A leendő általános olvasóterem számára is megtörtént a felszabadulás utáni 0/4 és 7/8. szakok irodalmának kiválogatása. A tervezett anyag beszerzése (melyet az antikvár-könyvpiac és az alkalmi vételek lehetőségei szabnak meg elsősorban) és felállítása — önként értendően — csak lassabb ütemben követhette annak kijelölését. Ennek során a tudományos értékű, kb. 4000 kötetes *Iványi-könyvgyűjtemény* megvásárlásával a magyar történeti irodalom alapvető anyagát sikerült

biztosítani a felállítandó történettudományi szakolvasóterem számára. A kísérleti irodalomtudományi szakolvasóterem állományának pedig mintegy negyedét sikerült eddig beszerezniünk.

Különös gondot fordítottunk a külföldi hungarika dokumentumok felkutatására és beszerzésére. 1963-ban az amerikai, kárpát-ukrajnai és romániai hungarika-sajtó termékeit vettük számba; és hiányaink kiegészítésére 4772 szórvány-számot és több mikrofilmet szereztünk be. 1964-ben a Szerzői Jogvédő Irodával kötöttünk együttműködési megállapodást a külföldön megjelenő magyar művek megszerzésére. Kiadványcserét építettünk ki az újvidéki *Matica Srpska* könyvtárával, majd helyszíni kutatások alapján összeállítottuk azoknak a magyar nyelvű periodikumoknak a jegyzékét, amelyek Jugoszlávia területén jelentek meg, de állományunkban nem szerepeltek. Hasonlóképpen vettük számba a bécsi gyűjtemények magyar vonatkozású térképállományát is, és szereztük meg a nürnbergi levéltár magyar térképeinek jegyzékét. Ugyancsak e felmérések és kutatások alapján szereztük meg (főleg csere útján) számos értékes dokumentum mikrofilmjét. Kézirattárunk 18, külföldön őrzött XV. századi kódex (főleg korvinák) mikrofilmjét rendelte meg, melyből 10 már be is érkezett. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiáléjától 4326 erdélyi színlap mikrofilmfelvételét, továbbá folyóiratévfolyamok és számos RMK-mű mikrofilmjét kaptuk meg.

Feldolgozó munka, katalógusok

A kurrens feldolgozó munka általában a terv előírásainak megfelelően folyt és általában az 1962. évi szinten mozgott.

Jelentősebb változást ezen a téren a *Feldolgozó Osztály* munkájának felülvizsgálata és annak alapján való újjászervezése jelentett, melyet 1964 első felében hajtottunk végre. Ezzel lényegében még az 1936-ban szervezett feldolgozási futószalagot korszerűsítettük és tettük alkalmassá a modern követelmények ellátására. Ennek során: *a)* kialakítottuk a kiadványok jellegének megfelelő feldolgozási szinteket (teljes, egyszerűsített és csoportos feldolgozás); *b)* a futószalag egyes állomásait azonos áteresztőképességgel szervezve meg, biztosítottuk az egyenletes termelést és csökkentettük az átfutási időt (indítástól a katalógusokba való beosztásig 16–18 napra); *c)* az 1960-ban ideiglenesen leválasztott kötelespéldány-anyag feldolgozását egyesítettük az egyéb anyag feldolgozásával, és ezzel lehetővé tettük a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* szerkesztésének teljes önállóságát, mely a továbbiakban már kész címléírásokat kap a feldolgozástól. Mindez — önként értetődően — átmenetileg csökkentette a feldolgozás mennyiségi teljesítményét azzal a perspektívával azonban, hogy az átszervezésre fordított idő a következő években sokszorosán megtérül.

Előzetes felmérések és kísérletek után indítottuk meg 1963-ban, majd folytattuk 1964-ben katalógusaink rekonstrukciós munkáit. Ezek között első helyen említjük a szolgálati betűrendes katalógus átszerkesztésének munkáját. A mintegy 500 ezer művet tartalmazó katalógus revíziója, a szükséges melléklapokkal való kiegészítése a *Feldolgozó Osztály* keretében külön csoport szervezését tette szükségessé, mely az 1963. évi kezdeti nehézségek után 1964-ben már munkaszervezetében és munkamódszereiben is megszilárdultan végezte munkáját. Részint az előkészítésből, részint a személyi hiányokból adódóan

mérsékeltőbb eredményt mutattunk fel az olvasói betűrendes katalógus és a szakkatalógus átszerkesztési munkálatainál. Az előbbinél ez a célkitűzés mérséklésében (egyelőre csak a reprezentatív szerzők kijelölése), az utóbbinál pedig az átszerkesztés módszertani vizsgálatánál való megállásban mutatkozik. Az egyéb katalógusokat illetően, végrehajtottuk a nyomtatott zeneművek szakkatalógusának revízióját, és elkészült a hírlaptári szakkatalógus korszerűsítésének javaslata.

Könyvtárunk régi hagyományaként kezdtük meg 1963-ban mikrofilmállományunk közzétételét sokszorosított címjegyzékben. 1963-ban a hírlapok és az újkori kötetes magyar kéziratok mikrofilmjeinek címjegyzéke, 1964-ben pedig a *Kézirattár* analektáiról és leveleiről készített mikrofilmeké jelent meg. Hosszabb lélekzetű munkaként indult a *Térképtár* vállalkozása, amely régi kézíratos térképeinkről készít részletes, annotált címléírásokat egy későbbi katalóguskiadvány számára.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a *Zeneműtár* sikerrel alkalmazott, az 1964-es év során már bevezetett új kivitelezésű katalóguscédula sokszorosítása. Hanglemes-címléírásokat, szövegük terjedelméből következően, eddig ugyanis adremán nem lehetett sokszorosítani. Most egy újítás felhasználásával rátértek a xerox-ofszet úton való sokszorosításra, mely egyrészt lehetővé tette a sok hangrika vonatkozással bíró hanglezállomány több szempontú feltárását, másrészt közvetlen kísérletül szolgált bizonyos vonatkozásaiban ennek az eljárásnak általános alkalmazásához.

Olvasószolgálat, tájékoztatás

Olvasóink száma — kisebb ingadozásoktól eltekintve — az utóbbi években azonos szinten mozgott, minthogy határait lényegében olvasótermeink befogadóképessége szabta meg. Problémaként vetődött fel a ki nem elégíthető igények ügye, hírlaptári anyagunknál pedig az a károsodás, amely a fokozott, társadalmilag nem is mindig indokolt használatból ered. Ez utóbbi perspektívalisan régi hírlap- és folyóiratanyagunk fokozottabb védelmének szükségességét is felvetette.

E két év folyamán újabb előre lépést tehattünk olvasószolgálatunk korszerűsítésében. Olvasói betűrendes katalógusunknak 1963-ban történt áthelyezése 1964-ben lehetővé tette szakkatalógusunknak az olvasótermek mellé való felhozatalát. Így a modern könyvgyűjteményt feltáró legfontosabb katalógusaink az olvasótermek és az olvasószolgálat közelébe kerültek. Megvizsgáltuk egy kísérleti jellegű irodalomtudományi szabadpolcos szakolvasóterem kialakításának lehetőségét is. Bár ez eredménnyel biztatott, megvalósítását még nem tették lehetővé a fennálló, zsúfolt elhelyezésünkől adódó akadályok.

Központi olvasószolgálatunk 1963-ban 204, 1964-ben 196 írásbeli megkeresésre adott tájékoztatást a folyamatosan végzett szóbeli felvilágosítások mellett. Különgyűjteményeink közül elsősorban a *Kézirattár* és a *Zeneműtár* egyre növekvő számú tudományos tájékoztatásait említjük. Olvasószolgálatunk központi épületünkben a kisebb, ún. emlékeztető kiállítások mellett mindkét évben 7—7 nagyobb kiállítást rendezett. Ezek között *Villon*, *Krúdy*, *Babits* és *Madách* emlékkiállításainkat említjük. 1963-ban *Az ékirástól az új Nemzeti*

Könyvtárig c. kiállításunkat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár több fiókkönyvtára vette át, majd Győrött és Szombathelyen került bemutatásra. Új kezdeményezésként jelentkezett 1963-ban zeneműtárunk *Muzsikáló Bibliotheca* c. sorozata, melynek keretében állományunk kottaritkaságait terveztük megszólaltatni. Ennek során egy Albrechtsberger- és egy Vavrincez-hangverseny került megrendezésre.

Itt emlékezünk meg műemlékkönyvtáraink tevékenységéről is. A keszthelyi *Helikon Könyvtár*ban évről évre növekszik a látogatók száma. 1963-ban 74 338, 1964-ben 92 524 volt a könyvtárat meglátogatók száma. Az idegenforgalom országos emelkedése itt is visszatükröződött. 1964-ben a látogatók teljes számán belül 30 országból 11 706 volt a külföldiek száma. A zirci *Reguly Antal könyvtár*ban a látogatók száma mindkét esztendőben (1963-ban 16 497, 1964-ben 16 583) azonos szinten mozgott. Továbbra is alacsony maradt a gyöngyösi Bajza József könyvtár forgalma és a látogatók száma (1963-ban 4527, 1964-ben 4876) alulmaradt az 1962. évi átlagon.

Raktározás, állományvédelem

Hosszú évek után ez években számolhatunk be előrelépésről állományunk raktározása és védelme terén. 1963-ban befejeztük a Pollack Mihály téri épület udvarán emelt háromszintes vasraktárunkat, 1964 elején pedig 3200 polcfolyóméternyi betelepítését. Könyv- és hírlapállományunk egy részének ide való áttelepítése tette azután lehetővé annak a rendnek kialakítását, mely egyrészt elősegíthette az olvasótermek jobb és gyorsabb ellátását, másrészt a több évre tervezett állományrevíziót, az új épületbe való átköltözés előfeltételét. További raktárszükséglet (ömlesztett másodpéldányaink rendezése, a várbeli szabadpócos kézikönyvtárak felállítása stb.) alapján fogalmazódott meg egy további raktár megépítésének gondolata is, melynek eredményeként 1964-ben főhatóságunk lehetővé tette Rákospalotán egy raktárra alakítható, használaton kívüli épület megvásárlását, ami újabb 4000 polcfolyóméter bővítést ígér.

Állományvédelmünk kiépítésének első lépéseként 1963-ban kísérleti jelleggel állománymegóvó-csoportot állítottunk be könyvtárunkban, mely 1964-ben már 4016 polcfolyóméteren, 26 571 egység helyszíni javítását (tékázását, jegyzetkötés stb.) végezte el, ezenkívül 2324 polcfolyómétert portalanított. További lépésként könyvkötészetünk és mikrofilmmezésünk teljesítményének emelését igyekeztünk biztosítani.

Könyvkötészetünk munkaszervezetének 1964 folyamán történt átépítésével az új vezetésnek sikerült ugrásszerű mennyiségi növelést biztosítani. Eredményének mutatószámai: 1963-ban 2680, 1964-ben 5096 kötet könyvkötés; 1963-ban 3404, 1964-ben 4800 periodika-kötet kötése.

Mikrofilm-laboratóriumunk termelésének adatai mind a negatív mikrofilmzésnél (1963-ban 403 584, 1964-ben 544 051 felvétel), mind a pozitív filmeknél (1963-ban 287 614, 1964-ben 355 921 felvétel) emelkedést mutatnak. Ennek ellenére a szükségletekhez viszonyítva még mindig elégtelen a kapacitásunk. Az eredményeket egyrészt a gépi felszerelés elégtelensége, másrészt a tervszerű karbantartás hiányából következő gyakori gépállás veszélyezteti.

Bibliográfiai munka

Könyvtárunk alapvető bibliográfiai feladatát a magyar könyvtermés számbavétele képezi. Ennek keretében kéthetenként rendszeresen jelentettük meg a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* kurrens füzetait és 1941 óta első ízben, annak éves kumulatív köteteit. Az 1961—1962-es évek anyagát 1963-ban tettük közzé, az 1963. évet pedig 1964-ben jelentettük meg.

Retrospektív bibliográfiánk hiányainak felszámolását kezdtük meg az 1945—1960-as évkör irodalmi termését regisztráló *Magyar Könyvészet* kötetenkénti közreadásával. Az elsőként megjelenő IV. kötet a Művészetek, Irodalom, Földrajz, Történelem fejezeteket tartalmazza, s 1964 végére elkészült, kötési nehézségek miatt azonban csak a következő év első heteiben került forgalomba. A további kötetek szerkesztési munkái olyan stádiumban vannak, hogy anyagi lehetőségeinktől függően folyamatos megjelentetésük biztosítottnak látszik.

A *Régi Magyarországi Könyvek és Nyomtatványok* (Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* új kiadása) szerkesztése is jó eredményeket ígérő. 1964-ben az 1600-ig terjedő szakasz anyagának feldolgozása fejeződött be, a mintegy 1040 tétel kiegészítése és egységesítése folyamatosan történik.

Megjelent 1963-ban a magyar másodfokú bibliográfia 1958—1960-as évköre, kéziratban pedig elkészült az országos központi ősnymtatvány-katalógus, valamint az 1961—1962-ben megjelent grafikai plakátok és metszetek bibliográfiája.

Jelentős előrehaladásként értékeljük az időszaki irodalom bibliográfiájának korszerűsítésében elért eredményeinket. 1963-ban csak tartalmilag bővíthettük a *Magyar Folyóiratok Repertóriumát* a fontosabb hírlapcikkek felvételével, de a nyomdai előállításból eredő több hónapos lemaradását felszámolni nem tudtuk. 1964 utolsó negyedében azonban sikerült már megteremtenünk előfeltételeit annak is, hogy 1965. januárjától házi előállításban félhavonként jelentessük meg.

Zeneműtárunk az *Association Internationale des Bibliothèques Musicales* számára félevenként válogatott szemlét készített a magyar zeneművekről és zenei könyvekről, továbbá a *Répertoire Internationale des Sources Musicales* megbízásából irányította és ellenőrizte a magyarországi munkálatokat. *Térkép-tárunk* három külföldi bibliográfiai vállalkozásban működött közre.

II. KÖNYVTÁRKÖZI SZOLGÁLTATÁSOK

Könyvtárközi szolgáltatásainkat, függetlenül könyvtárunk egyes munkaterületein végrehajtott korlátozásoktól, rendszeresen végeztük. Nem egy vonatkozásban pedig, a kínálgató lehetőségeknek megfelelően, bővítettük is.

A *kötelespéldányok* szolgáltatásában — újabb vállalati, üzemi és hivatali sokszorosítók bekapcsolásával — a szolgáltató nyomdák és sokszorosítók számát az 1959. évi 125-ről 200-ra emeltük. Ezáltal mind könyvtárunk, mind a kötelespéldányokból részesülő többi könyvtárosok, egyébként alig hozzáférhető kiadványhoz (kutatási jelentések, testületi kiadványok, prospektusok stb.) juthatott hozzá. Jelentős szerepet játszott ebben az a felhívás, mely a tárca-közlönyökben 1963. november 1-én nyert közzétételt.

A beszolgáltató kötelespéldányokon belül a könyvek, jegyzetek stb.

száma közel 14, a periodikumoké 6 százalékkal növekedett 1962-höz viszonyítva.

Kötelesspéldány-szolgáltatásunk statisztikai adatairól, a hazai könyvkiadókról, nyomdákról és sokszorosítókról — immár hagyományosan — külön kiadványban adtunk számot. 1964-ben az 1963-as füzetten kívül megjelentettük az elmaradt 1962. évit is.

A *Könyvek Központi Katalógusának* rekonstrukcióját az eddigi, használatra alkalmatlannak bizonyult idősorok helyett nyelvi katalógusegységek létrehozásával indítottuk meg. Az 1963-ban végzett elméleti tisztázás és kísérleti próbamunkák után 1964-ben a szláv-katalógus felállítását kezdtük meg. A rekonstrukciós munka mellett tervszerűen folytattuk a katalógus építését, melynek során 1963-ban 211 147, 1964-ben pedig 206 138 cédulát (főlapot és melléklapot) soroltunk be katalógusunkba.

A katalógushoz kapcsolódó *Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzéke* c. kurrens kiadványunk természettudományi és társadalomtudományi ágazatának 12—12 száma a határidők betartásával jelent meg. A feldolgozott anyag mennyisége mindkét évben közel 100 000 tételt tett ki. A társadalomtudományi ágazatnak 1963-ban 306, 1964-ben 262; a természettudományinak 1963-ban 496, 1964-ben 520 előfizetője volt.

Ismét kiadtuk a *Külföldi folyóiratok a magyar könyvtárakban* c. leőhelyjegyzékünket, melynek mostani kötete az 1964. évben beérkező folyóiratok címeit és leőhelyeit tartalmazza. Tartalmát az előfizetett folyóiratok mellett a budapesti nagykönyvtárakba beérkező csereanyaggal bővítettük, így a kötet 15 ezer cím 65 000 leőhelyét tartalmazza. Kevesebb eredményt regisztrálhattunk a magyar könyvtárak külföldi folyóiratainak visszamenőleges állományjegyzéke szerkesztésében, melynek munkálatai a tervezett feladathoz viszonyított létszámhiány miatt ez években is csak igen lassan haladtak előre.

Könyvtárközi kölcsönzésünk forgalma az előző évekhez viszonyítva jelentős emelkedést mutat. 1964-ben 20 százalékkal érkezett be több kérés, mint az előző évben és 40 százalékkal több, mint 1962-ben. E tekintetben elsősorban a műszaki (azon belül a vegyipar és a híradástechnika), az orvostudományi (egyre emelkedőbb arányban a vidéki orvostudományi egyetemek és kórházak) és a mezőgazdasági igények növekedtek meg.

A beérkezett kérések átlagos 90 százalékat (1963-ban 88,5 — 1964-ben 90,8) teljesítette eredményesen szolgálatunk. Könyvtárközi kölcsönzést 39 ország könyvtáraival folytattunk. A legtöbb könyvet és mikrofilmet 1964-ben a Német Szövetségi Köztársaság (2646), a Szovjetunió (1120) és Svédország (932) küldte. Általában javultak külföldi kapcsolataink, amit nem kis mértékben devizaátutalásaink rendszerességének javításával tudtunk biztosítani.

Nemzetközi cserezolgáltatunk forgalma tovább emelkedett. A beérkezett anyagnak kb. 25 százalékat iktattuk saját állományunkba, a többit a gyűjtőkörileg illetékes más könyvtárak igényelték. A csere-egyensúly megteremtésére eredményesen törekedtünk. Míg 1963-ban 3000 kötetel volt nagyobb a kiküldésünk, 1964-ben alig 1000 kötetet jelentett a kiküldés és beérkezés közötti különbség.

A Könyvelosztó munkájának középpontjában a közművelődési könyvtárak főlépéldányainak átvétele és feldolgozása állott. 1963-ban 643 434, 1964-ben 769 378 darab került átvételre. A két év együttes teljesítménye e központi

feladat határidőre való végrehajtását jelentette. A könyvelosztás egyéb területein — az előkészületi munkákra való átcsoportosítás következtében — csak csökkentett mértékben folyt munka. E munkák során 1963-ban és 1964-ben hazai könyvtárak részére összesen 51 422, külföldi cserére 6257, külföldi értékesítésre pedig (a hazai könyvtárak által nem igényelt anyagból) 42 833 könyvtári egységet adtunk át.

III. IGAZGATÁS

A könyvtár munkaszervezetében történt változásokat időrendben az igazgatási csoportnak osztállyá való átszervezése nyitotta meg, mely az intézetvezetés végrehajtási szerveként lehetővé tette a tervezés, ellenőrzés, irányítás egységében kialakított vezetés végrehajtását. Ennek keretében hajtott végre az intézetvezetés a könyvtár adminisztratív rendjének újjászervezését is.

Perspektivális szempontból — annak kezdeti lépéseként — történt meg a modern könyvek főosztályának kettéválasztása, mely végső formájában a nyilvános szolgálatoknak a belső könyvtári munkától való elkülönítését célozza. A munkamódszerek korszerűsítésére indított osztályfelülvizsgálatok rendjén alakítottuk ki a *Feldolgozó Osztály* és a *Bibliográfiai Osztály* tiszta profilját. Ez utóbbi keretében egyesítettük az addig decentralizáltan folyó bibliográfiai munka alapvető állomásait a (a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* és a *Magyar Folyóiratok Repertórium*a szerkesztősegeit), valamint a retrospektív bibliográfiák csoportját, ami lehetővé tette egyrészt a nemzeti bibliográfiák szerkesztésének egységét, másrészt a rendelkezésre álló erők célszerűbb felhasználását. Hasonlóan, racionalizálási megfontolások alapján történt a könyvkötészetnek és a restaurálásnak szervezeti szétválasztása is.

Könyvtárunk életének és munkájának legfontosabb kérdései ez években is a könyvtár kollégiumában kerültek megtárgyalásra. 1963-ban 15, 1964-ben 18 alkalommal tartottunk kollégiumi ülést. Ennek során került megvitatásra többek között (1963) a segédkönyvtárak fejlesztési terve, a mikrofilmzés technikai kérdései, a könyvek központi katalógusának jelenlegi helyzete és rekonstrukciója, (1964) a könyvtár perspektivális feladataival kapcsolatosan készített tervtanulmányok, a könyvtár állományrevíziójának terve, valamint a képzés és továbbképzés egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló előterjesztés.

A képzés és továbbképzés kérdéseinek tárgyalásai során nyert megfogalmazást a könyvtárnak az az elhatározása is, hogy a középfokú szakképzettségű munkaerő tervszerű utánpótlását könyvtárosképző szaktanfolyamok útján biztosítja. Ennek megfelelően 1963-ban (első ízben kísérletképpen) 10, 1964-ben további 19 könyvtárostannal indítottunk tanfolyamot.

Várbeli új épületünk tervezési és kivitelezési munkálatai továbbhaladtak. 1963-ban a raktári berendezések tervei, az épületgépészeti tervek; 1964-ben a magasépítési munkák tervdokumentációi (általános építészeti pallértervek a csatlakozó szakipari részlettervekkel) és a berendezések, bútorok méretarányos elhelyezési tervei készültek el. A kivitelezési munkálatok során 1963-ban elkészült az épület északi és déli nagy olvasói tere feletti tetőszerkezet a négy sarokkupolával, befejeződött a középső épületrész V-IX. szintjeinek bontása és megkezdődött az új vasbetonszerkezetek kiépítése, valamint a homlokzatok helyreállítási munkája. Ugyancsak ebben az esztendőben került sor az észak-

nyugati feljáró feltárására és a raktártornyok alapozását előkészítő földmunkák megkezdésére. 1964-ben megtörtént a raktártornyok szintjének lesüllyesztése alapozása és majdnem egészében vasbetonszerkezetük kialakítása. Megépültek több szinten a vasbeton-födémek, kialakult az új IX. épületszint a nyugati középkipolával és a VIII. szint nagy előadótermén is elkészült az új üvegtégla és vasbeton tető. Sajnos, 1964-ben mindez a tervezett munkáknak csak mintegy 70%-a.

Hasonlóképpen könyvtárunk leendő arculatának kialakítását szolgálták azok a tervezetek, tanulmányok és tanulmányutak is, melyek e két év során realizálódtak.

1963-ban készítette el könyvtárunk *Az új nemzeti könyvtár működése* c. tervezetét a Művelődésügyi Minisztérium részére, melyben az új elhelyezésből adódó feladatköröket és az előkészítő munkák kereteit fogalmaztuk meg. Ennek részkérdéseit tisztázták az 1963—1964 folyamán elkészült és a könyvtár kollégiuma által nagyrészt jóváhagyott tervtanulmányok az új nemzeti könyvtár gyűjteményének határkérdéseiről, olvasói és szolgálati katalógusairól, kézikönyvtáiról, olvasószolgálatáról és tájékoztató munkájáról, raktározásáról és állományvédelméről, valamint az új épületben elhelyezendő művészi alkotásokról és állandó kiállításokról.

Ide tartozónak tekintjük azokat a külföldi tanulmányutakat is, amelyeket munkatársaink részint az új épület tervezésével, a könyvtár működésének, szolgáltatásainak kérdéseivel kapcsolatosan végeztek. Ennek során: 1963-ban könyvtárunk helyettes vezetője, dr. Sebestyén Géza Unesco-ösztöndíjjal két és fél hónapot töltött nyugat-európai országokban, ahol a modern könyvtárépítés és üzemeltetés kérdéseit tanulmányozta; 1964-ben dr. Tombor Tibor előbb a szocialista országok könyvtárépítési, berendezési és kisgépesítési kérdéseivel foglalkozó prágai, majd az IFLA könyvtárépítési szakbizottságának a nemzeti könyvtárak építéséről és berendezéséről folytatott varsói tanácskozásán vett részt. A nemzeti könyvtárak működésének egyes kérdéseivel foglalkozott dr. Németh Mária és dr. V. Windisch Éva jugoszláviai, továbbá Óvári Sándor féléves NDK-beli tanulmányútján.

Tudományos kutatói munkaidőkedvezményben részesült könyvtárunk 37 munkatársa. Közülük 9 országos jellegű, 17 helyi jellegű könyvtártudományi, 11 pedig nem könyvtártudományi kutatásokat végzett.

Könyvtárunk dolgozói közül többen részesültek kitüntetésben. 1963 folyamán „Munka érdemérem”-mel tüntették ki Horváth Viktor osztályvezetőt, „Kiváló dolgozó” kitüntető jelvénnel Nagy Károly könyvtári raktárvezetőt, „Miniszteri dicséret oklevél”-lel Berczeli Károlyné tud. munkatársat és Bétsch Elemérné könyvtárost; 1964-ben; „Szocialista kultúráért” kitüntetést kaptak Fügedi Péterné osztályvezető, dr. Keil Lóránt könyvtári csoportvezető, dr. Soltész Zoltánné osztályvezető és Vécsey Jenő osztályvezető; „Kiváló dolgozó” kitüntető jelvényt kapott Barton András könyvtári raktárvezető és Márton Mihály gazdasági előadó, „Miniszteri dicséret oklevél”-ben részesültek Gordon Miklósné könyvtáros, Seligmann Gézáné könyvtáros és dr. Szilágyi György főkönyvtáros.

A könyvtárunk keretében működő Könyvtártudományi és Módszertani Központ terveit az oktatási-népművelési évhez igazodva állítja össze, ennek megfelelően külön jelentésben ad számot munkájáról.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Az állomány 1964. december 31-én¹

	1963		1964		Állomány 1964. dec. 31-én
	gyarapodás	fogyaték	gyarapodás	fogyaték	
Könyv (kötet)	45 444	2368	47 669	1152	1 647 075
Periodika (évf.)	4 718	—	5 288	—	177 834
Kézirat (db)	19 296	—	14 281	—	376 329
Zenemű (db)	1 739	—	1 834	—	67 964
Térkép (db)	9 630	—	8 542	—	90 820
Kisnyomtatvány (db) ...	76 835	—	77 238	—	2 048 214
Egyéb (db)	8 979	—	5 575	—	209 745
Negatív és pozitív film- dokumentum ²	977	—	6 045	—	26 968
Összesen	167 618	2368	166 472	1152	4 644 949

¹ A Könyvtártudományi Szakkönyvtár gyarapodásával, de a műemlékkönyvtárak gyarapodása nélkül.

² Számlálási egységül 1963-tól a művek szolgálnak. Az oktató diafilmek is ebben az adatban szerepelnek.

A gyarapodás megoszlása a beszerzés módja szerint¹

	Vétel		Ajándék		Csere		Kötelesepéldány		Saját előállítás		Összesen	
	1963	1964	1963	1964	1963	1964	1963	1964	1963	1964	1963	1964
Könyv (kötet)	9975	11 053	2920	3 446	3942	3742	27 973	29 109	634	319	45 444	47 669
Periodika (évf.)	1185	1 282	492	413	544	873	2 491	2 703	6	17	4 718 ²	5 288 ³
Kézirat (db)	9479	13 703	9817	564	—	6	—	—	—	8	19 296	14 281
Zenemű (db)	451	405	61	81	22	64	1 205	1 283	—	1	1 739	1 834
Térkép (db)	142	146	7617	6678	33	13	1 838	1 705	—	—	9 630	8 542
Kisnyomtatvány (db) .	2994	7 220	330	1 583	38	8	73 436	68 427	37	—	76 835	77 238
Szabadalom (db)	—	—	—	—	—	—	1 391	267	—	—	1 391	267
Szabvány (db)	—	—	—	—	—	—	1 245	1 269	—	—	1 245	1 269
Hanglemez hangszalag (db)	279	171	9	1	5	13	177	175	—	—	470	360
Kép, metszet stb. (db)	2822	2 319	162	120	—	—	547	760	58	—	3 589	3 199
Egyéb (db)	2034	410	126	65	—	4	—	—	124	1	2 284	480
Negatív és pozitív film-dokumentum ⁴	37	51	32	43	58	3307	1	1	735	2463	863	5 865
Oktató diafilm ⁴	—	—	—	—	—	—	114	174	—	—	114	180
Összesen	29398	36 760	21566	13 000	4642	8030	110 418	105 873	1 594	2809	167 618	166472

¹ A táblázat adataiban szerepel a Könyvtártudományi Szakkönyvtár gyarapodása is. A műemlékkönyvtárak gyarapodását nem tartalmazza.² Ezen kívül 4472 szórványszám.³ Ezen kívül 4539 szórványszám.⁴ Címleírási egységekben.

Fogyaték: 1152 kötet könyv.

A modern könyvgyűjtemény gyarapodásának megoszlása
ETO-szakok szerint¹

ETO-szak	A beszerzés módja				Összesen	
	köteles példány		egyéb		1963	1964
	1963	1964	1963	1964		
01/02	839	748	993	663	1 832	1 411
0	362	158	1 958	1 742	2 320	1 900
1	161	296	206	234	367	430
2	117	143	335	500	452	643
3K	146	124	416	233	562	357
39	197	108	444	242	641	350
3	4 911	5 212	1 432	3 356	6 343	8 568
4	916	836	2 336	648	3 252	1 584
5	2 607	2 715	370	345	2 977	3 060
61	3 339	3 735	77	61	3 416	3 796
63	1 155	1 243	81	69	1 236	1 312
6	6 780	6 580	182	143	6 962	6 723
7	1 549	1 649	926	1 250	2 475	2 899
8.0	545	564	700	891	1 245	1 455
8	3 146	3 481	2 933	2 835	6 079	6 316
91	338	488	324	438	662	926
93/97	690	794	2 244	2 865	2 934	3 659
1850 előtt meg- jelent könyvek	—	—	570	376	570	376
Összesen	27 798	28 874	16 527	16 891	44 325	45 765

¹ A táblázat adataiban nem szerepel a Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, a műemlékkönyvtárak és a Könyvtártudományi Szakkönyvtár gyarapodása.

4. táblázat

A modern könyvgyűjtemény gyarapodásának megoszlása megjelenési hely szerint¹

Megjelenési hely	Kötet			
	összesen		ebből magyar nyelvű	
	1963	1964	1963	1964
Magyarország	35 471 ²	39 820 ³	30 800 ⁴	35 055 ⁵
Szovjetunió	1 114	948	98	19
Csehszlovákia	536	627	86	115
Románia	548	347	405	213
Jugoszlávia	842	258	93	93
Lengyelország	250	118	4	8
Bulgária	105	120	—	1
NDK	460	303	3	6
Németország 1945-ig	587	506	—	19
NSZK	703	502	29	33
Ausztria	277	340	23	31
Svájc	122	65	—	1
Olaszország	246	212	5	5
Franciaország	721	324	26	1
Benelux	148	159	7	9
Anglia	559	354	6	10
Skandináv államok	937	192	2	1
Pireneusi félsziget	102	55	—	2
Egyéb Európa	40	20	—	1
Kína	9	2	1	—
Izrael	19	9	3	1
Egyéb Ázsia	39	22	—	—
Afrika	2	3	—	—
USA	379	406	24	44
Kanada	28	14	4	5
Egyéb Amerika	71	33	6	10
Ausztrália	10	6	1	—
Összesen	44 325	45 765	31 626	35 683

¹ A táblázat adataiban nem szerepel a Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, a műemlékkönyvtárak és a Könyvtártudományi Szakkönyvtár gyarapodása.

² Ebből köteleespéldány 27 798.

³ Ebből köteleespéldány 28 874.

⁴ Ebből köteleespéldány 23 957.

⁵ Ebből köteleespéldány 25 197.

5. táblázat

A periodika-állomány gyarapodása¹

	Kurrens		Inkurrens		Összesen	
	évfolyam				1963	1964
	1963	1964	1963	1964		
Vétel	532	677	524	512	1056	1189
Ajándék	9	7	476	295	485	302
Csere	309	299	78	248	387	547
Saját előállítás	—	2651	—	—	—	—
Köteleespéldány	2475	—	—	—	2475	2651
Összesen	3325	3634	1078	1055 ²	4403	4682

¹ A műemlékkönyvtárak és a Könyvtártudományi Szakkönyvtár gyarapodása nélkül,

² Ezen kívül 4539 szórványszám.

A filmdokumentum-gyarápodás megoszlása¹

	1963. évi gyarápodás		1964. évi gyarápodás		1964. dec. 31. állomány	
	mű	felvétel	mű	felvétel	mű	felvétel
<i>Negatív mikrofilm:</i>						
kézirat	156	29 864	169	25 129	2 016	432 899
RRT	167	19 130	300	36 773	2 327	264 135
hírlap	8	253 866	69	408 165	292	1 683 203
zenemű	196	25 130	25	8 539	1 683	216 945
kisnyomt.	—	—	1114	1 117	1 161	4 959
színháztört.	1	15 734	3278	4 696	3 374	90 760
modern nyomt.	16	2 576	35	4 524	465	85 648
Összesen	544	346 300	4990	488 943	11 318	2 778 549
<i>Pozitív mikrofilm:</i>						
kézirat	308	106 704	140	32 203	1 795	393 407
RRT	7	1 221	715	54 138	1 871	220 859
hírlap	1	32 060	7	7 999	119	718 659
zenemű	—	—	3	716	1 208	99 116
kisnyomt.	—	—	—	—	—	—
színháztört.	—	—	—	—	629	45 200
modern nyomt.	—	—	—	—	21	3 200
Összesen	316	139 985	865	95 056	5 643	1 480 441
<i>Egyéb</i>						
Filmcsík	—	—	—	—	574	3 444
Kisfilm tekercs	—	—	—	—	4 200	28 730
Fényképlemez	1	219	—	—	4 146	5 704
Összesen	1	219	—	—	8 920	37 878
Oktató diafilm (köt. példány)	114	5 700	174	8 700	1 065	53 250
Mindössze:	975	492 204	6029	592 699	26 946	4 350 118

¹ A Könyvtártudományi Szakkönyvtár állománya nélkül.

Feldolgozó munka

	Címleírás				Szakozás			
	teljes		egyszerűsített		teljes		egyszerűsített	
	1963	1964	1963	1964	1963	1964	1963	1964
Feldolgozó Osztály ..	12 020	5 803	5 499	6 314	10 009	6 626	995	—
Bibliográfiai Osztály ..	9 764	10 428	6 767	10 172	6 040	6 265	—	—
Hírlaptár:								
kötet	5 045	7 387	198	—	—	—	1 435	2 225
kurrens évf.	7 733	9 615	—	—	—	—	—	—
cikk	17 936	17 745	—	—	15 834	15 856	—	—
Zeneműtár	3 200	2 100	2 400	1 650	3 200	2 100	2 400	560
Térképtár	1 180	1 200	—	—	1 180	1 200	—	—
Kisnyomtatványtár ..	2 552	2 620	—	—	—	—	38 870	45 130
Mikrofilmtár	1 061	596	—	—	—	—	—	—
Kézirattár	3 602	2 905	1 150	900	—	—	—	—
Régi és Ritka Nyomt. Tára	3 005	2 521	—	—	—	—	—	—
Színháztörténeti Tár	2 012	1 992	800	816	—	—	—	1 787
Könyvtartudományi Szakkönyvtár:								
könyv	2 419	1 954	—	—	2 419	1 954	—	—
periodika	513	616	—	—	513	616	—	—

Helybenolvasás

	Olvasók száma		Használt egységek száma	
	1963	1964	1963	1964
Központi olvasótermek	45 656	51 052	134 958	137 941
Hírlaptár	26 540	27 206	91 268	88 819
Zeneműtár	2 830	2 598	17 811	18 804
Térképtár	573	671	12 733	17 219
Kisnyomtatványtár	336	348	135 450	135 748
Mikrofilmtár	1 022	1 210	6 771	4 670
Kézirattár	1 535	1 518	22 450	24 331
Régi és Ritka Nyomtatv. Tára	859	999	3 347	3 697
Színháztörténeti Tár	438	712	135 260	124 042
Zártolt Kiadványok Tára	1 063	1 256	7 349	8 202
Könyvtartud. Szakkönyvtár ..	1 221	2 731	4 612	7 065
Összesen	82 073	90 301	572 009	570 538

A helybenolvasók megoszlása

	Központi olvasótermek		Hírlaptár		Összesen	
	1963	1964	1963	1964	1963	1964
Kutató	8 639	10 055	10 805	13 101	19 444	23 156
Egyetemi hallg.	26 197	30 854	7 898	7 278	34 095	38 132
Egyéb	10 820	10 143	7 837	6 827	18 657	16 970
Összesen	45 656	51 052	26 540	27 206	72 196	78 258

A helyben olvasott művek tartalom szerinti megoszlása¹

	Központi olvasótermekben használt könyvek		Hírlapolvasóban használt periodikumok		Összesen	
	1963	1964	1963	1964	1963	1964
O	7 841	8 390	7 839	5 510	45 467	43 336
O7			28 389	28 028		
O7 KP			1 398	1 408	5 924	7 086
1	5 304	5 614	620	1 472		
2	2 304	2 704	1 536	1 625	3 840	4 329
3	8 818	8 695	18 818	8 371		
3K	4 977	3 988	815	1 148	36 016	24 963
37			2 588	2 761		
4	6 476	6 272	2 744	999	9 220	7 271
5	5 854	5 523	1 539	2 009		
6	1 020	1 020	4 093	2 586	7 393	7 532
61	5 389	5 453	957	1 649		
62	1 469	1 355			14 473	13 580
63	1 545	1 517				
7	6 641	6 500	5 109	11 313	11 750	17 813
8	16 285	16 593				
Magyar irodalom	16 662	17 443	12 113	17 443	62 132	70 929
Világirodalom	17 072	19 450				
9	27 301	27 424	2 710	2 497	30 011	29 921
Összesen	134 958	137 941	91 268	88 819		

¹ A központi olvasótermek és a hírlaptár olvasóterme adatai alapján.

Kötelepéldányok

	1963	1964
Könyv, jegyzet, füzet, különlenyomat	204 080	213 300
Zenemű	7 176	7 628
Térkép	4 256	4 213
Szabvány, szabadalom	24 216	13 977
Aprónyomatvány	244 393	225 055
Periodikaszám	418 456	433 034
Hanglezet	177	175
Diafilm	114	174
	902 868	897 556

A könyvtárközi kölcsönzés adatai

a) Beérkezett és kiküldött kérések

	Beérkezett		Kiküldött	
	kéresek			
	1963	1964	1963	1964
Budapestről, -re	7 453	8 727	12 637	17 354
Vidékről, -re	8 203	10 545		
Külföldről, -re	2 014	2 079	13 033	15 849
Összesen	17 670	21 351	25 670	33 203

b) Megszerzések

	Kölcsön		Mikrofilmen, fény- másolatban		Összesen	
	1963	1964	1963	1964	1963	1964
Külföldről	5304	5 888	3 372	3 877	8 676	9 765
ebből Bpestnek	3075 ¹	3 221 ³	1 903	2 074	4 978	5 295
vidéknek	2229 ²	2 667 ⁴	1 469	1 803	3 698	4 470
Külföldre	907	1 181	877	892	1 784	2 073
Belföldi kölcsönzés köz- vetítése	3198	6 106	2 011	1 446	5 209	7 552
Összesen	9 409	13 175	6 260	6 215	15 669	19 390

¹ Ebből 47 mikrofilm,² Ebből 36 mikrofilm.³ Ebből 51 mikrofilm.⁴ Ebből 62 mikrofilm.

Nemzetközi csereforgalom

	Szovjetunió		Népi demokráciák		Más országok	
	kiküldés	átvétel	kiküldés	átvétel	kiküldés	átvétel
Könyv:						
1963	5 880	6 543	9 514	6 759	3 696	3 086
1964	4 446	6 281	8 746	5 982	5 069	4 948
Brosúra:						
1963	424	189	748	685	40	188
1964	210	212	359	338	176	241
Periodika évfolyam :						
1963	582	566	1 678	1 153	566	965
1964	586	584	1 668	1 192	420	795
Periodika szám:						
1963	10 848	10 321	29 724	34 504	7 796	57 954
1964	12 301	10 881	33 968	33 342	8 313	57 271

Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1963—1964 годах

В 1963—1964 гг. кончились работы планировки, связанные с оформлением новой государственной библиотеки, собирающейся переселиться в новое здание и приступили к исполнению предстоящих задач. Наши усилия сосредоточились на выполнении подготовительных работ (составление списка будущих подсобных библиотек с свободным доступом, приобретение, устройство и расстановка книг, реконструкция и ревизия читательских и служебных каталогов и т. д.), но в то же время сделали все, чтобы по-прежнему выполняли наши основные, текущие задачи. Следовательно, вынуждены были пропускать работы, выходящие за рамки повседневных дел. Текущие задачи осуществлялись планомерно, более того, в отношении посредственных (библиотечных) услуг могли отвечать и растущим требованиям. Хотя немного отставали в выполнении плана подготовительных работ, на основе опыта первых годов и с обеспечением необходимой увеличении материальных средств и персонала имеем всю надежду закончить наши задания до занятия нового здания.

I. Задачи, связанные с специальными коллекциями

Комплектование фондов

В нашем комплектовании старались постоянно иметь в виду точку зрения качества, т. е. как можно целесообразнее пользоваться доставленным ассигнованием. Среди наших новых поступлений первое место занимает всемирно известная Корвина, т. н. "Кодекс-Циприанус", который венгерское правительство купило для нашей библиотеки за около полмиллиона форинтов на лондонском аукционе. Надо ещё отметить и в количественном и в качественном отношении успешное комплектование фондов подсобных библиотек, Отдела музыки, Отдела карт и особенно Отдела рукописей. В целях планомерного комплектования приступили к библиографическому учету иностранных, касающихся Венгрии периодических изданий.

В количественном отношении полное комплектование в 8% превысил результаты 1962 года; учитывая потребности будущих подсобных библиотек с свободным доступом, нас всё таки не может удовлетворить настоящий степень приращения. Хотя приступили к приобретению основных и ходких справочников для будущих подсобных библиотек, результаты достигнуты лучше в составлении списка требуемых названий.

Обработка, каталоги

Текущая обработка совершалась вообще в соответствии с предписаниями плана, на уровне 1962 года.

После предварительных исследований и попыток приступили к исполнению задачи, являющейся неотложной, но одновременно и одной из самых трудоемких задач: к реконструкции алфавитного служебного и систематического каталога. В связи с последним встретили в ходе исполнения много непредвиденных затруднений, что значительно замедляло темпы совершения работы.

Обслуживание читателей, справочно-библиографическая работа

Численность читателей на месте (учитывая совместный оборот всех читальных залов) соответствует обороту 1962 года. Все таки в 1963 году больше было посетителей Отдела музыки (во время Будапештских музыкальных недель и много иностранцев) и Отдела микрофильм.

Продолжали модернизацию устройства центрального обслуживания читателей. При помощи перестройки успели разместить систематический каталог близ читальных залов.

Центральное обслуживание читателей и сотрудники специальных коллекций часто дали справку и устно и письменно на отечественные и заграничные запросы.

Проводилась оживленная деятельность в области устройства выставок. Организовалась подвижная выставка. Были устроены 2 концерты для показа наших редкостей нот. Дальше увеличилась посещаемость библиотеки-исторического памятника в г. Кестхей (в 1963 году она насчитывала 74.338, в 1964 году 92.524 посетителя).

Хранение, охрана фондов

При настоящих условиях хранения все растущих фондов постоянно встретит затруднения и проблемы. Только что закончилась постройка крайне необходимого уже хранилища, когда в то же время уже говорим по делу покупки неупотребительного здания.

Усиленное внимание уделяли охране фондов. Сделали подготовки к генеральной ревизии фондов. Помимо полного переплетения книг значительные результаты обнаруживаются в области ремонта поврежденных книг на месте. Задачи Отдела микрофильмов, связанные с хранением фондов также увеличились в сравнении с предыдущим годом.

Библиографическая работа

Нашей основной библиографической задачей является учет венгерской печатной продукции. В соответствии с этим выпускали Венгерскую национальную библиографию (каждые два недели) и Реперторию венгерских периодических изданий (ежемесячно), опубликовали сводную библиографию печатной продукции 1961—1962 гг. и Венгерскую библиографию библиографий, охватывающая период 1958—1960. Появился вышедший первый том IV. ретроспективной библиографии „Magyar Könyvészet 1945—1960”.

Кроме этого государственная библиотека вела библиографическую деятельность и в других областях, например принял участие в начинании *Répertoire Internationale des Sources Musicales* и сотрудничал с *Association Internationale des Bibliothèques Musicales* .

II. Междубиблотечные задачи

Государственная библиотека им. Сечени способствует своими разными обслуживающими и работе отечественных и зарубежных библиотек.

Путем вовлечения репродукционных аппаратов предприятий, заводов и бюро успели дальше расширять круг сдающих обязательный экземпляр и таким образом, благодаря государственной библиотеке, другим библиотекам, пользующимся обязательным экземпляром достаются другим путем малодоступные издания.

Центральный каталог книг ликвидировал отставание 1962 года в расстановке карточек и время обработки поступившего материала сократил на 2—3 месяца, по сравнению с нужным до сих пор 3—7 месяцами. После тщательного анализа и попыток приступили к реконструкции центрального каталога. В центральный каталог иностранных периодических изданий включили материал 1962 года (50.000 данных).

В отношении книг увеличились, в отношении периодических изданий уменьшились справки, данные на основе Центрального каталога.

Регулярно, ежемесячно выпускали в двух отраслях (естествознание, обществоведение) сводный бюллетень иностранных книг, поступивших в библиотеки Венгрии. В 1963—1964 гг. приведено почти 100—100 тысяч названий. Значительно возрос число абонентов. Опубликовали список текущих иностранных периодических изданий, поступивших в библиотеки Венгрии в 1964 году. Медленно продвинулись работы составления ретроспективного инвентаря иностранных периодических изданий, находящихся в библиотеках Венгрии.

Дальше прирос оборот в Отделе международного книгообмена. Создалось равновесие обменных связей. Возрос интерес к услугам междубиблотечного абонемента. В среднем удовлетворилось 90% поступивших запросов.

В центре деятельности Отдела распределения книг стояло принятие и обработка излишнего материала публичных библиотек. Кроме этого в 1963—1964. гг. всего распределили 51.422 библиотечных единиц между отечественными библиотеками, 6257 единиц передали на обмен и 42.823 единиц на заграничную продажу.

III. Управление

Важнейшие проблемы, возникающие в жизни библиотеки обсуждены коллегией. Основными задачами намечены максимальная активизация сил, сплочение деятельности организационных единиц и поставление в центр подготовительных работ. В целях усовершенствования организации нашей библиотеки были проведены разные перестройки работы. Так, например в Главном Отделе Новых Книг в результате реорганизации деятельность внутренней обработки и публичного обслуживания была разделена на две самостоятельные отделы. В Библиографическом отделе была сосредоточена деятельность в области национальных библиографий, проводимая до сих пор децентрализованно.

Параллельно с продвижением работ по планированию и построению нашего нового здания возникла необходимость снова уточнить задачи библиотеки и подготовиться к этим задачам. Стремилась выяснить принципиальные вопросы, касающиеся функций современной национальной библиотеки и ряд очерков по подробностям данной проблемы составлены сотрудниками библиотеки.

Потребный к подготовительным работам персонал обеспечивали перегруппировкой, а в дальнейшем требуется еще значительное увеличение состава. Обращали внимание на подготовку наших будущих сотрудников. В 1963 году 10 в 1964 году 19 молодых людей, сдавших экзамен на аттестат были приняты на курсы, дающие среднюю квалификацию.

Report on the activity of the National Széchényi Library in 1963 and 1964

In 1963 and 1964 the works of planning of the national library which will have its home in the new building under construction were finished and the phase of execution began. Our working capacity was concentrated on fulfilling our preparatory tasks, such as compiling the catalogue of the reference library to be set up on open shelves, rearranging and revision of the catalogue of the readers' service and of the reference library and carrying out technical experiments in the readers' service. However, at the same time we endeavoured to perform our basic and current duties with the same efficiency as in the previous years. Consequently we had to suspend works which were beyond discharging the daily duties. As regards the current tasks we succeeded in fulfilling them, moreover by indirect services we could comply with the increasing demands as well. Unfortunately our preparatory works did not proceed according to plan, nevertheless, on basis of the first year's experiences and by assuring the necessary funds and staff increase we have good hopes of carrying them out till moving into our new home.

Acquisition

In our acquisitions we consistently observed the quality so that the amount of credit granted to this purpose should be invested as expedient as possible. The most remarkable of our acquisitions is the "Codex Cyprianus" world famous Corvina, bought by the Hungarian State on an auction in London at a price of nearly half a million forints. Further the successful acquisition work both from quality's and from quantity's point of view in the Music Collection, in the Map Collection and especially in the Manuscript Department is remarkable. In order to make our work of acquisition more efficient we started compiling the bibliography of the foreign periodicals concerning Hungary.

In 1963 and 1964 the quantity of our acquisitions exceeded nearly by 8 per cent that of the year 1962; considering, however, the needs of the open-shelf reference library in the new building we cannot be satisfied with this pace of growth. Although the acquisition of the basic and mostly needed reference books for the future reference libraries has been begun, results worth mentioning have been attained mainly in setting up the catalogue of the works needed.

Processing, catalogues

The processing of the current material proceeded according to plan and corresponded with the work in 1962.

After previous experiments and investigations we began fulfilling one of our most labour-absorbing and urgent tasks, i. e. we began reconstructing the alphabetical official catalogue and the subject catalogue. In the course of proceeding with our work with the latter we encountered more difficulties than expected, consequently the pace of work has been slower than it was planned to be.

Readers's Service, Reference Service

The number of the readers using the reading rooms corresponds with the number of 1962. There is an increase in the number of visitors to the Music Division (during the Budapest Musical Weeks several foreign visitors were received) and to the Microfilm Collection.

We continued modernizing the central readers' service. By rearrangement we succeeded in placing the subject catalogue near to the reading rooms.

Both our central reference service and the collaborators of the special collections helped readers abroad and in Hungary to obtain information to their various questions orally and in writing.

The library organized several exhibitions. (As a part of this activity we started a travelling exhibition.) To represent the musical compositions preserved in our collection of rare notes we organized two concerts. The number of visitors to our historic libraries, especially to Keszthely shows a further increase. (In 1963 and in 1964 92 524 visitors.)

Storage and preservation of the holdings

Under the present conditions the storage of the evergrowing holdings means a constant problem. The construction of a new storage-room has been completed in the eleventh hour and we bought a new building now out of use.

The preservation of our holdings became more efficient. Preparations have been made to carry out a general revision of stock, besides whole bindings reparations with good results have been going on in the storage rooms. The production of microfilms for the preservation of the holdings increased as compared to that of 1962.

Bibliographical work

Our basic bibliographical task is to register the Hungarian book production. The "Hungarian National Bibliography" is published fortnightly and the "Repertory of Hungarian Periodicals" monthly. A cumulation of the books published in 1961—62 was issued, and the "Hungarian Bibliography of Bibliographies" contains the 1958—60 years' publications. Volume 4. of "Magyar Könyvészet" (which is the first to be published of the volumes of the retrospective bibliography) registering the publications issued in the period between 1945 and 1960 was published.

The bibliographical activity of our national library included other fields too. It took an active part in the work of Répertoire Internationale des Sources Musicales and of the Association Internationale des Bibliothèques Musicales.

II. Interlibrary Services

By its various services the National Széchényi Library contributes to the work of the home and foreign libraries.

By contacting enterprises, offices and factories, the circle of those delivering depository copies has further widened. Thus other libraries enjoying the delivery of depository copies through the national library will receive publications which are difficult to acquire.

The backlog from 1962 in arranging the cards was cleared away in the Division of the National Union Catalogue and the time needed for processing the arriving material was reduced from 3—7 to 2—3 months.

After thorough and far-reaching analysis and experiments we began the reconstruction of the Union Catalogue. The periodicals of the year 1962 had been included in the Union Catalogue of Foreign Periodicals preserved in Hungarian libraries. (50.000 data.)

As regards books the information given on basis of the Union Catalogue increased but it decreased concerning periodicals.

The monthly „Central List of Foreign Books Acquired by Hungarian Libraries” has been continuously published in two fields of learning. (Social and natural science.) In 1963 and 1964 nearly 100.000 units each were listed in these series. The number of the subscribers to this periodical increased considerably. The 1964 List of the current foreign periodicals to which Hungarian libraries subscribe was edited. The compilation of the retrospective bibliography of the foreign periodicals in Hungarian libraries has been going on at a comparatively slow pace.

The number of publications exchanged with foreign libraries by the International Exchange Service kept on increasing. The balance of exchange with the partners was stabilized.

The further increment of interest for the loan of publications with other libraries is noteworthy. From Hungary 15 656 and from abroad 2 014 requests arrived and 90 per cent of them were fulfilled.

The activity of our Book Distributing Division was focussed on taking over and processing the surplus material of the public libraries. 51422 units were distributed among home libraries, 6257 volumes were used for the purpose of international exchanges and 42833 were sold abroad in 1963 and 1964.

III. Administration

The most important problems to be solved in the library, including the tasks concerning the new home of the library, were discussed in the sessions of the management. Spotlight should be thrown on the most possible mobilization of the library's forces, on the centralization of the work of each organizational unit and on the carrying out of the preparatory tasks with the utmost care and attention. Several steps have been taken to modernize the organization of our library. Among others two separate departments have been formed to carry out the processing work and to perform public services. The works of the national bibliographies so far decentralized were united in the Bibliographical Division. Observing this point the administration group was strengthened and changed to administration division.

As the works of planning and execution of our new building have been going on, the tasks of the library had to be laid down in a new form and their performance became urgent. We strove to make clear the questions of basic importance concerning the activity of a modern national library and our leading collaborators dealt with the details in a series of studies.

Naturally, the preparatory works required a rise in the number of the staff. This problem was solved by regrouping the staff as far as it was possible but a considerable staff increase is necessary in the future. One of our most important tasks is the schooling of our future collaborators: in 1963 10 and in 1964 19 young people who left secondary school were admitted to our course providing qualification of medium level.

UNESCO egyezmények a nemzetközi kiadványcsere szabályozására

GOMBOCZ ISTVÁN

1963. december 9-én megjelent a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 30. számú törvényerejű rendelete a Kiadványok Nemzetközi Cseréjéről, valamint a Hivatalos Kiadványok és Hatósági Irományok Államok Közötti Cseréjéről. Ezzel Magyarország hivatalosan csatlakozott az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (Unesco) Közgyűlésének tizedik ülészakán, Párizsban, 1958. december 3-án elfogadott két nemzetközi egyezményhez.

1924 óta, amikor Magyarország a kiadványcserét szabályozó 1886-os két brüsszeli egyezményhez csatlakozott, hasonló fontosságú bekapcsolódás nemzetközi jogi értelemben magyar részről nem történt, sem a kiadványcsere területén, sem egyéb könyvtári vonatkozásban. Bár a magyar könyvtárügy együttműködése a szocialista országokkal élénkül, és más téren is fokozódik részvétele a nemzetközi könyvtári életben, mindaddig nem került sor akár regionális, akár univerzális célú nemzetközi egyezmények megkötésére, amelyek tételesen rögzítenék együttműködésünket más országok könyvtári munkájával.

A CSEREMEGÁLLAPODÁSOK FŐ TÍPUSAI

Ahhoz, hogy a különböző országokban működő intézmények között rendszeres kiadványcsere jöjjön létre, nem kell egyéb, mint *egyszerű levéلبeli megállapodás*, melyben a felek közlik egymással a rendelkezésükre álló kiadványok jegyzékét és kölcsönösen ígéretet tesznek ezek folyamatos megküldésére. A megállapodáshoz nem szükséges semmiféle diplomáciai aktus, maguk az államok rendszerint nem is vesznek tudomást az egyszerű levélváltásokról. A cseremegállapodásoknak ez a legegyszerűbb formája ma is legelterjedtebb forma, napjainkban is ezrével jönnek létre a könyvtárak, oktatási, tudományos és kulturális intézmények között, és sűrű hálózattal vonják be az egész világot, nyomukban a nyomtatott anyag nagy tömege vándorol országhatárokon át.

E megállapodások számáról hozzávetőleges áttekintésünk sincs, az Unesco is csak vázolja azokat a földrajzi tájakat, amelyeket sűrűbb vagy kevésbé sűrű szálak fűznek egymáshoz. Az új egyezmények előkészítése kapcsán végzett futólagos felmérésből kiderül, hogy természetesen máig is legsűrűbbek a cserekapcsolatok Európa régi kultúrnemzetei között. Igen élénkek a szocialista országok

kiadványcsere-kapcsolatai, intenzív a csere az Egyesült Államok és Európa között, az amerikai kontinens országaiban, a Brit Nemzetközösségben működő intézmények között stb. Ázsia és Afrika fokozódó mértékben vesz részt a könyvek és egyéb kiadványok nemzetközi csereforgalmában.

A múlt század közepétől kezdve maguk az államok is elkezdtek érdeklődni egymás állami, hivatalos kiadványai iránt, és így létrejöttek az első *államközi kétoldalú szerződések* bizonyos kiadványkategóriák rendszeres cseréje céljából. Jogi szempontból ezek a szerződések a megállapodások magasabb fokán állnak, megkötésük diplomáciai aktushoz és egyéb formaságokhoz van kötve, szövegük nem ritkán belekerült — érvényességi feltételként — a szerződő államok belső jogszabályai közé. E kétoldalú államközi szerződések megkötésének ösztönzője legtöbbször az a felismerés, hogy az egyik államban folyamatban levő törvénykezési, közigazgatási vagy közgazdasági tevékenység célszerű eredményekre akkor vezet, ha az illetékes szervek folyamatosan tájékozódnak a más országokban végzett hasonló munkáról.

A hivatalos kiadványok cseréje tárgyában kötött kétoldalú egyezményekről sincs pontos áttekintésünk. Főleg egymáshoz hasonló rendszerű államok között jöttek létre, amelyek már amúgy is történelmi, kulturális, politikai, gazdasági kapcsolatban álltak. Az Unesco Cserekézikönyvének 2. kiadása ötvenkét 1942 és 1954 között létrejött és érvényben levő egyezményt sorolt fel, a 3. kiadás viszont megemlíti, hogy a szám bizonyára sokkal magasabb, de sok egyezményt nem jelentettek be az Unescónak.

A bilaterális államközi egyezmények másik fő típusa a *kulturális egyezmény*. Céljuk az egymás kultúrája iránt érdeklődő államok együttműködésének folyamatos biztosítása. Szinte kivétel nélkül tartalmazznak néhány pontot, amelyek a könyv- és folyóiratcserét szabályozzák, bár rendszerint nem részletezik a kérdést, csupán kifejezik a szerződő államoknak azt az óhaját, hogy könyvtáraik és egyéb intézményeik között folyamatos könyvcseré jöjjön létre. Magát a konkrét cserét azután az intézmények közötti részletes, formához nem kötött egyszerű megállapodások ültetik át a gyakorlatba.

A jelenleg érvényben levő kulturális egyezményeket az Unesco igyekszik nyilvántartani. A szocialista országok sűrűn kötnek ilyen egyezményeket és mindegyikben gondoskodnak a könyvek és folyóiratok cseréjéről, ugyancsak általános megfogalmazásban és azzal a megjegyzéssel, hogy a részleteket az érintett intézmények, rendszerint a nagy központi állami vagy nemzeti könyvtárak szabályozzák.

Korban legújabbak a kiadványcserét szabályozó *többoldalú államközi egyezmények*. Ezeket már megkötésükkor több állam írja alá, később más államok is csatlakoznak hozzájuk, multilaterális jellegüknél fogva tehát ezeket kell a legmagasabb fokon állóknak tekintenünk. Nem két könyvtár, nem is két állam, hanem az államok egész sora kénytelen érdekeit egyeztetni, a legkülönbébb szempontokat közös nevezőre hozni. Az új Unesco egyezmények megkötése élénken példázza, hogy milyen hosszadalmas tárgyalások és előkészítő munka szükséges egy olyan szöveg kidolgozásához, mely lehetőleg minél több állam tetszésére számíthat.

A multilaterális egyezmények regionálisak, ha csak az egymással szorosabb kulturális kapcsolatban álló államokra korlátozódnak és univerzálisak, ha céljuk az, hogy elvben valamennyi állam csatlakozhassék hozzájuk. A dolog természetét-

ből következik, hogy a többoldalú egyezmények a legritkábbak. Regionális többoldalú egyezmény is csak néhány van, univerzális célú pedig éppen csak kettő, az 1886-os brüsszeli és az 1958. évi párizsi. Vannak többoldalú kulturális egyezmények is, amelyek a kétoldalúakhoz hasonlóan a kiadványcserét csak általánosságban említik. Pl. a spanyol nyelvű államok közötti madridi kulturális egyezmény (1953) és az Arab Liga 1954. évi egyezménye.

1958-ban a Német Demokratikus Köztársaság felvetette, hogy a szocialista országok emeljék ki a könyv- és folyóiratcsere ügyét kétoldalú kulturális egyezményeikből és ezek helyett kössenek kifejezetten a kiadványcsere részletes szabályozása céljából egy többoldalú egyezményt. A tervezetet el is készítették, a szocialista országok nemzeti könyvtárai közölték is véleményüket, de eddig a multilaterális egyezmény nem valósult meg.

AZ UNESCO-EGYEZMÉNYEKET MEGELŐZŐ KORÁBBI KONVENCIÓK

A csere nemzetközi szabályozásának első kísérlete a kiadványcsere úttörőjének, Alexandre Vattemare-nak a nevéhez fűződik, aki 1840 és 1850 között létrehozta az Agence Centrale Universelle des Échanges Internationaux nevű párizsi világközpontot, egyben a csereközpontok őst. Ez a szervezet jelentős anyagtelegeket mozgatott meg különösen az Ó- és az Újvilág között, de a kezdeményezés az alapító halála után elsorvadt. „A fejedelmek egyezménye” néven ismeretes szerződést 1867-ben kötötték meg Európában. Elsősorban a múzeumi és művészeti tárgyak reprodukciójának a cseréjére vonatkozott, de az ezekkel kapcsolatos nyomtatványokra is kiterjedt. Az 1875-ben Párizsban tartott nemzetközi földrajzi kongresszus nyomán ugyancsak létrejött egy többoldalú egyezmény a térképek cseréjéről, ebben első ízben esik szó a csereirodákrol is.

A máig is érvényes univerzális célú *brüsszeli egyezmények* az Egyesült Államoknak az európai parlamentek kiadványai iránti érdeklődésére vezethetők vissza. A Kongresszus 1867-i határozata értelmében a Library of Congress minden amerikai hivatalos kiadványból 50 példányt kap a más országokkal létesítendő csere céljából. A washingtoni Smithsonian Intézetet bízták meg a csere lebonyolításával, amivel létrejött a későbbi nemzeti csereközpontok mintája. Bár a többi ország érdeklődése eleinte lanyha volt, csakhamar megindult az anyag mozgása, és így felmerült az egységes szabályozásnak és annak szükségessége, hogy az amerikai csereiroda párhuzamos szervei Európában is megalakuljanak.

A Brüsszelbe összehívott nemzetközi konferencia tanácskozásai nyomán 1886-ban létrejött „a hivatalos valamint a tudományos és irodalmi kiadványok nemzetközi kicserélése végett kötött egyezmény” (A), továbbá „a hivatalos lap, valamint a parlamenti nyomtatványok közvetlen kicserélésének biztosítása végett kötött egyezmény” (B). Mindkét szerződést eredetileg Belgium, Brazília, az Egyesült Államok, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc és Szerbia írták alá azzal a céllal, hogy az egyezmények nyitva álljanak valamennyi többi ország előtt. Mégis az azóta eltelt közel 80 esztendő alatt az „A” egyezményhez csak 13 állam: Uruguay, Argentína, Paraguay (1889), Olaszország (1897), Csehszlovákia, Lengyelország (1921), Románia (1923), Magyarország, Lettország, Danzig (1924), Kína (1926), Egyiptom (1928) és Irán (1949), a „B” egyezményhez

pedig még kevesebb állam csatlakozott (a fentiek, kivéve Argentínát, Paraguayt és Iránt).

Az „A” egyezmény értelmében a szerződő államok központi csereirodákat fognak felállítani és kötelezik magukat arra, hogy a hivatalos, parlamenti és közigazgatási kiadványaikat, valamint a kormányok intézkedése alapján és költségükre kibocsátott kiadványokat egymásnak rendszeresen megküldik. Az anyagból a csereirodák jegyzékeket állítanak össze és ugyanezek állapotnak meg a példányszámra, valamint az egységes iratminták használatára nézve. A továbbítás csereirodától csereirodig történik, a szállítás költségeit, a tengeri szállítás eseteit kivéve, a címzettig a feladó államok viselik.

Mindezek a hivatalos anyagra vonatkoznak és csak ezután történik röviden említés a tudományos és irodalmi intézmények csereanyagáról, melyet ugyancsak az újonnan felállított csereirodák közvetítenek. Az egyezmény kimondta, hogy a tudományos anyag tekintetében a csereirodák szerepe a közvetítésre korlátozódik, egyébként semmiféle kezdeményező jogkörük nincs a cserekapcsolatok létesítése terén.

Belga javaslatra jött létre a „B” egyezmény, melynek értelmében a szerződő államok a megjelenést követően megküldik egymásnak — a csereirodák közbeiktatása nélkül — hivatalos lapjukat valamint parlamenti évkönyveiket és dokumentumaikat.

Az egyezmények igen fontos fejezetet nyitottak meg a kiadványcsere történetében; ekkor került első ízben állami szintre a nemzetközi kiadványcsere ügye. Elkezdtek működni a részben máig is fennálló csereirodák; ekkor kezdődött meg a gyűjtőküldeményeknek csereirodákban át történő körülményes, lassú, de máig is fennálló rendszere. A csereirodák felállításának gondolatát, főleg a közvetítési munka végett, olyan államok is átvették, amelyek nem csatlakoztak az egyezményekhez.

Az egyezmények mégsem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Univerzálisuk nemhogy nem valósult meg, hanem olyan fontos államok, mint Anglia, Franciaország, Németország és a Szovjetunió sohasem csatlakoztak hozzájuk. Tartózkodásuk fő oka az volt, hogy valamennyi hivatalos kiadványukat meg kellett volna küldeniök az összes szerződő államoknak. A nagy államok nem akartak sokat adni és keveset kapni, vagy ellenkezőleg attól is tartottak, hogy sok, számukra érdektelen ország anyaga fog tömegével beáramlani. A csereirodák központi továbbításának gondolata ugyancsak visszatartott egyes államokat, éppen ezért ezek és az előbb említett államok a kétoldalú egyezmények útjára léptek, amelyeknél a kölcsönös érdekeket jobban figyelembe lehetett venni.

Az egyezmények azonban a csatlakozó államok számára is egyre elavultabbá lettek az azóta eltelt évtizedek alatt. Ahogy múltak az évek, az állami szervek a legtöbb országban kiterjesztették hatáskörüket, egyre több kiadványt bocsátottak ki, egyre több intézményt szubvencionáltak, és így folyton nőtt annak az anyagnak a köre, amely a brüsszeli egyezmény értelmében hivatalosnak, tehát kiküldendőnek minősült. A hivatalos kiadványok meghatározása mindenképpen elavult, a brüsszeli egyezményekhez csatlakozott szocialista országok számára pedig — az államosított könyvkiadás következtében — teljesen használhatatlanná vált.

Nem gondoskodtak az egyezmények a szállítás kedvezményességéről és vámmentességéről sem. A központokon át folyó közvetített szállítás nagymértékben

lelassította az anyag útját. A változó időkhöz történő alkalmazkodás lehetősége ugyancsak kimaradt az egyezményekből.

Mégis az 1886-os egyezmények változatlanul érvényben maradtak az új Unesco-egyezmények életbelépése után is. Az Országos Széchényi Könyvtár keretében működő Nemzetközi Csereszolgálat ma is ezen az alapon kap pl. Svájc-ból és az Egyesült Államokból parlamenti kiadványokat. Sőt a belga csereközpont az 1886-os egyezményre hivatkozva 1963-ban közölte, hogy a részünkről történt lemondás ellenére ragaszkodik valamennyi belga hivatalos kiadvány megküldéséhez.

Részben a brüsszeli hibákon okulva 1902-ben Mexikóban létrejött az első amerikai többoldalú csereegyezmény, amelyhez a legtöbb amerikai állam csatlakozott. Az egyezmény nem kívánja csereirodák felállítását, mert a hivatalos anyagot diplomáciai úton kell továbbítani, viszont a hivatalos kiadványok körét bővebben határozza meg és ide sorolja az országok történetével, földrajzával, közigazgatásával foglalkozó alapvető munkákat is. A beérkezett külföldi anyagról értesítést kell közzé tenni a hivatalos lapban, hogy így az érdeklődők értesüljenek arról, hogy mi és hol hozzáférhető.

A különféle európai kongresszusok kísérletei a brüsszeli egyezmények módosítása céljából zátonyra futottak. Az első világháború után a Nemzetek Szövetségének keretében működő Commission Internationale de Coopération Intellectuelle 1923-ban foglalkozott a kérdéssel és néhány korszerű elvet tartalmazó javaslatot is kidolgozott. 1936-ban, Buenos Airesben ismét az amerikai államok kötöttek egy többoldalú regionális egyezményt, mely több szempontból figyelmet érdemel: a szerződő államok a jellegzetesen hivatalos anyagon kívül folyamatosan megküldik egymásnak a saját országuk tudományos és kulturális haladását reprezentáló fontos műveket, és ezek együttes használata és bemutatása céljából nemzeti könyvtáraikban a szerződő feleknek megfelelő külön szekciókat rendeznek be. Ugyanezek a nemzeti könyvtárak kétoldalú megállapodásokkal rendszeressé teszik saját kiadványaik, valamint Amerika története szempontjából fontos dokumentumok cseréjét. Mindez nagyon hasonlít a szocialista országok kulturális egyezményei nyomán kialakult széles körű könyvcserére, valamint a nemzeti könyvtáraik közötti saját kiadványok cseréjére, és arra mutat, hogy a szoros kulturális együttműködés szándéka már akkor hasonló módszerek kidolgozásához vezetett. Negatív vonatkozásban is van hasonlóság: nem állítanak fel csereközpontokat, nem gondoskodnak az anyag szállításának és vámmentességének kérdéseiről. A lényeges különbség viszont az, hogy többoldalúak és nem kétoldalúak és rendezik a hivatalos anyag ügyét is, amit a szocialista országok egyezményei nem tesznek.

AZ ÚJ UNESCO-EGYEZMÉNYEK ELŐKÉSZÍTÉSE

1945—1956

Az Unesco számára Alkotmánya írja elő, hogy a kiadványok és más dokumentumok rendszeres és széles körű cseréje útján a szellemi tevékenység minden ágában előmozdítsa a nemzetek közötti kulturális együttműködést és olyan módszereket dolgozzon ki, amelyekkel minden nép számára hozzáférhetővé teszi a más

népek által közzétett szellemi termékeket. A kiadványcsere fejlesztése tehát kezdettől fogva fontos programja volt a világszervezetnek, ezen a téren igen sokat is tett.

Érthető tehát, hogy a második világháború után egyre többen az Unescótól várták az elavult brüsszeli egyezmények módosítását és egyre több oldalról sürgették a rendezés szükségességét. Az évtizedek során ugyanis meglehetősen áttekinthetetlen helyzet alakult ki. A különféle kétoldalú és többoldalú államközi megállapodások, hivatalos egyezmények, kulturális szerződések egész szövevénye hálózta be a világot, ezek gyakran keresztezték egymást, különösen olyan államok esetében, melyek a brüsszeli egyezményeknek is és más két- és többoldalú egyezményeknek is tagjai voltak. Felmerült az a kívánság is, hogy az egyszerű, intézmények közötti megállapodások számára is általános kereteket kellene teremteni, melyek alapján az újabbak megkötése könnyebb lenne.

1948-ban hívta össze az Unesco az első szakértői értekezletet, mely azonban még nem fogadta el a multilaterális egyezmény gondolatát, hanem a kétoldalú szabályozást ajánlotta, de már felvetette a csereközpontok hatáskörének kibővítését, a szállítási és vámkérdések ügyét, valamint a cserehez nélkülözhetetlen bibliográfiák követelményét. Az Unesco által rendezett és a kiadványcsere fejlesztésével foglalkozó különféle regionális szemináriumok (Havanna, Zágráb, Manila, Montevideo, Damaszkusz és Tokió), ugyancsak sürgették a kérdés rendezését.

Konkrét formában Jugoszlávia és Japán vetették fel 1951-ben, hogy a fennálló sok két- és többoldalú egyezmény helyett az Unesco égisze alatt hozzanak létre egy új, univerzális célú multilaterális egyezményt. A döntő lökést egy olasz javaslat adta meg az 1954. évi montevideói Közgyűlésen, melyet el is fogadtak és megbízták az Unesco főigazgatóját azzal, hogy készítse elő a nemzetközi kiadványcserével foglalkozó egyezményeket.

Schmidt-Phiseldeck tanulmánya

A felhatalmazás alapján a főigazgató a tematika kidolgozására *Schmidt-Phiseldeck* igazgatót, a Dán Csereközpont vezetőjét kérte fel. A tanulmány 1955 nyarán el is készült, hozzászólás végett valamennyi tagállam megkapta. A szerző megállapítja, hogy világos tendenciák mutatkoznak az elavult brüsszeli egyezmények pótlására és bár kiter a kétoldalú államközi egyezmények előnyeire is, a többoldalú egyezményt tartja olyan eszköznek, amely átfoghatja a jelenleg érvényben levő sokféle szerződést és ami alkalmas lenne arra is, hogy a cserehez szükséges anyagi támogatás az államok részéről biztosíttassék. Az új többoldalú egyezmények rugalmas kikötésekkel alapot szolgáltathatnak a nemzetek közötti kétoldalú megállapodások megkötéséhez. Csak új multilaterális egyezménytől lehet remélni azt, hogy a kiadványcsere jelenlegi földrajzi egyenetlenségei valamennyire enyhüljenek. A kötelezettségek egymást részben keresztezik, sokfelé pedig hiányzik a viszonyosság. *Schmidt-Phiseldeck* fontos szerepet szán a csereközpontoknak is, információs feladatokkal, bibliográfiai tevékenységgel, sőt a hazai csereelő intézményekről vezetendő nyilvántartási kötelezettséggel kívánja őket felruházni, rájuk bízna a duplumcsere gondozását és a központ saját cserejének ügyét is megemlíti. A hivatalos kiadványok új meghatározásához azt ajánlja, hogy tekintettel a kategória egyre kevésbé áttekinthető voltára, az anyag jellegét ne

a kibocsátó szerv, hanem a tartalom szerint kíséreljék meg definiálni. A hivatalos anyag cseréjénél fontosnak tartja a reciprocitást.

A szakértői jelentésre 24 ország küldött véleményt. Dánia, Egyiptom, Franciaország, India, Japán, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Olaszország, Peru, Spanyolország és Svájc általában egyetértettek azzal, hogy új multilaterális egyezményekre van szükség mert a) a többoldalú szabályozás elvben helyes megoldás, minthogy ezzel lehet kellő alapot nyújtani a kétoldalú és regionális megállapodások számára; b) a brüsszeli egyezményekhez fontos államok nem csatlakoztak, a hivatalos kiadványok meghatározása használhatatlan, azóta igen nagy fontosságot nyertek a Brüsszelben nem szabályozott irodalmi és tudományos kiadványok, a csereközpont hatásköre bővítésre szorul, gondoskodni kell a reciprocitás követelményéről és meg kell könnyíteni az anyag szállítását.

Anglia, Ausztrália, az Egyesült Államok, Hollandia, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia és Svédország nem helyeselték a multilaterális egyezmény gondolatát, mert a) a kétoldalú megállapodások elvben jobbak, minthogy ezekkel szabadon választott partnerek útján egyszerűbb és gyorsabb cserét lehet lebonyolítani, elmarad az anyag bonyolult közvetítése, a megállapodások sokkal részletesebbek és pontosabbak lehetnek. b) Ha a brüsszeli egyezményekhez 70 év alatt csak 21 állam csatlakozott, a csere viszont élénken továbbfejlődött, akkor ez nemcsak a brüsszeli egyezmények hibáinak tulajdonítandó, hanem egyszerűen annak, hogy multilaterális egyezményekre nincs is szükség.

Franciaország és Jugoszlávia nemcsak támogatta az új egyezmények gondolatát, hanem igen részletes véleményt nyújtott. Az előbbi egyezménytervezetet is fogalmazott, az utóbbi olyan intézkedés felvételét is javasolta, amely a kultúregyezmények mintájára kikötné, hogy az államok valamennyi fontos könyvüket küldjék meg egymásnak.

A magyar hozzászólás kiküldése előtt néhány nagy magyar könyvtár véleményét kértük ki, közülük a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és a Szegedi Egyetemi Könyvtár válaszolt, mindkét könyvtár támogatta az új egyezmények tervét. Az utóbbi könyvtár szerint igen kívánatos volna a postai és vámügyek nemzetközi érvényű rendezése, mert a könyvtár igen sok hátrányos következménnyel járó tapasztalatot szerzett ezen a téren. Végül is a magyar hozzászólás általában támogatta a szakértői jelentés javaslatát, egyetértett azzal, hogy a csere nemzetközi koordináló szerve az Unesco legyen és *Schmidt-Phiseldeck* javaslataitól csak annyiban tért el, hogy feleslegesnek tartotta a nemzeti csereközpontok független szervként való felállítását.

Az 1956-os párizsi szakértői értekezlet

A szakértői jelentést 13 ország, közöttük a Szovjetunió, Jugoszlávia és Lengyelország szakértőinek részvételével az Unesco által 1956 februárjában Párizsba összehívott értekezlet vitatta meg. Bár ez az értekezlet szövegtervezetet még nem dolgozott ki, ajánlásaiban már körvonalazta a követendő elveket: minden ország mozdítsa elő a hivatalos kiadványok cseréjét, a végrehajtást bízza a csereközpontokra, viselje a szállítás költségeit és gondoskodjék arról, hogy a bibliográfiákban a cserélhető hivatalos anyag jelöltessék meg. A nem hivatalos anyag cseréjét ugyancsak támogassák az államok, a csereközpontok könnyítsék meg a csere lebonyolítását, koordinálják a csere megállapodásokat, kapjanak tájékozta-

tásokat az új megállapodásokról és legyenek tájékoztatva hazájuk tudományos intézményeinek és könyvtárainak csere céljára rendelkezésre álló kiadványairól is. Szükség van továbbá jó bibliográfiákra, szállítási és vámkedvezményekre, a duplumcsere megszervezésére és az Unesco munkájára, amely mindezt nemzetközi síkon koordinálja.

A tanácskozás alapján a szakértői értekezlet határozatban kérte fel a főigazgatót arra, hogy tegyen javaslatot a végső soron dönteni hivatott szerv, azaz a Közgyűlés számára arra nézve, hogy az Unesco égisze alatt egy vagy két többoldalú egyezmény létrejöjjön a nemzetközi kiadványcsere tárgyában. Az ügygel előbb a Végrehajtó Tanács, majd az 1956. évi Közgyűlés foglalkozott. Utóbbinak határozata értelmében kívánatos a kérdés nemzetközi szabályozása egy vagy két nemzetközi egyezmény útján, melynek összeállítása végett újabb szakértői értekezletet kell összehívni.

Az 1958. évi brüsszeli szakértői értekezlet

Mielőtt az új szakértői értekezlet összeült volna, az Unesco könyvtári osztálya kidolgozta az első szövegtervezetet, és azt megküldte a tagállamoknak hozzászólás végett. Francia javaslatra két szöveg készült: az első a hivatalos, a második a nem-hivatalos csere tárgyában. Az érdeklődés igen élénk volt, összesen 32 állam adott véleményt, közöttük Magyarország is. A szocialista országok közül Csehszlovákia és Lengyelország nyilatkoztak bővebben. Angliá, az Egyesült Államok és Franciaország cikkről cikkre haladó részletes véleményt nyújtott. A fontosabb hozzászólásokra az alábbiakban az egyes cikkek tárgyalásánál visszatérünk, itt csak néhány jellemző vonást emelünk ki:

Azok az államok, amelyek a korábbiak során általában ellenezték az új többoldalú egyezményeket, ezt az álláspontjukat feladták, de arra törekedtek, hogy az új szerződések minél kevésbé legyenek konkrétak, minél általánosabb keretek között maradjanak, a lehető legkevesebb kötelezettséget hárítsák a szerződő államokra és minél kevésbé zavarják az említett államokban kialakult cseremódszereket és szokásokat. Kivételt jelentett Ausztria, mely továbbra is kategorikusan elutasította a többoldalú egyezmények gondolatát, helytelenítve azt a felfogást, mely szerint a kormányok és nem a könyvtárak lennének felelősek a kiadványcsere alakulásáért. A hivatalos kiadványok cseréje nem éri meg a fáradságot, az így beérkező anyag túlnyomó része nem érdekli az átvevő országot, s a kiadványok nagy tömege felesleges katalógizálási és raktározási gondokat okoz. Ami pedig a tudományos irodalom cseréjét illeti, ez jól működik multilaterális egyezmény nélkül is.

A szocialista országok, továbbá Franciaország, Olaszország, Japán stb. továbbra is támogatták az új egyezményeket, sőt, Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia az Unesco tervezetekhez képest pontosabb és szigorúbb kikötéseket, részletesebb kötelezettségvállalásokat kívánt. A hozzászólások alapján az Unesco némileg módosította az első tervezeteket, újakat készített és ezeket bocsátotta szakértői értekezlet elé.

Az 1958. május 28-tól június 7-ig tartó brüsszeli értekezleten 29 ország, köztük a Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária és Lengyelország szakértői gyűltek össze; Magyarország a brüsszeli követség egyik tisztviselőjével képviseltette magát. Az általános vita során az Unesco jogi szakértője hangsúlyozta, hogy az

új tervezetek kiküszöbölik a brüsszeli egyezmények hibáit, a hivatalos anyagon kívül felkarolják a tudományos cserét is. Az egyezmények inkább kereteket adnak, nincs teljes kötelezettségvállalás, a csereközpontok szerepe bővül, egyszerűbb lesz a szállítás, a tarifa, a vám ügye.

A Szovjetunió képviselője kiemelte a csere fontosságát, a többoldalú egyezményeket általában alkalmasaknak minősítette a nemzetek közötti kiadványcsere széles körű fejlesztésére. Belgium és Franciaország javaslatára az eredeti sorrendet felcserélték, és előbbre helyezték a nem-hivatalos kiadványok cseréjéről szóló egyezményt, mint általános és fő egyezményt, mely említést tesz a hivatalos anyagról is, mint a kiadványcsere egy különálló és így külön szabályozandó kategóriájáról. Az egyszerűség kedvéért az addigi „nem-hivatalos kiadványok” kifejezés helyett röviden a „kiadványok” kifejezést tették.

Az értekezlet pontról pontra haladva alapos részletességgel vitatta meg az egyezménytervezeteket, majd kidolgozta a harmadik változatot és azt a 10. Unesco Közgyűlés elé bocsátotta. A zárójelentés megemlíti, hogy a szövegezés során sikeres erőfeszítések történtek arra, hogy a nemzetközi csere fejlesztésének valamennyi résztvevő által támogatott általános eszméjét egyensúlyba hozzák egy működőképes és széles körű elfogadásra igényt tartó, a realitásokkal számoló szöveggel.

Az Unesco 1958. évi 10. Közgyűlése csak annyit változtatott a szövegen, hogy a ratifikálás útján történő csatlakozási mód mellé felvette az elfogadás útján való csatlakozási formát is, különös tekintettel egyes államok alkotmányjogi szabályaira.

A Közgyűlés a két egyezményt 1958. december 3-án elfogadta és így azok megnyíltak a csatlakozni kívánó államok számára.

A Kiadványok Nemzetközi Cseréjéről szóló Egyezmény a harmadik csatlakozási okmány letétbe helyezésekor, azaz 1961. november 23-án lépett életbe. Az egyezményhez 1965 júniusáig a következő államok csatlakoztak: Anglia, Bje-lorusz Szovjet Szocialista Köztársaság, Brazília, Bulgária, Csehszlovákia, Dánia, Egyesült Arab Köztársaság, Ekuador, Franciaország, Ghana, Guatemala, Izrael, Kuba, Magyarország, Olaszország, Panama, Románia, Spanyolország, Szovjetunió, Tajvan, Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság, Új-Zéland.

A Hivatalos Kiadványok és Hatósági Irományok Államok Közötti Cseréjéről szóló Egyezmény 1961. május 30-án lépett életbe. 1965 júniusáig ugyanazok az államok csatlakoztak hozzá, mint az általános egyezményhez, továbbá Ceylon.

AZ ÚJ EGYEZMÉNYEK ELEMZÉSE

Mindkét egyezmény magyar szövege hivatalos fordításban megjelent a Magyar Közlöny 1963. december 9-i 86. számában. Vizsgáljuk meg az egyes cikkeket, figyelemmel a brüsszeli értekezleten elhangzott véleményekre, valamint az egyezményekről eddig megjelent szakirodalmi feldolgozásokra.

1. A KIADVÁNYOK NEMZETKÖZI CSERÉJÉRŐL SZÓLÓ EGYZEMÉNY

1. cikk. A kiadványok cseréje

Ez a cikk arra kötelezi az államokat, hogy ösztönözzék és könnyítsék meg a tudományos, kulturális stb. intézményeik közötti cserét anélkül, hogy részleteznék az ösztönzés és könnyítés mibenlétét. Eredetileg csak ösztönzésről, (bátorításról) (to encourage, encourager) volt szó, a Zenei Könyvtárosok Nemzetközi Egyesületének javaslatára, „az egyezmény hatásosságának növelése érdekében” került be a könnyítés kifejezése is. Az előzményekből tudjuk, hogy ez a kötelezettség elsősorban a csereirodák útján érvényesül, az államok tehát akkor tesznek eleget ennek a kikötésnek, ha központi csereszerveiket látják el a funkcióik ellátásához szükséges eszközökkel, egyébként pedig a kötelezettség a szállítási, postai és vámügyi könnyítésekben realizálódik, vagyis azáltal, ha az államok mindent elkövetnek a kiadványcsere útjában álló akadályok elhárítására. Olasz javaslatra került be az a megszorítás, hogy a cseréből a kereskedelmi jellegű szerveket ki kell rekeszteni. A zárójelentés megjegyzi, hogy az idetartozó cserék oly vegyes jellegűek, hogy az államokat többre, mint a csere általános előmozdítására nem lehetett kötelezni.

2. cikk. A kiadványcsere alkalmazási köre

Az általános csereanyag meghatározásánál az Értekezet az Egyetemes Szerzőjogi Egyezmény definícióiból indult ki és ennek alapján készítette el a felsorolást, amely egyébként exemplifikatív jellegű, minthogy amerikai javaslatra a különféle kiadványtípusok a javaslatától eltérően nem „tekintendők”, hanem csak „tekinthetők” alkalmasaknak arra, hogy velük cseréljenek. Hosszú vita volt a hanglemezekről és a filmekről, végül is azonban ezeket kihagyták. W. Cox megjegyzi,* hogy a cikk kereteibe belefér a kereskedelemben forgalmazott anyag is, aminek a természetes beszerzési módja továbbra is a vásárlás marad, legalábbis a fejlett könyvtári szervezettel rendelkező államokban. Olyan államokban viszont, ahol a kiadványok sokkal nagyobb köre tartozik az állam működési körébe, e cikk alapján bővíthet a kereskedelmi forgalomban szereplő könyvek cseréje.

Egyébként ez a cikk teremt kapcsolatot a másik egyezménnyel, amennyiben a cserélhető kiadványok felsorolásába beiktatja a hivatalos kiadványokat, utalva a külön szabályozásra, amelyet az általános egyezménytől jogilag teljesen függetlenül éppen azért, hogy az államok szabadon dönthessenek abban a kérdésben, hogy mindkét egyezményhez csatlakoznak-e vagy csak az egyikhez.

3. cikk. Cserebiztosítók

Itt van szó arról, hogy a szerződő államok milyen szervek útján teljesítik az egyezményből rájuk háruló kötelezettségeket és e szerveket milyen feladatokkal ruházzák fel. Több állam idegenkedett a nemzeti csereközpont felállításának gondolatától, más államok viszont többnyire egyetértettek a csereközpontok hatáskörének bővítésében, csak abban tértek el a vélemények, hogy ez milyen mértékben történjék meg.

* L. a felhasznált irodalom jegyzékét e tanulmány végén.

A csehszlovák javaslat sokkal tágabb feladatkört kívánt a csereközpontoknak biztosítani és kötelezni kívánta az államokat arra, hogy e szerveket lássák el a megfelelő anyagi eszközökkel. Az olasz javaslat ugyancsak szigorítani kívánta az előírásokat és kifogásolta, hogy a cikk értelmében a szerződő államok csak „rábízhatják” a felsorolt feladatokat a cserezolgáltatokra, de erre nem kötelesek. A központosítástól idegenkedő angolszász és skandináv államok azonban nem csupán a csehszlovák és olasz kezdeményezéseket hátrították el, hanem szűkíteni kívánták az Unesco-féle tervezetet is. Az eredeti javaslatban ugyanis még a felsorolt funkciók között szerepelt a cserélő intézmények munkájának koordinálása is, amelyet azonban a vita során, hogy elvegyék élet, a cikk bevezető soraiba vettek be. Míg az 1886-os egyezmény a csereközpontok számára csak a továbbítás feladatkörét jelölte meg, addig ez a funkció a tervezetből egészen kimaradt, de francia és japán javaslatra visszakerült, mégpedig a „megkönnyítés” körében kifejtett tevékenység fő típusaként. Bentmaradt az információs szolgálat és a duplumcsere ösztönzése, de nincs szó e cikkben arról, amit még *Schmidt-Phiseldeck* is javasolt, hogy ti., az egyes cserélő intézmények nyújtsanak a csereközpont számára rendszeres tájékoztatásokat az általuk kötött megállapodásokról. Pedig erre az Unescónak adandó évi jelentések miatt szükség lett volna.

A cikk 2. bekezdése kimondja, hogy a felsorolt feladatok egyike vagy másika más szervre vagy szervekre is rábízható — amivel az egyezmény lényegében azt mondja, hogy minden állam tehet úgy, ahogy akar. Többen felvetették, hogy ez feleslegessé is teszi az első bekezdést, de mi úgy látjuk, hogy mégis helyénvaló, különös tekintettel — ahogy *W. Cox* is említi — azokra az államokra, amelyek csak ezután fogják nemzeti cserezolgálataikat kifejleszteni, a brüsszeli típusú irodából átszervezni, vagy egyáltalán újonnan felállítani.

G. Busse felhívja a figyelmet arra, hogy az egyezmény nem beszél a csereközpontok saját cseréjéről, e tekintetben tehát teljesen szabadon dönthetnek. Az Értekezlet zárójelentése a cserezolgáltatokról annyit mond, hogy az egyezmény értelmében különböző formában és mértékben végezhetik ugyan a felsorolt funkciókat, mégis ajánlatos a teljes működtetésük (fullest use) annak érdekében, hogy a szállítási, postai és vámügyi kérdésekben a legkedvezőbb helyzetet lehessen teremteni.

4. cikk. A továbbítás módja

A csereanyag kiküldése történhet akár a cserélők között közvetlenül, akár a csereközpontokon keresztül is. Ez a pont tehát lényegesen módosítja a Brüsszeli „A” Egyezményt, melynek értelmében kötelező volt a csereirodák igénybevétele. *Waersegger* fontosnak tartja ezt, mert úgy látja, hogy a cserélő intézmények számára könnyebbséget jelent az, ha anyagukat egy központi szervnek adhatják át, de *W. Cox* újból rámutat a gyűjtőküldemények lassúságára és a csereközpontok költségességére, bár ugyanakkor hangsúlyozza növekvő fontosságukat és a különösen az új államok számára jelentkező hasznosságukat. *G. Busse* megjegyzi, hogy a sokat emlegetett lassúsággal szemben a közvetítésnek számos előnye van még manapság is: a szállítási költségeket a cserélő intézmény átháríthatja az államra, nem kell a postai, szállítási, engedélyezési, vámügyi rendelkezésekkel bajlódnia stb.

5. cikk. Szállítási költségek

A közvetlen szállításnál a cseretársak, a közvetettnél az államok fizetik a költségeket mégpedig a címzettig, kivéve a tengeri szállítást, melynél csak a kikötőig kell fizetni a fuvarköltségeket.

2. A HIVATALOS KIADVÁNYOK ÁLLAMOK KÖZÖTTI CSERÉJÉRŐL SZÓLÓ EGYEZMÉNY

1. cikk. A hivatalos kiadványok és hatósági irományok cseréje

Ez a cikk foglalja össze egy mondatban a lényegét: a szerződő államok kifejezik azt a készségüket, hogy egymásnak hivatalos kiadványokat fognak küldeni. Az új egyezmények létrehozatalának egyik legfőbb oka éppen az volt, hogy az 1886-os egyezmény kötelező erejű hivatalos kiadványcseréje helyébe rugalmasabb megállapodás lépjen. Mégis az Unesco szövegtervezetében az a formula szerepelt, hogy a „szerződő államok kötelezik magukat (undertake, s'engagent) arra, hogy hivatalos kiadványaikat ki fogják cserélni.” Anglia, az Egyesült Államok, Franciaország, Hollandia, a Német Szövetségi Köztársaság és Törökország módosító javaslata alapján a kötelezettséget rejtő döntő szavak megváltoztak: a szerződő államok „kifejezik azt a készségüket (express their willingness, expriment leur volonté)” — hogy hivatalos anyagot cseréljenek. Talán helyesebb lett volna a magyarban a következő fordítást alkalmazni „kinyilvánítják azt az akaratukat, hogy stb.”, mert a „készség” egy árnyalattal még gyengébb kifejezés. Ilyenformán tehát az 1958-as egyezmény nem kötelezi az államokat arra, hogy valamennyi hivatalos kiadványukat kicseréljék, hanem ezek kiválasztását rájuk bízta. A zárójelentés is elmondja, hogy a szóban forgó kiadványkategória eltérései az egyes országokban olyan nagyok, és a más államok anyaga iránti igények annyira különbözőek, hogy az Értekezlet nem tehetette a kiadványcserét kötelezővé.

A reciprocitás követelménye amerikai javaslatra került a szövegbe, hiába kérte Csehszlovákia ennek elhagyását. Amerikai javaslatra elhagyták a tervezetben még szereplő „rendszeresen” szót is azzal az indokolással, hogy ez inkább a kétoldalú megállapodások körébe való. Ugyancsak amerikai javaslatra került a szövegbe a hivatalos kiadványok mellé a „hatósági irományok (government documents, documents gouvernementaux)” kategória, tekintettel arra, hogy több országban különbséget tesznek az általános kormányzati felhatalmazáson alapuló, kisebb jelentőségű hatósági rendelkezések és a törvényen alapuló hivatalos kiadványok között.

2. cikk. A hivatalos kiadványok és hatósági irományok meghatározása

Ugyancsak igen fontos cikk, mert itt is arról volt szó, hogy a brüsszeli egyezmény elavult formuláját revideálják. Az első bekezdés felsorolja a fő típusokat, a második viszont megállapítja, hogy végül is minden állam maga határozza meg a cserélhető kiadványait. A harmadik bekezdés kirekeszti a bizalmas anyagot. Bár a cím „definíciót” mond, valójában nem meghatározásról, hanem egy reprezentatív jegyzékről van csupán szó, ami inkább vezérfonalat kíván adni (W.Coæ). Ezt bizonyítja az is, hogy G. Busse kiemeli, hogy a felsorolás végén szere-

pel az „egyéb kiadványok” kifejezés, amelyekben a szerződő felek szabadon megállapodhatnak. Végeredményben tehát az Értekezlet igen óvatosan járt el és zárójelentése is kimondta, hogy „bár a hivatalos kiadványok és dokumentumok bizonyos fajtáit a szöveg felsorolja, a szakértő bizottság úgy érezte, hogy lehetetlen olyan definíciót kidolgozni, amely minden állam számára elfogadható lenne és így leghelyesebb a cserére rendelkezésre álló hivatalos kiadványok körét magukra a szerződő felekre bízni”.

Az államok szabad elhatározását biztosító 2. bekezdés több állam javaslatára került a szövegbe, a magyar vélemény is ezt kívánta az írásban kiküldött hozzászólásban. Sajnos az 1886-os egyezmények azon kritériuma, mely szerint a szóban forgó anyagnak a „kormányhatóságok rendelete alapján és azok költségére” kellett megjelennie, az új egyezményekbe is belekerült, ami nagyon zavarná a szocialista államokat, ha a 2. bekezdés nem adna szabad kezét nekik. A vita egyik hozzászólásából azonban az is kiderült, hogy ezzel a megszorítással a helyi, önkormányzati jellegű kiadványokat akarták kikapcsolni. Erre utal a „kormányhatóságok” kifejezés előtt a hiteles szövegekben szereplő „nemzeti” jelző, ami a magyar fordításból sajnálatosan elmaradt. Egyébként a 2. bekezdés szinte feleslegessé teszi az elsőt, ahogy erre egy francia hozzászólás rámutatott, mert hiszen ha szabad a választás, akkor minek a felsorolás — mégis úgy véljük, hogy a lista jó alapot ad a kiinduláshoz.

3. cikk. A kétoldalú megállapodások

Bár az egyezmény működéséhez elegendő, ha a csereszolgálatok egyszerű megállapodást kötnek a kicserélendő anyagra nézve és nincs szükség semmiféle formához kötött további bilaterális egyezményre, a kétoldalú megállapodások ügyét mégis az egyezménynek már az elejére felvették azzal a fogalmazással, hogy az államok egymással bilaterális megállapodásokat köthetnek, ha ezt szükségesnek vélik az egyezmény végrehajtása vagy kiterjesztése céljából. G. Busse szerint ezek a megállapodások az egyezmény működése szempontjából konstitutív jellegűek, nem úgy mint az általános egyezmény megfelelő tartalmú cikke, amely éppen kisebb jelentőségénél fogva a 12. helyre került. W. Cox ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy az új egyezmény mégiscsak feleslegessé fogja tenni a formális bilaterális államközi egyezményeket, mert ezek helyébe minden különösebb formáság nélkül a csereszolgálatok által megköthető egyszerű megállapodások fognak lépni. Az új egyezmény nélkül sok állam viszont belső jogszabályai értelmében nem kerülhette volna el a körülményes diplomáciai aktusokat, számukra tehát az új egyezmények jelentős könnyebbséget kell hogy hozzanak.

4. cikk. A csere lebonyolításával megbízott országos szervek

Az egyezmény igen fontos szerepet szán a nemzeti csereszerveknek. Az általános egyezményben „csereszolgálatokról” (exchange services, services d'échanges) van szó, itt viszont nemzeti cserehatóságokról (national exchange authorities, autorités nationales chargées des échanges) van szó. Míg az általános egyezménynél a csereszolgálatokra lehet bízni bizonyos funkciókat, ennél az egyezménynél a nemzeti cserehatóságra, vagy ennek hiányában más kijelölt központi szervekre kell bízni a csere lebonyolítását. A két egyezmény közötti különbség itt rejlik: itt

az államok maguk cserélnek, nevükben ezt a munkát a csereszervek látják el, ezek felelősek a végrehajtásért. Érthető, hogy itt nem is lehetett kitérni a csereszervek kötelező támogatása elől és ezért az egyezmény ki is mondja, hogy a szerződő államok megfelelő hatáskört fognak e szervek számára biztosítani ahhoz, hogy a szükséges dokumentumokat beszerezzék és ehhez megfelelő pénzügyi alapokat is fognak rendelkezésükre bocsátani.

5. cikk. A kicserélendő hivatalos kiadványok jegyzéke és száma

Ebben a cikkben a nemzeti csereszerveket bízzák meg az anyag jegyzékeinek összeállításával és a példányszám megállapításával, valamint ezek későbbi módosításával. A brüsszeli értekezlet több állam kívánságára elhagyta a tervezetben még szereplő azon kikötést, hogy a bibliográfiákban jelöltessenek meg a rendelkezésre álló hivatalos kiadványok. A zárójelentés azonban hangsúlyozza és az Unesco által szervezett csereszemináriumok, így a budapesti is, nyomatékosan kifejezésre juttatták, hogy a hivatalos kiadványok bibliográfiájának igen nagy a fontossága. W. Cox szerint ha néhány év múlva minden ország kibocsátana egy ilyen jegyzéket, nagy előrehaladás történne a nemzetközi csere terén.

6. cikk. A továbbítás módjai

Ellentétben az általános egyezménnyel, itt természetesen maguk a központok szállítják az általuk összeszedett hivatalos anyagot. A régi brüsszelire emlékeztető hosszadalmas szállítás elkerülése végett, valamint azért is, mert nincs mindenütt központi szerv, Anglia javaslatára alakult ki az a szöveg, mely szerint a címzett lehet más is mint a központi csereszerv.

7. cikk. Szállítási költségek

A javaslat szerint a szerződő felek a költségeket csak saját területükön fizették volna, e helyett a végleges szöveg azt a jobb megoldást fogadta el, hogy ellenkező megállapodás hiányában a feladó csereszerv viseli a címzettig a költségeket, kivéve a tengeri szállítás esetét, melynél csak az érkezési kikötő vámhivataláig kell ezt vállalnia.

3. A KÉT EGYEZMÉNY AZONOS SZÖVEGŰ CIKKEI

Szállítási díjak és feltételek

Igen fontos kikötés, mert ez arra kötelezi az államokat, hogy a létező legkedvezőbb tarifákat biztosítsák a csereanyag számára, akármilyen módon történik a szállítás. Az általános egyezmény is a „cserehatóságoknak” biztosítandó kedvezményekről beszél, és így nem egészen világos, hogy a sok közvetlenül cserélő tudományos intézményre és könyvtárra is ki kell-e az államnak ezt a kötelezettségét terjesztenie.

Vám- és egyéb kedvezmények

Hasonlóan nagy jelentőségű kötelezettség hárul az államokra abban a tekintetben, hogy vámentességet kell biztosítaniok a csereeservek számára, valamint az egyezmények értelmében kötött bármely megállapodás csereanyagára, de itt sem egészen világos, hogy valamennyi cserélő intézmény számíthat-e erre az alapvető engedményre. A brüsszeli értekezlet egy francia hozzászólásából az derült ki, hogy pl. Franciország nem is óhajt minden intézmény számára vámentességet nyújtani, viszont megemlítette, hogy más államok ezt megtehetik, mert a „csereeservek” kifejezést bármilyen tágan értelmezhetik.

A csere nemzetközi koordinálása

Az egyezmény értelmében a szerződő államok évente jelentést fognak tenni az egyezmények működéséről és kétoldalú megállapodásairól az Unescónak, hogy így lehetővé tegyék számára a csere nemzetközi koordinálását. Mind *W. Cox*, mind *Waersegger* kiemeli az ebben rejlő előnyöket. Az előbbi szerint a csere egyik akadálya a tájékozatlanság, amin ez a pont, ha betartják, segíteni fog.

Tájékoztatás és tanulmányok

A fenti jelentéseket az Unesco közzé fogja tenni és elméleti kérdéseket is ki fog dolgoztatni. Mindez a kölcsönös tájékozódás fontos ügyét elő fogja mozdítani. 1963 végén Franciaország, Olaszország és Tajvan adott is már jelentéseket, bár ezek csak az 1962. évi forgalom statisztikáját ismertetik és még nem említik, hogy az egyezmények alapján változás történt-e.

Az Unesco által nyújtott segítség

Az egyezményeket megtárgyaló államok természetesen örömmel üdvözölték azt a cikket, amely szerint az Unesco az egyezményekkel kapcsolatban is kész tagállamai számára támogatást nyújtani. Francia és csehszlovák javaslatra pontosabban meg is jelölték, hogy ez a támogatás elsősorban a csereközpontok fejlesztését lesz hivatva szolgálni.

A korábbi megállapodásokhoz való viszony

A két egyezmény szövege itt különböző. Az első mondat, mely szerint az egyezmény nem érinti a szerződő államok bármely egyéb nemzetközi kötelezettségét, még azonos, de a hivatalos kiadványok egyezményének szövege a továbbiakban bővebb. Felmerült ugyanis a brüsszeli egyezményekhez való viszony kérdése. Kimondták, hogy a brüsszeli egyezményeket változatlanul érvényben kell hagyni, miután azok szorosabb kötelezettségeket rónak az államokra, és így ezekhez bármikor lehet még csatlakozni. Az Egyesült Államok azonban tartott a kettős kötelezettségtől, és bár Anglia felhívta a figyelmét az új egyezmény fakultatív jellegére, a végleges szövegbe mégis belekerült az a mondat, hogy az új egyezmény nem fogja megkivánni a már folyamatban levő cserek megduplázását.

Nyelv

A javasolt angol, francia, orosz és spanyol mellé az Egyesült Arab Köztársaság az arab, Tajvan pedig a kínai nyelvet akarta felvételni, de minthogy ezek az Unescónak nem hivatalos nyelvei, a kérést nem fogadták el.

Megerősítés és elfogadás

A javaslatban még csak a megerősítés (ratifikálás) szerepelt csatlakozási formaként, de Anglia kérésére, hosszú alkotmányjogi vita után alternatívaként már a brüsszeli értekezlet beiktatta az „elfogadás” lehetőségét, amit azután a 10. Közgyűlés előkészítő bizottsága helyezett a szövegbe.

Csatlakozás

A vita a körül forgott, hogy a nem-tagállamok milyen módon csatlakozhatnak. A szocialista országok azt kívánták, hogy a csatlakozni óhajtó nem-tagállam meghívásához az Unesco Végrehajtó Tanácsának határozata ne legyen szükséges, az Unesco jogi szakértője viszont ragaszkodott ehhez.

Érvénybelépés

Szovjet javaslatra 3-ra emelték azoknak a ratifikációs okmányoknak a számát, amelyek letétbe helyezése az érvénybelépéshez szükséges volt, amerikai javaslatra pedig kimondták, hogy az érvénybelépés csak a ratifikálókra és elfogadókra vonatkozik.

Kiterjesztés

A szocialista országok tiltakozása ellenére az egyezmények a nem-szuverén országokra is kiterjeszthetők.

Felmondás stb.

Az egyezmény írásban felmondható és 1 év múlva lép hatályba. Az Unesco értesíti tagállamait a csatlakozásokról. Az egyezményeket egészben vagy részben a Közgyűlés módosíthatja, a *beiktatás* pedig az Egyesült Nemzeteknél történik.

AZ EGYEZMÉNYEKKEL KAPCSOLATOS MAGYARORSZÁGI TEENDŐK

Mérleget kell készítenünk arról, hogy miként áll a mi külföldi cserénk az új egyezmények tükrében és milyen teendők hárulnak a hivatalos állami szervekre, vagy a cserélő intézményekre annak érdekében, hogy a csatlakozásunk ne maradjon pusztán forma, hanem ebből a megfelelő előnyöket is biztosíthassuk a magyar könyvtárak és a tudományos, kulturális intézmények számára. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a magyarországi kiadványcsere az elmúlt években erőteljesen fejlődött. Kb. 200 magyar könyvtár, oktatási intézmény, tudományos szervezet áll rendszeres kapcsolatban a működésüknek megfelelő

intézményekkel, a külföldi cseretársak száma összesen mintegy 15 000. Évente mintegy 40—50 000 önálló kiadvány és kb. 20 000 folyóiratévfolyam megy ki csere útján az országból és ehhez hasonló mennyiségű anyag érkezik be külföldről.

Az eredmények azonban nem teljesen kielégítők. A cserélők száma viszonylag csekély, az eloszlás mind országosan földrajzilag, mind a tudományterületeket illetően, mind pedig a külföldi cseretársak megoszlását tekintve nem egyenletes, az anyagmozgás terén akadnak zökkenők, sok a tájékozatlanság, még több a kihasználatlan lehetőség.

Fontos vívmányként említhetjük viszont azt, hogy Magyarország jogszabállyal rendezte a kiadványcsere ügyét: 1960-ban megjelent a Művelődésügyi Miniszter 101. sz. Utasítása, mely sok tekintetben már rendezte azokat a kérdéseket, amelyek szabályozását most az új egyezmények kívánják a szerződő államoktól. Mégis, ha összehasonlítjuk ezt az Utasítást az új egyezményekből fakadó obligációkkal, ellentmondásokat is látunk, melyeket az elkövetkező években ki kell küszöbölnünk.

Az általános egyezményben foglalt ösztönzési és könnyítési kötelezettségnek az Utasítás ugyan nagy vonásokban eleget tesz azzal, hogy kiterjeszti a csere jogosult intézmények körét, nagyvonalúan írja körül a csereanyag kategóriáit és korszerűen fogalmazza meg a Nemzetközi Csereszolgálat funkcióit is, mégis túl bonyolultan szabályozza az önálló kiadványcsere felhatalmazott intézmények fajtáit és különböző felesleges korlátokat állít fel. Bár kimondja, hogy a csere létesítéséhez egyszerű levélbeli megállapodás is elegendő, mégis az anyag első kiküldésénél a Magyar Nemzeti Bank előzetes elvi engedélyt szabja meg feltételként. Ezeknél a lassan megadott engedélyeknél a Nemzeti Bank az Utasítástól eltérően gyakran további korlátokat alkalmaz, amennyiben rendszerint csak a saját kiadványok további kiküldéséhez járul hozzá, és az illető ismeretág körében megjelent kereskedelmi forgalmú könyvek kiküldését az engedélyben nem említi. Az ösztönzés és megkönnyítés követelményéhez tartozna az is, ha az utasítás sokkal szélesebb körben válna ismertté és az abban foglalt lehetőségekkel sokkal több intézmény élne.

Az új Unesco-egyezményekben körülírt központi csereszolgálatok feladatköréhez képest a magyar szerv munkája differenciáltabb, mert legalábbis potenciálisan vállalja a koordinálást, végzi a tájékoztató szolgálatot, viszonylag nagyarányú duplumcsere bonyolít le, és elvégzi a kulturális egyezményekben rábízott feladatokat is. Leghaladottabb mégis abban a tekintetben, hogy a miniszteri Utasítás értelmében évenként megkapja az összes cserélő intézmény beszámolóját, és ennek alapján már akkor is képes volt az Unesco részére évi jelentéseket adni az ország csereforgalmáról, amikor erre még az új egyezmények nem kötelezték.

Igen sok teendő volna azonban a továbbítás munkakörében, mert bár a külföld irányában a Csereszolgálat nem közvetít, hiszen éppen az Utasítás vívmánya volt a közvetlen csere jogának biztosítása, annál több gyűjtőküldeményt vesz át hazai szétesztás végett a külföldi csereközpontoktól. A ládákban érkező gyűjtőküldemények vámkezelése, beszállítása, devizális engedélyezése olyan bonyolult, hosszadalmas és költséges eljárást igényel, hogy az élénk ellentétben van nem csupán az általános ösztönzés és könnyítés követelményeivel, hanem az új egyezmények azon pontjaival is, amelyek a kedvezményes postai, tarifális és vámügyi eljárást kívánják meg mindentféle csereanyagra nézve. Ezen a téren tehát sok tennivaló lenne.

A hivatalos kiadványok egyezménye ügyében még több a pótolnivaló. Az Utasítás megemlíti ugyan a hivatalos kiadványok kategóriáját, de a fogalmat nem tisztázza. Legutoljára az akkor még fennállott Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ foglalta jegyzékbe az akkori Magyarország hivatalos anyagát éppen a brüsszeli egyezményekre való tekintettel, azóta azonban a megváltozott viszonyok között erre semmilyen szerv nem vállalkozott. Mind a régi brüsszeli egyezmények értelmében, mind kétoldalú megállapodások alapján az erre jogosított Csereszolgálat részéről folyik ugyan néhány külföldi állammal a „hivatalos” anyag cseréje, de ez mindössze az Országgyűlés hézagosan kibocsátott anyagára és a hivatalos közlönyre korlátozódik, holott nyilvánvaló, hogy egyfelől sokkal több az új egyezmények értelmében is meghatározható hivatalos anyagunk, másfelől sokkal több külföldi anyag iránt mutatkozik érdeklődés az Országgyűlési Könyvtár és esetleg más könyvtárak részéről. Bár nem lebecsülendő mennyiségben sikerült már eddig is számos ország érdekes anyagát biztosítani, mégis sürgős felmérésre szorul tehát egyrészt a valóságos igény, másrészt ennek arányában a magyar hivatalos anyag lehető pontos meghatározása.

Az új egyezmények által a csereszolgálatokra hárított funkcióknak a mi Csereszolgálatunk csak részben tud megfelelni. Különösen a hivatalos kiadványok várhatóan fokozódó cseréjével már csak akkor tudna megbírkózni, ha az új egyezmények nyomán birtokába jutna azoknak az anyagi és egyéb erőforrásoknak, amelyek biztosítását a hivatalos kiadványok egyezménye az államok számára kötelezően előírja.

Az új Unesco egyezmények alapján tehát végeredményben egy új belső jogszabályra lenne szükség, amely kiküszöbölné a maga idejében igen korszerű miniszteri Utasítás hibáit és figyelembe venné az új egyezményekből fakadó kötelezettségeket. Ezzel új lendületet adnánk a Magyarország és a külföld közötti kiadványcserének.

Bízhatunk abban is, hogy az új Unesco egyezmények világszerte serkentőleg fognak hatni a kiadványcserére fejlődésére, de ennek természetesen az az elsőrendű feltétele, hogy minél több állam csatlakozzék hozzájuk. Néhány fontos állam, mint a Szovjetunió, Anglia, Franciaország az elsők között voltak, amelyek elfogadták és ez jó jel, hiszen egyikük sem volt a brüsszeli egyezmények részese. Az Egyesült Államok csatlakozása valószínű, talán csak a ratifikálási folyamat tart sokáig. Valószínű, hogy Csehszlovákia, Lengyelország és Románia követni fogja a már bekapcsolódott szocialista államok példáját. Ilyenformán számítani lehet arra, hogy néhány év alatt több állam sorakozik fel majd az egyezmények mögött, mint ahány valaha is részt vett a brüsszeli rendszerben. Ausztria, a Német Szövetségi Köztársaság és a skandináv államok valószínűleg távol maradnak, de kárpótlást fognak nyújtani a latinamerikai országok, valamint feltehetően az ázsiai és afrikai államok. Az univerzalitást tehát az egyezmények aligha fogják elérni, de eléggé elterjedtek lesznek ahhoz, hogy hatásuk érezhető legyen.

A tartózkodásra nincs is különösebb ok, hiszen látjuk, hogy végeredményben olyan keretszövegekről van szó, amelyek alig rónak terheket az államokra, szabad mozgásuk a legteljesebb mértékben biztosítva van. A hivatalos kiadványok cseréjét a kívánatos keretek között lehet tartani és csak a valóban szükséges külföldi anyag ellenértékéről kell a csereközpontok útján gondoskodni. Az általános egyezményből fakadó ösztönzési és könnyítési kötelezettség főleg a csereközpontok valamivel nagyobb mértékű állami támogatását jelenti, valamint azt, hogy ezentúl

valóban törődni kell az olcsó tarifával, a kiviteli és behozatali korlátozások eltörlésével és a vámmentességgel. Minthogy az esetlegesen jelentkező csekély anyagi áldozatok a kölcsönösség következtében pénzügyi téren is megtérülnek, bízunk kell végül abban is, hogy az államok nemcsak csatlakozni fognak, hanem az egyezmények rendelkezéseit be is fogják tartani.

Irodalom

1. *Handbook on the international exchange of publications*. 3rd ed. Edited and rev. by Dr.G. von Busse. Paris, 1964.
2. Dargent, J. L.: *Les nouvelles conventions internationales d'échange*. Bruxelles, 1960.
3. Cox, W.: The new exchange conventions = *Unesco Bull. Libr.* Vol. XV. No. 4. July-August 1961. 170—177 p.
4. Waersegger, Charles, de: Multilateral conventions concerning the international exchange of publications = *Unesco Bull. Libr.* Vol. XVII. No. 2. March-April 1963. 53—62 p.
5. Unesco dokumentumok:
Schmidt-Phiseldeck K. Dr.: *The international exchange of publications*. Paris, 1955, 25 p. (UNESCO/CUA/67)
Meeting of experts on the international exchange of publications. Paris, 1956, 13 p. (UNESCO/LBA/ Conf. 17/2 and 17/4)
Final report on the meeting of experts on the international exchange of publications. Paris 1956, 6 p. (UNESCO/CUA/76).
Report on a possible international agreement concerning the exchange of publications. Paris, 1956, 3 + 11 + 3 p.): (C/PRG/5)
International exchange of publications. Paris, 1957, (UNESCO/CUA/81 + Add. I., II., III.)
Draft conventions concerning the international exchange of publications. Paris, 1958, Unesco, 15 p. (10 C/12)

The new Unesco Conventions concerning the international exchange of publications

I. G O M B O C Z

By the end of 1963 Hungary officially joined the two new Unesco Conventions concerning the international exchange of publications, adopted by the General Conference on its Tenth Session, 1958. Hungary is also a member-state of the two Brussels conventions signed in 1886.

Multilateral conventions preceding the new conventions

Prior to 1886 some unsuccessful attempts have been made to regulate exchanges on a world basis. Due mainly to the United States' interest to build up a collection of other nations' official publications, the Brussels Conference of 1886 resulted in two multilateral conventions, the first instruments of this kind in the history of exchanges. The first convention dealt with the exchange of official, scientific and literary publications, the second with the immediate exchange of official journals. During the nearly 80 years of their existence, only 13 states accepted or ratified the conventions and important ones as France, Germany, United Kingdom never joined.

Many states were reluctant to accept the rigid obligations stipulated in the conventions. The Brussels Conventions had the great merit of having created central exchange bureaus which proved to be effective tools in developing exchanges, although their power was very

limited. The 1886 Conventions omitted to deal with transport and customs facilities and became in the course of time obsolete.

The regional Latin-American exchange conventions of 1902 (Mexico) and 1936 (Buenos-Aires) showed some new achievements, enlarged the scope of exchanges and became in some respect similar to present day cultural agreements.

Preparatory-work of the new Unesco conventions

Being obliged by its Constitution Unesco took up the initiative of sponsoring the exchange of publications from the very beginning of its existence. The network of numerous bilateral conventions between States created a rather confused situation all over the world and wishes to establish a common basis for all these agreements were raised as early as 1948. The 8th General Conference in 1954 gave at last the necessary start. Appointed by the Director-General, Mr. Schmidt-Phiseldeck, Director of the Exchange Centre in Denmark prepared an excellent report on the general principles concerning exchanges and the possible forms of multilateral conventions. This report was discussed by the first expert meeting in 1956 which accepted the idea of a multilateral convention and outlined its main contents. Unesco thus prepared the first drafts, one for the official publications and another for publications in general and submitted the texts to the Member States. Differing opinions were confronted on the second expert meeting in Brussels in 1958 where states like France, Italy, the Soviet Union, Czechoslovakia, Poland supported the idea of a stronger convention, stipulating closer obligations and giving to the exchange centre more power and authority, while others as the United Kingdom, the members of the Commonwealth, Sweden, Germany etc. inclined to looser wording. After many modifications and alterations the expert meeting accepted two new texts and submitted them to the 10th General Conference of Unesco which adopted the conventions. By the end of 1963 about 16 countries ratified the new conventions, among them the United Kingdom, the Soviet-Union, France, Italy, Spain, the United Arab Republic.

Convention concerning the International Exchange of Publications

As a result of the differing opinions the States merely undertook to encourage and facilitate the exchanges, stricter obligations could not be stipulated.

The scope of the exchanges covers nearly all types of publications except audio-visual materials and confidential documents. Thus the vague terms of the Brussels conventions have been made more precise, even commercially published books might be subject to exchanges.

The central exchange offices should deal with the transmitting of materials, but in addition to their duties of the Brussels conventions they should supply advice and information on exchange possibilities and should encourage the exchange of surplus materials. As a result of the protest of different countries, the function of coordination was put into the introductory words of the relevant paragraph. Some States did not like the idea of national exchange centres at all, therefore the paragraph of the exchange services leaves them free whether they centralize the enumerated exchange work or not.

Thus this paragraph is addressed mainly to countries which intend to enlarge the functions of their centers or which will establish such authorities only in the future. The Convention does not mention the centers' own exchanges, they are also free in this respect.

The obligation of exchange partners to give regular reports on their exchanges to the center was also omitted, in spite of Schmidt-Phiseldecks suggestions. This is regrettable, because the centres will thus hardly be able to give annual reports of the total exchanges of their countries to Unesco.

Because of the still divided opinions about the direct or indirect transmitting of exchange materials, the new Convention leaves partners free whether they use the services of the centre or not, which is an essential change to the Brussels system.

Convention concerning the Exchange of Official Publications and Government Documents between States

Instead of the obligatory exchanges of official publications stipulated in the Brussels convention the broader formula was accepted after a long discussion: The States „express

their willingness" to exchange their publications. As a new element it was also added: on a reciprocal basis. Thus the main deficiencies of the Brussels system were avoided, States may choose their exchange partners freely and they themselves may define which of their official publications are suitable for exchanges. Reciprocity, which was accepted on the suggestion of the United States against some other opinions might ensure a healthy equilibrium.

The expert meeting was unable to give an exact definition of the official publications, the list in the Conventions should therefore be regarded of explanatory character but will no doubt facilitate the drawing of lists by the individual countries. Unfortunately the rather confusing words of the Brussels Convention „by the order and at the expense of any national governmental authority" were also kept in the new texts.

The bilateral agreements might be useful for States which need a more formal process to implement the convention. „The national exchange authorities shall carry out the exchange of official publications", their role is thus much more important as in the general convention. The convention obliges the States to give their centers the necessary power, materials and financial means which is a very important new achievement of the Unesco convention.

Common articles of both conventions

Important advantages of the new conventions appear in the articles of identical wording, according to which the States are obliged to ensure for the exchange authorities the most favourable rates and transport facilities, exemption from customs duties. However, it is not clear, whether these benefits are ensured only to exchange „authorities" or to all exchange partners.

Overall development of exchanges might be expected by virtue of the paragraphs which ensure Unesco's contribution in the coordination and assistance in exchange activities.

Accession by non member States is bound to the invitation of the Executive Board, in spite of the protest of some States.

Steps to be taken by Hungary

Hungarian libraries and scientific institutions have broadly developed exchanges with foreign countries, although proportions are not always well divided between scientific branches. The ministerial decree of 1960 regulating foreign exchanges dealt already with most of the points now covered by the new conventions and thus represent a good and early achievement regarding exchanges, some of their points should however be modified in the light of the new conventions. Permissions should be allocated in shorter time, the list of the Hungarian official publications should be drawn up and the Hungarian exchange center should receive the necessary help and powers mentioned in the new conventions.

Generally speaking the new Conventions might have good results in developing the international exchange of publications all over the world provided a high number of States will adhere to them and those adhering will duly carry out their contents.

II.

A KÖNYVTÁRI MUNKA
MÓDSZERTANI KÉRDÉSEIRŐL

A reprográfia jelentősége a korszerű nemzeti könyvtárban

BABICZKY BÉLA

Ismeretes, hogy a korszerű könyvtárban egyre nagyobb szerepet játszanak a technika vívmányai. Ezek közül az egyik legjelentősebb területet a dokumentumok másolása és sokszorosítása jelenti.

A könyvtárak szolgáltatásai között régóta szerepel már a hagyományos fényképezéses másolás: kéziratokról, nyomtatványokról, illusztrációkról a kutatók számára fotomásolatot igen sok könyvtár készít.

Néhány évtizeddel ezelőtt alakult ki a könyvtári és dokumentációs fényképezés speciális területe: a mikromásolás, mégpedig ennek különféle formái: a mikrofilm, a mikrofilmlap, mikrokártya, melyeknek használata olvasókészülékek segítségével lehetséges.

Legújabbán egészen új eljárások terjedtek el, melyekkel a kutatók számára fényképnegatív, illetve mikrofilm közbeiktatásával (mikrofilmek gyors visszanyagítása olvasókészülékkel, speciális elektrografiai nagyítás), vagy különféle, ún. közvetlen másoló eljárásokkal (optikai és kontaktmásoló eljárások diffúziós, elektrografiai vagy termografiai jelenség segítségével) az eredetivel egyező nagyságú, vagy olvasható méretben kicsinyített másolatok nyújthatók.

A különféle fizikai-kémiai jelenségeken alapuló újabb eljárásokat nemcsak másolásra, hanem sokszorosításra — elsősorban kisofszet nyomóformák gyors előállítására — is egyre nagyobb mértékben alkalmazzák a könyvtári és dokumentációs publikációk megjelentetésénél.

A másolási és sokszorosítási eljárások komplex megjelölésére még 1947-ben holland reprodukciós fényképészek körében új elnevezés keletkezett, a reprográfia fogalma, melyet az 1961-ben megindított *Reprographie* c. német szakfolyóirat terjesztett el szélesebb körben és tett néhány év leforgása alatt nemzetközileg használatos szakkifejezéssé.¹ A reprográfia egész sor olyan technikai területet jelöl, melyet sugárzásra (fényre, elektromos és hőszugárzásra stb.) érzékeny anyagok segítségével dokumentumok különféle célra történő másolására, sokszorosítására használnak fel.² E területek eredményei és sokoldalú alkalmazásuk lehetőségei felett az 1963 októberében Kölnben megrendezett I. Nemzetközi Reprográfiai Kongresszus nyújtott áttekintést.³

A kutatói igények kielégítésére az Országos Széchényi Könyvtár már az 1930-as években készített fényképmásolatokat. Állománya rendszeres mikrofilmezését 1951-ben kezdte meg. Ekkor létesült önálló csoportként, illetve osztály-

ként Mikrofilmtára. Ennek történetét és fejlődésének első tíz esztendejét egyik előző évkönyvünkben ismertettük.⁴

A könyvtár mikrofilmezési munkája elsősorban saját állományának biztonsági és állományvédelmi mikrofilmezésére koncentrálódik. Az állománymikrofilmezés évi mennyiségét az elmúlt három év (1961—1963) során az előző évekhez képest közel kétszerezésre emeltük. Míg 1959-ben és 1960-ban csupán évi 200 000 felvétel készült, 1961-ben 293 000, 1962-ben és 1963-ban több mint 400 000 felvételt készítettünk. Ebből a mikrofilmgyűjtemény 1961-ben 230 000, 1962-ben 350 000 és 1963-ban 341 000 felvétellel gyarapodott. Ezzel a mikrofilmtár állománya az elmúlt három évben közel annyival gyarapodott, mint az előző tíz év alatt összesen. (Lásd a táblázatot.)

Az állomány jellege	Az állomány 1960. dec. 31.		G y a r a p o d á s						Az állomány 1963. dec. 31.	
			1961		1962		1963			
	mű	felv.	mű	felv.	mű	felv.	mű	felv.	mű	felv.
Kézirat	1326	278 400	222	42 274	143	57 232	156	29 864	1847	407 770
Régi nyomtatvány	1217	155 200	348	29 473	286	23 559	167	19 130	2018	227 362
Hírlap és folyóirat	215	730 000	1	108 034	3	183 138	4	253 866	223	1 275 038
Zenemű	1152	91 200	170	37 729	141	54 347	196	25 130	1659	208 406
Plakát és térkép	44	65	—	—	3	3 777	—	—	47	3 842
Színháztörténeti anyag	93	41 600	1	8 866	1	19 864	1	15 734	96	86 064
Modern nyomtatvány	343	68 000	30	2 700	41	7 848	16	2 576	430	81 124
Összesen	4390	1 364 465	772	229 076	618	349 765	540	346 300	6320	2 289 606

Az évi mikrofilmtermelés többi része a kutatói és könyvtárközi igények kielégítését szolgálta. 1961-ben 41 342, 1962-ben 60 000, 1963-ban 62 800 mikrofilmfelvételt készítettünk erre a célra.

Az állományvédelmet szolgálta még, hogy mikrofilm-negatívjainkról rendszeresen pozitív filmmásolatokat (olvasófilmet) is készítettünk. A pozitív mikrofilmállomány 1962. december 31-én 1500 tekercs (á 30 m) volt összesen kb. 1 200 000 felvétel, 1963. december 31-én 1800 tekercs, kb. 1 600 000 felvétel.

A mikrofilmeknek több mint fele a Hírlaptár anyagáról készült és 1963-tól még nagyobb arányban a hírlapok és folyóiratok mikrofilmezése irányába tolódik.

A számszerű adatok és eredmények mellett a gyűjtemény tartalmi kérdései kerültek egyre jobban előtérbe. Az elmúlt három év fő feladata a könyvtár mikrofilmprogramjának kialakítása volt az új nemzeti könyvtár keretei között.

A mikrofilmezés jelentőségére és szerepére már az említett tanulmányban⁴ is utaltunk, vizsgálódásainknál azonban akkor szinte kizárólagosan csak a biztonsági és állományvédelmi mikrofilmezés szempontjaira figyeltünk.

Az eltelt évek során világossá vált, hogy kialakítandó új nemzeti könyvtárunknak sokoldalúbb feladatokra kell felkészülnie a reprográfia területén, és hogy ezeket az eddigiéknél sokkal szélesebb alapon kell kialakítani és meg-

tervezni és elvi síkon ki kell dolgozni a nemzeti könyvtár új funkcióinak figyelembevételével a reprográfiai feladatokat is. Nem elegendő tehát pusztán a mikrofilmtechnika és a reprográfia által nyújtott lehetőségekből kiindulni, hanem valamennyi feladatot a társadalmi igények felmérése alapján kell vizsgálat tárgyává tenni.

Igen hasznosnak látszik, ha megvizsgáljuk más nemzeti könyvtárak reprográfiai munkáját. A könyvtárak évkönyvei, évi jelentései, bulletinjei számszerű adataikkal azonban önmagában csak azt bizonyítják, hogy mekkora méretű munka folyik. Arra vonatkozólag, hogy tartalmilag mi rejtőzik az adatok mögött, csak elvétele találunk kellő tájékoztatást.

A varsói nemzeti könyvtár például 1949 óta országos mikrofilmezési munkálatokat folytat és mikrofilmre vesz valamennyi lengyel könyvtárban fellelhető nemzeti könyvkincset. Az elkészült anyagról sorozatosan jegyzéket publikál. 1962 végén gyűjteményükben kb. 20 000 műnek mintegy 10 millió felvétele foglalt helyet. A munkát a nemzeti könyvtár tudományos tanácsa irányítja és ellenőrzi az országos mikrofilmezési terv végrehajtását. Tevékenységüket, melyet példamutatóan fejlesztettek ki és folytatnak, hazánkban is ismerik.⁵

A kérdés annál bonyolultabb, mert a nemzeti könyvtárak közismerten igen különböző jellegűek történelmi múltjuk, az adott társadalomban és könyvtári környezetben elfoglalt helyzetük következtében. Sok esetben egyes nemzeti könyvtárak ellátnak nem tipikusan nemzeti könyvtári feladatokat is, máshol viszont kimondottan nemzeti könyvtári feladatokat alapjában más típusú könyvtár, vagy könyvtárak csoportja lát el, aszerint, hogy a történelmileg kialakult könyvtárak hogyan osztják meg egymás között a nemzeti könyvtári feladatokat. Ebből következik, hogy a nemzeti könyvtár mikrofilmezési és egyéb reprográfiai feladatainak körvonalazásához nem elegendő kizárólagosan a nemzeti könyvtárak munkáját szemügyre venni, hanem mindazokét a könyvtárakét, intézményekét, melyek az adott körülmények között a művelődés és tudomány szempontjából nemzeti feladatokat szolgálnak. Vizsgálni kell ezért mindazokat a mikrofilmezési és kiadói programokat is, melyeket a legkülönbözőbb keretek között a nemzeti kultúra történelmi értékű emlékeinek másolására, sokszorosítására dolgoztak ki az utókor számára való könyvtári vagy más archivális megőrzés, vagy az aktív tudományos kutatás támogatása céljából. Ilyenek a biztonsági mikrofilmezési programok éppúgy, mint ahogy annak kell tekinteni egész sor mikrokiadói tevékenységet, facsimile-kiadást, vagy magát a bibliográfiai tevékenységet szolgáló sokszorosítási apparátust is. A könyvtári és dokumentációs tájékoztató szolgálat általában bőven él a reprográfia adta lehetőségekkel, ennek egy része a nemzeti könyvtár feladatai körébe tartozik.

A fentiek miatt lényegében nemzeti könyvtári mikrofilmezési program-sorozat lebonyolításának lehet tekinteni az Unesco mozgó mikrofilm-szolgálatának munkáját is, melynek keretében az önálló mikrofilmezésre még be nem rendezkedett országokban (latinamerikai, afrikai, arab országok) a régi kéziratokat, nyomtatványokat és más fontos történelmi forrásokat — köztük elsősorban hírlapokat — mikrofilmeznek.

Ha szemügyre vesszük a különféle mikrokiadási programokat, észrevehetjük, hogy ezek sok esetben tehermentesítik a nemzeti könyvtárakat mikrofilmezési feladataik alól, mert gyűjteményeiket a mikrokiadványok beszerzésével egészítik ki.

A mikrokiadások természetesen nemcsak a nemzeti könyvtárakat támogatják, hanem minden könyvtártípust és a tudományos kutatást általában. De ha megfigyeljük a nemzeti könyvtárak mikrofilmjezési programját, könnyen felismerhetjük, hogyan kapcsolódnak ezek egybe a könyvtár tudományos kutatási feladataival; a biztonsági és állományvédelmi mikrofilmjezést szükségszerűen és ésszerűen egybe kell kapcsolni a tudományos kutatási feladatok könyvtári támogatásával.

A tudományos kutatás támogatását célozza például az is, hogy a könyvtárak egyre gyakrabban publikálják mikrofilmállományuk címjegyzékét, hogy ezáltal a mikrofilmek használatát a könyvtárak széles köre számára biztosítsák.

A mikrofilmjezési programok másik jellemzője — éppúgy mint a mikrokiadási programoké —, hogy egyrészt gondos bibliográfiai előkészítést kívánnak, másrészt bele kell illeszkedniök valamilyen tudományosan körülhatárolt terv keretébe.

E tanulságok eredményeképpen következik, hogy új nemzeti könyvtárunk mikrofilmjezési és egyéb reprográfiai feladatait csupán más könyvtárak gyakorlatának analógiája alapján kialakítani nem lehet, hanem a létesülő új nemzeti könyvtár funkcióinak kialakítása, megtervezése kell hogy alapját képezze az e téren végzendő munkának is.

Nemzeti könyvtárunk beleilleszkedik könyvtárügyünk és a könyvtári bázisokra támaszkodó tudományos kutatási és művelődési munka egészébe. Ebből következik, hogy az, amit a nemzeti könyvtár a reprográfia eszközeivel végez és létrehoz, nem zárkozhat be a nemzeti könyvtár falai közé, nem korlátozódhat csupán saját állományának belterjes másolására, sokszorosítására és saját belső igényei kielégítésére. Ez annál inkább így van, mert sajátos jellegénél fogva épp a mikromásolás, valamint az egyéb másoló és sokszorosító eljárások országos, sőt nemzetközi funkciók ellátására vannak hivatva.

A könyvtárközi és a tudományos együttműködés a nemzeti könyvtár számára nem kis mértékben épp a reprográfia eszközeivel realizálódik: mikromásolatok nyújtásában, a kutatók számára a gyorsmásolás biztosításában, az állomány kiegészítésének lehetőségében, a könyvtárközi kölcsönzés igényének kielégítésében, a könyvtári kiadványokban és a könyvtárak belső munkájában való gazdaságos felhasználás lehetőségeiben egyaránt.

Nemzeti könyvtárunk mikrofilmjezési profiljának kialakításához figyelembe kell venni a hazai mikrofilmjezési helyzetet. A magyar tudományos és szakkönyvtárakról és szolgáltatásaikról kiadott tájékoztatóban szereplő 36 könyvtár közül 14 könyvtárnál tesznek említést fotoszolgáltatásról, azonban mikrofilmjezés ezeknek is csak egy részében folyik.⁶ A könyvtárak egy részében a mikrofilmjezés szinte kizárólag a kutatói és dokumentációs igények kielégítésére szolgál, sok helyen — amint ez a könyvtárak évkönyveiből kitűnik — nem nyílik lehetőség az egyébként szükségesnek tartott állományvédelmi mikrofilmjezésre. Biztonsági mikrofilmjezést lényegében a Széchényi Könyvtár mellett csak az MTA könyvtára és a budapesti Egyetemi Könyvtár végez, a debreceni és a szegedi egyetemi könyvtárak kapacitásuknak csak igen kis töredékét tudják erre a tervszerű munkára fordítani. Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ mikrofilmjezése lényegében dokumentációs célokat szolgál, az egyetemek pedig elsősorban az oktatás és tudományos kutatás céljára szolgáló feladatokat végzik el. Ugyanakkor a könyvtárak széles körében van szétszórva olyan könyvállomány, olyan folyóiratok, hírlapok és kéziratos anyag, melyek a Széchényi Könyvtár

gyűjteményeiben nincsenek meg, de nemzeti történelmünk forrásainak tekintendők. A nemzeti könyvtár állományának kiegészítése érdekében ezek mikrofilmzésének megvalósítását nemzeti könyvtári feladatnak kell tekinteni. Ezt csak a könyvtárak széles körével való mikrofilmzési együttműködéssel lehetne megvalósítani. Ez az együttműködés kölcsönösségi alapon volna megoldható.

Könyvtárunk az elmúlt években két alkalommal is felmérte mikrofilmzési feladatait. Ezek szerint a felmérések szerint — figyelembe véve a könyvtár állományának értékét és a veszélyeztetettség és használat mértékét — mintegy 15—20 millió mikrofilmfelvétel sürgős elkészítése volna szükséges. További 20 millió felvétel mikrofilmzése ugyancsak szükségesnek látszik valamivel későbbi időben. De ez csak a könyvtár állományában levő anyagra vonatkozik. Az 1963-ban végzett országos felmérés tanúsága és adatai viszont azt mutatják, hogy nemzeti könyvtárunk előtt igen nagy feladatok állnak országos vonatkozásban is, mert könyvtárainkban országshozta igen sok olyan mikrofilmre kívánczó anyagot tartanak nyilván, mely a nemzeti könyvtár állományának kiegészítését szolgálhatná. Ez tehát nemcsak nagy feladat, de egyben igen nagy, és el nem mulasztható lehetőséget is rejt magában az állomány teljessé tételére.

A nemzeti könyvtárak — bármilyen nagy különbségek is mutatkoznak közöttük — alapvető feladatuknak tekintik a nemzeti könyvtermés egészének összegyűjtését és az utókor számára való megőrzését.⁷ A teljesség szempontjából tehát a nemzeti könyvtárra hárul állománya kiegészítésének kötelessége. Ez csak részben sikerülhet eredeti példányok alakjában, zömében nyilván másolatokat (mikrofilm, fotomásolat, xerox-másolat stb.) kell majd alkalmazni. Ez a kötelezettség a bibliográfiai számbavétel érdekében a bibliográfiai apparátus szélesítését is feltételezi, továbbá, hogy nemzeti könyvtárunknak a jelenleginél sokkal erősebb ütemben kell folytatnia a mikrofilmzést. Igen nagy hangsúly esik periodika gyűjteményünk kiegészítésére, hiányzó kiadványok, hiányzó évfolyamok, hiányzó lapok pótlására. Nyilvánvaló, hogy a pótlás során nemcsak mikromásolatokra, hanem eredeti méretű másolatok egész sorára is szükség lesz.

A nemzeti könyvtárnak az állománymikrofilmzés során figyelemmel kell lennie arra, hogy eleve a legteltesebb és legsértetlenebb példányok kerüljenek mikrofilmzésre, és hogy az esetleges hiányok más könyvtárak állományából azonnal kiegészítésre kerüljenek.

Mint ismeretes az Országos Széchényi Könyvtár a múlt terhes örökségeként és a jelenlegi lehetőségek nem kielégítő volta miatt katasztrófálisan elmaradt állománya gondozásában. Könyveink jelentős része — kötés híján — elrongyolódott, hírlapjaink papírja darabokra töredezik. Ha fennáll az a kötelezettség, hogy őrizzük meg az utókor számára a falaink között levő szellemi termékeket, ez a javító munkák és az állomány védelmét szolgáló preventív intézkedések egész sorának megtételét követeli meg. A restauráló munka mellett a mikrofilmzésnek és más reprográfiai eljárásoknak is megvannak az állományvédelmi vonatkozásai. Ezért vár mikrofilmzésre úgyszólván a könyvtár teljes hírlapanyaga, hogy ezáltal az eredeti példányokat tehermentesíteni lehessen a használattól. Mindez olyan kötelezettség, amely a világ valamennyi nemzeti könyvtárára érvényes — állapítják meg a könyvtár hivatalos állásfoglalását tartalmazó iránylevek⁸.

Az állománykiegészítés a nemzeti könyvtár számára nemcsak hiányzó részek beszerzését jelenti, hanem olyan eredetiben be nem szerezhető anyag megszerzését is, mely nemzeti jellegénél fogva a könyvtár gyűjteményébe kívánczik.

Régi nyomtatványok, unikumok, kéziratok igen sokszor csak másolat formájában szerezhetőek meg.

Az állománykiegészítés céljára igénybe lehet venni a könyvtárközi kölcsönzést. A bekért művek saját laboratóriumban való mikrofilmezésénél nagyobb lehetőségek nyílhatnak a könyvtárakkal kötött egyezmények keretében folyó mikrofilmezési programok megvalósításában. Természetesen mikrofilmet más könyvtár laboratóriumban is lehet készíttetni, a mikrokiadások szerzeményezése pedig szintén gazdag állománykiegészítési lehetőségeket rejt magában. Az ilyen módon megszerezhető anyag figyelése és beszerzése csak tervszerű munkával lehetséges. Az OSZK mikrofilm-gyűjteményében csak mintegy 10% azoknak a mikrofilmeknek a száma, melyeknek eredetije nincs meg a könyvtárban. A könyvtár használói természetesen elsősorban ez iránt az anyag iránt érdeklődnek.

A mikrofilm-használat a korszerű könyvtárban egyre nagyobb szerephez jut. Egyre nagyobb lesz az a dokumentumanyag, melyhez csak mikromásolat formájában lehet hozzájutni. Bár a mikrofilm használatával kapcsolatban sok még az idegenkedés — sokszor a nem megfelelő technikai felszerelés is oka lehet ennek —, a nemzeti könyvtár olvasószolgálatában biztosítani kell a mikrofilmek szélesebb körű használatát. Ehhez megfelelő számú és különféle típusú és méretű mikromásolatok olvasására alkalmas korszerű olvasókészülékre van szükség. Az olvasás mellett biztosítani kell azt, hogy az olvasó szükség esetén a mikrofilmről azonnal másolatot kaphasson. Erre a célra az olvasó által kezelhető olvasó-nagyító készülékek látszanának a legcélszerűbbeknek.

A nemzeti könyvtár olvasótermi rendszerében tehát helyet kell hogy kapjon a korszerű mikrofilm olvasóterem. Mikrofilm olvasókészülékeknek kell lenniük a kutatófülkékben is.⁹

Biztosítani kell az olvasószolgálatban a korszerű gyorsmásolás lehetőségét is, hogy az eredeti dokumentumokról a kutató azonnal másolatot készíthessen, illetve központi gyorsmásoló szolgálatban a kért oldalakról azonnal másolatot kaphasson. E célt ez ideig a könyvtárakban a reflexmásolásos gyorsmásoló berendezésekkel (diffúziós eljárás) oldották meg. Újabban más gyorsmásolási lehetőségek is rendelkezésre állanak. A gyorselőhívó berendezések gyorsfotopapírokkal az optikai másolást is automatizálták. Van olyan automatikus fotokópiagép, mely fekete-alapú másolatokat előhívással együtt 30 mp alatt készít. Optikai fotokópiagéphez szerkesztett gyorselőhívóban autopozitív papírra fehér alapú másolatok is készíthetők, és a kidolgozás nappali fényben csak néhány percig tart.¹⁰

A könyvtári olvasószolgálati igények kielégítésére legideálisabb eljárás az elektrofotográfia. A Xerox 914 másoló automata — melyet egyelőre csak bérelni lehet — maximálisan A3 méretű eredetiről percenként 6 másolatot készít 140 × 203 mm-től 254 × 395 mm méretig terjedő rendes papírlapra. Ugyancsak elektrofotográfiai elven (elektrofax eljárás) alapszik az Elektroclark másolókészülék, mely ugyancsak maximálisan A3 formátumú eredetiről 1:1 vagy 2:1 arányban A4 formátumú speciális cinkoxidos papírra készít másolatokat. Megfelelő könyvtartó berendezéssel a hazánkban használatos Xerox készülékekkel is készíthető gyors másolat könyvekről is. Ezt az eljárást erre a célra több külföldi könyvtár használja, bár eredeti rendeltetése elsősorban kisofszet nyomóformák előállítására teszi alkalmassá.¹¹

A nemzeti könyvtárnak egyes területeken szakkönyvtári funkciókat is vállalnia kell. Az országos szakkönyvtárak rendszerében állományánál fogva legésszerűbben a magyar irodalom és a magyar történelem területén illeszkedhetik be az országos szakkönyvtári rendszerbe.¹² E szakkönyvtári funkció a tájékoztató és olvasószolgálatban a kutatómunka szolgálata érdekében még fokozottabban megköveteli a reprográfiai eljárások használatát.

Az országos könyvtárügyi feladatok közül a nemzeti könyvtárnak vállalnia kell a könyvtárközi kölcsönzés lebonyolítását. Ezt elsősorban saját állományából biztosíthatná, de a muzeális állomány — különösen a rongált anyag — sok esetben akadály lehet a könyvtárközi kölcsönzésnek. Egyetlen lehetőség ebben az esetben a mikrofilm formájában való kölcsönzés lehet.

A könyvtárak életében a kooperáció mind belföldi, mind külföldi vonatkozásban egyre nagyobb szerephez jut.¹³ Az új nemzeti könyvtárra is vonatkozik ez, többek között a mikromásolás és az egyéb reprográfiai eljárásokkal megoldható feladatok tekintetében egyaránt.

A könyvtárak mikrofilmezési együttműködése tekintetében nagy jelentősége van annak, ha a könyvtárak megjelentetik mikrofilmjeik címjegyzékét. Ez bizonyos mértékben pótolhatja a mikrofilmek központi címjegyzékét is, de nemzetközi vonatkozásban a mikrofilmek cseréjének szinte egyetlen lehetőségét nyújtja. A nemzeti könyvtár mikrofilm jegyzékeinek az országos mikrofilmezési munkálatok összehangolásában is jelentős szerepe lehet.

Az új nemzeti könyvtár feladatai szempontjából felvetődhet a mikrokiadás lehetősége is.¹⁴ Magyarországon mikrokiadványok rendszeresen egyedül az MTA Könyvtárában jelennek meg mikrofilmlap illetve mikrokártya formában. Sok országban a könyvtárak és intézmények egész sora készít mikrokiadványokat. Az Unesco kimutatásában 1962-ben 58 mikrokiadót tüntet fel.¹⁵

A mikrokiadók között kimondottan nemzeti könyvtárakat nem találunk, de több olyan egyetemi könyvtár akad, melyek a nemzeti művelődés szempontjából nemzeti könyvtári feladatokat töltenek be. Más könyvtárak, tudományos intézmények, vagy akár üzleti jellegű vállalkozások is valamilyen határozott tudományos program megvalósítására törekedve, sok esetben olyan kiadási programot hajtanak végre, mely a mikromásolatoknak a könyvtárak és tudományos intézmények széles körében való használatát előmozdítva, a nemzeti könyvtárakat tehermentesíti mikrofilmezési feladataik alól.

Nem nehéz felismerni a nemzeti és tudományos célkitűzések összetalálkozását olyan mikrokiadványok esetében, mint pl. az International Documentation Centre (Tumba, Sweden) *Micro Library* és *Basic Collections in Microedition* c. címjegyzék-sorozataiban közölt szláv kiadványokról vagy indiai és indiai vonatkozású kiadványokról készített mikrolapok. Hasonlóan nemzeti könyvtári funkciókat töltenek be azok a vállalkozások, melyek egy-egy ország régi hírlapjainak újrakiadására vállalkoznak mikrokiadvány formájában. Így a Helsinki Egyetemi Könyvtár a finn újságokat adja ki újra mikrokiadásban, eddig 450 cím jelent meg, kb. 8 millió felvétel. A francia Association pour la Conservation de la Reproduction Photographique de la Presse (ACRPP) 46 teljes folyóiratot és 18 címet részlegesen adott ki mikrokiadás formájában 35 mm-es perforálatlan filmen. Számos északamerikai vállalkozás és egyesület ad ki rendszeresen újságokat a könyvtárak állományának pótlására. Más mikrokiadók pl. akadémiai könyvtárak, határozottan egyes tudományok területén foglalkoznak mikrokiadásokkal, az

University of Rochester Press például 1960 júliusig 614 zenei publikációt készített mikrokártyán.¹⁶

A mikrokiadások között egyre több olyan akad, melynek egyetlen megjelenési formája a mikrofilm vagy mikrolap. Ezek a kiadványok természetesen bele tartoznak a megfelelő nemzeti könyvtár gyűjteményébe. A mikrokiadványok tehát mindenképpen helyet követelnek a maguk számára a nemzeti könyvtárak állományában. E mellett nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a mikrokiadványok igen jó lehetőségeket nyújtanak fontos standard művek megszerzésére, melyek nem tartoznak a nemzeti könyvanyagba, de nem hiányozhatnak a nemzeti könyvtár gyűjteményéből. A mi új nemzeti könyvtárunk számára is számos lehetőséget rejt ez magában a külföldi standard művek beszerzésére.

Gyakorivá kezd válni a mikrokiadás könyvtári címjegyzékek, bibliográfiák, indexek, tartalommutatók, referátumok stb. esetében is. Ez ésszerűvé és gazdaságossá teheti a könyvtárak kiadói tevékenységét. Így például a svéd hírlapok cikkeinek indexét 1959 óta mikrofilmlapon adják ki: 70 hírlap cikkei 23 tárgykörben. *Evans: American Bibliography* 13 kötete mikronyomat formájában került kiadásra.¹⁷ Ezek és hasonló példák az új nemzeti könyvtár bibliográfiai és egyéb kiadási tevékenysége számára is új lehetőségeket látszanak biztosítani.

A nemzeti könyvtár gondolhatja mikrokártya kiadásra a könyvtárak szélesebb körében szükséges segédkönyvek újrakiadásával is. Ez éppúgy lehetne valamilyen kiadó szerv, pl. a Könyvtárellátó feladata is.

A nemzeti könyvtár reprográfiai feladatai között a könyvmuzeológiai feladatokat is meg kell említeni. Részben ide sorolható a nagy alakú eredetiek, térképek, grafikai plakátok fényképezése is, mely nagyobb méretű síkfilmre, vagy esetleg 70 mm-es mikrofilmre történhetik. Ide sorolható a színes fényképezés megvalósítása, hogy a könyvtár színes kéziratos anyagáról a kutatás és oktatás számára felvételeket tudjanak szolgáltatni a párizsi Bibliothèque Nationale és a Bodleyana színes mikrofilmjei, vagy a bécsi Nationalbibliothek színes diapozitívjai példájára. Az új nemzeti könyvtár feladatai között joggal foglalhatja helyet az infravörös és ultraibolya sugarakkal való fényképezés az olvashatatlanná vált régi szövegek rekonstruálása érdekében. A nemzeti könyvtárak (Bécs, Párizs stb.) mellett e területen speciális intézmények, pl. a római Gallo Intézet értek el komoly eredményeket.

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményei néhány évvel ezelőtt kidolgozták mikrofilmezési terveiket, s azt azóta tovább finomítják. Az állomány egyes típusain, kategóriáin, évkörein stb. belül kötetszámra és felvételszámra megállapították a mikrofilmezésre kerülő anyag mennyiségét és azt fontossági sorrendben lebontva adják mikrofilmezésre. Ezt a tervet természetesen az élet minduntalan módosítja, előkerülnek más könyvtárak gyűjteményeiből értékes kiegészítő anyagok, kiderülnek hézagok, melyek más könyvtárakkal való együttműködést követelnek meg a mikrofilmezésben. A mikrofilmezési program helyes lebonyolítása a mikrofilm osztály és az egyes gyűjtemények állandó szoros együttműködését követeli meg, tartalmi vonatkozásban is.

A nemzeti könyvtár közel 35–40 millió mikrofilmvételti tervével az országos felmérésben szereplő 90 milliónyi felvételt figyelembe véve szinte egyedüli helyen áll és különösen nagy koordináló feladatai vannak, hiszen az országosan mikrofilmezendő 90 millió felvételen bőven akad olyan, melyet a nemzeti könyvtár már mikrofilmre vett, vagy melynek mikrofilmezését szintén tervezi. A pár-

huzamos munka csak a munkák összehangolásával, a feladatok megosztásával, a könyvtárak jó együttműködésével lehetséges. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezzel a nemzeti könyvtár feladatai csökkennek, hiszen a már mikrofilmezett anyagokról neki kell másolatokat nyújtania a többi könyvtár számára.

A feladatok megtervezése elsősorban a legnagyobb volumenű hírnap és folyóirat mikrofilmezés területén szükséges, és nemzeti könyvtárunkra elsősorban — a francia példához hasonlóan — a magyar hírlapok és folyóiratok országos mikrofilmezésének végrehajtása hárul fő feladatként.

A nemzeti könyvtár kiadói tevékenysége érdekében — a mikrokiadványoktól eltekintve — gondolni kell a megfelelő reprográfiai másolási és sokszorosítási lehetőségek biztosítására is, mert a Könyvtártudományi és Módszertani Központ egyre több saját feladata miatt a nemzeti könyvtár számára szükséges kiadási munkákat egyre kevésbé fogja tudni biztosítani.

Az elmondottak alapján joggal állapíthatjuk meg, hogy a reprográfiai eljárások tanulmányozása a nemzeti könyvtári feladatok helyes kialakítása érdekében könyvtárunk egyik fontos és közeli feladata.

Jegyzetek

1. Goebel, J.: Erster Internationaler Kongress für Reprographie. = *Reprographie*. 1963. 3. Jg. 6., 122. p.
2. Schürmeyer, W.: Reprographie und Dokumentation. = *Nachrichten für Dokumentation*. 1963:3., 129—130. p. Thiele, G.: Die Reprographie— heute. = *Nachrichten für Dokumentation*. 1963:3., 136—138. p.
3. Babiczky B.: Az I. Nemzetközi Reprográfiai Kongresszuson. = *OSZK Híradó*, 1963:5., 145—149. p. ua.: A reprográfia fejlődésének fő irányai az I. Nemzetközi Reprográfiai Kongresszuson. *Könyvt. Figyelő*. 1963:5., 223—228. p.
4. Babiczky B.: Az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtára. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960*. Bp. 1962. 38—53. p.
5. Lengyel mikrofilmszolgálat. = *Magy. Könyvszle*, 1959: 2., 239. p. — Zawadski, K.: Les services de microfilms en Pologne. = *Bull. de l'Unesco à l'intention des bibliothèques*, 1963:2., 89—91. p.
6. *Tájékoztató a magyar tudományos és szakkönyvtárakról és szolgáltatásairól*. 2. átdolg. és jav. kiad. Szerk. Faragó Lászlóné és Jánszky Lajos. Bp. 1962. 147 p.
7. *Az új nemzeti könyvtár működése*. Bp. 1963. 2. p.
8. uo. 3. p.
9. uo. 5—6. p.
10. Babiczky B.: A reprográfia fejlődésének fő irányai... = *Könyvt. Figyelő*, 1963:5., 223—228. p.
11. uo.
12. *Az új nemzeti könyvtár működése*. Bp. 1963. 10—13. p.
13. uo. 9—10. p.
14. Mikrokiadványok a kutatás szolgálatában. = *Tájékoztató a tudományos kutatás tervezésének, igazgatásának és szervezésének nemzetközi irodalmáról*. 1961:5., 35—42. p. Barabási Rezső: A mikromásolás néhány újabb lehetősége. = *Magy. Könyvszle*. 1961:4, 505—516. p. Tótkés László: A mikrokártya és a kutatók. = *Magy. Könyvszle*. 1963: 1—2.
15. Liste d'éditeurs de microcopies. *Bull. de l'Unesco à l'intention des bibliothèques*. 1962: 4., 213—221. p.
16. uo.
17. uo.

Die Bedeutung der Reprographie für die Zeitgemässe Nationalbibliothek

B. BABICZKY

In der Bibliotheks- und Dokumentations-Arbeit ist eine ganze Reihe von Mikrokopier- und anderen Kopier- und Vervielfältigungs-Verfahren entstanden. Diese wurden neuerdings unter dem Namen Reprographie zusammengefaßt.

Die Nationalbibliothek Széchényi verfilmt seinen Bestand seit dem Jahre 1951. In den letzten drei Jahren wurde das Mikrofilmen verdoppelt. Seitdem werden jährlich ungef. 400 000 Mikrofilmaufnahmen gefertigt. Der Bestand der Mikrofilm-Abteilung wurde auch verdoppelt. Ende 1963 finden sich 6320 Werke, und zwar 2 289 600 Aufnahmen (Negative) in der Sammlung und es stehen 1 600 000 Positiv—Kopien (Lesefilme) zur Verfügung.

Es sind in den letzten Jahren neben der quantitativen Entwicklung die inhaltlichen Fragen in den Vordergrund getreten. Bei den reprographischen Plänen für die im Bau befindliche neue Nationalbibliothek muß man die gesellschaftlichen Ansprüche berücksichtigen. Es ist sehr nützlich die Arbeit anderer Nationalbibliotheken, z. B. die Arbeit der Warschauer Nationalbibliothek (Biblioteka Narodowa) zu studieren.

Die Nationalbibliotheken sind ihrer Geschichte und ihrer gesellschaftlichen Lage nach sehr verschieden. Die Aufgaben einer Nationalbibliothek erfüllen in vielen Fällen andere Bibliotheken, oder eine Gruppe von Bibliotheken. Es genügt also die Beachtung der Tätigkeit der Nationalbibliotheken nicht, sondern muß man zu der Gestaltung des nationalen Mikrofilm-Programms alle andere Mikrofilm-Programme, auch Mikropublikations-Programme, bibliographische Programme usw. zur Kenntnis nehmen, welche unter verschiedenen gesellschaftlichen Umständen nationale Aufgaben lösen. Das Kopieren aller Schriftstücke, welche der zukünftigen historischen Forschung dienen, kann man von diesem Gesichtspunkt als nationale Mikrofilm-Programm betrachten. So kann man im Grunde die Mikrofilm-Programme des Unesco in verschiedenen Ländern von Süd-Amerika, Afrika und Asien als eine Serie nationaler Mikrofilm-Programme einschätzen.

Die Mikrofilm-Publikationen entlasten die Bibliotheken von der parallelen Mikrofilmmung. Die Sicherheitsverfilmung soll man immer mit den wissenschaftlichen Forschungsprogrammen koordinieren. Die Publikation der Mikrofilm-Verzeichnisse bedeutet in dieser Arbeit große Hilfe. Die Mikrofilm-Programme fordern eine sorgfältige bibliographische Vorbereitung.

Bei der Gestaltung der Funktionen der neuen Nationalbibliothek sollen auch die Mikrofilm-Programme und andere reprographische Aufgaben und Methoden ausgearbeitet werden.

In den ungarischen Bibliotheken sind viele Handschriften, alte Bücher, Zeitschriften und Zeitungen vorhanden, die im Bestande der Nationalbibliothek nicht zu finden sind, die aber ihrer historischen Eigenart nach hierher gehören sollten. Auch die Bibliotheken können manche Materialien nicht entbehren, welche aber die Nationalbibliothek besitzt. Es soll die Zusammenarbeit mit den breiten Kreisen der Bibliotheken auf Grunde der Gegenseitigkeit organisiert werden.

Von den Handschriften, alten Büchern, Zeitschriften und Zeitungen der Nationalbibliothek ist es notwendig ungef. 15—20 Millionen Mikrofilmaufnahmen dringend zu fertigen. Weitere 20 Millionen Aufnahmen sollten in späteren Plänen vorgesehen werden. Gleichzeitig sollte man auch die Ergänzungen zum Bestand in anderen Bibliotheken aufsuchen und verfilmen. In erster Reihe wäre es notwendig, im Rahmen eines nationalen Mikrofilm-Programms die ältere ungarische Zeitungs-Jahrgänge komplettieren und mikrokopieren in Zusammenarbeit mit anderen Bibliotheken. Die Basis dazu könnte die Zeitungs-Sammlung der Ungarischen Nationalbibliothek bedeuten.

Eine andere Aufgabe ist die Ergänzung des Bestandes der Nationalbibliothek in Form von Mikrofilmen oder andersartigen Kopien. Die Mikrofilm-Sammlung der Nationalbibliothek enthält zur Zeit nur ungef. 10% solcher Werke, deren Originale in anderen Bibliotheken zu finden sind.

In den Leseräumen der neuen Nationalbibliothek wird eine breite Möglichkeit zur Benutzung der verschiedenen Formen von Mikrokopien geschaffen. Es ist notwendig für die Benutzer das moderne Schnellkopieren einerseits mit Hilfe der Lese-Rückvergrößerungs-Geräten,

andererseits mit direkten Kopierverfahren zu verwirklichen. Die neuen technischen Möglichkeiten — insbesondere die automatische Ausarbeitung der speziellen Schnellphotopapiere bei Tageslicht und ohne Dunkelkammer — haben eine sehr große Bedeutung für die weitere Entwicklung. Als zweckmäßigsten sind die verschiedenen elektrophotographischen Verfahren zu betrachten.

Die neue Ungarische Nationalbibliothek wird zur Fachbibliothek für ungarische Literatur und ungarische Geschichte entwickelt. In dieser Hinsicht, besonders im Zwischenbibliothekarischen Austausch-Verkehr, hat die Reprographie eine immer hervorragendere Aufgabe. Für die neue Nationalbibliothek soll man auch ein Mikropublikations-Programm ausarbeiten, das die Arbeit der Bibliotheken im In- und Auslande helfen kann. Dazu ist z.B. das Studieren der Tätigkeit der IDC in Schweden und der ACRPP in Frankreich nützlich.

Die Aufgaben im Gebiet der Buchmuseologie fördern auch die Einführung der speziellen photographischen Verfahren, wie Farbenreproduktion, Infrarot- und Ultraviolett-Photographie.

Es ist endlich festzustellen, daß die grösste Aufgabe der Nationalbibliothek — dem Umfang ihrer Sammlungen und ihrer historischen Wichtigkeit entsprechend — die Mikroverfilmung der ungarischen Zeitschriften und Zeitungen im Rahmen eines nationalen Mikrofilm-Programms ist.

A Hírlaptár szakkatalógusának átalakítása

TAKÁCS MENYHÉRT

A hírlapok és folyóiratok tudományos feldolgozásának nélkülözhetetlen segédeszköze a jó szakkatalógus. Ennek tudatában a Hírlaptár az 1930-as évek elején megkezdte az állományában levő anyag szakkatalógusba rendezését. A rendezés elveinek kialakításánál döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy az ETO akkori — a mainál jóval kevésbé differenciált — formájában nem nyújtott megfelelő lehetőséget egy speciális „hírlapgyűjtemény” anyagának áttekinthető és a szükségleteket kielégítő csoportosítására. Nem szabad felejtünk azt sem, hogy az Orsz. Széchényi Könyvtár abban az időben az ETO-t — a könyvek szakkatalógusában is — csak a Szabó Ervin által leegyszerűsített formájában alkalmazta. Így történt, hogy a Hírlaptár készülő periodika-szakkatalógusa számára olyan rendszert dolgozott ki, amely lényegében az ETO alapelvein épül ugyan, részleteiben azonban a Szabó Ervin-féle módosítások, sőt azon is túlmenően bizonyos, az ETO jelenlegi felépítésével össze nem egyeztethető eltérések nyomait mutatja.

A Hírlaptár ilyen módon felépített és az azóta eltelt évek során többször is bővített szakkatalógusa használhatónak bizonyult. Hogy most mégis a periodika-szakkatalógus felújításának gondolatával kell foglalkoznunk annak oka egyfelől az, hogy ma már a Könyvtár többé-kevésbé minden szakkatalógusa az ETO szerint készül, másfelől pedig az, hogy a Várba költözködésünkkel kapcsolatban felmerült a könyv- és a periodika-szakkatalógus egyesítésének terve, ami csak úgy volna végrehajtható, ha periodika-szakkatalógusunk is teljesen átér az ETO rendjére.

A jelenlegi periodika-szakkatalógus használhatóságából kifolyólag a korszerűsítésnél alapvető szempontnak kell tekintenünk azt, hogy a most alkalmazott és évtizedes gyakorlattal szentesített szakcsoportokon lehetőleg ne változtassunk. Indokolja ezt egyébként az a körülmény is, hogy egészen új csoportosítás bevezetése a már meglévő, terjedelmes szakkatalógus teljes átrendezését tenné szükségessé, amihez pedig a Hírlaptárnak megfelelő munkaerőkapacitása nincs.

I. A Hírlaptár jelenlegi periodika-szakkatalógusa tulajdonképpen két nagy részre oszlik. Az egyik rész tartalmazza a szakfolyóiratokat, nyelvükre és megjelenési helyükre való tekintet nélkül, elvben szigorúan az ETO rendje szerint, 0—9-ig terjedő csoportokban. A jelenleg használatos csoportok száma 244. A folyóirat-anyagnak előre megállapított csoportokba foglalását az teszi szükségessé, hogy a Hírlaptárban jelenleg a folyóiratok szakozását a címfelvevők végzik,

akiktől differenciált szakozást nem lehet elvárni. Erre egyébként nincs is szükség, mert a felállított csoportok — amennyiben bizonyos fajta periodikák nagyobb számban való jelentkezése ezt megkívánja — tetszés szerint további alcsoportokra bonthatók.

A szakkatalógus másik része a hírlapokat, az újságokat foglalja magában. Ennek a résznek alapvető rendezési elvül a kérdéses lap nyelve szolgál. A nyelv szempontja bizonyos interferenciát visz be a két részbe, amennyiben az idegen nyelvű szakfolyóiratok — az egy bizonyos nyelven megjelenő anyag egészének áttekinthetősége érdekében — az első és a második részbe egyaránt beosztást nyernek.

A hírlapok és újságok nyelv szerinti csoportosítása a jelenlegi szakkatalógusban az ETO szabályaitól eltérő módon történik, amennyiben a 07 után következő szám, illetve számok jelzik mindig a periodika nyelvét. Ezek a számok az ETO 42/49 szakjainak megfelelően alakítottak ki pl. 072 Angol; 073 Német; 074 Francia; 075 Olasz újságok stb. Egyedüli kivételt itt a magyar nyelvű lapok képeznek, amennyiben ezek jelzésére — a Szabó Ervin-féle egyszerűsítés bevezetésével (41 Magyar nyelv!) — 071 jelzet szolgál.

Egy-egy nyelven belül a lapok — —1/—9 alosztással — a következő 11 csoportba nyerne beosztást: —1 Napilapok; —2 Egyéb politikai lapok; —31 Illusztrált lapok; —32 Ismeretterjesztő és családi lapok; —4 Élclapok; —51 Általános tartalmú lapok; —52 Tudományos szakfolyóiratok. (Ez a szám szolgál a külföldi szakfolyóiratoknak a nyelv szerinti csoportokba való beosztására.); —6 Űzemi lapok; —7 Ifjúsági lapok; —8 Könyvomas tudósítók, sajtótájékoztatók; —9 Hivatalos lapok.

II. *Javaslatunk* szerint — melyet az Orsz. Osztályozási Bizottságnak is bemutatunk — a periodika-szakkatalógust, a hungarika-anyag áttekinthetőbbé tétele érdekében három nagy részre kell bontani:

A) Hungarika. Ide kerülnek: 1. a Magyarországon megjelent magyar nyelvű, 2. a külföldön megjelent magyar nyelvű, 3. a Magyarországon megjelent idegen nyelvű periodikák. Külföldön idegen nyelven megjelenő, de Magyarországgal foglalkozó és így hungarikának tekinthető hírlapok és folyóiratok csoportjának felállítása nem látszik szükségesnek. Magyarország határait mindig a megjelenés időpontjának megfelelően kell figyelembe venni. Olyan folyóiratok és lapok tehát, melyek pl. Trianon után is életben maradtak, és amelyekből a Hírlaptárnak példányai vannak itt *is* és az utódállamok periodikái között *is* szerepelnek. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ebben a csoportban — ugyanúgy mint a periodikák nyelv szerinti B) csoportjában — nem csak a szoros értelemben vett újságok kapnak helyet, hanem a szakfolyóiratok is. Ez utóbbiak külön cédulával természetesen bekekerülnek a szakfolyóiratok megfelelő csoportjaiba is.

B) A periodikák nyelv szerint. Itt egy-egy nagy csoportba kerülnek a Hírlaptár állományában levő orosz, német, angol, francia stb. periodikák tekintet nélkül arra, hogy újságok-e vagy szakfolyóiratok.

C) A szakfolyóiratoknak — szükség szerinti mértékben differenciált — csoportjai. Ide nyelvre és megjelenési helyre való tekintet nélkül bekekerülnek a különböző szakokat képviselő összes szakfolyóiratok. Az egyes szakcsoportokat — az eddigi gyakorlatnak megfelelően — előre kell megállapítani. A szakfolyóiratok és az újságok megkülönböztetésénél messzemenő szabadelvűséggel kell eljárni. Eszerint a külső formájukban újságokként jelentkező, de egy meghatározott

szakanyagot tárgyaló folyóiratok éppen úgy idekerülnek (vagy esetleg ide is kerülnek) mint a népszerű előadásban, de ugyancsak szaktudományi kérdésekkel foglalkozó periodikák.

Ad A)—B) Az előadottakból kitűnik, hogy a szakkatalógus első része (Hungarika) tulajdonképpen csak kiemelt tagja a második (Periodikák nyelv szerint) résznek. Kiemelését és a szakkatalógus elejére helyezését csak uralkodóan nagy terjedelme és jelentősége, valamint az a körülmény indokolja, hogy — az Orsz. Széchényi Könyvtár gyűjtőköre elsősorban hungarikát ölelvén fel — itt kell szerepelniük a Magyarországon megjelent idegen nyelvű periodikáknak is. A periodika nyelvének és megjelenési helyének feltüntetése általában a szakszám elejére helyezett nyelv-, illetve földrajzi közös alosztás segítségével történik: pl. =30=(437)... Német nyelvű Csehszlovákiában megjelenő periodika. Tekintettel mégis arra, hogy a Hírlaptár anyagának gerincét a magyar nyelvű periodikák teszik az A) rész 1. és 2. alatti csoportjaiban (Magyarországon megjelenő és külföldön megjelenő magyar nyelvű periodikák) a nyelv megjelölését az egyes cédulák szakszámaiban mellőzhetjük. Elég ha ez az elválasztó lapokon szerepel. Indokolja ezt egyébként a magyar nyelvnek különösen hosszú ETO száma is.

A legfőbb problémát a hírlapok és újságok jelzeteleséhez szükséges szakszámok kialakítása jelenti. A Hírlaptár jelenlegi szakkatalógusában — mint láttuk — 11 szakcsoport szolgál az újságok fajtáinak megkülönböztetésére. Ez részben sok, részben kevés. Sok, amennyiben a kizárólag külföldi szakfolyóiratoknak a nyelv szerinti csoportokba való beosztására szolgáló „Tudományos szakfolyóiratok” c. csoport kialakítása — a javaslatunk szerinti A) és B) rész felállítása mellett — fölöslegessé válik. Kevés viszont egyfelől, mert a fent említett csoportok között vannak olyanok, melyek több, ma már határozottan elkülönülő, újságtípust foglalnak össze, másfelől pedig azért, mert nem nyújtanak lehetőséget egyes olyan jellegű periodikák szakozására, amelyek kifejezetten az újságok körébe kívánkoznak. Az ismeretterjesztő és a családi lapok egy csoportba foglalása ma már nem fenntartható gyakorlat. A „családi lap” egyre inkább kivesző műfajnak számít; ismeretterjesztő lapok szép számmal jelentkeznek ma is, de ezeket már semmiféle rokon vonás nem fűzi a „családi lapokhoz”. A családi lapok és az ismeretterjesztő lapok tehát külön szakszámot igényelnek. A Hírlaptár eddigi szakkatalógusában a 396 szakban szerepelnek a női lapok. Ezek a — régi anyagunkban nagy számmal jelentkező, de ma is gyakori — periodikák sem megjelenési formájuk, sem tartalmuk révén nem illeszkednek be a szakfolyóiratok csoportjába. Külalakjuk ui. kifejezetten újság, tartalmuk pedig minden inkább, mint a szoros értelemben vett „nőkérdés”. Ezek jelzetelesére tehát ugyancsak az újságok körében kell megfelelő szakszámot kialakítani. Hiányzik a Hírlaptár jelenlegi szakkatalógusából az *alkalmi lapok* szakozásához a megfelelő jelzet. Ezek a különböző bálók, ünnepek stb. alkalmából, rendszerint nem nyomdai sokszorosítás útján megjelenő újságok sem a 39 szakba, sem a 061.7-be nem illenek bele, de rossz helyen lennének, mint nem nyomtatott kiadványok, a „Könyvomas tudósítók” társaságában is. Ezek számára tehát ugyancsak az újságok között kell megfelelő szakszámot találnunk. Külön újságtípusként jelentkeznek végül a *katonai lapok*. Ezek a részben ismeretterjesztő, részben hírközlő, részben pedig a bajtársi érzést ébren tartani hivatott újságok nem valók a 355 szakba a hadi tudományok körébe, de — sajátos természetüknél fogva — kiesnek az üzemi lapok vagy az ismeretterjesztő lapok köréből is. Így — különös tekintettel az idevágó

anyag gazdagságára — ezeket a periodikákat is az újságok között kellene elhelyezni külön szákszám alatt.

A fentiek figyelembevételével tehát az újságok körében a következő csoportok számára kellene megfelelő szákszámot kialakítani: Általános tartalmú lapok, szemlék; Hivatalos lapok; Politikai lapok (ezek „52” és „53” alosztással napi és heti lapokra oszthatók!); Üzemi lapok; Élclapok; Ismeretterjesztő lapok; Családi lapok; Női lapok; Ifjúsági lapok; Illusztrált lapok; Sajtótájékoztatók; Katonai lapok; és Alkalmi lapok. Az általános tartalmú lapokat, a szemléket, az ETO szabályai szerint, 05 alá kell szakoznunk. A többiek közül „070.48 Az újságok különböző fajtái” csoportban a következőkre találunk külön szákszámot: 070.481 Hivatalos lapok; 070.486 Lapok a különböző foglalkozási ágak számára (üzemi lapok); 070.487 Humorisztikus lapok. A hiányzó újságtípusok számára is ugyanígy kellene megfelelő szákszámot biztosítani, amit lehetővé tesz az a körülmény, hogy a 070.49 szákszám még felhasználatlan.

Erre való tekintettel azt javasoltuk az Orsz. Osztályozó Bizottságnak, hogy tegyen előterjesztést az ETO alábbi módosítására, illetőleg kiegészítésére:

- 070.48/49 Az újságok különböző fajtái
- 070.483 Politikai lapok
- 070.489 törölve — 070.499
- 070.491 Ismeretterjesztő lapok
- 070.492 Családi lapok
- 070.493 Női lapok
- 070.494 Ifjúsági lapok
- 070.495 Illusztrált lapok
- 070.496 Sajtótájékoztató lapok (könyvmatos tudósítók, hírlaptudósítók)
- 070.497 Katonai lapok
- 070.498 Alkalmi lapok
- 070.499 Egyéb lapok

ad C) A szakfolyóiratoknak a Hírlaptár gyakorlatában eddig alkalmazott jelzetrendszere nagyban egészében megtartható. Legfeljebb az ETO-ban időközben beállott változások bevezetésére és a szöveg bizonyos módosítására van itt szükség. Mindezeknek részletes feltüntetését — a táblázat nagy terjedelmére való tekintettel — mellőzzük. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a 070.48/49-ben végbevitt kiegészítések következtében a „Női lapok” nem kerülnek többé a 396 szakba, hanem 070.493 alá, a „Katonai lapok” pedig 355 helyett az újonnan létesített 070.497 szákszámot kapják. Megemlítjük még, hogy a Hírlaptár régi anyagában igen sok címmel szereplő vallásos és hitbuzgalmi lapoknak az ETO 2 szak alosztályaiba való szakozása nem megfelelő, de nem is helyes. Ezek az újságok teológiai kérdésekkel nem foglalkoznak, külalakjuk és tartalmuk alapján egyaránt a 07 szakba kívánkoznak, ahol van is számukra megfelelő jelzet (070.482). Tekintettel azonban arra, hogy a Hírlaptár periodika szakkatalógusában a „2 Vallás” alosztályaiba sorozott régi anyag nagyon terjedelmes, viszont újabb ilyen természetű újságok megjelenése nem várható, az átrendezésnek nagy fáradságot igénylő munkáját csak mint távolabbi feladatot jelöljük meg.

Az A) és B) rész (Hungarika, Periodikák nyelvük szerint) szakszámainak útbaigazító táblázatát az alábbiakban mutatjuk be:

A) Hungarika

1. Magyarországon megjelent magyar nyelvű periodikák:

- 05 Általános tartalmú lapok, szemlék
  - 070.481 Hivatalos lapok
  - 070.483 „52” Politikai napilapok
  - 070.483 „53” Politikai hetilapok
  - 070.486 Üzemi lapok
  - 070.487 Élclapok
  - 070.491 Ismeretterjesztő lapok
  - 070.492 Családi lapok
  - 070.493 Női lapok
  - 070.494 Ifjúsági lapok
  - 070.495 Illusztrált lapok
  - 070.496 Sajtótájékoztató lapok
  - 070.497 Katonai lapok
  - 070.498 Alkalmi lapok
  - 001 Tudomány általában
  - 002 Dokumentáció
- stb.

2. A külföldön megjelenő magyar nyelvű lapok szakozása a megfelelő ország földrajzi alosztásának előrehelyezésével történik, pl. (73) 05 Az USA-ban megjelenő magyar szemle; (498) 02 A Román Népköztársaságban megjelent magyar nyelvű könyvtárügyi szaklap stb.

3. Magyarországon megjelent idegen nyelvű periodikák. Itt kívánatos kitenni a nyelven kívül a Magyarországot jelző földrajzi alosztást is: pl.

- = 20 = (439) 05 Magyarországi angol nyelvű szemle
  - = 20 = (439) 070.487 Magyarországi angol nyelvű élclap
  - = 20 = (439) 61 Magyarországi angol nyelvű orvosi folyóirat
- stb.
- = 30 = (439) 05 Magyarországi német nyelvű szemle
  - = 30 = (439) 070.481 Magyarországi német nyelvű hivatalos lap
- stb.
- = 00 = (439)57 Magyarországi többnyelvű biológiai folyóirat

B) Periodikák nyelv szerint

Szakozásuk a nyelv és az ország alosztásának előrehelyezésével történik: pl.

- = 82 = (47) 05 A Szovjetunióban megjelent orosz nyelvű szemle
  - = 20 = (73) 54 Az USA-ban megjelent angol nyelvű kémiai folyóirat
  - = 30 = (436) 070.492 Ausztriában megjelent német nyelvű családi lap
- stb.

Vorschlag zu einer Umgestaltung des Zeitschriften-Sachkatalogs

M. TAKÁCS

Das System des Sachkatalogs wurde in der Zeitschriftensammlung Anfang der 40er Jahre im großen und ganzen auf Grund der Dezimalklassifikation — manchmal aber auch davon abweichend — ausgearbeitet. Da sich heute schon beinahe ein jeder Sachkatalog der Széchényi-Nationalbibliothek nach dem Dezimalsystem richtet, wäre es wünschenswert, auch den Sachkatalog der Zeitschriftensammlung ganz nach diesem Prinzip umzuwandeln.

Der gegenwärtige Sachkatalog trennt — dem Prinzip der Dezimalklassifikation entsprechend — die Zeitungen von den Fachzeitschriften. Diese richtige Praxis soll auch in der Zukunft beibehalten werden. Die Fachzeitschriften sind jetzt in 244 — dem Dezimalsystem entnommenen — Gruppen eingeteilt. Zur Unterscheidung der Zeitungen dienen 11 besondere Anhängeszahlen, die man der Zahl 07 mit einem Bindestrich (—) hinzufügt: z. B. —1 Tageszeitungen; —4 humoristische Blätter usw. Die Zahlen, die die Sprache der Zeitungen indizieren, folgen der Zahl 07, und sie wurden dem 42/49 der Dezimalklassifikation nachgebildet. Z. B. 072 englische, 073 deutsche Zeitungen.

Wir schlagen vor, den Zeitschriften-Sachkatalog in drei große Gruppen einzuteilen. 1. Das ganze Hungarica-Material (Zeitungen und Fachzeitschriften). — 2. Zeitschriften (Zeitungen und Fachzeitschriften) nach Sprachen. — 3. Fachzeitschriften ohne Rücksicht auf Sprache und Erscheinungsort. — In der ersten Gruppe soll die Sprache nur bei den in Ungarn erschienenen fremdsprachigen Zeitschriften und der Erscheinungsort nur bei den im Ausland erschienenen ungarischen Zeitschriften bezeichnet werden. Die Bezeichnung der Sprache und des Erscheinungsortes geschieht mit allgemeinen Anhängeszahlen, die vor den DK-Zahlen stehen: z. B. =30=(437)05 deutschsprachige, in der Tschechoslowakei erschienene Zeitschrift.

Zur Unterscheidung der verschiedenen Zeitungstypen können weiterhin die im alten Sachkatalog aufgestellten Gruppen dienen, die sich nützlich erwiesen haben. Aber auch hier müssen einige Umänderungen bzw. Egränzungen vorgenommen werden. Wir müssen nämlich für einige Zeitungstypen neue DK-Zahlen finden. Auf unsere Initiative beschloß das „Landeskomitee für Dezimalklassifikation“, eine Umänderung bzw. Ergänzung der Zahl 070.48/.49 vorzuschlagen. Wenn dieser Vorschlag genehmigt wird, so würden dem Sachkatalog für die Bezeichnung der einzelnen Zeitungen folgende Zahlen zur Verfügung stehen:

05	Zeitschriften allgemeinen Inhalts
070.481	Amtliche Periodica
483	52'' Politische Tageszeitungen
483	53'' Politische Wochenzeitungen
486	Betriebszeitungen
487	Humoristische Blätter
491	Populärwissenschaftliche Zeitungen
492	Familienzeitungen
493	Frauenzeitungen
494	Jugendzeitungen
495	Illustrierte Zeitungen
496	Bulletine der Nachrichtenagenturen
497	Militärzeitungen
498	Gelegenheitsblätter

Zeneművek és a zenetudomány könyvtári osztályozásának kérdései

PETHES IVÁN

Jelen dolgozatunk — mely egy a zenei könyvtárakkal foglalkozó nagyobb lélegzetű tanulmány önálló fejezetét képezi — a zeneművek¹ és a zenei vonatkozású irodalom² osztályozásáról kíván rövid ismertetést adni. Célja, hogy áttekintést adjon azon legfontosabb osztályozási rendszerekről, melyek zenei osztályainak, főosztályainak kidolgozása illetően hazai problémáink megoldásában számunkra segítséget nyújthatnak. Itt még nem kívánunk konkrét javaslatot tenni egyik vagy másik osztályozási rendszer bevezetésére. Annál inkább nem, hiszen hazai viszonylatban a zenei könyvtárak számára oly kívánatos egységes osztályozás bevezetését csak széles körű vizsgálat és alapos megfontolás után szabad megkezdeni.

A világ zenei könyvtárainak jelentős többségében együtt őrzik a zeneműveket és a zenei vonatkozású irodalmat. Csekély számú kivételt ez alól csak az olyan általános gyűjtőkörű nemzeti, tudományos vagy közművelődési könyvtárak képeznek, melyekben a zeneműtárak, hanglemeztárak stb. különgyűjteményként foglalnak helyet.³ Ezekben a könyvtárakban, ahol a zenei állomány fejlesztése csak valamely speciális szempont miatt szükséges, a zenei vonatkozású könyvek kizárólag ezen táruk segédkönyvállományát képezik segédkönyvtári szinten, míg a zeneirodalom döntő többségét törzsállományukban tárolják. A későbbi tárgyalásaink során különösen fogjuk megvizsgálni, hogy valamely osztályozási rendszer mily mértékben igyekszik a zenei könyvtár szerteágazó állományának teljes egészét egységes rendszerbe foglalni. A zenei könyvtárak döntő többsége ma már arra törekszik, hogy állományát egységes osztályozási rendszerbe foglalja.

Minden könyvtári osztályozási rendszer igyekszik a tudományok egészét, vagy azok egy-egy részterületét rendszerezni. Ahhoz, hogy a zenetudomány helyét a többi tudomány között meghatározhassuk, elkerülhetetlen, hogy rövid, történeti visszapillantást vessünk a zenének a korábbi tudományfelosztásokban, osztályozási rendszerekben való elhelyezkedésére.

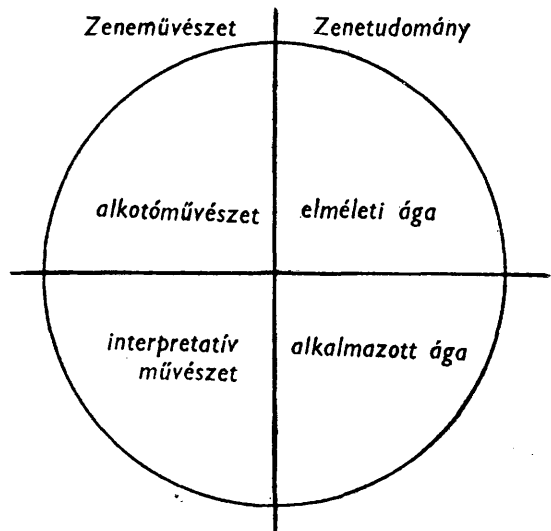
A középkori tudományrendszerezések — arisztotelészi hatásra — anyagukat a „Septem artes liberales”-re, a „Hét szabad művészetre” tagolják. A zene, „Mater Musica” — ebben a tudományfelosztásban a quadriviumon —, más elnevezéssel a „Mathematicán” belül a Geometria, Arithmetica, Astronomia társaságában szerepel, mint olyan tudomány, mely a számokról olyan viszonylatban beszél, ahogyan az a hangokban található. Ez a tudományfelosztás messze a kö-

zépkoron túl fennmaradt, és hatása napjainkig mind a filozófiai tudományfelosztásokban, mint azok speciális vetületében, a könyvtári szakrendszerekben megmaradt. Azonban már egyes középkori kolostori könyvtárakban kifejezetten az egyházi jellegű zene védelmében elkülönül egymástól a „Musica sacra” és a „Musica profana.” A zenei műveltség terjedése és a világi zenei formák mind erősebb előretörése egyoldalról, a humanizmus és a könyvnyomtatás hatása, más oldalról azt eredményezi, hogy a könyvtárakban mindinkább bővül a zenéről szóló írások és a zeneművek mennyisége. Általánosságban a könyvtárak száma, állományuk mennyisége a XVI. századtól az egyre fejlődő polgárosodás eredményeképpen ug-rásszerűen nő. Ez természetesen a könyvtári osztályozás mindjobban világiasodó irányzatában is tükröződik, de a fejlődés ezekben lassú evolúciós folyamatot jelent. Míg Conrad Gesner *Bibliotheca Universalis*-a supplementumában, a híres *Pandectarum*. . .-ban még a hagyományos középkori környezetbe, tehát a „Mathematicá”-ba osztja a zenét, a tudományok osztályozásának nagy úttörőjénél, Francis Baconnél helye már az „Embretudományok” között, az „Érzéki művészetek” alosztályában, a festészet társaságában található. Bacon tudományfelosztásának hatása — mint az köztudomású — napjainkig tart és a későbbiekben egyedül Johann Samuel Ersch az, aki könyvtári osztályozási rendszerében a szép-művészeteket — elődeivel és utódaival ellentétben — a „térben működő művészetek” és az „időbeli, vagy hangzó művészetek” főosztályára bontja, ebben egymás mellé helyezve a szépirodalmat, a zeneművészetet és a mimikus művészeteket. Kanyarodjunk azonban vissza egy kicsit Baconhoz. Fentebbi megállapításunkat, miszerint Bacon hatása a tudományok filozófiai felosztására napjainkig ható tényezőként szerepel, azzal toldhatnánk meg, hogy ezen rendszerezés eredményeként szerepel napjainkig a zene a képzőművészetek társaságában, elszakítva a hozzá oly szervesen kapcsolódó irodalomtól. Pontosabban, az osztályozási rendszerek többsége önálló főosztályként fogja fel az irodalmat, míg a többi művészetet ettől elkülönítve, valamely más, általában önálló csoportba sorolja be. Bacon a „Septem artes. . .” szemléletétől már elszakadt és rendszerében a zene-tudomány az „Embretudomány”-ban, azon belül az „Érzéki művészetek” között foglal helyet. Fejlődés ez, hiszen a zene az addigi szemlélet szerint tisztán spekulatív tudomány, művészeti vonatkozások nélkül. Ugyanakkor tudományfelosztásának hátránya, hogy a „Képzelet” főosztályába — tehát tulajdonképpen mint egyetlen meglevő művészetet — kizárólag a költészetet sorolja be.

A zenetudományt a XVII. századtól kezdve az egyes könyvtári szakrendszerekben már a zene elméletének és gyakorlatának tudományára is felosztják. Ilyen felosztást tartalmaz pl. Garnier rendszere. Garnier — ki a zenét a filozófián belül hagyományos helyén a matematikai tudományok osztályába sorolja — elsőként beszél „. . .de Musica” és „. . .de Instrumentis Musicis”, tehát a zene elméletéről és a hangszeres zenéről (értsd: a hangszeroktatásról). Felosztásában a zene elmélete és a gyakorlati zeneoktatás, mint elvi kategória, elsőnek jelenik meg. Rendszerének ebben az osztályában már a képzőművészetek különböző ágait is megtalálhatjuk. (Érdekes, hogy neves kortársa, Buillaud egyébként Garnier-nél sokkal fejlettebb rendszerében megelégszik a matematikán belül az egyszerű alosztállyal: „Musica: Antiqui et recentiores autores”.) A Garnier-nál talált első szétválasztás a XVII. században már valóban indokolt, annál is inkább mert a könyvnyomtatás terjedésével megindul a zeneirodalom és zeneműkiadás immáron szakadatlan és egyre növekvő áradata. Mint érdekességet, itt említjük meg, hogy a

XVI—XVII. század során a zeneműkiadás csak gyűjteményes műből közel 3000 kiadványt produkál.

A XVIII. századtól kezdődően egyre több gyakorlati, polgári osztályozási rendszer jön létre, hogy a könyvtárakkal szemben támasztott, mind jobban növekvő társadalmi igények adta szükségleteket kielégítse. Annak ellenére, hogy ezek egyrésze nem könyvtári, hanem bibliográfiai, sőt, könyvkereskedői szakrendszer, hatásuk a könyvtári osztályozási metódusokra nyilvánvalóan döntő. A fejlődés az egyes osztályozási rendszerekben alkalmazott főosztályok számától függetlenül, a tudományok mindinkább differenciálódó folyamatát tükrözi. A történettudomány fejlődésének nagy századában a francia Gabriel *Martin* rendszerében a tudományok és művészetek (*Class III. Sciences et Arts*) most már önállóvá növekedett főosztályának második osztálya („Arts”) két részre oszlik: I. Arts libéraux és II. Arts mécaniques. Előbbinek 8. alosztálya a „Zene, vagy az összhangzattan tudománya” (*Musique ou la science de l’harmonie*). *Martin* a fejlődés egy lépcsőfokával magasabbra jut, amikor „Történeti” főosztályának „Tudománytörténeti” osztályában az egyes művészetek történetét is tárgyalja. Sőt, ugyanitt tárgyalja az intézményeket és bibliográfiákat, a következő osztályban pedig a neves zenészek bibliográfiáit is. A század utolsó harmadában magyarországi kapcsolatai miatt jelentős a neves bécsi könyvtártudós, Michael *Denis* híres „Einleitung. . .”-ja. Nála a zenetudomány szintén két önálló helyen jelentkezik. A zene elmélete a „Mathesisen” belül a „Hangtan”-ban („Doctrina auditionis”) szerepel, ahol az „Acustica”, „Musurgia” (zeneelmélet) és „Musica” (gyakorlati zenetan) kerül feldolgozásra. A zenetörténet — a tudományok, valamint a többi művészetek történetével egyetemben — a „Filológia” főosztályon belül a tudománytörténetek („Historia literaria”) közé nyert besorolást. A XVIII. század utolsó harmadában — tehát *Mozart*, *Haydn* és *Beethoven* működésének virágkorában — a zeneművészet és zenetudomány végleg elválik egymástól. A zeneművészet ekkor már az alkotó és reprodukív művészet önálló létformájára tagolódik, melyhez a zenetudomány, annak elméletével és alkalmazott ágával, a gyakorlattal való szerves kapcsolata járul. Ennek a fejlődésnek, mely nem más mint a társadalmi fejlődési folyamatoknak a zeneművészetben belüli tükröződése, természetesen a könyvtári osztályozási rendszerben is meg kell nyilvánulnia. Sematikusan a XVIII—XIX. század fordulójára a zene felépítése így festene:

A könyvtári osztályozási rendszerek fejlődésében a XIX. század négyötöde nem hoz lényeges változást. Megemlíteni a rendszerezők közül tulajdonképpen csak kettőt érdemes: *Erschet* és *Brunet*-t. Johann Samuel *Erschr*ől már korábban röviden szó esett. Itt annyit jegyezzünk meg róla, hogy bár rendszere nem talált követőt, az zenei szempontból mégis figyelemre méltó. A zene első és alapos felosztását ugyanis az ő sémájában találjuk meg. Ez az osztályozási rendszer korához viszonyítva már igen fejlett.

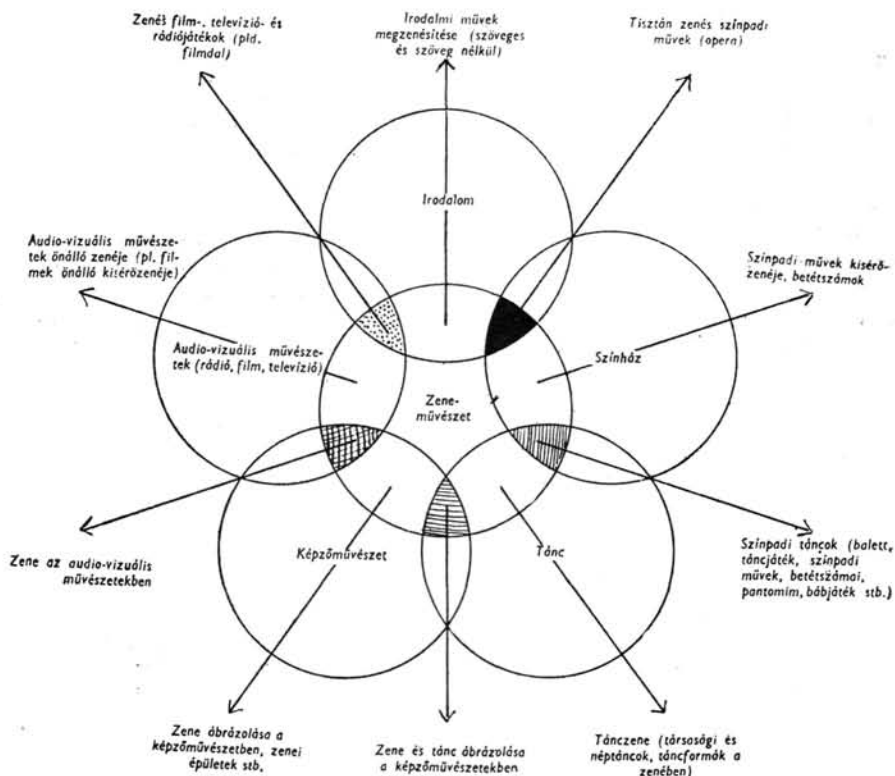
Sőt, ha meggondoljuk, hogy tudománycsoportosítását a „Nyelvtudomány” „Filozófia” és „Pedagógiá”-val kezdi és csak ezeket követik a tudományok speciális ágai, azt kifejezetten haladónak mondhatnánk. Sajnos szisztémájának bonyolultságát a formális logikára oly jellemző dichotomikus tagolási elv még áttekinthetlenebbé teszi, bár ezt rendszerében szerencsére nem vezeti következetesen végig. Felosztásának nagy pozitívuma, hogy abban igyekszik korán túlmutató módon, hajlékonyan felosztani a tudomány egyes területeit. Álljon itt néhány példa annak illusztrálására, hogy a zenei vonatkozások rendszerében hol találhatók:

Pedagógia: itt az oktatás különleges formái között tárgyalja a különböző művészeti iskolákat. Ipartudomány: hangszerkészítés, különösen orgonaépítés, Történelem: mind az általános, mind az egyes korok, nemzetek stb. történetének tárgyalásakor szerepel a kultúrtörténet; maga a Zene — az irodalommal együtt — a Szépművészetek között foglal helyet és a főosztály legkidolgozottabb részét képezi. Bőségesen tagolt zenei alosztálya, mely a „Hangzó (időbeli) művészetek” között foglal helyet, már az elkövetkezendő XVIII—XIX. század fordulójának új szemléletével rokon. A felosztás terminológiája is igen fejlett képet mutat. Jelentősek itt még azok a szakok és alszakok is, melyek mind az irodalom, mind a zene egyéb művészetekkel való kapcsolatára utalnak. Az osztályozás zenei vonatkozásainak kiváló felosztási és rendszerezési munkáján érzik alkotójának komoly tárgyi tudása, valamint a zene iránt érzett szerető vonzódása. Alapos zenei felosztása Dewey megjelenéséig a maga nemében páratlan.

A zenét közel sem tagolja rendszerében ily mértékben a kor másik jelentős bibliográfusa, Jacques Charles *Brunet*. Jeles „*Manuel du libraire*”-ének harmadik főosztálya — mely a „Tudományok és művészetek” címet viseli — 7. osztályában a képzőművészetek bőségesen tagolt csoportjai végén szerepel a zene, mindössze hét szakkal. Ezekben a következő, meglehetősen elnagyolt alosztályokat találhatjuk: bevezetés, történet; ókori és középkori szerzők; szótárak (zenei műszótárak); a zeneelmélet és zeneszerzés alapvető és szakanyagának kézikönyvei; énektanítás módszertana; gyűjteményes zeneművek; hangszeres zene oktatásának módszertana. A fejezet elején rövid utalást találhatunk arra, hogy a zene akusztikai vonatkozásai a fizika szakban találhatóak meg. Mint ebből a felsorolásból is láthatjuk, a kifejezetten praktikus felosztás — a mai „szortiment” egyszerűsítő tendenciája — már *Brunet* tisztán gyakorlati céllal készült könyvkereskedői rendszerének bennünket érintő vonásaiban nem hoz semmi újat.

Áttekintésünk során eljutottunk a XVIII—XIX. század fordulójára és itt meg kell állnunk, hogy rövid számvetést készítsünk.

A teljességre törekvés igénye nélkül alább megkíséreljük ábrázolni a zenének a társművészetekkel való kapcsolatait.

Körülbelül ezt a képet mutatja a zene elhelyezkedése a különböző osztályozási rendszerekben a XIX. század végén és a XX. század elején. Ez az időszak a tudományok könyvtári osztályozási rendszerei kialakulásának döntő szakasza, hiszen a ma használatos sémák túlnyomó többsége ekkor alakul ki, vagy ide vezethető vissza. A rendszerek alkotóinak nevei közül is megemlítnék néhányat: *Harris, Schwarz, Dewey, Cutter* stb. Az új rendszerek közös és jellemző vonása, hogy a tudományok egészét — ha más-más módszerekkel is — igyekeznek a szisztémájukban feldolgozni. Ez egyben ezen rendszerek legnagyobb problémája is, ti. hogy a tudományokat oly módon helyezték el egyetlen lineáris sorban, hogy az egyrészt átfogó egységet alkosson, másrészt, az egyes diszciplínák közötti összefüggést, belső kapcsolatot biztosítsa. Többé-kevésbé hierarchikus rendszerek ezek, melyek fölé-, mellé- és alárendeltségi viszonyba állítják egymással az egyes tudományágakat és a döntő különbség köztük a *hogyan*-ban van. Lássuk most már, hogyan helyezkedik el ezekben a rendszerekben a zene, mely többnyire az önálló főosztállyá nőtt „Művészetek” között foglal helyet.

A mellékelt táblázat felsorolásából már első pillantásra kitűnik, milyen tág keretek között mozog nemcsak a zenének egyes osztályozási rendszerekben való elhelyezkedése, hanem az egyes környező tudományágak sora is. Táblázatunkból kiviláglik, hogy az osztályozási sémák döntő többsége — *Brown* kivételével, ki a zenét a fizikai tudományokon belül az akusztika után helyezi el,

valamint a Library of Congress rendszerét kivéve, mely a zenének önálló főosztályt állít — a zenét a művészetek valamely szempont szerint csoportosított osztályába helyezi. Nézzük csak sorra a táblázatunkba foglalt osztályozási rendszereket.

William T. Harris a „Természettudományok és alkalmazott tudományok”, valamint a „Történettudományok” közé helyezi a „Művészetek” főosztályát, majd ebben felsorolja az egyes művészetek története között a 7., egyben utolsó alosztályként a zenét. Mint érdekességet említhetjük meg, hogy a zene közvetlenül kapcsolódik a következő (66/77) osztályokat képviselő irodalomhoz, ahol a sort a bibliográfia, benne a könyvtártudomány zárja le. Rendszerében tehát a művészetek sorába az irodalom is beletartozik, és ebben döntően eltér a szisztéma alapjául szolgáló baconi tudományfelosztástól.

Charles Amy Cutter „*Expansive classification*”-je két egyenrangú osztályt, az „Aléтика és szórakoztató művészetek” (VV) és a „Zene” (VP) osztályát helyezi el az „Alkalmazott tudományok, technológia” és a „Képzőművészetek” főosztályok közé. Ezt követik a „Nyelv által közvetített művészetek” — alias irodalomtudomány —, melybe az írás, könyv, könyvtárral kapcsolatos tudományok is beletartoznak. Cutter szisztémájában azzal, hogy a zeneművészet és irodalom közé a képzőművészeteket iktatja be, a művészetek sora oly módon szakad meg, hogy az a zene és az irodalom közti szerves kapcsolat megteremtését eleve kizárja.

Melvil Dewey *Tizedes Osztályozás*-ában, valamint az ebből fejlődött *Egytetemes Tizedes Osztályozás*-ban a „Művészetek” az „Alkalmazott tudományok” és az „Irodalomtudomány, szépirodalom” közé kerültek. Maga az elhelyezés mintegy átmenetet sejtetne a 6. főosztály folytatásaként a területrendezéssel kezdődően, az architektúrával folytatódóan, a képzőművészetek egyéb ágain keresztül a „Zene”-hez, melyet a „Szórakozás, játék, sport” osztály követ, benne a zenei vonatkozásokban lényeges olyan alosztályokkal, mint „Filmművészet”, „Színház”, „Tánc”. Sajnos azonban ezeknek a művészeteknek a számunkra oly folytonos „Irodalom”-hoz való közvetlen átmenetét sem a TO, sem az ETO a közbeékelte „Testgyakorlás, sport” alosztályok miatt nem tudja biztosítani.

Csak röviden említhetjük meg — hiszen jelen tanulmányunkban nem vizsgáljuk — a Library of Congress szakrendszerét, melynek kialakításában Cutternek jelentős érdemei vannak. Az LC szakrendszerében ugyanis a H-val jelzett „Társadalomtudományok” főosztályát, (melynek utolsó alosztálya a „Neveléstudomány” (L), mintegy közvetlen átmenetet képez az egyes művészetekhez) az M-mel jelzett „Zene”-i főosztály követi. Ezután jönnek sorra a „Képzőművészetek”, ismét elszakítva a zenét a P jelű „Nyelv- és irodalomtudomány”-tól.

James Duff Brown *Subject classification*-je egész más utat követ rendszerében, amikor a zenét az akusztika társaságában, a fizikai tudományok közé, a főosztálynak 3. és 4. alosztályaként helyezi el. Rendszerében a művészetek csak a geometriának, illetőleg a fizikának egy-egy vetületeként jelentkeznek. Brownnál végképp elszakadnak egymástól a szépművészetek és a művészet másik főcsoportja, az irodalom.

Shiyali Ramamrita Ranganathan, a nagy indiai könyvtártudós alapvetően fontos osztályozási rendszere, a *Colon classification* a zene szempontjából nem szakít az eddigi hagyományokkal és azt a „Szépművészetek” főosztályában (N) a W jelű „Szellemi megismerés, miszticizmus”, valamint az O „Irodalom” főosztályok közé helyezi el. A „Szépművészetek” főosztálya azután az eddig használatos,

HARRIS	CUTTER	DEWEY, ETO	LIBRARY OF CONGRESS
[A] Science	A General works	0 Ált. művek	A General works
[B] Social and political science	B Philosophy	1 Filozófia	B Philosophy
[C] Natural sciences and useful arts.	D Historical sciences	2 Vallás	C/F History
[D] Art	E Biography, History	3 Társadalomtudomány	G Geography
64. Fine arts, general	H Social sciences	4 Nyelvtudomány	H Social sciences
65. Fine arts, history	L Sciences and Arts	5 Természettudományok	J Political sciences
a) Architecture	R Useful Arts, Technology	6 Alkalmazott tudományok	K Law
g) <i>Music</i>	VV Athletic and recreative arts	7 Művészetek 71 Területrendezés	L Education
	VP Fine Arts, <i>Music</i>	78 <i>Zene</i>	M <i>Music</i>
65. Poetry			N Fine Arts
[E] History	W Fine arts	79 Szórakozás játék, sport	P Language and literature
	X Arts of communication by Language	8 Irodalomtudomány, Szépirodalom	Q Science
		9 Történelem, Földrajz	R Medicine
			S Agriculture
			T Technology
			U Military Science
			V Naval science
			Z Bibliography and Library science

BROWN

RANGANATHAN

SZOVJET SZAK-
RENDSZER

A Generalia
B/D Physical science
C3 Acoustics
C4 Music

E/F Biological science
G/H Ethnology, Medicine
I Economic biology,
Domestic arts
J/K Philosophy and
Religion
L Social and Political
science
M Language and Literature
N Literary forms, Fiction,
Poetry
O/N History and Geography
X Biography

A Science
 β Mathematical sciences
B Mathematics
 Γ Physical sciences
C Physics
D Engineering
E Chemistry
F Technology
G Biology
H Geology
 η Mining
I Botany
J Agricultural
K Zoology
 λ Animal husbandry
L Medicine
M Useful arts
 μ Humanities and social
sciences
 Δ Spiritual experience
and Mysticism
 ν Humanities
N Fine arts
NA Architecture
NA Painting
NR Music

A Marxizmus
B Társadalomtudományok
 Γ Történelem
Д Közgazdaságtudomány
E Politika
Ж Állam-és Jogtudomány
И Hadtudomány
Л Kultúra, Tudomány,
Oktatásügy
M Filozófiai tudományok
H Filológiai tudományok,
Irodalom
O Művészet és Művészetel-
mélet, Zene

П Vallástörténet, Ateiz-
mus
P Természettudományok
C Fizikai, matematikai és
kémiai tudományok
T Földrajzi és földtani tuda-
mányok
Ч Biológiai tudományok
Ф Orvostudományok
X Agronómia
11/3 Technika
Я Bibliográfia

O Literature
P Linguistics
Q Religion
R Philosophy
S Psychology
 Σ Social sciences
T Education
U Geography
V History
W Political science
X Economics
Y Sociology
Z Law

az ETO-ban is követett rendszerszerint „Építőművészet”, „Szobrászat”, „Metszés”, „Festészet”, majd záróban a „Zene” alosztályára tagolódik. Ranganathan rendszere — melynek sajnálatosan kidolgozatlan részét képezi a szépművészetek főosztálya — tulajdonképpen csak támpontul szolgálhat elgondolásainak alkotó továbbfejlesztéséhez, hiszen a séma meghatározza azokat a „keresztmetszeteket”, melyek a művészetek, köztük a zene általa elképzelt osztályozásához tartoznak.

Henry Evelyn Bliss szisztémája a *Bibliographic classification* tulajdonképpen más felsorolásban és némileg eltérő módon, de az eddig ismertetett amerikai rendszereket követi. Nála a „Szépművészetek” ismét az „Alkalmazott tudományok” és a „Filológia” között foglalnak helyet. Felsorolásában talán érdekességként említhetjük meg, hogy a zenét közvetlenül követő alosztályban együtt találhatjuk a tánc különböző műfajait, majd a sort a különböző társasjátékok zárják le.

Tisztában vagyunk azzal, hogy eddigi áttekintésünk mélyreható elemzés híján csak torzó maradna, hiszen egy ilyen rövidlélegzetű tanulmányban nincs is lehetőség az említett valamennyi osztályozási rendszernek ilyen speciális szempontból való vizsgálatára. Ezért engedtessek meg, hogy az egyszerűség kedvéért három, már korábban említett osztályozási rendszert egész közelről vizsgálva kizárólag a bennünket érdeklő problémát — a zene főosztályát vagy alosztályát — kiragadva folytassuk tárgyalásunkat.

Az első egyetemes osztályozási rendszer, melyet közelebbről vizsgálunk az ETO, illetőleg annak 78 osztálya. Mindjárt azt is meg kell mondanunk, hogy azért vizsgáljuk elsőként az ETO-t, mert Európában, így hazánkban is ez terjedt el, sőt az Országos Széchényi Könyvtár szakkatalógusa is erre épül fel. Ugyancsak itt kell megállapítanunk azt is, hogy az OSZK Zenetörténeti gyűjteménye, valamint a Magyar Nemzeti Bibliográfia az ETO hazai viszonylatban módosított első Brüsszelben kiadott sémája alapján dolgozza fel mind a zeneirodalmat, mind a zeneműveket.

Korábban azt állítottuk, hogy egy ilyen hatalmas egyetemes osztályozási rendszer, mint az ETO, képtelen a tudományok egy önálló részét, ez esetben a zenetudományt, önálló főtáblázati számokkal kifejezni. Tulajdonképpeni vizsgálatunknak ez lehetne a kiindulópontja.

Az ETO 78 osztálya a zene osztályozását tulajdonképpen a zeneirodalom osztályozására korlátozza és ezáltal lehetetlenné teszi, hogy korlátozottan közös alosztás csatlakoztatása nélkül a zene hatalmas és legfontosabb területét, a zenealkotás testet öltött formáját önálló főtáblázati számokkal ki tudjuk fejezni. Ennek pedig komoly hátrányai jelentkeznek a praktikus használatban. Ezért választotta az OSZK Zeneműtára a korai ETO kiadást, a brüsszeli sémát. Ez a rendszer lehetővé teszi, hogy a zeneművek szákszámait, a zeneirodalomtól való megkülönböztetésül, a számok elé tett M jelzéssel láthassuk el. Az appendix használatának eredményeként a szakkatalógusban élesen elválnak a zeneművek a zeneirodalomtól. Ugyanez a formai megkülönböztetés az ETO-ban is megtalálható a .089 jelű korlátozottan közös alosztásban, de ezt az ETO alaptörvényei értelmében csak a főtáblázati számhoz, tehát a szakjelzet után csatlakoztatjuk. Ez azonban a zeneművek kiugróan szembetűnő megkülönböztetését eleve kizárja. Ami most már maguknak a főtáblázati számoknak a vizsgálatát illeti, a következőket állapíthatjuk meg: a 781 alosztály az „Általános zeneelmélet” tagolását tartalmazza. A zenetudomány alapvető studiumai közül azonban nem talál a rendszer helyet olya-

noknak, mint pl. a zenetörténet, melynek jelölésére az ETO törvényei szerint csak a (09)-jelű formai közös alosztások állanak rendelkezésre. Pedig a 781.7 a „Nemzeti zene elmélete és formái” valamint az ezt követő 781.8 „Az antik zene elmélete és formái” elnevezésű szakok parancsolóan követelnék a folytatás, a zenetörténet beiktatását. Csak mellékesen említjük meg, hogy éppen a történeti periodizálást célzó, az egész 7-es főosztályra érvényes 7.03 jelű korlátozottan közös alosztásoknak a képzőművészeti terminológiával és stílustörténettel meghatározott kategóriái nem teszik azt alkalmassá a zenei stílusok periodizálására. Ugyancsak hiányoznak még a 781 alosztályból oly döntően fontos önálló szakszámot igénylő zenetudományi szakágak, mint pl. a zenefilozófia, zeneesztétika, zeneoktatás módszertana, zeneszociológia. Előbbi kettőt az ETO kerekén a 78.01 jelű korlátozottan közös alosztások közé számúzi, utóbbiakról említést sem tesz, illetőleg a zeneoktatás számunkra oly fontos módszertanát a 78.05 jelű korlátozottan közös alosztás alá teszi, hol a zeneművészet gyakorlati alkalmazását tárgyalja. Nem folytatjuk az anomáliák felsorolását, hiszen a 781 alosztály, mely a zenetudomány, tehát a zeneirodalom felparcellázását lenne hivatott megoldani, további tanulságokkal szolgálhatna. A 782/785 alosztályokban, mely a zene különböző fajtáit sorolja fel, ismét önkényes felosztással találkozhatunk. Kezdjük mindjárt a sort a színházi zene különböző fajtáit tárgyaló 782 alosztállyal. Itt az ETO nem ismer csak nagyoperát, zenedrámát [782.1], játékooperát, komikus operát [782.6], buffooperát [782.7], operettet, dalbetétes színpadi művet [782.8], egyéb fajtákat, mint pantomim, álarcosjáték, balett stb. [782.9]. Nos, ebből a felsorolásból elsősorban hiányzanak az olyan, ma már alapvetően fontos zenei műfajok mint az audio-vizuális művészetek zenéi. Így a filmek, a rádió- és televíziós játékok önálló életet élő és kísérőzenéi, valamint egyáltalán maga a színpadi kísérőzene, függetlenül attól, hogy az a 785.1-ben vagy 785.4-ben foglalt programmuзикaként jelenik-e meg. Bőséges tagolásban szerepel az egyházzene az ETO-ban. Az itt felsoroltak azonban teljes egészében beleférnek a 784 vokális zene alosztályba, az egy 783.1 jelzetű szak kivételével, melynek helye a 785/789 instrumentális zene alosztályok között lenne. Amennyiben elfogadjuk a zenének ilyen tagolását, mely szerint a zenei formák a színpadi zenével kezdődnek, az egyházzenével folytatódnak, majd a vokális zenén keresztül jutunk el az instrumentális muzikáig, úgy teljesen indokolatlan, hogy a színpadi, egyházi és vokális zenén belül műfaji alosztással éljünk, holott ez a műfaji alosztás más vonatkozásban éppen a korlátozottan közös alosztások között nyert elhelyezést. Ugyanakkor teljesen indokolatlannak tűnik, hogy a vokális zene alosztásai az instrumentális zenétől eltérően nem a hangfajtától, illetőleg az egyes hangcsoportoknak a további felbontásából és összetételéből alakulnak, hanem azok ismét korlátozottan közös alosztásként a 087.6 alatt szerepelnek. Tudniillik, ha ezt a felfogást következetesen végig akarjuk vezetni, úgy a hangszeres művek formáit a korlátozottan közös alosztásokból, ahol 082/086 alatt szerepelnek, a 785/789 alá kellene áthelyezni és a hangszeres zene hangszercsoportoknak megfelelő alosztásai a korlátozottan közös alosztások alá kívánnak. A 786/789 alosztályok tagolódása a 681.816/819 alosztásainak megfelelően tehát a hangszerkészítés, hangfelvétel és hangvisszaadás technikájának megfelelő alosztályozást nyert. Mégis megállapíthatjuk, hogy ez az alosztályozás éppen ott, ahol döntően fontos lenne a zene számára, nem olyan gazdag, mint a finommechanikában. Különösen hiányoljuk ezt, és ez az alapvető felosztásnak lényeges hibája a 789 alosztályban, ahol az ütőhangszerek közé

az elektronikus gerjesztésű hangszereket is besorolja. Ez ellentmond a 681-ben található felsorolásnak.

Vizsgáljuk meg a zene korlátozottan közös alosztásait. Mindjárt azt is le-
szögezhetjük, hogy nem ellenezzük ezek használatát, sőt kívánatosnak tartjuk.
Az ETO 78 osztályában található korlátozottan közös alosztások felépítésének
rendszere azonban nem nevezhető szerencsésnek. Átdolgozásuk a főtáblázatok
átdolgozásával párhuzamosan kívánatosnak tűnik. Már korábban említettük,
hogy a 78.01-be foglalt általános és alapvető kérdések, a 781-be kívánkoznak,
valamint a 78.02-be foglalt, a zeneművek előállítására vonatkozó technikai kérdé-
sek című alosztás a 781.9-be. Úgyszintén említettük, hogy a 78.03-ba foglalt zene-
történeti stílusoknak a 7.03-hoz kapcsolódó kidolgozása, utóbbi periodizációja
miatt nem segít bennünket a zenetörténeti stíluskorszakok tüzetesebb megjelöléséhez.
Teljességgel kidolgozatlan a 78.05 jelű korlátozottan közös alosztás, mely
a zeneművészet gyakorlati alkalmazását lenne hivatott osztályozni. A 78.07, mely
a zeneművészetrel foglalkozó személyek egyes csoportjait veszi alapul, a koráb-
ban mondottak értelmében szintén a 781.9 alá besorolt kérdések közé kellene,
hogy tartozzék. A 78.08-as alosztás a zeneművek formáit igyekezne rendszerezni.
Itt azonban legteljesebb összevisszaságban találhatjuk a zenei műformák
sorát, a hangszeres művek egyes tételeitől a szimfónián, a zsánerformákon,
indulókon és táncformákon keresztül a drámai művek egyes tételeiig. Ugyanakkor
az alosztáscsoport másik felében az egyes hangszerek és énekhangok egyedi, vagy
csoportos együttműködésének alapjait osztályozzuk, míg az utolsó harmadában kü-
lönöző, az átírással, illetőleg záróban a zeneművek külsőleges formai meg-
jelenésének osztályozásával találkozunk. Tulajdonképpen ennek a kérdésnek
már nem is kellene több figyelmet szentelnünk, ha a korlátozottan közös alosztá-
sokon kívül nem lenne oly döntő számunkra a színpadi és vokális zenében a nyelvi
alosztás. Erre vonatkozólag ugyanis az ETO egyáltalán nem tartalmaz a 78 osz-
tályban intézkedést. Csak példaként említhetjük meg, hogy az OSZK Zenemű-
tárának szakkatalógusában a nyelvi alosztásokat a színpadi és vokális zenén belül
a következőképpen jelölik: az = 0 jelzett a szöveg nélküli, vagy vokálisokkal
előadandó énekművek nyelvi alosztása. A művek fordítását nem jelzik, miután
általában versszövegekről lévén szó, csupán átköltésről, és nem értelem szerinti
nyersfordításról lehet beszélni. A többnyelvű kiadások esetében az eredeti
nyelv száma kerül az első helyre, melyet folytatólagosan az egyenlőségjelek alkal-
mazásával a kiadványban szereplő valamennyi műfordítás nyelve követ. Példa-
ként felsoroljuk egy olasz opera különböző nyelvű kiadásainak feldolgozási mód-
ját az OSZK Zeneműtárának szakozásában: M 782.1 = 50 teljes olasz opera ere-
deti szöveggel; M 782.1 = 50 = 30 teljes olasz opera eredeti olasz és fordított né-
met szöveggel; M 782.1 = 50 = 30 = 82 teljes olasz opera eredeti olasz és fordít-
tott német, valamint orosz szöveggel.

Befejezésül még egy lényeges hiányosságra kell felhívni a figyelmet. Ma a
könyvtárak gyűjtőkörébe tartozik, annak szerves részét képezi egy eddig nem
említett, általunk „auditív zeneműkiadás”-nak nevezett, tehát a hangfelvétel és
hangvisszaadás eredményeként létrejövő állományrész is. Ebbe a csoportba tar-
toznak a hanglemezek, magnetofonszalagok. Ezeknek feldolgozása, illetőleg a szak-
katalógusban való tükröződésének elvei nem különbözhetnek az osztályozási rend-
szeren belül a zeneművek, illetőleg a zeneirodalom osztályozásának szempontjai-
tól. Az ETO 78 osztálya azonban e zenei könyvtárak számára ma már rendkívül

fontos illetően állományrészek feldolgozására vonatkozólag semmit sem tartalmaz, még korlátozottan közös alosztás formájában sem, bár lehetőség nyílik arra, hogy a (086.7) formai közös alosztást, vagy a 681.84/.85 jelzettel való viszonyítást alkalmazzuk.

Fenti megállapításainkon túlmenő, a zenetudomány, a zeneművészet és az egyéb tudományágak közötti kapcsolatot az ETO természetesen a maga módszereivel, többé-kevésbé bonyolultan ki tudja fejezni. Ha azonban a kérdést közelebről vizsgáljuk, úgy azonnal feltűnik, hogy egy ilyen hatalmas, a tudományok egészét és annak kapcsolatait feltáró rendszer, mint az ETO, mennyire nem képes annak egy specifikumát — jelen esetben a zenét — önálló jelzetekkel kifejezni. Magyarán kiderül, hogy a zene vonatkozásainak jelentős többsége a saját osztályán *kívül* nyer beosztást és, mint az ETO esetében, a zenei fogalmak osztályozása csak kiterjesztés, mellé- vagy alárendelő viszonyítás útján valósítható meg, a különböző formai, időbeli stb. alosztásokról nem is beszélve. Az ETO védelmében mindjárt azt is meg kell állapítanunk — ez közhelynek tűnhetik —, hogy az ETO-nak nem is célja egy adott tudományág összes relációjának feltárása, hiszen ezt egyik főerősségével, a viszonyítással oldja meg. Mint azonban a tárgyalás és tüzetesebb vizsgálat során láthattuk, a megoldás a zenei könyvtárak számára elégtelennek helyenként elhibázottnak bizonyult. Az ETO-nak tulajdonképpen nagy érdeme, hogy az általános gyűjtőkörű könyvtárak számára lehetőséget nyújt a könyvekben foglalt tartalmi és formai elemek osztályozására. A zenei gyűtemény világviszonylatban legjelentősebb csoportját képviselő, önálló zenei könyvtárak számára — és ez a különböző szakkönyvtárak osztályozási problémáival azonos probléma — nem nyújt teljes mértékben kielégítő és megnyugtató megoldást. A zenei könyvtárak számára ugyanis mindezt összegezve az ETO legnagyobb hibája, hogy osztályozási rendszerében 1) nem választja élesen külön a zenére vonatkozó irodalmat a zeneművektől; 2) keverten jelennek meg a főtáblázatban, valamint a korlátozottan közös alosztásokban foglalt kategóriák és szempontok; 3) nem dolgozza fel a zenetudomány és a zeneművészet valamennyi vonatkozását az erre szentelt 78 osztályában. Feltétlenül szükségesnek mutatkozik tehát az ETO 78 osztályának módszeres felülvizsgálata és átdolgozása, különösen a korlátozottan közös alosztások viszonylatában. Ezzel az ETO a znetudománynak és zeneművészetnek a ma követelményeinek megfelelő korszerű szinten való feltámadásának lehetőségét sokszorosán fokozná.

Az ETO vizsgálata után most két olyan bibliográfiai szakrendszert szeretnénk még ismertetni, melyek szisztémájukban a zeneművészet és zenetudomány egészét igyekeznek átfogni valamennyi kapcsolódó és társtudományukkal egyetemben. Az egyik rendszer Henry Evelyn *Bliss Bibliographic classification* című művének harmadik kötetében jelent meg. Bliss, aki osztályozási szisztémájának főosztályaiban a tudományok kialakulásának fejlődési rendjét követi, minden egyes tudományt négy metszetben vizsgál meg: 1. az illető tudomány filozófiája; 2. maga a tulajdonképpeni tudomány; 3. a tudomány története; 4. a tudomány gyakorlati alkalmazása. Ez a rendszer rendkívül hajlékony, mert megengedi, hogy a könyvtárak adott viszonyaiknak megfelelően maguk állítsák fel az egyes szakcsoportokat, és azokat szükség esetén valamely más, a sémában megadott vagy azon kívüli, esetleg önálló szakcsoportba helyezték el. Ezt a betűk és számok sorából álló kombinációkon túlmenően, az úgynevezett alternatív jelek segítségével oldja meg, melyek a szisztémát rendkívül hajlékonnyá teszik. Ugyanakkor

mindjárt azt is meg kell állapítanunk, hogy ez a vaglyagosság, a túlzott relativizmus, rendszerének egyik legnagyobb gyengéje és veszélye. Minden főtáblázati jelhez bizonyos különleges, csak az adott osztályra, alosztályra érvényes számokkal, esetleg számokkal és betűkkel kombinált formai, földrajzi, időrendi, vagy más analitikus alosztások járulhatnak. A jelzetek a rendszerben viszonylag rövidke és világosak, alig négy-öt tagúak. Nézzük meg most már közelebbről, hogyan fest sémájában a zeneművészet és a zenetudomány osztályozása.

A zenének — *Bliss* meghatározását tolmácsoljuk — formális és strukturális alapjai vannak, melyek a tudományos, fizikai és akusztikus alapokon nyugszanak. A fizikai zenének, mely objektív zenei hangokból áll, megvan a maga szubjektív, esztétikus korrelációja a hangzó, hallott zenében. Ez a szubjektív-objektív zene a komponált zene. Szubjektíve a kompozíciót témák inspirálják és bővelkedik zenei ötletekben. Objektíve különböző fajtájú zeneművek formáját ölti az összhangzattan, ellenpont és formatan elvei szerint. A leírt szerzeményeket ki nyomtatják és nyilvánosságra hozzák. A zeneművészek ezekből a kottákból tanulmányozzák, tolmácsolják és adják elő a szerzeményeket, énekelve, vagy hangszeren, magánkörben, vagy nyilvános hangversenyeken. Az előadást hanglemezre lehet venni, és azt számos hallgatónak akár rádióközvetítés formájában vissza lehet adni.

Bliss rendszerében a zene három főcsoportra tagolódik: 1. a VV jelű, a zenével általában, a zenei bibliográfiával, zenetörténettel, alapvető tanulmányokkal stb. és a nemzeti zenével foglalkozik; 2. VW az irodalom többi részét hét eléggé összetett alosztályban tárgyalja, melyek közül (1) a zenetudomány, akusztika-elmélet; (2) a zeneművészet általában, esztétika, különböző nemzetek zenetörténete, a zene fajtái, zeneszerzés; (3) a zenei nevelés és oktatás; (4) zeneszerzők, azok élete és hivatása; (5) vokális és hangszeres tolmácsolás, az éneklés és a hangszer, a hangok és a hangszerek fajtái; (6) a zene fajtái, vallásos, népi, stb.; (7) kották, hanglemezek kiadása és terjesztése, stb.; 3. Az utolsó főcsoportban VX a kottákat és a hanglemezeket osztályozza.

A zenetudomány és a zenéről szóló írások, melyek a VV és VW osztályokban foglaltatnak, a következő felépítésben szerepelnek; a VV osztály a zene alapjait és történetét, a tömör és sommás műveket tartalmazza VVA—VVZ jelekkel a különböző, nemzeti vagy földrajzi alosztásban. Megemlítünk itt néhány alosztást: VV1 reference-művek, műszótárak, enciklopédiák, kézikönyvek; VV2 a zene történetének és irodalmának bibliográfiái; VV8 zenetörténet általában; VV9 zeneszerzők bibliográfiái, műveikről szóló monográfiák. (Például: VVA8 nemzeti zene általában.) A VW osztály a zenetudomány feliratot viseli és a zene tudományát, elméletét, filozófiáját, annak elemeit és részletes taglalását foglalja magába. A legfontosabb közös alosztások VW1 zenei műszótárak; VW3 a zene és zeneszerzők különböző országokban; VW5 intézmények és társaságok; VW6 zenei folyóiratok. Az egyes alosztályokban a következő felsorolásokat találhatjuk: VWB a zene elmélete: a zene fizikai, akusztikai tudományos vonatkozásai (benne a hang; hangmagasság; felhangok; hangközök; hangsorok stb.-vel kapcsolatos tudnivalók); VWE a zene esztétikája, filozófiája és lélektana. VWF zeneszerzés, zenei notáció; VWG időmérték, tempó; VWH összhangzattan; VWI ellenpont; VWJ formatan, a zeneszerzés speciális formái (benne dalforma; szonátaforma; ciklikus formák; concerto; suite; variációs forma stb.); VWK a zenei nevelés és oktatás irodalma (benne a zenei nevelés kulturális értéke; az elemi zeneoktatás; oktatás

pedagógiája; metodika; állami vagy városi nevelés a zenében); VWL magánoktatás és önképzés a zenében; VWM zeneiskolák (benne alapfokú, felsőfokú oktatás, konzervatóriumokban, egyetemeken, vagy más intézményekben; különleges tanfolyamok); VWN énekképzés művészete és tudománya; VWO hangszeroktatás (alosztása VVT szerint az egyes hangszercsoportoknak megfelelően): VWP zeneművészet; életük, jellemvonásaik és pályafutásuk (benne zeneművészek szociális helyzete; szervezetei; irodalmi munkásságuk, beleértve kritikai munkásságukat stb.); VWQ zenemű- és hanglemezkészítés (benne a kiadói szervezetekkel); VWR zeneművek tolmácsolása; VWS az énekművészet általában (az oktatás vonatkozásai nélkül); VWT hangszeres tolmácsolás a zenében (benne az improvizáció; átírás; transzponálás; lapról olvasás; hangszerek és hangszerkészítők általában; majd VWTH—VWTZ jelek alatt a billentyűs és húroshangszerekkel); VWU fúvóhangszerek általában; nyelvsípos hangszerek általában (benne a következő csoportosításban: fúvóhangszerek; harmonika és társai; rézfúvóhangszerek; ütőhangszerek különböző fajtái; egzotikus, primitív, és egyéb [népi] hangszerek); kamarazene; VVV zenekari muzsika (benne zenekarok; hangszerelés; vezénylés; karmesterek; partitúraolvasás; stb.); VVVV vallásos, egyházi zene (benne a vokális és hangszeres egyházi zene különböző fajtái; egyházzenei formák; gyászzene. stb.); VVVV népzene és gépzene (benne a vokális és hangszeres népzene különböző fajtái, mint pl. a tánczene, a zene mechanikus, vagy fizikai úton való tolmácsolásának módjai; hanglemezek; rádiózene).

A VX osztály a zeneműveket, kottákat és hanglemezeket osztályozza. Legfontosabb korlátozottan közös alosztásai a következők: VX1 osztályozási kézikönyvek és mutatók; VX2 zeneművek bibliográfiái és jegyzékei; VX5 hanglemezek bibliográfiái és jegyzékei; stb. Az egyes alosztályokban a következő csoportokat találhatjuk; VXA—VXG különböző zeneelméleti példatárak (mint összhangzattani, formatani, szolfézs példatárak; vokalizék, stb.); VXH—VXK a vokális zene különböző csoportjait tárgyalja az egyes hangcsoportok (hangmagasságok), énekegyüttesek összetételének megfelelően, utolsóként az egyházzenét. VXL a színpadi zene gyűjtőhelye; VXM zenekari művek; VVN vonósok művei, vonós kamarazene; VXO—VXY az egyes hangszerekre írott zeneművek az az orgonától, a zongorán, vonóshangszereken, fúvóshangszereken át az ütőhangszerekig.

Ha *Bliss* szisztémájának zenei vonatkozásait először tekintjük meg, abban néhány igen szimpatikus vonást találhatunk. Ami a zeneirodalom első két nagy osztályának, a zenetörténeti és zenetudományi irodalom kettéválasztását illeti, elfogadhatónak, de nem teljesen indokoltnak tartjuk. Indokolatlanná számunkra az teszi, hogy a zenetudomány szerintünk egyik lényeges tárgya a zenetörténeti vizsgálat. Annak azonban feltétlenül csak egyik önálló studiuma. Ugyanakkor meg kell azt is állapítanunk, hogy a zenetudományi alosztásokban súlyos tárgyi tévedések vannak, melyekre néhány példával szolgálhatunk: a VWF alosztályban, ahova *Bliss* a zeneszerzést és a zenei notáció kérdéseinek irodalmát sorolja be, csak a zenei lejegyzéssel kapcsolatos tudnivalókat találjuk. A zeneművek, dallamok olvasásával kapcsolatos tudnivalók, melyek a zeneelmélet fontos studiumai, mint pl. a lapról éneklés, lejátszás, és a partitúraolvasás itt nem nyert elhelyezést. A lapról éneklés ugyanis a VWS énekművészet osztályában kapott helyet, a lapról olvasás a VWT osztályban a hangszeres zene kategóriájaként, végül a partitúraolvasás a VVV zenekari muzsika alosztályaként nyert el-

helyezést. Itt azonban, ha kissé erőszakoltan is, de felfogásbeli különbségek lehetnek. Ami ennél súlyosabb, az az egyes hangszerek, illetőleg hangszercsoportoknak az osztályozási sémában, a zenetudomány által meghatározott kategóriáktól való konzekvens eltérése, téves magyarázata. Erre is szolgálunk néhány példával. A fúvóhangszerek közé sorolja az elméleti irodalomban (VWU) sorrendben a fafúvókat, a rézfúvókat (közéjük a harmonikát, sipládát, stb.) és a szaxofont. Utóbbit, mely a klarinét-családnak a tagja, a rézfúvók végére, a szarusszofon társaságában helyezi el. Ugyanide sorolja még, mint fúvóhangszert, a különböző ütőhangszereket is [!]. A zene gyakorlatában általában kialakult az a módszer, hogy a hangokat, hangszereket a partitúrákban használatos sorrendben szokták felsorolni. Ezért különösen téves pl., hogy az énekművek (kották) felsorolásában a sort a férfihangokkal kezdi és a gyermekhangokkal fejezi be (VXH M—V). Ennek analógiájaként természetesen az énekkari muzsikában női karokról, vegyeskarokról, férfikarokról és gyermekkarokról (az előbbinek egy újabb következtelen verziójáról) beszél. Meg kell jegyeznünk, hogy a színpadi zenével — mint a zenedráma, opera stb. — kapcsolatos irodalom a VW alosztásai közül teljes egészében hiányzik, illetőleg azt csak a VWVT színpadi zenekarok és azok számára írott zene alosztályában találhatjuk meg.

Mindent összevetve *Bliss* rendszerének tárgyi tévedései mellett világos és könnyen érthető, valamint jól áttekinthető kategóriái alkalmas alapot nyújtanak a rendszernek a közművelődési zenei könyvtárakban, kisebb zenei szakkönyvtárakban való esetleges felhasználására a szisztémában található tárgyi tévedések korrigálása után.

Záróban egy kifejezetten zenei osztályozási rendszert szeretnénk ismertetni. Egyikét azon keveseknek, mely a zeneművészet és zenetudomány egészét komplex módon igyekszik feldolgozni. Ez az osztályozási szisztéma a *British National Bibliography* mellett évente kiadott *The British Catalogue of Music* számára készült. A rendszert az Angol Nemzeti Bibliográfiai Társaság felkérésére E. J. Coates állította össze egy — zenei könyvtáros, zenekritikus, zenetörténész, zeneműkiadó, zeneszerző, zenepedagógus és másokból alakult — tanácsadó testület segítségével. A közös munka eredményeként, a zenetudomány mai állásának megfelelő, olyan modern zenei osztályozási rendszer jött létre, mely annak ellenére, hogy bibliográfiai feldolgozás céljaira készült, mint könyvtári osztályozási szisztéma is jól megállja a helyét.

Coates osztályozási rendszere — és ezt a mű előszavában meg is mondja — tulajdonképpen *Ranganathan* „Keresztmetszetes osztályozása” zenei vonatkozású megvalósítása. A szisztéma két főrésze, a zeneirodalomra (zenéről szóló művekre: A-B), valamint a zeneművekre (kottákra: C-Z) tagolódik. A rendszer e két főrészt a következő „keresztmetszetekben” vizsgálja

a) könyvek keresztmetszete:

Szerző — Előadó — Forma — A zene elemei — Zenei karakter — A zene technikája — Közös alosztások. Utóbbiak számos további alosztásra tagolódnak és ezek szükség szerint a mű jelzetéhez csatlakoztathatók.

b) zeneművek keresztmetszete:

1. a vokális zenében

Az előadótétel nagysága, vagy összetétele — Az előadás jellege — Az előadó kísérete szempontjából,

2. a hangszeres zenében:

Az előadó jellege — Az előadótétel nagysága, vagy összetétele — Az előadó kísérete — Eredeti előadásmód (zenei átiratok esetében) szempontjából. Ez utóbbi keresztmetszetet a vokális zenében a rendszer nem használja. Elhagyja a rendszer továbbá a vokális zenében a zongora- és orgonakíséret külön jelzettel való meghatározását, míg a kíséret nélküli, vagy más hangszerkíséret esetét önálló jelzettel különbözteti meg.

A rendszer a jelzetek alkotására a latin nagybetűket használja A—Z-ig, de a tévedések elkerülése végett az I és O betűk használatát mellőzi. Az alosztásokban a / és a () jeleket használja, melyeknek eredményeként három, egymás után következő betűrend jön létre a következőképpen

(A) — (Z) ezt követi a
/A — /Z ezt követi
A — Z

A szisztéma a fenti jelrendszerek, valamint ezek kombinációinak összetételéből, ebben a sorrendben dolgozza ki a zeneirodalom és a zeneművek közös alosztásait, illetőleg kategóriáit. A rendszer végén segéd táblázatokat találunk, ezek egyrészt a zenei könyvtárak számára készültek, másrészt a népi, földrajzi, időbeli alosztásokat tartalmazzák.

Coates rendszere a keresztmetszetes osztályozás szabályainak megfelelően a tárgy különböző osztályozási dimenzióit — beleértve a tárgyak egymás közötti kapcsolatait — elemeire bontja és a sémában megadott fogalmi jegyeknek megfelelően rögzíti az egyes keresztmetszetekhez tartozó jeleket. A szakjelzet úgy jön létre, hogy a fogalmakat fordított sorrendben rendezzük. Ez tehát azt jelenti, hogy a legáltalánosabb fogalom kerül a jelzetsor utolsó helyére és az egyedi — a fogalom köre szűkítésének sorrendjében — mindig egy-egy hellyel előbbre. Vizsgáljuk meg most már közelebbről a rendszert a táblázatok sorrendjének megfelelően, kiemelve közülük a legfontosabbakat.

A táblázatokat a közös alosztások sora nyitja meg. Ezek az A (A—Z) jelzettel viselik, és a következő legfontosabb alosztásokat tartalmazzák: A (B) folyóiratok; A (C) enciklopédiák; A (H) szervezet; A (J) jog; A (R) zeneműnyomtatás; A (S) zeneműkiadás; A (T) bibliográfiák; A (U) zenei könyvtárak; A (V) zenei oktatás zeneiskolák; A (X) a zene története [időrendi periodizálását a 7. számú segéd táblázat tartalmazza]; A (Z) a zene más tárggyal való vonatkozásban.

A fő táblázat következő részében A/AM — A/Y a zene elméletének felsorolása következik az alábbi szempontok szerint: A/CY — A/FK a zene technikája [pl. A/FD = hanglemezre vett zene]; A/FY — A/LU zenei karakter [pl. A/GH cigányzene, vagy A/HM balettzene]; A/LZ — A/RM a zene elemei [pl. A/P hangmagasság, vagy A/RM ellenponttan]; A/S — A/Y zenei formák [pl. A/W rondó, vagy A/Y fuga].

A főtáblázat következő részében a zeneirodalomnak különböző speciális, a zene fajtáinak megfelelő szempontból való taglalása következik. Ezek közül a legfontosabb csoportok a következők: AB—AK vokális zene (például AC opera, vagy AEZ kíséret nélküli karművek, vagy AJND énektrió); AL—AY hangszeres zene (pl. AN kamarazene, vagy APW billentyűs hangszerek, vagy AVEQ kontrafagott, vagy AXU gong).

A B jelű táblázat első fele BBW jelzettel bezárólag az egyedi zeneművekről szóló irodalmat és szövegekonyveket foglalja magába, és a jelzetalkotásban igyekszik bizonyos mnemotechnikus tendenciát követni. Ugyanitt adja a rendszer a zeneszerzők betűrendes rövidítésgyűjteményét is. Mind a művekről, mind a zeneszerzőkről szóló irodalmat, természetesen az eddig felsorolt szakjelzetek bármelyikével kombinálni lehet, például: *A tizenkétfokúság Bartók zenéjében* című mű jelezte BBG/PN (a jelzetben BBG Bartók Béla, /PN tizenkétfokúság), vagy *Bach* kantátáiról írott mű BBCADE (a jelzetben BBC Johann Sebastian Bach, ADE kantáták). A táblázat zárórésze BZ jelzet alatt az Európán kívüli zenéről szóló műveket sorolja fel, mely lényegében népi alosztási táblázatot képvisel, de más vonatkozásban földrajzi alosztásként is használható.

A táblázat következő része C—Z zeneművekkel (a kottákkal) foglalkozik. Ebben a C/A—C/Y-ig a formai alosztásokat találhatjuk. Ennek főbb csoportjai a következők: C/A oktatási anyag; C/AY—CY gyűjtemények (alosztásuk /AY-nak, valamint etnikai vonatkozásában a 6. számú földrajzi segéd táblázatnak megfelelően történik. Például *Musica Britannica: a nemzeti zene gyűjteménye* C/AYD. A jelzetben C/AY zenei gyűjtemény, D Anglia földrajzi jelzete). Maguk a zeneművek a CB—Z jelzetek alatt nyernek feldolgozást a zeneirodalom AB—AZ jelzetek alatt korábban felsorolt csoportosításainak megfelelően, azok analógiájaként. Hasonlítsunk néhányat össze táblázatosan

<i>A zenéről szóló irodalom</i>	<i>A kategória</i>	<i>A zenemű</i>
<i>jelzete</i>		<i>jelzete</i>
AC	Opera	CC
ADC	Oratóriumok	DC
ADU	Madrigálok	DU
AEZ	Kíséret nélküli karművek	EZ
AMM	Szimfonikus zene	MM
APS	Konkrét zene	PS
stb.	stb.	stb.

Nézzük, hogyan alkothatunk jelzeteket *Coates* szisztémája alapján: *Bartók Béla Csodálatos Mandarinjáról* szóló tanulmány: BBGAMM (HM); azaz: BBG Bartók — AM zenekari zene — M szimfonikus zene — (HM) balett ugyanennek partitúrája MM/HM. A *Gramopohne Record Review évkönyve* A/FD (WT/B), azaz: (A/FD hanglemmezre vett zene — (WT) valamely tárgy szerinti jegyzék — (B) folyóirat. Meg kell jegyezni, hogy ez a példa azért is érdekes, mert a közös alosztások kapcsolásának egy különös módját mutatja. A rendszer szerint ugyanis két ( ) jelű közös alosztás találkozása esetében a ( )-et csak egyszer kell kitenni és a benne levő betűjeleket el kell választani; A *Coppélia* zongoraátíratá QPK(MM)HM (Q zongora — P szóló — K átírat — M hangszeres műből — M eredetileg hangszeres mű — HM balett. Itt a jelzet PK/MM része a segéd táblázatokból tevődik össze, míg a HM a főtáblázatból.)

Összegezve Coates rendszerének tanulságait, a szisztéma sikeresen építi és dolgozza fel a zeneirodalom és zeneművészet egészét. Rendszerében a jelzetalkotás — mely, ismételjük tisztán betűjelekből áll — lehetővé teszi, hogy kiugróan elváljon egymástól a zenéről szóló irodalom és a zenemű. Nincsenek benne téves és helytelen kategóriák, korszerű szinten, modern terminológiával, meghatározott fogalmakkal dolgozik. A rendszer hajlékony, mert valamennyi kategória, valamennyi keresztmetszetnek megfelelő csoportosításban szerepelhet, végezetül mert a fejlődés számára további kombinatív megoldásokat tesz lehetővé. Ami kifogás a szisztéma ellen felmerülhet, az a következő: 1. a betűjelek természetes tagolását kizárólag a / és ( ) jelek biztosítják, ezek pedig hosszabb jelzetek esetén elégtelennek bizonyulnak; 2. a zeneszerzők betűrendes fő táblázati sziglaiból igen jelentős nevek hiányoznak, mint pl. Hindemith, Respighi, Webern stb., hogy a nevesebb magyar zeneszerzőkről ne is beszéljünk, kiknek nevét még az angolszász beállítottaságú bibliográfusnak is illik ismerni. (Meggondolandó, hogy a kódot a legnevesebb zeneművészekre, zenetudósokra is érdemes lenne kiterjeszteni); 4. a néprajzi és földrajzi alosztások kifejezetten angolszász beállítottasága, mely ezek használhatóságát a nem angolszász zenei könyvtárak számára ebben a formájában erősen megnehezíti. Mindent egybevetve azonban Coates bibliográfiai osztályozási rendszere a zenei könyvtárak számára — az említett hibák korrekciója után — annak bevezetésére alkalmas alapot nyújt.

Jegyzetek

1. Zenemű alatt, jelen dolgozatunkban, minden esetben kéziratos, vagy valamely sokszorosítási eljárással készült hangjegyes művet (kottát) értünk. (Pl. partitúrák, szólamok.) Általános terminológiánk egyébként megegyezik (Vécsey Jenő): A zeneművek könyvtári címléírása. Bp. 1958 c. mű gyakorlatával. Minden esetben kiemeljük a zenemű fogalma alól, az „auditív-zeneműkiadás” termékeit: a hanglemezt, magnetofonszalagot.
2. Zenei vonatkozású irodalom, zeneirodalom alatt a tárgyalás során — az abban foglalt zenei illusztráció terjedelmére való tekintet nélkül — minden olyan kéziratos, vagy sokszorosítási eljárással készült írást értünk, melynek tárgya a zenetudomány egésze, vagy annak valamely részterülete.
3. Hazai viszonylatban ilyenek tekinthetők az Országos Széchényi Könyvtár Zenetörténeti Gyűjteménye, a Debreceni Egyetemi Könyvtár Zeneműtára, valamint az Állami Gorkij Könyvtár Zeneműtára. E helyt kell megállapítanunk, hogy a formai elkülönítésnek ez a módja, mind a kutató, mind a könyvtáros számára rendkívül előnytelen.

Irodalomjegyzék

- Bacon, Francis: *The two books of Francis Bacon on the proficience and advancement of learning divine and human.* 1605. ua. latinul bőv. és átd. kiad.: *De dignitate et augmentis scientiarum.* 1623.
- Bliss, Henry Evelyn: *A bibliographic classification.* New York, 1940—1953.
- Boulliaud, Ismael: *Catalogus bibliothecae Thuanae ...* Paris, 1679. (Közl. Gulyás: *A bibliográfia kézikönyve* c. művében.)
- The British Catalogue of Music.* 1957, 1958, 1959. London, BNB.
- Brown, James Duff: *The subject classification ...* 2nd ed. London, 1914.
- Brunet, Jacques Charles: *Manuel du libraire et de l'amateur de livres.* 5me éd. Paris. 1860—65.
- Coates, E. J.: *The British catalogue of music classification.* London, 1960.
- Collison, Robert L[ewis]: *Indexes and indexing. Guide to the indexing of books... and their material, with a reference section and suggestions for further reading.* (2. ed. rev., enl.) London, 1959.

- Cutter, Charles Amy: *Expansive classification*. Boston, 1891.
- Denis, Michael: *Einleitung in die Bücherkunde*. Wien, 1774.
- Dewey, Melvil: *Dewey Decimal Classification and relative index*. Vol. 1—2. 16. ed. (Repr.) New York, 1959.
- Dezimal-Klassifikation*. Deutsche Gesamtausgabe. Bearb. vom Deutschen Normenausschuss. Dritte internationale Ausg. der Dezimal-Klassifikation. 7. Lief. Abt. 67/9. Berlin, 1948.
- Dezimal-Klassifikation*. 2. Deutsche Gesamtausg. 8. int. Ausg. Berlin—Köln, 1958. Abt. 5.
- Dezimal-Klassifikation. Dreisprachige Kurzausgabe. — Universal decimal classification. — Classification decimale universelle* Hrsg. vom Deutschen Normenausschuss. Berlin—Köln—London, 1958.
- Egyetemes tízedes osztályozás*. A nemzetközi táblázatok hivatalos magyar kivonata. (Szerk. Veredy Gyula.) Bp. 1958. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 40.)
- Ersch, Johann Samuel: *Handbuch der deutschen Literatur*. Amsterdam—Leipzig, 1812—14.
- Fegan, E[thel] S[ophia]—Cant, M[onica]: *The Cheltenham classification*. A library classification for schools. (Rev. by E. S. Fegan, V. M. Hounsfieled, 2. ed.) Cambridge, 1958.
- Fogarasi Béla: *A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései*. Bp. 1954 (1955).
- Garnier, Jean: *Systema bibliothecae Collegii Parisiensis societatis Jesu*. Paris, 1678. Közli Gulyás i. m.
- Gesner, Conrad: *Pandectarum sive partitionum universalium... libri XXI*. 1548—49.
- Gulyás Pál: *A bibliográfia kézikönyve*. Bevezetés a könyvészetbe. 1.: A leíró és rendszerező bibliográfia. Budapest, 1941.
- Kedrov, B. M.: *A tudományok osztályozása. = Filozófiai Értesítő*. 1955. 1. sz.
- Mann Margaret: *Introduction to cataloging and the classification of books*. 2. ed. Chicago, 1948.
- Metcalf, John: *Subject classifying and indexing of libraries and literature*. New York, 1959.
- Palmer, Bernard I[ra].—Wells, A[rthur]. J[ames].: *The fundamentals of library classification*. London (1951). Ranganathan, S[hivali] R[amamrita]: *Colon classification*. (5. ed.) Madras—London, 1957.
- R[épertoire] I[nternational] des S[ources] M[usicales]. Recueils imprimés 16—17. Sieclès. [Vol.] 1. Liste chronologique. München—Duisburg, 1960.
- Ruszinov, N. V.: *Deszjatsznaja klasszifikacija knig*. [Vűp.] 1—2. Pod. red. E. I. Samurin. Moszkva, 1944.
- Sayers, W[illiam] C[harles] Berwick: *An introduction to library classification... 9. ed. (rev.)* London, 1954.
- Tablicu bibliotecsnoj klaszifikacii dlja maszszovűh bibliotek*. Pod. red. Z. P. Ambarcumjan. Moszkva, 1959.
- Teszlenko, Z. N.: *A szovjet könyvtári osztályozás tervezete. = Könyvtári Tájékoztató*. 1955. 1. sz.
- [Washington.] *Library of Congress. Music subject Headings used on printed catalog cards of the ——. Washington*, 1952.
- [Washington.] *Library of Congress. Subject headings. A practical guide by David Judson Haykin*. Washington, 1951.
- Veredy Gyula: *A könyvtári osztályozás újabb kérdései, különös tekintettel a tízedes rendszer fejlődésére*. 2., bőv. kiad. Bp. 1961. (Az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványai 8.)

Problems relating to the classification of music and musicological literature in libraries

I. PETHES

The article, representing a chapter of a more comprehensive study, is concerned with the classification of music and musicological literature. It endeavours to present an overall historical survey with special regard to the position held by music in the different philosophical and library classification systems. Besides the UDC, the author devotes special attention to the chapter on music in the *Bliss*-system and the system prepared by *Coates* for the bib-

liography *The British Catalogue of Music*. Through the analysis of these three systems the article discusses the basic problems relating to the classification of music and musicological literature, and wishes to arouse public interest for modernization in the field. This holds good particularly with regard to the UDC system which — in the opinion of the author — requires extensive improvement; its application has not proved of advantage in library practice. On the other hand, the system of *Coates*, with a few minor corrections, would lend itself excellently for use in music libraries.

Jugoszlávia nemzeti könyvtárainak funkciói

NÉMETH MÁRIA

A Szövetségi Köztársaság könyvtárügyének alapvető jellemvonásai

Jugoszlávia könyvtárügyének szervezeti felépítése — megfelelően annak, hogy az ország hat, nagyfokú önállósággal rendelkező köztársaságra oszlik* — erősen decentralizált. A jugoszláv államigazgatás csupán irányelveket, keretrendeleteket ad ki, amelyeket az egyes köztársaságok illetékes hatóságai töltenek meg a helyi adottságoknak megfelelő tartalommal. Minden vonatkozásában egységesen szabályozott könyvtárügy kialakítására nincs is központi törekvés — a történeti fejlődés, a helyi hagyományok és viszonyok eltérő voltát az államvezetés minden tekintetben, így e területen is tiszteletben tartja.

Ezek a tényezők teszik érthetővé azt, hogy

a jugoszláv könyvtárügy szervezete több vonatkozásában kettős;

hogy bizonyos munkálatok (pl. a nemzeti bibliográfiák közreadása) országosan is és ezzel párhuzamosan köztársaságoként is folynak;

valamint azt, hogy az egyes köztársaságok könyvtárainak helyzete, tevékenységi köre és gyakorlata részleteiben más és más képet mutat. Ez ugyanakkor kedvező lehetőséget biztosít a különféle munkamódszerek gyakorlati kipróbálásának és általános bevezetésének.

A lazább kapcsolat azonban nem jelent szervezetlenséget, sőt azt sem, hogy a jugoszláv könyvtárügy ne haladna az egységesítés felé.

A számunkra megszokott központi szervek feladatainak egy részét az igen aktívan működő Jugoszláv Könyvtáros Egyesület látja el.

A háború után szervezett, illetve újjászervezett Egyesület felépítése — az államvezetés elveinek megfelelően — kettős: köztársaságoként, de országos szinten is működik. Mind a központi szervezet, mind a köztársasági egyesületek szakosztályokra tagozódva végzik munkájukat, előkészítik a köztársasági és az állami rendeleteket, koordinálják saját területükön, illetve országos vonatkozásban is az eltérő elveket, és közelítik egymáshoz az egyes könyvtárak és az egyes köztársaságok gyakorlatát.

Különösen lendületes ez a tevékenység azóta, amióta rendszeresen megszervezik az egyesületek területi, valamint országos közös konferenciáit is. Az

* Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina, Makedonia, Crna Gora (Montenegro). Ezen belül Szerbia még két autonóm tartományt; a Vajdaságot és Kosovo-Metohiát is magában foglal.

ezen kialakult személyes kapcsolatokon és tapasztalatszeréken, valamint a szakmai vitákon keresztül nagy lépésekkel halad előre az egységes jugoszláv könyvtárügy kialakítása. Igen szép eredményeket értek el pl. a katalogizálási szabályok egységesítésének előkészítésében azon az 1962-ben tartott ülésen, amelyen az Egyesület plenumának tagjain kívül az egyes köztársaságok Egyesületeinek elnökei, a köztársasági katalogizálási szakosztályok elnökei és mindazok a szakemberek is részt vettek, akik ezzel a kérdéssel foglalkoznak. Azóta az egységesítésre való törekvés minden tudományos könyvtárban érezhetően jelentkezik. De ez természetesen csak egy példa és egy kiragadott részlet abból a sokrétű tevékenységből (pl. utazások szervezése, külföldi könyvtároskonferenciákra igen jelentékeny delegációk kiküldése, szakmai előadások tartása), amely az Egyesület működését jellemzi.

Az államvezetés igen nagy fontosságot tulajdonít az Egyesület munkájának, amit azzal is kifejezésre juttat, hogy ülésein — nemegyszer miniszteri szinten is — képviselteti magát. Ennek megfelelően természetesen magáévá is teszi a kialakult nézeteket és megadja azt az állami támogatást, amely a munkák előbbreviteléhez szükséges.

A közös gyakorlat kialakításában a nagymértékben fejlődő és most kibontakozó hálózati felépítésnek alapvető szerepe van. Ennek ismertetésére — mivel ez a nemzeti könyvtárak feladatkörébe tartozik — azok munkájának elemzésénél fogunk visszatérni. Itt csak azt kell leszögezni, hogy e központi könyvtárak módszertani munkája nemcsak az illetékességükhöz tartozó könyvtárak tevékenységének és munkamódszereinek egységesítését eredményezi, hanem — a köztársasági könyvtárak együttműködése nyomán — országos szinten is hozzájárul a különbségek eltüntetéséhez.

A munka színvonalának emeléséhez és a közös szempontok kialakításához vezet az a jól — és közös alapokon — felépített képzési rendszer is, amely a jugoszláv könyvtárosokat hivatásukra előkészíti. A középkaderek könyvtáros technikum, illetve érettségi utáni szaktanfolyam elvégzése után, a magasabb beosztásúak főiskolai, vagy egyetemi tanulmányaik befejezése után kerülnek a könyvtárakba. 1963 óta a belgrádi egyetemen önálló könyvtártudományi tanszék is működik.

Végül az egységes nézetek és munkamódszerek kialakítását nagymértékben elősegítik a színvonalas könyvtártudományi kiadványok, ezeken belül is a vitás kérdéseket bátran, sokoldalúan felvető és részleteiben is elemző szakfolyóiratok.

A jugoszláv nemzeti könyvtárak működésének meghatározói

A jugoszláv könyvtárak összességének munkáját jelen áttekintésünkben nem kívánjuk ismertetni, kizárólag a jugoszláv nemzeti könyvtárak fő működési területeit szeretnénk vázolni.

Mielőtt azonban bármi részletre kitérnénk, magát az elnevezést — a nemzeti könyvtár Jugoszláviában használatos fogalmát — szükséges tisztázni.

Amint központi állami hatóság sincs, amelynek hatáskörébe valamennyi jugoszláv könyvtár tartoznék, úgy nincs az *egész* országot reprezentáló egyetlen nemzeti könyvtár sem. Ezzel szemben minden köztársaságnak (és a Vajdaságnak, mint autonóm tartománynak is) van központi könyvtára, amely a saját területén

a nemzeti könyvtári feladatokat látja el és emellett a köztársaság könyvtárügyének segítője is.

E köztársasági nemzeti könyvtárak működését több alapvető tényező határozza meg, melyek közül az előzőkben rögzített legalapvetőbb ismérvek mellett még kiemelendő az, hogy

— kettő kivételével — egyben egyetemi könyvtári funkciókat is teljesítenek; köztársaságuk kollektív könyvtári munkáinak szervezői;

az illetékességi területükhöz tartozó könyvtárak — jelenleg elsősorban a tudományos könyvtárak — módszertani segítői.

Kötelespéldány-rendszer, gyűjtőkör

A nemzeti könyvtárak első és legfontosabb feladata a köztársaság területén megjelent kiadványok hiánytalan gyűjtése. E funkció ellátásának az államvezetés rendkívüli fontosságot tulajdonít, amit az is bizonyít, hogy az első kötelespéldány-rendeletet a kormány már 1945 februárjában életbe léptette, akkor, amikor az ország területe még teljesen fel sem szabadult.

Többszöri változtatás után 1953-ban nyert a kötelespéldányok szétosztása végleges szabályozást. Ennek értelmében a nyomdák saját területük nemzeti könyvtárainak legalább 7 példányt kötelesek minden kiadványukból beszolgáltatni. Ebből a könyvtár kettőt magának tart meg, a többi öt társkönyvtárának adja át egy-egy példányban. Ezen kívül a köztársaságok saját hatáskörükön belül még igényelhetnek kötelespéldányokat. Ebből területük legjelentősebb tudományos könyvtárainak szükségleteit elégítik ki. Így Szerbiában a belgrádi Egyetemi Könyvtár és a Novi Sad-i Matica Srpska Könyvtára, Horvátországban pedig (ahol a beszolgáltatott példányok száma 12) Split, Rijeka, Zadar és Pula tudományos könyvtárai részesülnek az állami juttatásból.

A kötelespéldányok szétosztásának kötelezettsége nagy többletmunkát jelent a köztársaságok központi könyvtárai számára. Mégis vállalják, mert a területi alapon megszervezett beszolgáltatás biztosíthatja a megfelelő ellenőrzést és ezáltal az anyag hiánytalan beérkezését.

Az elmondottakból világossá válik a kötelespéldányok megőrzésének országos szervezete: mind a hat nemzeti könyvtár egy példányban őrzi a szövetségi köztársaság valamennyi kiadványát és két példányban a sajátját. Emellett a belgrádi Bibliográfiai Intézet — mint a teljes jugoszláv nemzeti bibliográfia közreadója — szintén részesül 1950 óta kötelespéldány-szolgáltatásban és könyvtárában tárolja a hozzá beküldött kiadványokat.

Ennek a rendszernek nemcsak az a jelentősége, hogy a teljes jugoszláv anyag minden köztársaság területén megtalálható és rendelkezésre bocsátható, hanem az is, hogy a hat, sőt hét különböző helyen való raktározással egy könyvtár állományának véletlen pusztulása esetén a többi könyvtárban biztosított a nemzeti anyag megmaradása.

A saját köztársaság területén megjelent könyv- és folyóiratanyag két példányban való megőrzése pedig lehetőséget nyújt arra, hogy az egyiket a napi forgalomból kivonva a jövő számára archivális példányként tartalékolják.

A kurrens kiadványok megőrzése 1945 óta biztosítva van. Sokkal nehezebb a helyzet a háború előtti anyag teljességének elérése tekintetében. Ennek oka egyrészt az, hogy azok a könyvtárak, amelyek csak a háború után váltak területük

központjaivá, nem rendelkeznek régebbi művekkel, másrészt az, hogy a háború pusztításai következtében igen jelentős állománytestek mentek tönkre (így pl. a belgrádi nemzeti könyvtár egész anyaga is). Természetes, hogy mindent megtesznek hiányaik pótlására és e célra igen nagy összegeket fordítanak.

Tartalmi vonatkozásban a nemzeti anyag gyűjtése jelenleg minden nyomtatásban és sokszorosításban megjelent kiadványra (könyv, újság, folyóirat, brosúra, röplap, plakát, térkép, különlenyomat, reklámanyag stb.) vonatkozik.

Emellett — és a hazai anyag visszamenőleges kiegészítése mellett — a köztársaságok központi könyvtárai arra is törekednek, hogy a szűkebb hazájukkal kapcsolatos ún. „-ica” (pl. croatica, slovenica) irodalmat is gyűjtsék. Horvátországban ennek az elvnek megfelelően gyűjtik a területükön más nyelven, illetve máshol (tehát Horvátország területén kívül) horvátul megjelenő kiadványokat, valamint a horvát szerzők külföldön kiadott műveit is.

A nemzeti könyvtárak gyűjtőkörének a vázolt kereten túlmenő alakulását — mivel országos gyűjtőköri megosztás, illetve egyeztetés nincsen — a helyi hagyományok és igények alakítják ki. A legtöbb helyen — ahol egyetemi könyvtári funkciókat is teljesít a köztársasági könyvtár — természetesen az egyetemi oktatók és hallgatók ellátása is az alapvető feladatok közé tartozik. Gyarapításuk elsősorban humán jellegű, a természettudományok területéről általában csak az összefoglaló műveket szerzik be. Ahol azonban jelentősebb gyűjteményekkel rendelkeznek egy-egy tudományterület köréből, ott azt ma is továbbfejlesztik (így pl. a zágrábi nemzeti és egyetemi könyvtár matematika-részlegét).

A könyvtárak igen értékes hagyatéki anyaggal is rendelkeznek. Ezeket külön állománytestekben tárolják, regisztrálják és mint a nemzeti kultúra értékeit rendkívüli megbecsülésben részesítik.

Természetesen egészül ki a nemzeti könyvtárak gyűjteménye a kézírásos könyvekkel és kéziratokkal. Pontosan körvonalazott profil az utóbbi területen nincs, igyekeznek mindazt megszerezni, ami a nemzeti történelemmel, kultúrával és irodalommal kapcsolatban áll.

Feldolgozómunka

A beáramlott anyag feltárása Jugoszláviában is igen sok problémát von maga után. Ezek részben abból a minden nemzeti könyvtárra háruló feladatból adódnak, hogy a legkülönbébb kiadványtípusokat kell — és pedig mindegyiket saját jellegének megfelelően — feldolgozni és a közönség számára hozzáférhetővé tenni, másrészt abból a kívánalomból, hogy gyűjteményeiket katalógusaikon keresztül minél sokrétűbben szeretnék bemutatni.

A kiadványtípusok határainak elmosódottsága és az ebből szükségszerűen eredő nehézségek a nemzeti könyvtárak feldolgozómunkájában érezhetően jelentkeznek. Elyben megoldottnak látszik a periodikák és könyvek elhatárolásának kérdése azzal, hogy az előbbi kategóriát országosan a legszélesebben értelmezik. A folyóiratok országos központi katalógusánál szerzett tapasztalatok alapján azonban úgy látszik, hogy a gyakorlati megoldás — éppen úgy mint nálunk — az elméletet nem mindíg követi.

Ha a szövetségi köztársaságon belül nem is lehet egységes elveket érvényre juttatni, az egyes könyvtárak e két kiadványcsoportot elhatárolják egymástól. Ez

a gyakorlatban úgy jelentkezik, hogy a folyóiratokkal kapcsolatos munka egésze, de legalábbis a feldolgozási része külön szervezeti egység keretében történik.

A kisnyomtatványok megőrzését minden nemzeti könyvtárban igen fontosnak tartják. Úgy vélik, hogy ez a dokumentumanyag elsőrendű forrás lesz az ország történetének, gazdasági és kulturális életének teljes értékű feltárásához. Éppen ezért igen nagy gondot fordítanak e dokumentumok feldolgozására, pontosabban a feldolgozási elvek tisztázására. Teljesen egységes és kialakult gyakorlattal még nem találkozunk, de az eddigi kezdeményezések (pl. a zágrábi könyvtár kisnyomtatvány és grafikai gyűjteményeiben folyó munka) magas szintű kibontakozásra mutatnak.

A feldolgozó munka Jugoszlávia nemzeti könyvtáraiban nem mondható egységesnek. E tény magyarázata abban — a már említett — köztársasági tagolódásban rejlik, aminek könyvtári vonatkozásait még nem sikerült teljesen áthidalni. Vannak azonban figyelemre méltó kezdeményezések, amelyek a közös gyakorlat kialakítását készítik elő. Így jelentős lépések történtek a katalogizálási szabályzat kialakítására. Szerbiában és Szlovéniában már kidolgozták és nyomtatásban is közreadták a címléírási elveket, Horvátországban írásban rögzítették azokat. Most van folyamatban az országos egységesítés megteremtése, mégpedig a Jugoszláv Könyvtárosok Egyesületének köztársaságonkénti, illetve központi ülésein, tanácskozásain keresztül.

A feldolgozó munkáról beszélve lehetlenség katalógusairól, illetve azok problémáiról nem szólni. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a nemzeti könyvtárak anyagának feltárása betűrendes és szakkatalógusokban történik, ezek közül legalább az egyik (a betűrendes) olvasói és szolgálati síkon is, tehát kétszeresen jelentkezik. A periodikumok címeit általában külön katalógus tartja nyilván.

A betűrendes katalógus legfőbb különösségének és problémájának felvázolásához azt az alapvető különbséget kell mérlegelnünk, amely a szövetségi köztársaságon belül használatos cirill és latin írás, illetve a betűrend kettősségéből adódik. (Szlovénia és Horvátország területén a latin, máshol a cirill írást használják.) A könyvtáros számára a betűrendes katalógus felállításánál a hazai anyag tekintetében két megoldás nyílik: vagy külön tartja a cirill és a latin betűs címeket, vagy megpróbálja az egyik katalógusba a másik anyagát valamilyen kompromisszum árán beolvasztani. Bonyolítja a helyzetet természetesen a külföldi latin, illetve cirill betűs anyag besorolásának kérdése is. A megoldás országos szinten nem mutat egységes képet, ezért e kérdést a leghelyesebb néhány példán keresztül megvilágítani.

A belgrádi nemzeti könyvtár betűrendes olvasói katalógusa két alapvető részre oszlik, egyrészt a hazai, másrészt a külföldi anyag elkülönített nyilvántartására. A hazai anyagot a cirill betűrendszernek megfelelő besorolásban hozza, olyan módon, hogy a latin betűs címek rendszavát átírja és így — legalábbis besorolási szempontból — egységes és rendezhető anyagot kap. A külföldi művek katalógusa ismét kettős: külön tartja nyilván a cirill betűs orosz és bolgár anyagot, és külön a többi latin betűset. A szolgálati katalógus felépítése hasonló, azzal az eltéréssel, hogy a külföldi latin írású címeket nyelvek szerint tagolva betűrendben sorolja fel. Ugyanilyen tagoltságot mutat a Matica Srpska Könyvtárának katalógusa is. Ezzel szemben a két latin írást használó köztársaság nemzeti könyvtárai egységes katalógusokat építenek, a címeket a latin írás, illetve betűrend alapján egységesítik.

Eltérést mutatnak a nemzeti könyvtárak betűrendes katalógusai a beosztási rend tekintetében is. Amíg a belgrádi és ljubljanai a mechanikus elvre épül fel, addig Zágrábban (és ennek nyomán Horvátország minden tudományos könyvtárában) a substantívum regens a beosztás alapját képező rendsző.

A könyvtárakban használatos szakrendszerek és a szakozás nyomán létrejött katalógusok szintén változatos képet mutatnak. Ennek magyarázata az, hogy a jugoszláv könyvtárosok egy jelentős része — elsősorban a horvátországiak — a decimális rendszerrel szemben elutasító álláspontot foglal el, sőt azt hangsúlyozza, hogy ez a szakbeosztás teljesen alkalmatlan tudományos könyvtárak anyagának szakszerinti feltárására. A másik csoport viszont elismeri a decimális szakbeosztás gyakorlati előnyeit és meg is valósítja a maga területén. Ezen elvi ellentét alapján áll elő az a helyzet, hogy decimális rendszerű szakkatalógust találunk a Matica Srpska Könyvtárában, valamint a szlovén nemzeti könyvtárban (Ljubljanában emellett tárgyszókatalógus is épül), viszont más rendszerű szakkatalógust a szerb és a horvát központi könyvtárban. Ez utóbbiak mindenütt sajátosan alakultak ki. A horvát nemzeti könyvtár tárgyszó-szakrendszere pl. 500 főcsoportot tartalmaz, amelyek az anyag természetének megfelelően alcsoportokra oszlanak. Ezt a szisztémát a könyvtár vezetői nem tartják megfelelőnek, ezért tárgyszó-katalógus felállítására gondolnak. A decimális szakozás bevezetésének lehetőségével egyáltalán nem foglalkoznak.

Olvasószolgálat

A tárgyalt könyvtárak olvasószolgálati munkáját az határozza meg, hogy nemcsak nemzeti, hanem egyetemi igényeket is ki kell elégíteniük. E két szempont bizonyos fokig ellentétesen érvényesül, különösen a hazai anyag tekintetében, ahol a nagyarányú (hallgatói) igényekkel szemben az állomány megóvásának kérdése is felmerül. A háború utáni anyag olvastatása az archivális példányok biztosítása mellett nem jelent problémát, sokkal nehezebb a helyzet a régebbi, egy példányban meglevő hazai művek tekintetében. Itt teljes mértékben az állományvédelem szempontjai érvényesülnek; pl. a Matica Srpska Könyvtárában, az értékes szerb hírlapokat kizárólag mikrofilmen kapja meg az olvasó. Zágrábban az 1945 előtti könyveket, valamint a horvát hírlapokat és folyóiratokat csak helyben lehet használni.

A nemzeti könyvtárak általában hangsúlyozzák az intézmény tudományos jellegét; ennek figyelemre méltó és helyes következménye az, hogy a csupán érdeklődő és szórakozási szándékból olvasókat nem engedik be olvasótermeikbe, hanem csak a felsőbb tanulmányokat folytatókat, illetve a tudományos kutatókat.

A közönségszolgálat mindenütt nagyarányú, az olvasói helyek száma 100 és 300 között mozog. Az olvasótermek megoszlása eltérő képet mutat, de a nagy terem mellett mindig találunk külön helyiséget a folyóirat-használat számára. Emellett gyakoriak a tanárok, kutatók számára fenntartott többszemélyes különszobák.

Az olvasószolgálat keretébe tartozó felvilágosítómunka nálunk is megsokszorozott módon folyik.

Nemzeti bibliográfiák

A jugoszláv kiadványok bibliográfiai feltárásának megoldása hűen tükrözi az egységes és összetartó, de ugyanakkor önálló köztársaságokból álló ország szerkezeti és kormányzási elveit. A nemzeti bibliográfiák ugyanis két szinten jelennek meg, egyrészt országos alapon összefogva, másrészt köztársaságként lebontva. Az előbbi alatt azt a bibliográfiát kell értenünk, amely a belgrádi Bibliográfiai Intézet kiadásában a teljes jugoszláv irodalmat tartalmazza, az utóbbiak alatt pedig azokat a könyvészeti kiadványokat, amelyek a köztársasági nemzeti könyvtárak gondozásában egyenként a saját területükön megjelent dokumentumokat regisztrálják.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Jugoszláviában kettős, egymással párhuzamos nemzeti bibliográfiai tevékenység folyik, hiszen az összefoglaló központi kiadvány tartalmazza mindazt, amit a köztársaságokéi rész bibliográfiák közölnek.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy miért van szükség e dupla munkát és kiadást jelentő rendszer fenntartására. Erre a két típus funkciójának, célkitűzésének elemzése ad választ. A jugoszláv központi nemzeti bibliográfia kis időközönként (két héttől negyedévig) kiadott füzetei, ha némi lemaradással is, de alapjában mégis a kiadványok megjelenését követve közlik a címanyagot. Ez a kiadvány tehát elsősorban praktikus és informatív jellegű. Ezzel szemben a köztársasági kiadványok, amelyek nagyobb időszakot — általában egy évet — ölelnek fel, a nemzet kulturális életének összefoglaló dokumentálása szempontjából nagy jelentőségűek.

A jugoszláv nemzeti bibliográfiát nem valamelyik központi könyvtár, hanem a már említett belgrádi Bibliográfiai Intézet adja ki. A kép teljessége kedvéért mégis ismertetni kell röviden kiadványait; ezek összefoglaló címe: *Bibliografija Jugoslavije*. Első sorozat (*Knjige, brosure i muzikalije*), amely a könyvek címeit tartalmazza, kb. 8000 művet foglal évente magában, és ezeket kéthetente megjelenő füzetekben szakrendben közli. Az egyes évfolyamokat betűrendes mutató egészíti ki. A folyóiratok bibliográfiája (*Bibliografija Jugoslovenske Periodike*) negyedévenként kiadott füzetében teszi közzé a kurrens jugoszláv periodikumok adatait. A cikk-bibliográfia (*Clanci i priloz i u casopisama novinama i zbirnim delima*), amely kb. 2000 folyóirat, illetve hírlap feldolgozása alapján készül, maga is három sorozatra oszlik: az irodalmi, a társadalomtudományi, végül az egyéb anyagot összefoglaló részre. E kéthavonta közrebocsátott füzetek, amelyek együttesen 3—5000 címet tartalmaznak, szakrendben közlik az anyagot. A sorozatot évi betűrendes mutató egészíti ki.

A köztársasági bibliográfiák a vonatkozó terület nemzeti könyvtáraiban készülnek. Összeállításukat minden érdekelt intézmény természetesen főfeladatai közé sorolja. Nem cél itt most a megjelent kiadványokat kivétel nélkül felsorolni, csak példaképpen óhajtunk két igen jelentős vállalkozást: a szlovén és a horvát nemzeti bibliográfiát bemutatni.

A ljubljana-i kiadvány 1945 óta dolgozza fel a hazai kiadványokat és évi összesítésben rendszerezi anyagát. (1964-ben az 1961-es év címeinek szerkesztése folyik.) A kötetek a köztársaság területén megjelent folyóiratok és könyvek címeit külön-külön betűrendben közlik, a folyóiratcikkeket pedig decimális szakrendben.

A horvát kiadvány szintén az 1945 óta megjelent anyagot tartalmazza évi két sorozatban, amelyek közül az egyik a könyvek, a másik pedig a folyóirat-cikkek címeit foglalja össze.

A nemzeti könyvtárak bibliográfiai tevékenysége nem szorítkozik kizárólag a kurrens anyag feltárására. Igen nagy energiákat fordítanak a retrospektív bibliográfiák összeállítására is. Munkájuk nehéz, hiszen a múlta vonatkozóan sem hiánytalan könyvtári állományok, sem megfelelő előmunkálatok nem állnak rendelkezésükre. Módszerük ezért úgy alakult, hogy először feldolgozzák saját könyvtáruk állományát, és utána számba veszik a többi könyvtárét is.

Szerbiában már megjelent a XVIII. századi nemzeti anyag bibliográfiája, és jelenleg az 1868—1944. évek közötti időszak kiadványainak összeállítása van folyamatban. Horvátországban is készül az a retrospektív összeállítás, amely az első horvát nyomtatott könyv megjelenésétől, 1483-tól 1941-ig, vagy 1944-ig fogja a horvát könyvkiadást tükrözni. Az anyag kiválasztása három elven: a területin, a nemzetin és a nyelvin alapszik. Ennek megfelelően ez a bibliográfia nemcsak a Horvátországban kiadott, hanem minden horvát szerzőtől származó, illetve az ország területén kívül, de horvát nyelven megjelent kiadvány címét is tartalmazni fogja.

Hasonló elvek alapján indították meg a szlovén retrospektív nemzeti bibliográfia munkálatait is. Megkezdődött az anyaggyűjtés Makedóniában és Bosznia-Hercegovinában is.

A retrospektív nemzeti bibliográfiák között kell megemlíteni a belgrádi nemzeti könyvtár munkáját, amelynek célja a délszláv kéziratos könyvek (XII—XVII. század) bibliográfiájának összeállítása és nyomtatásban való közreadása. Az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszere is azonos a retrospektív bibliográfiáknál használt eljárással.

Állományvédelem

A nemzeti dokumentumanyag rendkívüli megbecsülése érvényesül abban a gondosságban, amellyel a köztársasági központi könyvtárak meglévő állományukat védik. Raktári férőhely tekintetében ők is elég rosszul állnak, de még így is teljes rendben és tisztaságban tárolják a numerus currensben felállított anyagukat. A hazai kiadványokat, azon belül is elsősorban a saját köztársaságukét, igyekeznek beköttetni. Amikor erre nincs mód és az anyag jellege (pl. a periodikáknál) megkívánja a védelmet, tékákat használnak, amelyeknek egy része minden oldalról körülfogja a benne tartott kiadványt. Azokban a könyvtárakban, ahol saját könyvkötészet működik, restauráló műhelyeket is állítottak fel mellettük. Ezekben elsősorban a régi könyvek és hírlapok megóvása történik. A hagyományos keretek között mozgó köteteseti és restauráló munka ismertetésétől itt most eltekinthetünk, de nem lenne helyes kitérni a Zágrábban folyó laminálási eljárás rövid leírása és értékelése elől. Az állomány megóvásának ez a módszere ui. élenken foglalkoztatta a közelmúltban az Országos Széchényi Könyvtár illetékes vezetőit is.

A zágrábi nemzeti könyvtár munkatársainak szilárd meggyőződése az, hogy a nemzeti anyagot nemcsak reprodukált (mikrofilm, fotokópia) formájában, hanem eredetijében is meg kell az utókor számára őrizni. Ebből az elvből kiindulva számba vették azokat az eljárásokat, amelyek alkalmasak lehetnek pusztuló

anyaguk — elsősorban az egy példányban meglevő horvát hírlapok — megmentésére. A legszélesebbkörű érdeklődés és vizsgálódás után jutottak arra az eredményre, hogy problémájuk megoldására a laminálási eljárást alkalmazzák. (Ennek lényege az, hogy a japán selyempapírra megerősített lapot két műanyag fólia közé fektetik, és egy hazai gyártmányú gép segítségével 120 C°-on és megfelelő nyomás alatt a papírt és a fóliát szinte egybeötvözik. Az így megerősített lapokat ragasztásos eljárással szabályos kötetekbe kötik.)

A lamináló műhelyt, mint köztársasági restauráló központot 1960-ban állították fel, a rendszeres munka 1961. év óta folyik.

Laminálásra a hírlapanyag kerül, elsősorban az első világháborúban (néha előtte) és közvetlen utána kiadott, rendkívül rossz papírra nyomott évfolyamok. A legrégebb e módszerrel tartósított hírlap 1870-ből való. A laminált lapok állapota eddig semmi elváltozást sem mutat és remélik, hogy káros jelenség az évek múlásával sem fog jelentkezni. Arra természetesen számítani kell, hogy a még ismeretlen élettartamú polietilén-fólia sem marad meg örökké, de úgy gondolják, hogy a vele megerősített lap mégis tartósabb lesz, mint az eredeti papír, amely néhány éven belül biztosan szétesik.

E bizonytalansági tényezőkön túl a laminálást két súlyos és kiküszöbölhetetlen körülmény: az eljárás lassúsága és drágasága teszi erősen problematikussá. A ma folyó — immár üzemszerű — munka tanulsága szerint az itt dolgozó négy munkatárs napi teljesítménye kb. 50 ív, és egy ív laminálási költsége mindent (a dolgozó munkabéréit is) beleszámítva kb. 15 Ft. Arra a következtetésre kellett tehát jutni, hogy ezt a mutatót és célravezető eljárást nagyobb állomány biztosítására nem, csak kisebb mennyiségű anyag megóvására lehet gazdaságosan felhasználni.

A laminálás mellett Zágrábban is, és másutt is élnek a mikrofilmen való anyagbiztosítás lehetőségével. Igen jó és határozott elvi alapokra épül pl. a Matica Srpska állományvédelmi mikrofilmezési programja.

Központi könyvtári szolgáltatások

Központi feladatot látnak el a nemzeti könyvtárak a könyvtárközi kölcsönzés lebonyolítása és a vele kapcsolatos központi katalógusok építése területén.

A könyvtárközi kölcsönzés több síkon történik. Élénk kapcsolat van az egyes köztársaságokban a nemzeti és saját területük tudományos könyvtárai között, nagy forgalmat bonyolítanak le egymással a köztársaságok vezető könyvtárai, és végül jelentős a rajtuk keresztül menő külföldi kölcsönzési tevékenység is. E területen teljes értékű országos centralizációval nem találkozunk, mert bár Belgrádban országos központi katalógus is egyesíti a jugoszláviai könyvtárakban meglevő külföldi könyvek és folyóiratok címeit, de e központi katalógus mellett könyvtárközi kölcsönzési részleg nem működik.

A központi katalógusok szervezése ugyanazt a kettősséget tükrözi, amely a nemzeti bibliográfiák rendszerében is mutatkozik.

A háború után Jugoszláviában három országos központi katalógus felállításával kísérleteztek. A könyvtárak 4 cédulát küldtek be minden műről a belgrádi Bibliográfiai Intézetnek. Ezek közül egyet-egyet a horvát és a szlovén nemzeti könyvtárak kaptak meg, és segítségükkel felépítették a belgrádi központi katalógus mását. Ez a megoldás azonban túl drágának bizonyult, ezért más szervezeti kereteket alakítottak ki. Ennek megfelelően a könyvtárak újabban két jelen-

tócédulát juttatnak el a területileg illetékes nemzeti könyvtárakhoz, amelyből az egyet a belgrádi országos nyilvántartás számára továbbít.

Jelenleg egy országos központi katalógus működik, mégpedig nem valamelyik nemzeti könyvtár, hanem a Bibliográfiai Intézet gondozásában. Az 1952-ben létesült katalógus két részlegre oszlik, a könyvek és a periodikumok nyilvántartására. Előbbi az 1919 óta megjelent külföldi könyvek címeit és lelőhelyeit foglalja magában (kb. 1 400 000 cédulán). Utóbbi, amelynek anyaga kb. 55 000 címre terjed ki, a múlt század eleje óta megjelent külföldi folyóiratokra vonatkozó kimutatás. Az évente adott felvilágosítások száma együttesen 8—9000 körül mozog.

A köztársasági nemzeti könyvtárak saját központi katalógusaikat a hozzájuk tartozó könyvtárak anyagára korlátozzák, tehát regionális jellegűek. E vállalkozásokat különböző fejlettségi fokuk és módszereik miatt nem lehet összefoglalóan jellemezni, ezért ismét csak példák bemutatásához, a horvát és szlovén munkálatok felvázolásához folyamodunk. A zágrábi központi katalógus számára 142 intézmény ad jelentést, mégpedig az egyetemi és a tudományos intézetek könyvtárai. Az üzemi könyvtárak — ahol még nincsen szakszemélyzet — nem kapcsolódtak be a jelentők körébe.

A könyvek katalógusa 200 000 cédulát (1919 utáni anyagot) rendszerez a *Berghceffer*-féle szisztéma szerint, a folyóiratoké pedig kb. 3000 címet foglal magában. Utóbbit szeretnék nyomtatásban is kiadni.

Tervbe vették a hazai periodikumok nyilvántartásának felállítását, sőt a retrospektív bibliográfia munkája során szeretnék létrehozni a horvát könyvek központi katalógusát is.

A szlovén címjegyzék 333 könyvtár bejelentéseiből épül. Könyv-nyilvántartása szintén 1919-ig megy vissza és 1945-ig a hazai műveket is tartalmazza. Amíg a könyvtárak kurrensen beszerzett anyagukat ellenszolgáltatás nélkül jelentik, addig a régebben megjelent művek bejelentését a nemzeti könyvtár megfizeti. A katalógus két részből áll, az 1963-ban lezárt országos kimutatásból, és az 1961-ben indított szlovén címjegyzékből. Előbbi 574 000, utóbbi 227 000 címet tartalmaz. A folyóiratok nyilvántartásában 20 000-féle folyóirat lelőhelye szerepel. A Szlovéniába járó külföldi periodikumok jegyzékét a könyvtár kétvétenként teszi közzé.

A központi katalógusokhoz kapcsolódva kell az egyéb — ma még csak tervezett — központi szolgáltatásokról beszélni. Ezek közül legjelentősebb a Bibliográfiai Intézet elképzelése az országos gyarapodási jegyzék létrehozásáról. A munka megindítását 1965-re tervezik, de a megvalósításának részleteiről (a kiadvány felépítése stb.) még nincsenek döntéseik. Gondolnak a központi katalógus anyagának visszamenőleges kiadására is.

A központi céduelaállítás terve — a hazai anyag vonatkozásában — Horvátországban merült fel. A nemzeti könyvtár saját nyomdát állítana fel, és ebben készítené el a cédulákat, amelyeket mindjárt mellékelne a szétosztásra kerülő kötelespéldányokhoz. E szolgáltatás természetesen nem lenne ingyenes.

Hálózati és módszertani munka

A jugoszláviai központi könyvtárak nemcsak a szorosan vett nemzeti könyvtári feladatokat látják el, hanem szélesebb körben, mint köztársaságuk könyvtárügyének irányítói is tevékenykednek. Ezt a munkát, amit minden jugoszláviai

könyvtáros alapvetően fontosnak tart, pillanatnyilag az jellemzi, hogy egyrészt országosan most van kialakulóban, másrészt területenként még sokban eltérő tartalmat mutat.

Abban az egész állam területén megegyeznek, hogy a köztársaságok könyvtárügye irányítójának szerepét a nemzeti könyvtárak hivatottak betölteni, de az, hogy milyen könyvtárak tartoznak közvetlenül hozzájuk és milyen mértékben, nem alakult ki véglegesen.

Valószínű, hogy a központi könyvtár közvetlen kapcsolatot területe tudományos, illetve városi és járási könyvtáraival fog fenntartani és a kis könyvtárakkal majd ezeken keresztül foglalkozik. Az eddigi gyakorlat alapján az is kibontakozik, hogy nem operatív jellegű végrehajtó hatáskörhöz jut, hanem tanácsadói minőségben lép fel. Ennek keretében természetesen elsőrangú feladata köztársasági könyvtári gyakorlatának lehető egységesítése, a színvonal emelése és a kollektív munkálatok összefogása. Központi (hálózati) funkcióik pontosabb megfogalmazása jelenleg legfeljebb köztársaságonként történhet meg. A Vajdaság nemzeti könyvtára szakmai tanácsadásban, kisebb szemináriumok és tanfolyamok szervezésében, évi konferenciák tartásában határozza meg hálózati tevékenységét és ennek végzésére külön részleget szervezett. A szerb nemzeti könyvtár megfelelő részlege az állami vizsgákra készülő könyvtárosoknak ad segítséget, és tanfolyamokon képi a területéhez tartozó dolgozókat. Szlovéniában két főből áll a hálózati csoport, ezek közül az egyik a szakkönyvtárakkal, a másik pedig a népkönyvtárakkal foglalkozik. Feladatuk a területükön jelentkező könyvtártudományi problémák kidolgozása is. Zágrábban szívesen és gyakran adnak tanácsokat a hozzájuk fordulóknak, de a szervezett munka még nem indult meg. A megfelelő szakembert most képezik ki speciális feladatára.

A nemzeti könyvtárak a szerbiai és a Crna Gora-i (montenegrói) kivételével egyben egyetemi könyvtári funkciókat is gyakorolnak. Ezek azonban alig haladják túl a területükön végzett hálózati munkák kereteit, mert csak a szerzeményezés, illetve az olvasószolgálat vonatkozásában veszik figyelembe az egyetem igényeit. Egyéb központilag végzett tevékenység (feldolgozás stb.) nincs.

A nemzeti könyvtárak működésének szervezeti és igazgatási keretei

Az előzőekben tárgyalt intézmények szervezeti felépítése természetesen megfelel funkcióiknak és így nagy vonalaiban egyezik a nemzeti könyvtárak szokásos szerkezetével. Ezért itt a következőkben nem szükséges az egészet ismertetnünk, csak a magyar viszonyoktól eltérő munkaköri tagolásokra kell a figyelmet felhívunk.

A gyarapítási munkát mindenütt egy osztály keretében végzik, amely tehát a vételek mellett a kötelempéldányok kezelését és szétosztását, valamint a csere-tevékenységet is intézi. Ettől csak a belgrádi Nemzeti Könyvtár gyakorlata tér el, ahol a kötelempéldány-forgalmat külön osztály bonyolítja le.

A könyvfeldolgozó munka szervezettel az általában egységes feldolgozó osztályok keretében történik. Kivételként a ljubljana-i könyvtár tagolását említhetjük meg, ahol a feldolgozás két önálló részlegben (katalogizálás és szakozás) folyik. Zágrábban viszont az egységes nyomtatványtár (ez a leltározást, feldolgozást, a raktárat és átmeneti jelleggel a technikai részlegeket foglalja magában) keretében történik a feldolgozó munka végzése.

Egyes könyvtárakban (pl. Zágráb) a hazai művek vonatkozásában kettős feldolgoással találkozunk. Ez — a szerintük is helytelen és megszüntetendő gyakorlat — azt jelenti, hogy a könyvek feldolgozása külön történik meg a könyvtár katalógusai és még egyszer külön a nemzeti bibliográfia számára.

A folyóirat-munkákat általában önálló szervezeti egység keretében látják el a katalógizáló munka pedig minden esetben független a könyveketől.

A gyarapítási és feldolgozó tevékenység szervezeti egységeit néhol keresztezi a szakreferensi területen dolgozó könyvtáros munkája. Ennek legfejlettebb formáját a horvát nemzeti könyvtárban találjuk meg. Itt az erre kijelölt könyvtárosok figyelemmel kísérik az intézmény gyűjtőkörébe tartozó irodalom egy-egy meghatározott részét, javaslatokat tesznek a beszerzendő művekre (ezekről az igazgató és a gyarapítási osztály vezetője döntenek), majd szakozzák a tudományterületükhöz tartozó anyagot, sőt annak céduláit be is osztják a szakkatalógusba. Korlátozottabb a ljubljani könyvtár szakreferens-rendszere, amelynek keretében a könyvtár különféle területein dolgozó munkatársak a szerzeményezés egyes szakágainak gondozói. Szerepük e tevékenységen túl másra nem terjed ki.

A bibliográfiai osztályok minden esetben a kurrens és retrospektív köztársasági nemzeti bibliográfiák összeállításának műhelyei, amelyeknek nem feladata a felvilágosító és tájékoztató szolgálat ellátása.

Utóbbi az olvasószolgálathoz tartozik a hagyományos kiszolgáló és kölcsönző tevékenység mellett. A könyvtárközi kölcsönzés lebonyolítása is ebben a szervezeti keretben történik, sőt ide tartoznak nemegyszer — mint információs eszközök — a központi katalógusok is.

A hálózati és módszertani csoportok külön szervezeti egységet alkotnak.

A különgyűjtemények tagolása a könyvtár állományában levő anyag jellegének megfelelően történik.

A könyvtárak vezetésében — az igazgató irányítása mellett — erősen érvényesül a kollektíva szerepe: a vezetői testület mellett, amelybe külső tagokat is delegálnak, a szakkollégium (osztályvezetők és néhány kijelölt dolgozó), valamint a munkástanács (a kollektíva által választott dolgozók) intézik, illetve beszélnek meg a könyvtár ügyeit.

A munka alapja az évi terv, amely az előző évi eredmények és az anyagi lehetőségek figyelembevételével, az előbb említett vezető szervek munkája nyomán készül el. Ez a kiindulópontja annak a szerződésnek is, amit az intézetek anyagi ellátásuk biztosítása céljából felsőbb hatóságaikkal kötnek. Utóbbiak nagymértékben kívánják biztosítani a hozzájuk tartozó könyvtárak sikeres működését, így gyakran — az évi kereten kívül is — jelentős összegeket juttatnak pl. a viszszaemelőleges beszerzésekre, elpusztult állományok pótlására, értékes nemzeti anyag megszerzésére. Meg kell itt jegyezni, hogy a könyvtárak ellátottsága (pl. beralapja) nincs országosan szabályozva, hanem a felettes hatósággal való megállapodástól függ. Gazdálkodási rendszerük, még egy ponton lényegesen eltér a mienktől, mert nemcsak a megállapított költségvetéssel rendelkeznek, hanem ezen kívül bizonyos fokig saját jövedelmeikre is támaszkodnak. Így a könyvtári bevételekből (mikrofilm, duplumok eladása stb.) befolyt összegeket saját hatáskörükön belül tetszés szerint — akár a beralap emelésére is — felhasználhatják.

Nem volt célja ezen összefoglalásnak az, hogy Jugoszlávia nemzeti könyvtárainak munkájáról teljes képet adjon. Csak az alapfunkciók felvázolására szorított és így sok érdekes — a fejlődő könyvtárügy dinamikáját közelebbhozó —

részlet közlésétől kénytelen volt eltekinteni. De azt a szép és egyre magasabb szinten végzett munkát, amelyet a jugoszláv könyvtárosok végeznek, talán így s sikerült érzékelteni.

Jegyzet

Összefoglalásunk egy 1964 őszen, a magyar—jugoszláv kultúrcsere-egyezmény keretében megtett tanulmányút tapasztalataiból és vizsgálódásaiból származik. A tanulmányút célja a jugoszláv tudományos, elsősorban a nemzeti könyvtárak munkájának megismerése volt.

Ez alkalommal is köszönetet mondunk a tanulmányút szervező Matica Srpska vezetőinek és munkatársainak, mindenekelőtt P. Malatinnak, L. Čurčićnak, A. Kačanskiak. Ugyancsak ez úton is köszönjük a meglátogatott könyvtári intézmények, így a belgrádi Nemzeti Könyvtár, a Bibliográfiai Intézet, a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, a ljubljana Nemzeti és Egyetemi Könyvtár illetékes vezetőinek és munkatársainak, elsősorban dr. Eva Veronának, a zágrábi könyvtár osztályvezetőjének szíves támogatását és segítségét.

A tanulmányút során nyert értékes és szakszerű tájékoztatások mellett különösképpen támaszkodtam még a következő kiadványokra:

Verona, E.: Die Zentralbibliotheken der jugoslawischen Volksrepubliken. = *Biblos*. 6. Jg. 1957. 1. H. 17—24. p.

Grothusen, K. D.: *Die Entwicklung der wissenschaftlichen Bibliotheken Jugoslawiens seit 1945*. Köln. Greven Verl. 1958. 176 p. (Arbeiten aus dem Bibliothekar-Lehrinstitut des Landes Nordrhein-Westfalen. Heft 14.)

Die Funktionen der Nationalbibliotheken Jugoslawiens

M. NÉMETH

Im Rahmen einer Studienreise lernte Verfasserin die Nationalbibliotheken der Jugoslawischen Föderativrepublik kennen, in erster Linie die Bibliothek der Matica Srpska in Novi Sad; weiterhin die Nationalbibliotheken von Beograd, Zagreb und Ljubljana, schließlich das Bibliographische Institut in Beograd. Die Leiter und Mitarbeiter der besuchten Institutionen und besonders Doktor A. Kačanski von der Bibliothek der Matica Srpska und Frau Doktor E. Verona, Abteilungsleiter der Nationalbibliothek in Zagreb gaben viele wertvolle Aufschlüsse. Zur Unterlage ihres Berichtes sich natürlich der einschlägigen Fachliteratur und allererst der Abhandlung von E. Verona (Die Zentralbibliotheken der jugoslawischen Volksrepubliken. = *Biblos* 6. Jg. 1957. 1.—8. 17. — 24 p.) und auch K. D. Grothusens Studie (*Die Entwicklung der wissenschaftlichen Bibliotheken Jugoslawiens seit 1945*. Köln 1958. 176 p.) bedienend stellt Verf. fest, daß während in Ungarn die Nationalbibliothek Széchényi allein die Funktionen einer Nationalbibliothek versieht, sind es in Jugoslawien, in Folge des Systems der föderativen Republiken, eine ganze Reihe der Nationalbibliotheken, welche diese Aufgaben — jede auf das Gebiet der eigenen Republik beschränkt und ihre Eigenart beibehaltend — versehen.

Verf. ist der Ansicht, daß neben einer nötigen Dezentralisation sich immer mehr die Konturen einheitlicher Methoden abzeichnen und die Möglichkeiten einer Koordination entwickeln, weiters, daß das Studium dieses Prozesses für die Nationalbibliotheken anderer Länder mit wertvollen Lehren dienen kann.

Die Studie befaßt sich einleitend mit den grundlegenden Charakterzügen des Bibliothekswesens der Jugoslawischen Föderativrepublik. Sodann kennzeichnet sie die Tätigkeit der republikanischen Nationalbibliotheken, hernach greift sie der Reihe nach die auch in Ungarn mit regem Interesse verfolgten wichtigsten Arbeitsfelder einer Nationalbibliothek auf: Eintreiben und Verteilung der Pflichtexemplare, Probleme des Sammelgebiets, Katalogisierungsarbeiten, Informationsdienst, Nationalbibliographien, Schutz des Bestandes, Benützung des Gesamtkatalogs, Fragen der Bibliothekssysteme und der Methodik, Organisations- und Verwaltungsprobleme.

III.

AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEINEK
ANYAGÁBÓL

Az Országos Széchényi Könyvtár ősnyomtatvány- gyűjteménye

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Az Országos Széchényi Könyvtár ősnyomtatvány-gyűjteménye a századforduló óta a legnagyobb XV. századi könyvgyűjtemény hazánkban. Ez a tény önmagában nem érdemelne említést, hiszen más országokban — pl. Angliában, Franciaországban, Ausztriában — is a nemzeti könyvtári funkciót ellátó könyvtárak mondhatják magukénak a legértékesebb ősnyomtatvány-gyűjteményeket. Csakhogy az említett országokban lényegesen más körülmények között fejlődtek ki a nagy ősnyomtatvány-gyűjtemények, mint hazánkban. A jelentősebb ősnyomtatvány-gyűjtemények a legtöbb nyugati országban nagymúltú királyi, vagy fejedelmi könyvtárakban, több évszázados gyűjtőtevékenység eredményeként jöttek létre. A Széchényi Könyvtár esetében az ellenkezője történt: az országos használatra alapított — kevés XV. századi könyvet tartalmazó — hungarica-könyvtárban az állami és társadalmi erők összefogásából, alig egy évszázad alatt fejlődött ki az ország legjelentősebb ősnyomtatvány-gyűjteménye.

Amikor *Széchényi* Ferenc gróf 1802-ben hungarica-könyvtárát a nemzetnek felajánlotta, az Európa-szerte észlelhető korabeli törekvéseknek és a hazai művelődési igényeknek tett eleget. A gazdasági és társadalmi fejlődésben Magyarországot megelőző nyugati országokban a XVIII. században alakultak ki a nyilvános nemzeti könyvtárak. A francia királyi könyvtár 1735-ben, a firenzei Magliabechiana 1747-ben, a British Museum könyvtára pedig 1759-ben nyitotta meg kapuit a közönség előtt.¹ A század végén Magyarországon is egyre határozottabb formában vetődött fel a nyilvános nemzeti könyvtár alapításának gondolata, ami az adott hazai körülmények között nemcsak a polgári öntudat és a nemzeti érzés egyik megnyilvánulása volt, hanem az ország évszázadokig nélkülözött közigazgatási és szellemi központjának kiépítésével is összefüggött. A Nagycenkről Pestre felszállított gyűjtemény elhelyezése és használhatósága az első évtizedekben távolról sem volt megfelelő,² a társadalom azonban magáénak tekintette és folyamatosan gyarapította a gyűjteményt. Haladó írók, polgárok és bibliofil nemesek engedték át, illetőleg hagyományozták könyveiket a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó Széchényi Könyvtárra, amelynek állománya 1846-ig megtízszereződött.³

A gyűjtemény fejlődése a XIX. században

Széchényi hungarica-könyvtárában alig negyven ősnyomtatvány volt. A művelt főúr nem tartozott a könyvészeti ritkaságokat gyűjtő bibliofilekhez: ős-

nyomtatványainak többségét is magyar vonatkozásuk miatt szerezte meg. Csúpan könyvészeti ritkaságként becsülhető nyomtatvány kevés volt gyűjteményében. Hungarica-ősnymtatványai közül kiemelést érdemel a *III. Frigyes* császár és *Mátyás* király között 1463-ban kötött örökösödési szerződés *Capitel der bericht* kezdetű német kiadása. Az eredeti latin szöveghez hasonlóan ez a kiadás is kolofon nélkül, Johann *Petri* passai nyomdász műhelyében jelent meg.⁴ Minthogy a nyomtatvány címe *Mátyást* fényes emlékezetűnek *Frigyes* császárt viszont még élőnek említi, valószínű, hogy a szerződés latin és német szövegét is *Frigyes* császár adatta közre a Habsburg-ház trónigényének igazolására. A nyomtatvány a *Frigyes* császár és *II. Ulászló* által 1491. november 7-én kötött egyezség szövegét nem tartalmazza, amiből nyilvánvaló, hogy e szerződés megkötése előtt, azaz 1490. április 6-a és 1491. november 7-e között jelenhetett meg.

Széchenyi Ferenc gyűjteményével került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába az 1484-ben a velencei *Ratdolt*-nyomdában megjelent zágrábi breviarium,⁵ a *Historie von Dracole Waida* egyetlen magyarországi ősnymtatvány-példánya,⁶ valamint a két európai híru középkori ferences író, *Temesvári Pelbárt* és *Laskai Ozsvát*, beszédgyűjteményeinek XV. századi kiadása.⁷ A XV. században oly népszerű török tárgyú nyomtatványok közül megvolt *Széchenyi* gyűjteményében *Jörg von Nürnberg Nachricht von den Türken* című munkája⁸, a *Tractatus quidam de Turcis*,⁹ valamint *Georgius de Hungaria De moribus Turcorum*-a.¹⁰ Mindhárom mű már a XV. században több ízben megjelent nyomtatásban, s ma sem tekinthető egyik sem kivételes könyvritkaságnak.¹¹ *Georgius de Hungaria De moribus Turcorum*-ával kapcsolatban mégis szinte napjainkig számos téves szerzői meghatározás látott napvilágot a hazai és a külföldi szakirodalomban. Pedig e munka két évtizedes török fogságot szenvedett szerzőjét már a XVI. század elején *Bernardus de Lutsemburgo* domonkos szerzetes az erdélyi származású *Georgius de Hungaria*-val, az 1502-ben Rómában elhunyt domonkos szerzetessel azonosította.¹² Ugyanerre az eredményre jutott J. A. B. *Palmer* 1951-ben megjelent tanulmányában, amelyben a *Georgius de Hungaria*-ra és a *Tractatus de moribus Turcorum* szerzői problematikájára vonatkozó irodalom kritikai áttekintését adta.¹³

Széchenyi Ferenc ősnymtatványai között *Cicero De oratore* című munkájának Subiacóban megjelent kiadása volt a legnagyobb könyvészeti érték. Ez a kéziratokhoz hasonló, gondos kiállítású nyomtatvány a Konrad *Sweynheym* és Arnold *Pannartz* által alapított első folyamatosan működő olaszországi nyomdakori terméke: 1465. szeptember 30-a előtt jelent meg, s így könyvtárunk egyik legrégebbi nyomtatványa.¹⁴ Megvolt *Széchenyi* gyűjteményében *Petrarca* műveinek Sebastian *Brant* által sajtó alá rendezett 1496. évi bázeli kiadása,¹⁵ *Jacobus Philippus de Bergamo De claris mulieribus* című munkája az 1497-ben megjelent pompás ferrarai kiadásban,¹⁶ *Aeneas Sylvius Piccolomini Epistolae familiares*¹⁷ és *Franciscus Philelphus Epistolae* címen közreadott levélgyűjteménye,¹⁸ valamint *Ptolemaeus Cosmographia*-ja. Ez utóbbi ugyan nem az ulmi első kiadásban, hanem *Petrus de Turre* római nyomdász 1490-ben, 27 fametszetes térképpel közreadott kiadásában volt meg *Széchenyi* gyűjteményében.¹⁹

Széchenyi Ferenc céltudatos hungarica-gyűjtő tevékenységében külföldi antikváriusokra és hazai munkatársakra egyaránt támaszkodott. 1795-től kezdve egyre több magyar író és tudóst vont be a különösen fontosnak tartott hungarica-művek felkutatásának és megszerzésének nemegyszer bonyolult, sok utánjárást

igénylő munkájába.²⁰ Éveken keresztül számos kísérletet tett az első magyarországi nyomtatvány, az 1473-ban Budán megjelent *Chronica Hungarorum* megvásárlására. 1796-ban felhatalmazta *Kovachich* Márton Györgyöt, hogy bármi áron szerezze meg számára a *Budai Krónika*-t.²¹ *Kovachich* a hazai tudományok művelését elősegítő hungarica-könyvtár kialakításának lelkes szorgalmazója s *Széchenyi* Ferencnek gyűjteménye fejlesztésében egyik legkiválóbb támasza volt. A *Budai Krónika* megvétele ügyében *Jankovich* Miklóssal folytatott tárgyalásokat, *Jankovich* azonban csak egész gyűjteményével együtt lett volna hajlandó megválni a magyar szempontból valóban kivételesen értékes ősnymtatványtól.²² Később *Széchenyi* megbízásából *Báthory* Gábor kutatott Debrecenben, a Kollegium könyvtárában a *Budai Krónika* után, ott azonban nem volt példány belőle.²³ *Széchenyi* magánkönyvtárosa, *Tibolth* Mihály, a müncheni udvari könyvtár első titkárát kereste fel ugyanebben az ügyben. *Jakob Kott* válaszában közölte, hogy a *Chronica Hungarorum* a 300 000 kötetet számláló müncheni könyvtárban sincs meg. Már ő is többekkel levelezett a *Chronica* megszerzése ügyében, s ha előkerülne példány belőle, úgy a müncheni könyvtár 1000 aranyat is szívesen adna érte.²⁴ *Széchenyi* megbízottainak kísérletei mellett *Miller* *Jakab* *Ferdinánd*, a *Széchenyi* Könyvtár első őre is lépéseket tett a mű megszerzése érdekében. 1803. december 20-án, majd 1804. január 20-án felhívást tett közzé a *Zeitschrift von und für Ungern* ban a *Budai Krónika* megvétele tárgyában.²⁵ Ugyanő a nádort is felkérte, hogy csehországi útja alkalmával folytasson tárgyalásokat a prágai könyvtárral a birtokukban levő példány eladására, vagy átengedésére.²⁶ Fáradozásai azonban nem jártak eredménnyel.

A könyvtár kezdeti szerény ősnymtatvány-gyűjteménye az első évtizedektől kezdve folyamatosan gyarapodott. Jó néhány értékes kötet *József nádor* közbenjárása révén, vagy éppen személyes adományaként került a könyvtárba. A nádor annyira fontosnak tartotta a Nemzeti Múzeum sorsát, hogy szinte az egész intézmény gyakorlati vezetését, köztük jelentősebb vételeinek elbírálását fenntartotta magának.²⁷ Az ősnymtatványok gyarapítása szempontjából legjelentősebb hivatali ténykedése az 1812. évhez fűződik. Ez évben *Horvát* *István*, a fiatal történész, az országgyűlés idején Pozsonyban tartózkodott, s az ottani káptalan könyvtárában kutatva felhívta a figyelmet a legrégebb magyar nyelvemléket tartalmazó *Pray*-kódexre.²⁸ A hír hallatára *József nádor* megbízta *Horvát* *Istvánt*, hogy írja össze a káptalani könyvtárban található egyéb értékesebb köteteket. *Horvát* 1812. március 24-én kelt jelentésében tett eleget a megbízásnak. Jelentése alapján a nádor előbb június 30-án, majd szeptember 17-én kéressel fordult a pozsonyi káptalanhoz, hogy az a Nemzeti Múzeum gyarapítása céljából engedje át a jegyzékbe foglalt műveket a *Széchenyi* Könyvtárnak. A káptalan október 21-én hozzájárult a kéréshez, de az akció lebonyolításával megbízott *Horvát* *István* csak 1813 januárjában vette át a könyvtárnak átengedett anyagot.²⁹ A pozsonyi káptalan adománya kéziratok és értékes nyomtatványok között 14 ősnymtatványt foglalt magában: köztük a *Thuróczy*-krónika augsburgi kiadásának egyik példányát, az esztergomi misekönyv több XV. századi kiadását, az 1499-ben Velencében megjelent pécsi misekönyvet, *Laskai* *Ozsvát* *Biga salutis*-ának 1498. évi hagenai kiadását, *Temesvári* *Pelbárt* két munkáját, valamint *Jacobus de Voragine* *Legenda aurea*-jának 1488. évi ulmi kiadását.³⁰ A pozsonyi káptalan által átengedett ősnymtatványok közül ritkaságánál fogva érdemel kiemelés az 1496-ban a nürnbergi *Stuchs*-nyomdában megjelent *Ordinarius*

Strigoniensis,³¹ valamint a pálos rend misekönyvének első kiadása.³² Mindkét ösnyomtatványból ma is csak ez az egy példány van hazánkban.

József nádor személyes adományaként néhány különlegesen becses kötettel gyarapodott az ösnyomtatvány-gyűjtemény. 1812-ben a nádor vásárolta meg a könyvtár számára a *III. Frigyes* császár és *Mátyás* király között kötött örökösödési szerződés *Capitula concordiae* kezdetű latin kiadását,³³ amelynek minden leveléért egy aranyat fizetett. 1819-ben a nádor adományaként két *Augustinus*-művel,³⁴ valamint *Nicolaus de Mirabilibus Disputatio facta in domo Laurentii Medices* című kis munkájának 1489. évi firenzei kiadásával gazdagodott a gyűjtemény.³⁵ *Nicolaus de Mirabilibus* hittudományi doktor *II. Ulászló* udvari papja volt, s magát több művében kolozsvári származásának mondotta.³⁶ Említett munkája ahhoz a vitájához kapcsolódik, amelyet 1489. június 30-án *Lorenzo Medici* házában folytatott a raguzai *Georgius Benigni de Salviatii* teológiai tanárral. A vita során vereséget szenvedett *Nicolaus de Mirabilibus* érvelésének hibáira *Georgius Benigni Mirabilia septem et septuaginta in opusculo Nicolai de Mirabilibus* című munkájában mutatott rá.³⁷ A könyvtárnak adományozott kötet *Georgius Benigni* említett művét is magában foglalja.

József nádor ajándékaaként került az ösnyomtatvány-gyűjteménybe a *Thuróczy*-krónika augsburgi kiadásának egyik kifestett papír példánya,³⁸ valamint ugyanennek a kiadásnak egyik különleges kiállítású, gazdagon illuminált hártypéldánya.³⁹ Ez utóbbit — *Mátray* Gábor könyvtáros bejegyzése szerint — 400 forint 9 krajcár ezüstért 1845 februárjában egy bécsi árverésen vásárolta a nádor. *Thuróczy* János királyi ítélőmester *Chronica Hungarorum*-ának augsburgi kiadása 1488. június 3-án *Theobald Feger* budai könyvkiadó költségén, *Erhard Ratdolt* nyomdájában jelent meg. Három változat ismeretes belőle. Az egyik változatot az élelmes kiadó külföldi terjesztésre szánta: ezekből a példányokból kihagyta a *Mátyás* ausztriai győzelmére vonatkozó utalásokat. Így az első levél verzőján levő címerkörből utólag kimetszette Ausztria címerét, az ajánlás kezdő soraiban nem említette *Mátyás* ausztriai hercegi címét, a v ívet pedig a Bécs elfoglalására vonatkozó tudósítás és vers kihagyásával újraszedette. Utóbbi változtatás következtében ezekben a példányokban a v ív négy levél helyett csak két levélből áll.⁴⁰ A második változat nem szövegében, hanem pompásabb kiállításában tér el a krónika többi augsburgi kiadású példányától. Ezekben a hártypéldányokban a királyhoz intézett ajánlást arannyal nyomtatták, a fametszetes iniciálékát átfestették, az a¹ levél rectóját pedig azonos stílusú és felépítésű, gazdagon aranyozott, festett keretlecekkel díszítették. Minthogy mindössze két ilyen különleges kiállítású példány ismeretes, azt szokás feltételezni, hogy a *Thuróczy*-krónikának ez a változata *Mátyás* király és felesége számára készülhetett.⁴¹

Bármily értékesek is voltak azok a kötetek, amelyek az alapító *Széchenyi*-től, József nádortól, más adományozóktól, vagy a könyvtár saját erejéből kerültek a XV. századi könyvek gyűjteményébe, az ösnyomtatvány-állomány gyarapodása szempontjából mindezeknél a forrásoknál jelentősebb volt *Jankovich* Miklós híres gyűjteményeinek megvétele. A kitűnő könyv-, kézirat- és régiséggyűjtő 1825-ben kínálta fel első ízben gyűjteményeit a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a 125 000 ezüst forintban megállapított vételárat azonban csak 1832-ben ajánlotta meg az országgyűlés.⁴² A gyűjtemény kézirat- és könyvállaga ekkor kb. 30 000 egységet foglalt magában,⁴³ amihez 1851-ben további nem egészen másfél ezer oklevelet, kéziratot és nyomtatványt vett át a könyvtár. *Jankovich*nak

ezeket az 1833 óta beszerzett gyűjteményeit 8016 forintért vásárolta meg a könyvtár.⁴⁴

Jankovich Miklós gyűjteményeiben közel öt és félszáz ősnymtatvány volt. A legértékesebb kötet, az 1473-ban Budán nyomtatott *Chronica Hungarorum*, amelynek megszerzéséért *Széchenyi* hiába fáradozott. A *Jankovich*-gyűjteményben levő *Budai Krónika* azonban meglehetősen sérült és körülvágott példány volt. Ezért 1843-ban a könyvtár a *Hildebrand* Ferenc professzor gyűjteményéből származó hibátlan példányt is megvásárolta. A *Hildebrand*-példány egy bécsi árverésen 100 ezüstartért kelt el.⁴⁵ Az ily módon duplumnak számító *Jankovich*-féle *Budai Krónika*-t a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó *Széchenyi* Könyvtár 1875-ben értékes régészeti leletekért elcserélte a budapesti Egyetemi Könyvtárral.⁴⁶ A *Budai Krónika* már a XIX. században is nemzetközi értékű könyvritkaságnak számított. 1934-ben a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* 11 példányt tartott nyilván belőle;⁴⁷ ma a két magyarországi példánnyal együtt csak 9 példányról van tudomásunk.⁴⁸

A *Jankovich*-gyűjteménnyel került a *Széchenyi* Könyvtárba a *Thuróczy*-krónika augsburgi kiadásának második különleges kiállítású hártypéldánya,⁴⁹ amely jobb állapotban levő, szebb kötet, mint a nádor által 1845-ben vásárolt körülvágott példány.

Jankovich Miklós nem specializálta magát hungarica-ősnymtatványok gyűjtésére. A legnépszerűbb középkori magyar szerzők — *Temesvári Pelbárt* és *Laskai Oszvát* — műveinek néhány XV. századi kiadása azonban megvolt könyvtárában.⁵⁰ Több magyar egyházmegye korai nyomtatott szerkönyvét is sikerült megszereznie.⁵¹ *Jankovich* régi könyveinek jelentős részét külföldi árveréseken vásárolta, s így a felosztott rendi könyvtárak kalapács alá kerülő anyagából viszonylag sok teológiai és vallásos tárgyú munka került gyűjteményébe.⁵² Általában nem egyes köteteket kerestetett, hanem nagyobb tételeket vett meg, s így a népszerűbb szerzők műveiből olykor négy-öt kiadása, vagy éppen duplumai voltak.⁵³ Gyűjteménye néhány kötete azonban országos viszonylatban is figyelemre érdemes. Ritkább ősnymtatványnak tekinthető a *De raptu animae Tundali et de eius visione* című kis mű német kiadása,⁵⁴ valamint *Petrus Hispanus Summulae logicales*-ének 1479. évi zwollei kiadása,⁵⁵ amelynek kolofonja a *Haebler*-féle *Typenrepertorium*-ban nem regisztrált *Johannes Vollenhce*-t nevezi meg nyomdásának.⁵⁶ Orvostudományi szempontból *Avicenna Canon*-ja,⁵⁷ *Mesue Operájának* 1489—1491 között megjelent velencei kiadása,⁵⁸ földrajzi tárgyú kötetei közül *Ptolemaeus Cosmographia*-ja,⁵⁹ *Pomponius Mela* ugyanilyen című munkája,⁶⁰ csillagászati könyvei közül *Albertus Magnus De meteoris*⁶¹ című munkája, egyéb tudomány-, vagy gazdaságtörténeti szempontból érdekes ősnymtatványai közül pedig *Albertus Magnus De animalibus*-a,⁶² *Euclides Elementá*-ja⁶³ és *Petrus de Crescentiis Ruralia comoda* címen közreadott népszerű munkája érdemel említést.⁶⁴ Képviselve voltak gyűjteményében a klasszikus auktorok *Aldus Manutius*-féle mintaszerű kiadásai,⁶⁵ valamint a legnagyobb költők, kortárs humanista írók műveinek XV. századi kiadásai.⁶⁶

Olyan jelentős ősnymtatvány-gyűjtemény, mint *Jankovich* Miklósé, nem került több a *Széchenyi* Könyvtárba, de szerényebb keretek között folyamatosan gyarapodott az ősnymtatványok száma. 1835-ben *Illésházy* István földbirtokos adományozta családjá gazdag könyv-, kézirat- és térképgyűjteményét a nemzeti könyvtárnak.⁶⁷ Az *Illésházy*-gyűjteményben 29 ősnymtatvány volt: közülük

magyar szempontból a legjelentősebb *Hartmann Schedel* világekronikájának 1493-ban a nürnbergi *Koberger*-nyomdában megjelent latin kiadása.⁶⁸ *Schedel* világekronikája a legnépszerűbb művek egyike volt. Magyarországon is csaknem valamennyi jelentősebb ősnymtatvány-gyűjteményben akadt példány belőle. A Széchényi Könyvtárban már a múlt század derekán a krónika három kiadása volt meg.⁶⁹ Az *Illésházy*-könyvtár érdekesebb ősnymtatvány-köteteihez tartozott az 1483. évi velencei *Aristoteles*-kiadás *Averroes* kommentárjával,⁷⁰ *Aegidius Romanus* két *Aristoteles*-kommentárja,⁷¹ *Vincentius Bellocensis* négykötetes *Speculum*-a,⁷² több klasszikus auktor-kiadás,⁷³ valamint *Plinius Historia naturalis*-ának 1499. évi velencei kiadása.⁷⁴

1846-ban vásárolta meg a könyvtár *Horvát* István egyetemi tanár, neves történész, volt Széchényi könyvtári őr mintegy 30 000 kötetre becsült könyvkézirat- és oklevélgyűjteményét.⁷⁵ A gyűjtemény 16 ősnymtatványával többek között a *Schedel*-krónika két német kiadása,⁷⁶ az 1480-ban Veronában nyomtatott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* egy példánya,⁷⁷ valamint *Laskai Ozsvát Biga salutis*-ának *De sanctis* kötete került ekkor a nemzeti könyvtárba.⁷⁸

A szabadságharc bukását követő Habsburg-elnomás évtizedeiben haladó irányú nemzeti törekvésekre, kezdeményezésekre alig nyílt lehetőség. Elakadt, vagy legalábbis szerényebb keretek között folyt a magánkönyvtárak fejlesztése, anyagi nehézségekkel küzdött maga a nemzeti könyvtár is. Az állomány tervszerű fejlesztésére, nagyobb szabású vételekre nem kerülhetett sor, néhány értékes hagyatékkal azonban ezekben az évtizedekben is gyarapodott a könyvtár. 1851-ben *Batsányi* János, 1866-ban *Kölcsey* Ferenc és *Sándor* Móric hágyatéka került a nemzet tulajdonába.⁷⁹ *Batsányi* hágyatékából két ősnymtatvány, *Horatius* műveinek 1490. évi velencei és 1498. évi strassburgi kiadása maradt ránk.⁸⁰

1873-ban *Farkas* Lajos losonci földbirtokos könyvtárának megvételével további 14 ősnymtatvánnyal gyarapodott a gyűjtemény.⁸¹ Közülük a legértékesebb kötet egy öttagú kolligátum, amely *Cornelius Nepos Vitae excellentium Graeciae imperatorum*-át, *Dictys Cretensis* és *Dares Phrygius* trójai históriáját, továbbá *Dio Chrysostomus*, *Apicius*, *Suetonius* és *Chirius Fortunatianus* egy-egy munkáját egyesíti magában.⁸²

A hágyatékok mellett szerényebb, de folyamatos gyarapodást biztosított a könyvtár számára a nemzeti kultúra ügyét magukénak érző felvilágosult polgárok, értelmiségiek ajándéka. A gyakran csak egy-két kötetből álló adományok sorában több ősnymtatvány is volt. 1867-ben dr. H. J. *Bidermann* innsbrucki egyetemi tanár a *Mátyás* király és *III. Frigyes* császár között 1463-ban kötött örökösödési szerződés *Capitula concordiae* kezdetű latin kiadását,⁸³ 1874-ben *Lipp* Vilmos tanár *Calderinus Juvenalis* kommentárját engedte át a nemzeti könyvtárnak.⁸⁴ Csere útján elég ritkán gyarapodott a gyűjtemény: 1887-ben így került az állományba *Ráth* György 4 ősnymtatványa.⁸⁵

A könyvtár rendszerint az ún. szakkönyvek pénztára terhére vásárolt ősnymtatványokat. A jelentősebb vételek között érdemel említést *Mátyás* király *Decretum maius* néven ismert törvénykönyvének — a *Constitutiones inlyti regni Hungariae*-nak — második kiadása, melyet a lipcei *Kachelofen* nyomdász adott közre. A nemzetközi viszonylatban ritka ősnymtatványt 1873-ban *Noe Asher* berlini antikvárius bocsátotta eladásra.⁸⁶ 1878-ban 40 aranyért vette meg

a könyvtár a *Missale Quinqueecclesiense* egyik díszpéldányát.⁸⁷ A Johannes Paep budai könyvkiadó költségén 1499-ben Velencében kinyomtatott pécsi misekönyv a ritkább XV. századi magyarországi szerkönyvekhez tartozik: hazai könyvtárainkban összesen négy példány van belőle.⁸⁸ A magas vételárát azonban nem a szerkönyv ritkasága, hanem a példány különleges kiállítása miatt adta meg a könyvtár. Ugyanilyen hártýára nyomott és gazdagon illuminált példány maradt fenn a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban és a pécsi Püspöki Könyvtárban.⁸⁹ Mindhárom példányban a Kálvária-képet (CXII levél verzója) és a nagyobb fametszetes iniciálékat miniatúrákká festették át, a kötet három lapját pedig reneszánsz ornamentikából képzett, firenzei jellegű festett keretlécekkel díszítették. A három példány festett díszítése csak színeiben és az azonos jellegű motívumok változatos felhasználásában tér el egymástól. Az azonos mestertől származtatható festett díszítések valószínűleg Johannes Paep budai könyvkiadó megbízásából és költségén Budán készültek.⁹⁰

A többségükben nem magyar vonatkozású XV. századi nyomtatványok gyűjtése nem tartozott a nemzeti könyvtár elsődleges feladatai közé. A társadalom támogatása és a könyvtár gondozóinak a nemzetközi értéket képező könyvészeti emlékek iránt tanúsított érdeklődése következtében mégis alig egy évszázad alatt a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában fejlődött ki a legjelentősebb ősnymtatvány-gyűjtemény. 1895 májusában Kende bécsi könyvkereskedőtől egyetlen alkalommal 101 ősnymtatványt vásárolt a könyvtár közel 300 forint vételárban.⁹¹ Az ősnymtatványok zömének 3, 4, 6 forint volt az ára, csupán Dante *La commedia* című művének 1477. évi velencei kiadásáért⁹² és Boccaccio *Genealogiae deorum*-ának 1497-ben Velencében közreadott kiadásáért számolt a könyvtár 40, illetőleg 10 forintos vételárát.⁹³

Ugyancsak 1895-ben vásárolta meg a könyvtár az ősnymtatvány-gyűjtemény egyik legnagyobb nemzetközi értékét, az 1494-ben Zenggben, glagolita típusokkal nyomtatott római ritusú misekönyvet.⁹⁴ A *Missale* 1895 május 1-én, Münchenben a Nostiz-grófok lobrisi könyvtárának árverésén került piacra. Ára az erős versengés következtében 1505 márkára ment fel, amelyhez különböző adminisztrációs költségek címén még közel 500 márka járult.⁹⁵ A magas vételárát nemcsak azért vállalta magára a könyvtár, mert a *Missale* nyomtatási helye, Zengg, a XV. században Magyarországhoz tartozott, s mert kolofonja megemlékezik „László Magyarország fölséges királya”-ról, hanem mert a misekönyv magyar vonatkozásaitól eltekintve is becses könyvészeti ritkaság: a zenggi nyomda első ismert kiadványa s egyben rendkívül korai glagolita nyomtatvány.⁹⁶ Ugyanezen az árverésen további három ősnymtatványt vásárolt a könyvtár. Összehasonlításképpen hadd álljon itt néhány vételár: II. Pius pápa *Historia Bohemica*-jának 1475-ben megjelent római kiadása⁹⁷ 126 márkáért, Paulus Niavis *Epistolae breves* című művének 1499. évi lipcsei kiadása pedig 25 márkáért kelt el.⁹⁸

A könyvtár nevezetesebb vételei közé tartozott a 4759 kötetet számláló *Lanfranchoni*-gyűjtemény megvétele. Az 1895-ben 26 000 forintért megvásárolt gyűjtemény elsősorban magyar vonatkozású anyaga és térképei miatt volt különösen jelentős gyarapodás, de néhány értékes ősnymtatványt is magában foglalt.⁹⁹ Ezzel a gyűjteménnyel került a könyvtárba Francesco Berlinghieri *Geographia*-jának firenzei Nicolaus Laurentii-féle kiadása,¹⁰⁰ Ptolemaeus *Cosmographia*-ja,¹⁰¹ valamint a Thuróczy-krónika egyik brünni kiadása.¹⁰² Ezekkel a jelentős

gyarapodásokkal együtt az ősnymtatvány-gyűjtemény 1900-ban 1026 XV. századi kiadást és számos duplumpéldányt foglalt magában.¹⁰³ 1902-ből a gyűjtemény kötetszámáról is van adatunk: Fejérpataky igazgató szerint a teljes állomány 1100 kötetet tett ki.¹⁰⁴

A gyűjtemény fejlődése a XX. században

A XX. század első negyedében két kimagasló jelentőségű magánkönyvtárral, *Todoreszku* Gyula földbirtokos és gróf *Apponyi* Sándor neves bibliofil hagyatékával gyarapodott a Széchényi Könyvtár állománya. *Todoreszku* és *Apponyi* e korszak legnagyobb magyar könyvgyűjtőihez tartozott: hozzáértéssel és áldozatkészséggel fejlesztett könyvtárak révén nemcsak az ősnymtatvány-gyűjtemény, hanem a Széchényi Könyvtár régi magyar könyvgyűjteménye és hungarica-állománya is elsőrangú értékek birtokába jutott. *Todoreszku* Gyula elsősorban magyar nyelvű és Magyarországon nyomtatott könyveket gyűjtött. Külföldi, nem magyar vonatkozású kiadványokat és ősnymtatványokat csak a régi magyar művek tervszerű gyűjtése előtt vásárolt. Régi Magyar Könyvtár címen publikált gyűjteményében — amelyet végakarata értelmében özvegye az 1919. december 4-én kelt adományozási okiratban adott át a Széchényi Könyvtárnak — mégis több, mint félszáz ősnymtatvány volt, közöttük jó néhány ritka hungaricum.¹⁰⁵ Különösen gazdag volt gyűjteménye a magyar egyházmegyék számára készült XV. századi szerkönyvekben. *Todoreszku* az esztergomi misekönyv csaknem valamennyi XV. századi kiadását megszerezte könyvtára számára, az 1480-ban Veronában megjelent *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* pedig három példányban is megvolt gyűjteményében.¹⁰⁶ *Todoreszku* Gyula értékesebb ősnymtatványaihoz tartozott az 1484-ben Nürnbergben kiadott esztergomi breviarium,¹⁰⁷ a *Constitutiones Synodales Ecclesiae Strigoniensis* csupán három példányban ismert velencei kiadása,¹⁰⁸ valamint a *Makarios hieromonachos* által Cetinjében kinyomtatott *Oktcekhos*.¹⁰⁹ A *Todoreszku*-gyűjteménnyel került a Széchényi Könyvtárba *Thuróczy* János *Chronica Hungarorum*-ának brünni kiadásából egy példány, valamint az az 1486—1504-re érvényes egyleveles kalendarium, amelyet 1486-ban Konrad *Zeninger* velencei nyomdász adott közre.¹¹⁰ A *Todoreszku*-könyvtár 1922-ben megjelent nyomtatott katalógusa a gyűjtemény XV. századi köteteit külön fejezetben sorolja fel.¹¹¹

Még jelentősebben gyarapodott a könyvtár ősnymtatvány-gyűjteménye a másik nagy magyar könyvgyűjtő, *Apponyi* Sándor hagyatékából. *Apponyi* külföldön kiadott magyar vonatkozású nyomtatványok gyűjtésére specializálta magát. A nagy műveltségű főúr diplomáciai működése alatt kapcsolatot teremtett a legjelentősebb európai könyvkereskedőkkel s azok később, lengyeli birtokára való visszavonulása (1876) után is, felkutatták számára a magyar vonatkozású nyomtatványokat. *Apponyi* szünet nélkül kerestetett és megvett minden fontosnak tartott munkát; majd könyvtára magyar vonatkozású anyagát mintaszerűen annotálva, nyomtatott katalógusban adta közre.¹¹²

Apponyi a hungarica-anyag gyűjtésével a nemzeti könyvtár egyik legfontosabb feladatát vállalta magára s gyűjteményét 1924-ben, elhalálózásakor érvénybe lépő ajándékozási okiratban, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárára hagyta.¹¹³ Megvoltak e gyűjteményben a magyarországi szerzők műveinek XV. századi kiadásai a *Thuróczy*-krónikától¹¹⁴ *Nicolaus de Mirabilibus Disputatio*-

jáig¹¹⁵, a Magyarországon megfordult humanisták jelentősebb munkái s szép számmal képviselve voltak a XV. században oly kedvelt török tárgyú röplapok is. A gyűjtemény értékeesebb köteteihez tartozik *Georgius de Hungaria Arithmetica*-ja,¹¹⁶ *Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi)* lengyel kancellár Mátyás király ellen írt *Attila* című röpiratának első kiadása,¹¹⁷ az *Attila flagellum Dei* két olasz nyelvű kiadása¹¹⁸ *Jörg von Nürnberg Nachricht von den Türken* című munkája,¹¹⁹ az 1474-ben Augsburgban kinyomtatott *Anschlag wider die Türken*,¹²⁰ valamint *Cicero Somnium Scipionis* című munkájának 1490 körül megjelent párizsi kiadása.¹²¹

A *Todoreszku*- és az *Apponyi*-hagyaték XV. századi állagától eltekintve a század első évtizedeiben, valamint a két világháború között csak szerényen gyarapodott az ősnymotatvány-gyűjtemény. Kivételesen szerencsés évnek mondható az 1925. esztendő, amikor a könyvtár saját erejéből — vétel, illetve csere útján — több mint negyedszáz ősnymotatványt szerzett be.¹²² A későbbi gyarapodás közül egy kis kötet érdemel említést, amely *Petrarca Bucolicum carmen*-jét és *Epistola de dispositione vitae suae ad Gubernatorem* című művét foglalja magában. Mindkét ősnymotatvány Cremonában, a magyarországi származású *Rafaynus Ungaronus* és *Caesar Parmensis* nyomdájában jelent meg 1494-ben, illetőleg 1495-ben, s ma már a nemzetközi ritkaságokhoz tartozik.¹²³

A második világháborút a gyűjtemény sértetlenül vészeltte át. 1949-ben a duplumpéldányokkal együtt 1419 XV. századi nyomtatvány tartozott állományába,¹²⁴ mely a következő években ismét jelentősen gyarapodott. 1950-ben a balassagyarmati Nagy Iván könyvtárral 28 ősnymotatvány, 1951—1954-ben pedig az állami tulajdonba vett könyvanyagból — elsősorban a megszüntetett rendi könyvtárakból — több mint másfélszáz XV. századi nyomtatvány került a Széchenyi Könyvtárba. Az állami tulajdonba vett ősnymotatványok többsége teológiai, vallásos munka, vagy szerkönyv volt, könyvészeti ritkaság csak elvétve akadott közöttük. Az ekkor átvett könyvanyaggal került a könyvtárba a gyűjtemény egyetlen *Corvina*-ősnymotatványa: *Nicolaus de Ausmo Supplementum Summae Pisanellae* című munkájának 1473-ban Velencében nyomtatott és Mátyás király számára díszített példánya.¹²⁵ A kötet díszítése szerény: csupán a szövegkezdő lap arany alapra festett Q iniciáléjából és a két szöveghasáb között végigfutó pálcagtagból kiágazó lapszédízből áll.¹²⁶ A lapszédísz két szimmetrikus kiképzésű mezője *IV. Sixtus* pápa és *Mátyás* király címerét zárja magába. Minthogy a két címert a lapszédísszel egyidejűleg festették a kötetbe, általánosan elfogadott az a vélemény, hogy a kötetet *IV. Sixtus* pápa ajándékozta *Mátyás* királynak. *IV. Sixtus* korábbi ellentéteik ellenére is nagyrabecsülte *Mátyás* uralkodói kvalitásait, s talán éppen kapcsolatuk megjavítása érdekében ajándékozta meg a *causistica* iránt is érdeklődő bibliofil királyt *Nicolaus de Ausmo* ferences szerzetesnek ezzel a munkájával, amely *Bartholomaeus Pisanus* erkölcsstani szótárát fejlesztette tovább.¹²⁷

Az 1950-es években néhány ajándékkal is gyarapodott a gyűjtemény. Az Iparművészeti Múzeum a nürnbergi *Koberger*-nyomda három *Biblia*-kiadását,¹²⁸ a kiskunhalasi gimnázium pedig *Johannes Gerson* három művének XV. századi töredékeit engedte át a könyvtárnak.¹²⁹ Az 1950-es években vétel útján 25 ősnymotatvánnyal gyarapodott a gyűjtemény. 1957-ben 8000 forintért vásárolta meg a könyvtár *Szenikuty* Páltól a 42-soros *Gutenberg-Biblia* negyedlevélnyi töredékét.¹³⁰ A becses új szerzemény könyv- és nyomdászattörténeti értékének mérlegeléséhez tudni kell azt, hogy Magyarországon egyetlen *Gutenberg*-nyomt-

vány sincs. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őriz még egy levélnyi töredéket ugyancsak a 42-soros *Bibliából*. A Széchényi Könyvtár tulajdonába került töredék a *Biblia* egyik hártypéldánya II. kötetének 229. leveléből való.¹³¹ A hártyalap hosszabb időn át egy nyolcadrétű kötet kötéstáblája volt, s így a használat közben a kötés külsejét képező oldalon meglehetősen megkopott a nyomtatott szöveg.

1960-ban 9000 forint vételáron *Petrus de Bártfa* magyarországi származású ősnymodász *Breviarium Romanum*-kiadásának egy példányát szerezte meg a könyvtár.¹³² Az 1478-ban Velencében, Franz Rennerrel közösen nyomtatott *Breviarium* nemcsak számunkra értékes magyar vonatkozású ősnymotatvány, hanem nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó ritkaság: a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*¹³³ és az olaszországi központi ősnymotatványkatalógus¹³⁴ együttesen csak két példányt tart nyilván belőle.

A gyűjtemény egyik tudománytörténeti érdekességű gyarapodása az ifjabb *Johannes Serapion Liber aggregatus in medicinis simplicibus* című munkája. Az 1473-ban Milánóban kinyomtatott művet 1961-ben 5000 forintért vásárolta meg a könyvtár.¹³⁵ További értékes újabb szerzemények: *Dante Commediájának* Christophorus Landinus kommentárjával közreadott 1491. évi olasz kiadása,¹³⁶ *Averroes* kommentárja *Aristoteles De meteorologica* című munkájához,¹³⁷ Sebastian Brant népszerű *Stultijera navis*-ának 1497-ben megjelent „bázeli” kiadása,¹³⁸ valamint Mátyás király könyvtárosának, Marzio Galeottónak *Refutatio objectorum in librum de homine a Georgio Merula* című munkája.¹³⁹

Az utóbbi évtizedekben könyvtárunk régi állományából is gyarapodott néhány értékes kötet az ősnymotatvány-gyűjtemény. 1950-ben került elő egy kötéstáblából *Albertus de Secinye Litterae indulgentiarum pro bello contra Turcos* című búcsúlevelének egy eddig ismeretlen kiadása.¹⁴⁰ Két csonka kötet az esztergomi breviarium ismeretlen kiadását rejtette magában.¹⁴¹ Még a *Jankovich*-gyűjteménnyel került a könyvtár központi raktárába egy folio alakú héber nyomtatvány, amely csak 1953-ban a XVI. századi külföldi nyomtatványok külön gyűjteménybe való kiemelése és feldolgozása során került meghatározásra. A kötet *Moses ben Nahmān Peruš ha Torā* című kommentárjának 1489. évi lisszaboni kiadását foglalja magában,¹⁴² a könyvtár egyetlen héber ősnymotatványa. Az igen jó állapotban levő kötet egyébként is figyelmet érdemel: tipográfiai kiállítása, stílizált állatalakkal díszített fametszetes kerete s finom, aranyozott bőrkötése révén gyűjteményünkben sajátos könyvművészeti stílust képvisel. Végül ritkaságnak számít könyvtárunkban e kötet azért is, mert Európa távolabb eső nyugati országainak XV—XVI. századi könyvterméséből vajmi kevés mű jutott el hozzánk. E köteten kívül mindössze egy Portugáliában megjelent ősnymotatvány van Magyarországon.¹⁴³

Az állomány jellemzése

Az 1963. év végén a gyűjtemény 1742 ősnymotatványt foglalt magában. Az állomány tartalmi megoszlása lényegében az egyes tudományágak XV. századi könyvtermésének arányait tükrözi. A középkori filozófiai, teológiai, kánonjogi munkák mellett a történeti, irodalmi művek kevesebb kötetszámmal szerepelnek. A természettudományok körébe sorolható művek között a legtöbb a csillagászati, orvosi, földrajzi munka, de a korabeli asztrológiai, matematikai és

gazdaságtudományi irodalom néhány fontos emléke is megvan a gyűjteményben. A nagyobb hagyatékokból összetevődött, vagy a felosztott rendi könyvtárak állományából gyarapodó gyűjteményekben kisebb-nagyobb eltérésekkel általában hasonló arányokat mutat az ősnymtatvány-állomány tudományágak szerinti megoszlása. Kivételt általában csak a szakkönyvtárak, vagy egyes egyetemi könyvtárak ősnymtatvány-gyűjteményei képeznek, amelyekben a könyvtár jellegéből adódóan elsősorú feladat volt a tudománytörténeti munkák gyűjtése. A könyvtár jellegéből adódó tervszerű gyűjtés a Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében is tükröződik. A nemzeti könyvtár magától értetődően a legrégebb könyvek gyűjtésében is elsősorban a nemzet múltjára vonatkozó anyag beszerzésére törekedett. Az *Apponyi-* és a *Tcdoreszku-*hagyaték mellett ennek a következetes gyarapítási munkának köszönhető, hogy a legfontosabb forrásértékű, magyar vonatkozású ősnymtatványok legalább egy kiadásban megvannak a gyűjteményben.

A vallásos és világi tárgyú művek viszonylag kedvezőtlen aránya ellenére a gyűjtemény anyagában mégis az európai irodalom kétezer éves fejlődése kísérhető figyelemmel. A XV. századi könyvkiadók és nyomdászok tisztában voltak koruk tudományos és művelődési igényeivel s a könyvnyomtatás adta lehetőségeket kitűnő üzleti érzékkel állították a korszerű követelmények szolgálatába. Pár évtized alatt közreadták mindazt, ami az i. e. V. századtól — az ókori természettudósok, filozófusok, történetírók és költők szellemi hagyatékától — a humanizmus korának irodalmi és tudományos eredményeiig a fejlődés gerincét alkotta.

Nem érdektelen az ősnymtatvány-állomány más szempontból való áttekintése sem. Megjelenési helyüket tekintve a németországi és az itáliai nyomtatványok vannak túlsúlyban: több, mint 850 kötet származik német nyomdából és több mint 600 nyomtatvány olaszországi nyomdászok műhelyéből. Csaknem másfél-száz bázeli ősnymtatványt mondhat magáénak a könyvtár. 30 franciaországi, 21 hollandiai, 19 bécsi, 14 belgiumi, 9 csehországi, 1 magyarországi, 1 spanyolországi, 1 portugáliai és 1 montenegrói ősnymtatvány van az állományban. Művelődéstörténeti szempontból fenti adatok azért érdekesek, mert bennük gazdasági, kereskedelmi és kulturális kapcsolataink tükröződnek. E kapcsolatok hiányával, vagy esetlegességével magyarázható, hogy egyetlen angliai, vagy angol nyelvű ősnymtatvány sincs állományunkban, s hogy a területileg távolabb fekvő nyugati országok XV. századi könyvterméséből is viszonylag kevés jutott el hozzánk.

Közismert, hogy a XV. századi nyomtatványok zöme — e gyűjteményben 94%-a — latin nyelvű munka. A fennmaradó 6% 74 német, 15 olasz, 11 görög, 3 cseh, 1 latin-holland, 1 héber, valamint 1 glagolita típusokkal nyomtatott és 1 cirillbetűs ócegyházi szláv nyomtatványt foglal magában.

Az ősnymtatvány-gyűjtemény felállítására, katalógusai

A gyűjtemény első, a maga korában korszerűnek mondható feldolgozásáról 1888-ból vannak adataink. *Horváth* Ignác könyvtári segédőr szerint ekkor történt meg az ősnymtatvány-állomány végleges rendezése.¹⁴⁴ A „végleges” szó használatából azonban kitűnik, hogy az ősnymtatványokat már korábban is az

egyéb könyvektől elkülönítve őrizték. 1888-ban a gyűjtemény átrendezésekor előbb a datált, majd az év nélküli ősnymtatványokat állították fel. A datált köteteket rétnagyság és azon belül időrendben sorolták egymás mellé, az év nélküli nyomtatványokat nagyságrendben csoportosítva helyezték el. A datált és datálatlan kiadásokat, valamint a különböző rétnagysághoz tartozó műveket folyamatosan, de ugrószámokkal számozták be. A raktári jelzethez az ősnymtatványok sorszáman kívül a datált ősnymtatványoknál az Incunabula cum anno megjelölés rövidítése (Inc. c. a.), az év nélkül közreadott köteteknél pedig az Inc. s. a. (sine anno) jelölés tartozott.¹⁴⁵

Az ősnymtatványok beszámozásával egyidejűleg a gyűjteményről szerzők, nyomtatási helyek és évek szerint szerkesztett repertórium és cédulajegyzék készült.¹⁴⁶ Nem sokkal később, 1895-ben *Horváth* Ignác összeállításában nyomtatott katalógus jelent meg a 896 művet és számos duplumpéldányt magában foglaló ősnymtatvány-gyűjteményről.¹⁴⁷ A katalógus az ősnymtatvány-kutatás akkori színvonalának megfelelően és sokoldalúan tárta fel a könyvtár legrégibb könyvállományát. Időrendben s azon belül a megjelenési helyek betűrendjében sorolta fel az ősnymtatványokat; a datálatlan kiadásokat önálló fejezetben, szerzői betűrendben adta közre. Hivatkozott a *Hain*-féle *Reperitorium Bibliographicum* bibliográfiai tételszámaira, a *Hain*ban le nem írt, vagy nem megfelelően ismertett kiadásokról pedig részletes szövegleírást közölt. Leírásaiban mind az abbreviaturákat, mind a sorvégeket jelezte. *Horváth* felsorolta az ősnymtatványok valamennyi példányát, azok signaturáit, possessor-adatait és fontosabb bejegyzéseit. Az időrendi katalógusban való tájékozódás megkönnyítéséhez szerzői betűrendes, nyomtatási helyek és nyomdászok szerint összeállított mutatókat közölt. Hasonlóképpen mutatót készített az egykori ősnymtatvány-tulajdonosokról, valamint a könyvtárukából származó kötetekről.

Mínthogy a katalógus megjelenése évében s az azt követő esztendőkbén igen jelentősen gyarapodott az állomány, *Horváth* Ignác a nyomtatott katalógus kiegészítéseként sajtó alá rendezte az 1895 óta beszerzett ősnymtatványok bibliográfiai leírásait is. A *Magyar Könyvszemle* 1900-as évfolyamában közzétett pótejegyzékében 130 újabb szerzeményű ősnymtatványt ismertetett a nyomtatott katalógusban követett elvek szerint, időrendi felsorolásban.¹⁴⁸ *Horváth* katalógusa és pótejegyzéke összesen 1026 ősnymtatványkiadásról és számos duplumpéldányról adott számot.

Ez az értékes s egyben reprezentatív látványt nyújtó gyűjtemény a könyvtár dísztermében, az ún. Széchényi-teremben volt felállítva. *Fejérpataky* László igazgató *A könyvtár múltja és jelene* című 1902-ben megjelent tanulmányában említi, hogy a Széchényi-terem üveges faliszekrényeiben a középkori kéziratok és az ősnymtatványok sorakoztak egymás mellett.¹⁴⁹ Mínthogy a terem berendezését — faragott falburkolatát, szekrényeit — 1865-ben a magyar hölgyek 1859-ben alakult bizottságának adományából — készítette a könyvtár, valószínűnek látszik, hogy már az új berendezés felállításakor a legnagyobb értékeket, a középkori kéziratokat és az ősnymtatványokat helyezték el a falakon körülfutó, hatalmas szekrényekben.

A *Horváth* Ignác által korszerűen feldolgozott és publikált gyűjtemény gyarapodásának beiktatása és az ősnymtatványok használatával kapcsolatos adminisztráció nem igényelt önálló munkaerőt. Így az ősnymtatványokkal kapcsolatos teendőket rendszerint más feladatok mellett, alkalomszerűen látták el

a Nyomtatványi osztályhoz tartozó, de elkülönítve kezelt különgyűjtemények őrei. *Horváth* Ignác az ősnymtatványok feldolgozása után a két szekrényben elhelyezett régi magyar gyűjtemény leíró jegyzékét állította össze.¹⁵⁰ 1924-ben *Lukinich* Imre igazgató végezte el az ősnymtatványok revízióját.¹⁵¹ 1925-től *Pukánszky* Kádár Jolán volt a régi magyar gyűjtemény, valamint a fokozatosan kialakuló egyéb muzeális könyvgyűjtemények kezelője.¹⁵² Az ő irányításával történt meg az 1919-ben a könyvtárnak ajándékozott és átmenetileg egy földszinti helyiségben elhelyezett *Todoreszku*-könyvtár felállítása a könyvtár első emeletén, a Széchényi-terem melletti helyiségben, amelyben korábban a zenei és a háborús gyűjtemények voltak.¹⁵³

A muzeális könyvgyűjtemények megfelelő felállítására 1926-ban nyílt további lehetőség, amikor a könyvtár Levéltári osztálya az Országos Levéltár új épületébe költözött. A volt levéltári helyiségben a lengyeli Apponyi-kastély teremkönyvtárának bútorzatát állította fel a könyvtár. Itt, az eredeti milieu-ben, a beépített faliszekrényekben nyert elhelyezést *Apponyi* Sándor hungarica-gyűjteménye, külföldi klasszikusok válogatott kiadásaiból álló családi könyvtára és metszetgyűjteménye.¹⁵⁴ 1949-ben az Apponyi-teremben kellett helyet biztosítani az ősnymtatványoknak is, mivel a Széchényi-terem üvegszekrényeit a felgyarapodott kéziratok számára kellett felszabadítani. Az ősnymtatványok számára ekkor az Apponyi-terem könyvszekrényeiben biztosítottak helyet oly módon, hogy a külföldi klasszikusok kiadásaiból álló könyvanyagot — a gyűjtemény eredeti számrendjének megtartásával — a könyvtár központi raktárhelyiségébe költöztették át.¹⁵⁵

Az ősnymtatvány-gyűjtemény anyagáról az 1950-es évek elejéig a *Horváth*-féle nyomtatott katalóguson kívül a régi helyrajzi napló és a folyamatosan kiegészített cédulakatalógus adott áttekintést. A második világháború előtti évtizedekben a könyvtár főigazgatója, *Fitz* József, foglalkozott az ősnymtatványokkal; ő tájékoztatta a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségét a magyarországi ősnymtatvány-lelőhelyekről. 1949-ben az *Apponyi*-gyűjtemény őre, *Hubay* Ilona és e sorok írója végezte el az ősnymtatvány-gyűjtemény revízióját és kezdte meg az állomány korszerű feldolgozását.¹⁵⁶ 1950-ben *Hubay* Ilona nyugállományba való helyezése után, a Régi és Ritka Nyomtatványok Tára vezetőjévé kinevezett *Sajó* Géza vette át e munkálatok irányítását. 1950-től kezdve *Sajó* Géza és e sorok írója végezte az ősnymtatvány-gyűjtemény átrendezésével és korszerű feldolgozásával kapcsolatos munkálatokat. A gyűjteményt az Apponyi-terem szekrényeiben nagyságrendben — s azon belül a szerzők betűrendjében, illetőleg az egyes művek kiadásainak időrendjében — állították fel. A datált és datálatlan ősnymtatványok különválasztása tehát megszűnt, s így a raktári jelzet az Inc. rövidítésre és a helyrajzi számra egyszerűsödött. Az átrendezés és átszámozás után az ősnymtatványokról a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* elvei szerint rövid címléírások készültek, s azok sokszorosított levonataiból állították fel 1952-ben az állományt sokoldalúan feltáró alábbi katalógusokat:

- a) szerzői betűrendes katalógus,
- b) általános időrendi katalógus,
- c) nyomdászattörténeti katalógus a könyvnyomtatás elterjedését tükröző *Proctor*-féle rendszer szerint,¹⁵⁷
- d) betűrendes nyomdászatalógus, nyomdán belül a művek betűrendjében,

- e) nyomdahelyek betűrendes katalógusa, a megjelenési helyen belül az ősnymotatványok szerzői betűrendjében,
- f) bibliográfiai katalógus a *Hain-, Copinger-, Reichling-,¹⁵⁸ GW-számokról*, valamint a könyvtár ősnymotatványait említő magyar bibliográfiákról és katalógusokról (*Horváth, Apponyi, Szabó*)¹⁵⁹,
- g) szerzői időrendi katalógus,
- h) betűrendes címszó katalógus,
- i) szakkatalógus (nem decimális),
- k) nyelvi katalógus (csak a nem latin nyelvű, illetőleg nem csupán latin szövegeket tartalmazó ősnymotatványokról),
- l) helyrajzi katalógus,
- m) possessor-katalógus, továbbá a helyrajzi számok sorrendjében nyilvántartások a fametszettekkel illusztrált, illuminált és a korabeli kötésekben fennmaradt ősnymotatványokról.

E katalógusok lényegesen megkönnyítették a könyvtár ősnymotatványainak használatát és jó segédeszköznek bizonyultak a későbbi külföldi nyomtatványok, csonka művek, töredékek meghatározásánál. S ami ennél is fontosabb: a Széchényi Könyvtár gazdag ősnymotatvány-gyűjteménye és az állományt sokoldalúan feltáró katalógusai szolgáltatták a biztos alapot egy immár nagyobb szabású, országos jelentőségű vállalkozáshoz: a magyarországi könyvtárakban őrzött közel 7000 ősnymotatvány 1963-ra sajtó alá rendezett központi katalógusának munkálataihoz.

Jegyzetek

1. *Milkau, Fritz: Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Bd. III. Leipzig, 1940. S. 444., 454., 881.*
2. A könyvtár anyagát 1803-ban a feloszlott pálos rend pesti kolostorában állították fel, ahonnan 1805-ben a francia előnyomulás elől Temesvárra szállították. 1807-ben a pesti egyetem épületében helyezték el, majd Nagyváradra menekítették. 1817-ben a Múzeumkertben levő épületbe került, míg végül 1846-ban a *Pollack Mihály* által tervezett múzeum palotában nyert elhelyezést. A *Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. Budapest, 1902. VIII., XI., XIII., XXVI. l.
3. *Fejérpataky László: A könyvtár múltja és jelene. A Magyar Nemzeti Múzeum múltja...* 6. l.
4. *Capitel der bericht oder vertrags vorlangst zwischen Friderichen Romischen Kaiser und Matthias Kunnig zu Hungern beschlossen.* [Passau: Johann Petri, c. 1490—1493]. *Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának ősnymotatványai 1465—1500.* Budapest, 1895. 366. Jelzet: Inc. 317(2).
5. *Hain, Ludovicus: Repertorium Bibliographicum.* Stuttgartiae, Lutetiae Parisicrum 1826—1838. 3954. Jelzet: Inc. 800.
6. [Lübeck: *Bartholomaeus Gothan*, c. 1485.] — *Copinger, W. A.: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum...* London, 1895—1902. 2119., *Horváth* 705., Jelzet: Inc. 846.
7. *Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii.* Hagenau: Heinrich Gran, 1500. *Hain* 12552. Jelzet: Inc. 535b (1), Inc. 535c (3) — [*Osvaldus de Lasko*]: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenau: Heinrich Gran, 1499. — *Hain* 9055. *Horváth* 543. Jelzet: Inc. 1030.
8. [Nürnberg: *Peter Wagner*], 1500. — *Hain* 9381. *Horváth* 587. Jelzet: Inc. 939.
9. Nürnberg: *Konrad Zeninger*, 1481. — *Hain* 15681. *Horváth* 136. Jelzet: Inc. 1149c.
10. [Urach: *Konrad Fyner*, c. 1481]. *Hain* 15672. *Horváth* 876. Jelzet: Inc. 869b.

11. *Jörg von Nürnberg* munkájából 2 kiadásban 2 példány, a *Tractatus quidam de Turcis*-ből 3 kiadásban 11 példány, *Georgius de Hungaria Tractatus*-ából pedig 3 kiadásban 8 ösnyomtatványpéldány van hazai könyvtárainkban.
12. *Bernardus de Lutsemburgo: Catalogus Hereticorum*. H. n., 1526. k_{2v} levél.
13. *Palmer, J. A. B.*: Fr. *Georgius de Hungaria, O. P. and the Tractatus de moribus conditionibus et nequicia Turcorum*. = *Bulletin of the John Rylands Library*. Vol. 34. N^o1. 1951. 44—68. 1.
14. *Hain* 5098. *Horváth* 1. Jelzet: Inc: 331.
15. *Hain* 12749. *Horváth* 475. Jelzet: Inc. 542.
16. *Hain* 2813. *Horváth* 496. Jelzet: Inc. 160 (2).
17. Nürnberg: Anton *Koberger*, 1486. — *Hain* 154. *Horváth* 257. Jelzet: Inc. 1073c.
18. Basel: Nikolaus *Kessler*, 1500. — *Hain* 12948. *Horváth* 572. Jelzet: Inc. 1059.
19. *Hain* 13541. *Horváth* 360. Jelzet: Inc. 79.
20. *Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802—1902*. Budapest, 1905. 14—18. 1.
21. U. o. 32—33. 1.
22. U. o. 34—35. 1.
23. U. o. 17. 1.
24. U. o. 306. 1.
25. *Zeitschrift von und für Ungern*. Herausg. von Ludwig v. *Schedius*. Pesth. Bd. IV. (1803) S. 386. Bd. V. (1804) S. 59.
26. *Kollányi* i. m. 306. 1.
27. *Fejérpataky* i. m. 4. 1.
28. *Kollányi* i. m. 300. 1.
29. U. o. 302. 1.
30. U. o. 304—305. 1.
31. *Copinger* 4511. *Horváth* 483. Jelzet: Inc. 1026.
32. [Basel: Johann *Amerbach*, c. 1495] *Copinger* 4129. *Horváth* 471. Jelzet: Inc. 176
33. *Capitula concordiae inter Fridericum III. imperatorem Romanum et Matthiam Hungariae regem... conclusa*. [Passau: Johann *Petri*, 1490—1491 között]. — *Hain* 4381. *Horváth* 365. Jelzet: Inc. 317 (1)
34. *De civitate Dei*. Basel: Johann *Amerbach*, 1490. — *Hain* 2066, *Horváth* 350. Jelzet: Inc. 251 (1). — *De trinitate*. [Basel]: Johann *Amerbach*, 1490. *Hain* 2039, *Horváth* 351. Jelzet: Inc. 251 (2).
35. *Hain* 11221. *Horváth* 334. Jelzet: Inc. 766 (2).
36. *Disputatio* című munkájában *Nicolaus de Mirabilibus ex Septemcastris*-nak nevezte magát. — A *Disputatio* szövegét közreadta *Abel Jenő* *Nicolaus de Mirabilibus* élete és munkái című művében. = *Irodalomtörténeti Emlékek*. I. köt. Budapest, 1886. 353—367. 1.
37. Firenze: [Benignus nyomtatója, c. 1489]. — *Hain* 2782. *Horváth* 641. Jelzet: Inc. 766. 1.
38. *Thuróczy, Johannes: Chronica Hungarorum*. Augshurg: Erhard *Ratdolt*, 1488. *Hain* 15518. *Horváth* 302. Jelzet: Inc. 1145.
39. Jelzet: Inc. 1143b. — A példány korábban dr. *Hildebrand Ferenc* professzor tulajdonában volt.
40. *Varju Elemér*: A Turóczy-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai. = *M. Könyvszle*, 1902. 375—376. 1. — *Fitz, Josef*: Die Ausgaben der Thuróczy—Chronik aus dem Jahre 1488. = *Gutenberg Jahrbuch* 1937. 97—106. 1. — *Borsa Gedeon*: Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez. = *M. Könyvszle*, 1961. 289—290. 1.
41. *Varju* i. m. 398. 1.
42. *Fejérpataky* i. m. 6. 1. — *V. Windisch Éva*: Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban. = *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*. 254. 1.
43. *Fejérpataky* i. m. 6. 1.
44. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára (1802—1895). = *M. Könyvszle*, 1896. 101. 1.
45. U. o.
46. *Fejérpataky* i. m. 6. 1.
47. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW)* 6686.
48. Az Országos Széchényi Könyvtár és a budapesti Egyetemi Könyvtár példányain kívül megvan a *Budai Krónika* a következő külföldi könyvtárakban: krakkói Czartoryski-könyvtár, lipcei Egyetemi Könyvtár, leningrádi Szaltükov-Scsedrin-könyvtár, párizsi Bibliothéque Nationale, prágai Egyetemi Könyvtár, római Bibliotheca Corsiniana,

bécsi Österreichische Nationalbibliothek. A *GW*-ben a braunschweigi Akadémiai Könyvtárban regisztrált példánynak, valamint a lipcei magántulajdonban lévő *Heinrici*-féle példánynak nyoma veszett.

49. Jelzete: Inc. 1143.
50. *Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau: Heinrich Gran, 1499. — *Hain* 12555. *Horváth* 544. Jelzet: Inc. 1043b. — *Ua.*: *Sermones Pomerii quadragesimales*. Hagenau: Heinrich Gran, 1499. — *Hain* 12559. *Horváth* 545. Jelzet: Inc. 1044. — *Ua.*: *Stellarium coronae beatae virginis Mariae*. [Basel: Jakob Wolf, c. 1500]. *Hain* 12562. *Horváth* 872. Jelzet: Inc. 1045. — *Oswaldus de Lasko: Sermones dominicales Biga salutis intitulati*. Hagenau: Heinrich Gran, 1498. *Hain* 9052. *Horváth* 514. Jelzet: Inc. 1027b. — *Ua.*: *Sermones...* Hagenau: Heinrich Gran, 1499. *Hain* 9053. *Horváth* 542. Jelzet: Inc. 1028 és 1028b. *Ua.*: Hagenau: Heinrich Gran, 1499., *Hain* 9055. *Horváth* 543. Inc. 1030d.
51. *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*. Verona: [Peter Maufer], 1480. *Hain* 11428. *Horváth* 123. Jelzet: Inc. 175c. — *Missale Strigoniense*. Nürnberg: Georg Stuchs, 1490. *Hain* 11430. *Horváth* 357. Jelzet: Inc. 994.
52. A *Jankovich*-gyűjtemény több ösnyomtatványa származik a marienfeldi cisztercita apátság, a glogauai ferences rendház, a glogauai Szaniszló-rend, a liesborni bencés kolostor, a boroszlói domonkos rendház, a münsteri jezsuiták s még több külföldi kolostor könyvtárából.
53. A már említett *Laskai*-kiadáson kívül (Inc. 1028 és Inc. 1028b) két példányban volt meg gyűjteményében *Theodorus Gaza Grammatica introductivá*-jának 1495. évi *Aldus*-kiadása (*Hain* 7500. *Horváth* 467. Jelzet: Inc. 146 és 146b), *Franciscus Philelphus Epistolae*-jának 1485-ben megjelent bresciai kiadása (*Hain* 12933. *Horváth* 221. Jelzet: Inc. 572 és 572c), *Marsilius Ficinus* 1497-ben anürnbergi Anton *Koberger*-nél kiadott *Epistolae*-ja (*Hain* 7062. *Horváth* 503. Jelzet: Inc. 857 és 857b), *Seneca Opera philosophicá*-jának 1478. évi trevisoi kiadása (*Hain* 14591. *Horváth* 88. Jelzet: Inc. 187 és 187b) és még számos más munka.
54. Strassburg: Bartholomaeus Kistler, [c. 1498]. *Copinger* 5838. *Horváth* 875. Jelzet: Inc. 1154.
55. *Hain* 8689. *Horváth* 113. Jelzet: Inc. 1053.
56. *Haebler*, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. II. Leipzig und New York, 1908. 232—233. 1.
57. Venezia: [Bonetus Locatellus], 1490. *Hain* 2206. *Horváth* 361. Jelzet: Inc. 259.
58. *Hain* 11110. *Horváth* 381. Jelzet: Inc. 495.
59. Ulm: Johann Reger: 1486. *Hain* 13540. *Horváth* 234. Jelzet: Inc. 78.
60. Venezia: Franz Renner, 1478. *Hain* 11017. *Horváth* 91. Jelzet: Inc. 975 (1)
61. Venezia: Rainald von Nimwegen, 1488. *Hain* 513. *Horváth* 319. Jelzet: Inc. 209.
62. Venezia: Johannes et Gregorius de Gregoriis, 1495. *Hain* 547. *Horváth* 464. Jelzet: Inc. 211 (2)
63. Venezia: Erhard Ratdolt, 1482. *Hain* 6693. *Horváth* 164. Jelzet: Inc. 353.
64. Augsburg: Johann Schüssler, 1471. *Hain* 5828. *Horváth* 6. Jelzet: Inc. 340.
65. Pl. *Aristoteles Operá*-jának 1495—1498 között elkészült görög kiadása (*Hain* 1657. *Horváth* 465. 505. Jelzet: Inc. 240 és 240b), — *Aristophanes Comediae novem*-jének 1498. évi kiadása (*Hain* 1656. *Horváth* 527. Jelzet: Inc. 239.), az 1499-ben megjelent *Epistolae diversorum philosophorum, oratorum, rhetorum* (*Hain* 6659. *Horváth* 563. Jelzet: Inc. 853).
66. *Petrarca* műveiből pl. a következő ösnyomtatvány-kiadások voltak meg *Jankovich* gyűjteményében: *Historia Griseldis* [Köln: Ulrich Zell, c. 1470] *Horváth* 817. Jelzet: Inc. 875 (9), ugyanaz német nyelven Johann Zainer ulmi kiadásában *Horváth* 818. Jelzet: Inc. 291 (2); *Vita Iulii Caesaris* [Esslingen: Konrad Fyner], 1473. *Hain* 4226 (1). *Horváth* 18. Jelzet: Inc. 544 (1); Inc. 545; *Epistolae familiares*. Venezia: Johannes et Gregorius de Gregoriis, 1492. (*Hain* 12811. *Horváth* 407. Jelzet: Inc. 1050); *De remediis utriusque fortunae*. Cremona: Bernardinus Misinta és Caesar Parmensis, 1492. (*Hain* 12793. *Horváth* 392. Jelzet: Inc. 543).
67. *Fejérpataky* i. m. 6. 1.
68. *Hain* 14508. *Horváth* 417. Jelzet: Inc. 87.
69. Az 1493-as és 1496-os német kiadásokhoz (*Hain* 14510, *Hain* 14511) az alapító *Széchényi* Ferenc könyvtárával, illetőleg 1846-ban *Horvát* István történész gyűjteményével jutott a könyvtár (Jelzetük: Inc. 88d, Inc. 634, valamint *Horváth* 416.)

70. *GW 2338. Horváth 188. Jelzet: Inc. 241.*
71. *Aegidius Romanus: In Aristotelis analytica priora commentum.* Venezia: Simon de Luere, 1499. *Hain 133. Horváth 560. Jelzet: Inc. 202., Ua.: In Aristotelis de sophisticis elenchis commentum.* Venezia: Bonetus Locatellus, 1496/1497. *Hain 140, Horváth 486. Jelzet: Inc. 203.*
72. *Speculum doctrinale.* [Strassburg: R-nyomdász (=Adolf Rusch), c. 1472.] *Copinger 6242. Horváth 637. Jelzet: Inc. 100. — Speculum historiale.* [Strassburg: R-nyomdász, c. 1473.] *Copinger 6245. Horváth 638. Jelzet: Inc. 101. — Speculum naturale.* [Strassburg: R-nyomdász, c. 1473.] *Copinger 6256. Horváth 640. Jelzet: Inc. 104. Pseudo-Vincentius Bellocensis: Speculum morale.* [Strassburg: Johann Mentelin, 1476], *Copinger 6252. Horváth 639. Jelzet: Inc. 105.*
73. *Seneca: Opera philosophica.* Venezia: Bernardinus de Choris és Simon de Luere, 1490. *Hain 14593. Horváth 364. Jelzet: Inc. 188. — Plato: Opera.* Venezia: Bernardinus de Choris et Simon de Luere. *Hain 13063. Horváth 383. Jelzet: Inc. 590. — Livius: Historiae Romanae decades.* Treviso: Johannes Rubeus, 1485. *Hain 10136. Horváth 232. Jelzet: Inc. 168b.*
74. *Hain 13104. Horváth 566. Jelzet: Inc. 594 (1).*
75. *Fejérpataky i. m. 6. l.*
76. *Das Buch der Chroniken.* Nürnberg: Anton Koberger, 1493. *Hain 14510. Horváth 416. Jelzet: Inc. 88d; Ua.: Augsburg: Johann Schönsperger, 1496. Hain 14511. Horváth 473. Jelzet: Inc. 634.*
77. *Hain 11428. Horváth 123. Jelzet: Inc. 175d.*
78. Hagenau: Heinrich Gran, 1499. *Hain 9055. Horváth 543. Jelzet: Inc. 1030b.*
79. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára (1802—1895). = *M. Könyvszle.* 1896. 102. l.
80. *Hain 8887. Horváth 362. Jelzet: Inc. 407. — Hain 8898. Horváth 523. Jelzet: Inc. 408.*
81. *Fejérpataky i. m. 7. l.*
82. Venezia: Bernardinus de Vitalibus, [c. 1500]. *Hain 5732. Horváth 689; Dictys Cretensis: Historia Troiana.—Dares Phrygius: De excidio Troiae historia.* Venezia: Christophorus de Pensis, 1499. *Hain 6158. Horváth 561. — Dio Chrysostomus: De Troia non capta. — Pelronius Arbiter: Saturae.* Venezia: Bernardinus de Vitalibus, 1499. *Hain 6185. Horváth 562. — Apicius: De re coquinaria. — Suetonius: De claris grammaticis et rhetoribus.* Venezia: Bernardinus de Vitalibus [c. 1500], *Hain 1282. Horváth 608. 862. Fortunatianus, Chirius: Rhetorica.* [Venezia: Christophorus de Pensis, c. 1490.] *Hain 7305. Horváth 718. Jelzet: Inc. 998.*
83. Szerzeményi naplósám: 125/1867. Ezt az ősnymotatványt a Könyvtár Ráth György neves könyvgyűjtővel cserélte el, akinek a gyűjteményével az ősnymotatvány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került. Jelzete: Ráth F. 1047.
84. [Roma: Calderinus: *Commentarii in Iuvenalem* nyomtatója, c. 1476/77] *Hain 4238. Horváth 662. Jelzet: Inc. 313.*
85. Szerzeményi naplósám: 393/1887.
86. *Hain 5779. Horváth 274. Hubay Ilona: Mátyás király törvénykönyve. = M. Könyvszle.* 1939. 234—244. l. Jelzet: Inc. 834.
87. *M. Könyvszle,* 1878. 245. l.
88. *Hain 11 355. Horváth 564. Jelzet: Inc. 989. — A Széchényi Könyvtárban levő papírpéldány jelzete: Inc. 990.*
89. Hubay Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar miscskönyvek.* Budapest, 1938. 10.
90. A hártypéldányok festett díszítésére vonatkozólag 1.: *Berkovits Ilona: A Pécsi Püspöki Könyvtár festett kéziratái és ősnymotatványai = M. Könyvszle.* 1937. 48. l. — *Soltész Zoltánné: A Széchényi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ősnymotatványai. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* 138—142. l. — *Berkovits Ilona: A magyarországi Corvínák.* Budapest, 1962. 80. l.
91. Szerzeményi naplósám: 501/1895. *M. Könyvszle.* 1896. 115. l.
92. *Hain 5942. Jelzet: Inc. 143.*
93. *Hain 3324 = Hain 3322. Jelzet: Inc. 290.*
94. Jelzete: Inc. 988.
95. Szerzeményi naplósám: 475/1895. — *Asbóth Oszkár: Az 1494-iki zenggi glagolita miscskönyv. = M. Könyvszle.* 1896. 120. l.
96. *Badalić, Josip: Jugoslavica usque ad annum MDC.* Bibliographie der südslavischen Frühdrucke. = *Bibliotheca Bibliographica Aureliana II.* Aureliae Aquensis, 1959. S. 25. N° 6.

97. *Hain* 255. — Hozzákötvé: *Pius II. papa: Abbreviatio supra Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades Flavii Blondi*. [Roma: Oliverius Servius], 1481. *Hain* 259. Jelzet: Inc. 586.
98. *Hain* 11729. Jelzet: Inc. 1000.
99. *M. Könyvszle.* 1896. 115. l.
100. *Hain* 2825. Jelzet: Inc. 14.
101. Ulm: Johann Reger, 1486. *Hain* 13 540. Jelzet: Inc. 77.
102. *Hain* 15.517. *M. Könyvszle.* 1900. 367. l. 27. sz.
103. Horváth Ignác nyomtatásban közreadott katalógusa 896, a *M. Könyvszle.* 1900-as évfolyamában közzétett pótgjegyzéke pedig 130 ősnymtatványt sorolt fel számos duplum-példánnyal.
104. *Fejérpataky* i. m. 13. l.
105. Akantisz Viktor: *Dr. Todorozsku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*. Budapest, 1922. 55. és 85—86. l.
106. *Hain* 11 428. Jelzetük: Inc. 175, 175b, 175e.
107. *Hain* 3941. Jelzet: Inc. 138b.
108. [Venezia: Nicolaus von Frankfurt, c. 1484.] *Hain* 5667., *Borsa Gedeon: Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis*. = *M. Könyvszle.* 1956. 286.—293. l. — Ua.: *Das Antiquariat*, Wien XIII (1957) p. 71. Jelzet: Inc. 972 (3).
109. *Badalić* i. m. 4. Jelzet: Inc. 1174.
110. Jelzetük: Inc. 668b. és Inc. 166.
111. *Akantisz* i. m. 55. és 85—86. l.
112. Apponyi, Alexander: *Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. München, 1903—1927. I—IV. Bd.
113. Az okirat szövegét közli: *M. Könyvszle.* 1924. 4—5. l.
114. Az Apponyi-gyűjteményből származó brünni kiadás jelzete: Inc. 668. (Apponyi 14.), az augsburgi kiadásé: Inc. 1146b.
115. *Disputatio facta in domo Laurentii Medices*. Firenze: Francesco di Dino, 1489. *Hain* 11221. Apponyi 1548. Jelzet: Inc. 1012.
116. [Schoonhoven: Fratres Sancti Michaelis], 1499. Copinger 3198. Apponyi 1561. Jelzet: Inc. 868.
117. [Venezia: Antonius de Strata, c. 1489]. Apponyi 48. Jelzet: Inc. 806.
118. Venezia: Philippus Petri, 1477. *Hain* 1911. Apponyi 8. Jelzet: Inc. 739. és [Venezia: Giovanni Ragazzo, 1491.] *Hain* 1912a, Apponyi 21. Jelzet: Inc. 740.
119. Memmingen: [Albrecht Kunne], 1496. *Hain* 9380. Apponyi 1556. Jelzet: Inc. 938.
120. *Hain* 1133. Apponyi 3. Jelzet: Inc. 231.
121. *GW* 6911. Apponyi 1568. Jelzet: Inc. 830b.
122. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1925. évi állapotáról*. *M. Könyvszle.* 1926. 154—155. l.
123. Jelzetük: Inc. 1049.
124. A gyűjtemény revíziójáról 1949. december 21-én készült jelentés adata.
125. Hevesy, André de: *La Bibliothèque du roi Matthias Corvin*. Paris, 1923. 92. l. C 2. — *Hain* 2150. Jelzet: Inc. 197. Fraknoi Vilmos, Fögel József, Gulyás Pál, Hoffmann Edit: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Budapest, 1927. 77. l. C/4. — Zolnai Klára: *Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini*. Budapest, 1942. 79. l.
126. Soltész Zoltánné: *A Széchényi Könyvtár...* 127—128. l. — Berkovits Ilona: *A magyarországi Corvinák...* 73. és 123. l.
127. Csontos János: XV. századi könyvtári viszonyok, s egy ismeretlen Corvin-incunabulum. *M. Könyvszle.* 1878. 75. l.
128. *Biblia*. [Lat.] 1475. *Hain* 3056. Jelzet: Inc. 16; Ua. 1478. *Hain* 3069. Jelzet: 20; *Biblia*. [Germ.] 1483. *Hain* 3137. Jelzet: Inc. 22.
129. *De cognitione castitatis et pollutionibus diurnis*. [Köln: Ulrich Zell, c. 1467.] *Hain* 7690. Jelzet: Inc. 1189. — *De pollutione nocturna*. [Köln: Ulrich Zell, c. 1466.] *Hain* 7694 = 7666. Jelzet: Inc. 1190. — *De simonia*. [Köln: Ulrich Zell, c. 1467/72.] *Hain* 7707. Jelzet: Inc. 1191.
130. *Hain* 3031. Jelzet: Inc. 198.
131. Soltész Zoltánné: Gutenberg 42-soros bibliájának újabban előkerült töredéke. = *Papír-ípar és Magyar Grafika 1958*. (II. évf.) N° 1—2. 69—71. l. — Soltész, Elisabeth: *Seltene Wiegendrucke in der Ungarischen Nationalbibliothek*. = *Gutenberg-Jahrbuch*, 1959. S. 68—69.

132. Jelzet: Inc. 1309. Szerzeményi naplósám: B 6816/1960.
133. *GW* 5148.
134. *Guarnaschelli, T. M. — Valenziani, E.: Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia.* Roma, 1943—1954. 2116.
135. *Hain* 14691. Jelzet: Inc. 1316. Szerzeményi naplósám: V 659—90/1961.
136. *Hain* 5949. Jelzet: Inc. 1241.
137. Venezia: *Andreas Torresanus*, 1488. *Hain* 1695. Jelzet: Inc. 1245.
138. A kolofon szerint az ősnymotatvány 1497 március 1-én Johann *Bergmann* bázeli nyomdájában jelent meg, holott e kiadás utánnymota. A *GW* megállapítása szerint ez a kiadás 1497 március 1-e után Georg *Stuchs* nürnbergi nyomdájában készült. *Hain* 3747. *GW* 5055. Jelzet: Inc. 1180.
139. Venezia: *Jacobus Rubeus*, 1476. *Hain* 7437. Jelzet: Inc. 1306.
140. A *GW* 803. szám alatt ismertetett kiadástól eltérő egyleveles nyomtatványt *Horváth* katalógusa a 259. sz. ősnymotatválynál említi. A búcsúlevelet *Hubay* Ilona határozta meg. Jelzet: Inc. 217.
141. *Borsa* Gedeon: A Breviarium Strigoniense újabban fellelt ősnymotatvány kiadása. — = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1958. 229—237. l. — Fenti *Breviarium* második példányát 1964-ben a *Todoreszku* könyvtár egy meghatározatlan csonka kötetében ismertem fel. L. *Akantisz* i. m. 56. l. A két példány jelzete: Inc. 1308 és Inc. 1308b.
142. *Hain* 11670. Jelzet: Inc. 1244. Az ősnymotatványt *Sajó Géza* határozta meg.
143. A Magyar Tudományos Akadémia *Kaufmann*-gyűjteményében lévő kötet: *Dávid Abūdraham: Pērūš sēder hat-tefillōt* [Commentarius ad Ordinem precum. Hebr.] Lisboa: *Rabbi Eliezer*], 1489. *GW* 8160. Jelzet: *Kaufmann* B 1.
144. *Horváth* i. m. VIII. l.
145. E jelzetek az 1950-ben történt új felállításig és az annak megfelelő átszámozásig voltak használatban.
146. *Horváth* i. m. VIII. l.
147. A katalógus címét l. a 4. jegyzetben.
148. *Horváth Ignác: Pótlék a Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár ősnymotatványinak jegyzékéhez.* *M. Könyvszle*, 1900. 362—385. l.
149. *Fejérpataky* i. m. 14. l.
150. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Orsz. Könyvtára az 1904. évben. *M. Könyvszle* 1905. 99. l. — A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára az 1907. évben. *M. Könyvszle*, 1908. 105. l.
151. Az ősnymotatványgyűjtemény régi helyrajzi naplójának utolsó előtti lapján a következő bejegyzés olvasható: Az ősnymotatványokat 1924. április 2- és 3-án revízió alá vettem. A munkálat jele L. Bpest, 1924. ápr. 3. Dr. Lukinich Imre igazgató.
152. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1925. évi állapotáról. *M. Könyvszle*, 1926. 156. l.
Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1927. évi állapotáról. *M. Könyvszle*, 1928. 93., 96—97. l.
153. *Akantisz* i. m. VIII. l. — A *Todoreszku*-könyvtár gyarapítására, valamint a gyűjtemény felállítására kijelölt helyiség átalakítására és berendezésére özv. *Todoreszku* Gyuláné az 1922. évben 138629,10 koronát fordított. L.; Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1922. évi állapotáról. *M. Könyvszle*, 1923. 141. l.
154. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályának állapotáról az 1930. évben. *M. Könyvszle*, 1931. 76. l.
155. A gyűjtemény anyagáról a „Gróf Apponyi Sándor nagy könyvtárának jegyzéke” című helyrajzi napló ad áttekintést.
156. A gyűjtemény revíziójáról 1949. december 21-én készült jelentést ld. az ősnymotatványok régi helyrajzi naplójában.
157. *Proctor, Robert: An index to the early printed books in the British Museum.* London, 1898.
158. *Reichling, Dietericus: Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum.* Monachii, 1905—1911.
159. *Szabó Károly és Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár.* III. kötet. Budapest, 1896—1898.

The collection of incunabula in the National Széchényi Library

E. SOLTÉSZ

In 1802, by the time Count Ferenc *Széchényi* had laid the foundation of Hungary's National Library there were hardly forty incunabula in its collection. Nevertheless, by the end of the century this collection grew to be the greatest in Hungary due to the generosity of the scientists, citizens and bibliophile noblemen supporting the development of the National Library and the regular purchases of the library. Széchényi's small stock of incunabula became an important collection after the purchase of Miklós *Jankovich*, famous book and art collector's library (1832, 1851). At this time nearly 550 incunabula entered the possession of the National Széchényi Library. The most valuable piece of the acquisition was the first Hungarian print *Chronica Hungarorum* published in Buda in 1473 and the *Thuróczy Krónika* published in Augsburg in 1488 which was one of the parchment copies with a preface printed in gold. In the 19th century the collection increased considerably with some valuable donations by Palatine Joseph further with the library of István *Illésházy*, landowner in Dubnicz and Lajos *Farkas*, landowner in Lósonc, as well as with the collection of István *Horvát*, university professor and librarian. Among the valuable pieces the library bought, the following are worth mentioning: Second edition of the *Constitutiones in clyvi regni Hungariae* published by Kachelofen in Leipzig and bought in 1873; the splendidly illuminated parchment copy of *Missale Quinqueecclesiense* (Venice 1499) bought for 40 gold coins in 1878 and *Missale glagoliticum* (Senj 1494) bought for 1505 marks in 1895.

The collection, which consisted in 1902 of 1100 volumes was enriched by the material coming from the Old Hungarian Library of the landowner dr. Gyula *Todoreszku* and from the precious Hungaria collection of Count Sándor *Apponyi*. At the beginning of the fifties it was further increased by the nationalized material from dissolved libraries. It was from this material that the only *Corvina* incunabulum of the collection, the copy of *Nicolaus de Ausmo's Supplementum Summae Pisanellae* (Venice 1473), illuminated for King *Matthias* came into the possession of the library. The library bought in 1957 the fragment of the *Gutenberg Bible* of 42 lines and in 1960 Franz *Renner's* and Petrus de *Bárfa's Venetian Breviarium Romanum* edition of 1478. According to the *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* and the Italian catalogue of incunabula only two copies were known to be in existence from the latter.

In 1963 the collection of incunabula consisted of 1742 prints originating from the XV. century. Over 850 incunabula were prepared in German and over 600 in Italian printing houses. In the collection there are 142 incunabula from Basel, 30 from France, 21 from the Netherlands, 19 from Vienna, 14 from Belgium, 9 from Bohemia, 1 from Hungary, 1 from Spain, 1 from Portugal and 1 from Montenegro. Comparatively only a few XV. century's books from West European countries have reached us. The collection contains 74 German, 15 Italian, 11 Greek, 3 Czech, 1 Latin-Dutch, 1 Hebrew, and two incunabula (1 Glagolite and 1 Cyrillic) written in the language of the Old Church Slavonic.

The incunabula are likely to have been guarded in the honorary hall of the library even at the end of the last century. According to our information their first thorough catalogue was prepared in 1888 and in 1895 a printed catalogue—containing 896 works and numerous duplicats—was published by Ignác *Horváth*. In the early fifties the collection was rearranged and the pieces got new location marks. Simultaneously modern catalogue-cards of the incunabula have been made and catalogues presenting the collection from twelve points of view have been drawn up. The rich collection of incunabula and their catalogues in the national library facilitated to work out the union catalogue prepared for the press for 1963 of nearly 7000 incunabula guarded in Hungary's libraries.

Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN LEVŐ, BIBLIOGRÁ-
FIAILAG MÉG LE NEM ÍRT RÉGI MAGYAR NYOMTATVÁNYOK

(Negyedik közlemény)

FAZAKAS JÓZSEF

60—61.

[Komárom] [1703.]

Új [* KALENDARIOM, *| Mellyet Chrifthus Urunk fzületése után való
* 1704. *| Elztendőre írt [* NEUBART JANOS *| *Es Magyar Országra, Erdélyre,
és egyéb Tar- | tományokra is alkalmáztatott.* [* LÖTSÉN, *| Myomt: [sic!] Bréver
Samuel özvegyénél.

16°, A⁸ — E⁸ = 40 sztl. lev. A címlapon Magyarország címerét ábrázoló fametszettel.

A *-gal jelzett részek vörös nyomásúak.

(Jelzete: RMK I. 1692a.)

[Komárom] [1704.]

Új [* KALENDARIOM, *| Mellyet Chrifthus Urunk fzületéte [sic!] után
való [* 1705. *| Elztendőre írt [* NEUBART JANOS *| *Es Magyar Országra,
Erdélyre, és egyéb Tar- | tományokra is alkalmáztatott.* [* Lőtsén, *

16°, A⁸ — E⁸ = 40 sztl. lev. A címlapon Magyarország címerét ábrázoló fametszettel.

A *-gal jelzett részek vörös nyomásúak.

(Jelzete: RMK I. 1706a.)

Régi magyar naptáraink feldolgozása során az 1704. és az 1705. évre szóló lőcsei kalendáriumok között egymástól eltérő példányokat találtunk. A régebbi könyvtárosok vagy nem vették észre az eltéréseket, vagy legfeljebb nyomásvariánsoknak vélték ezeket a példányokat, s ezért nem is foglalkoztak velük behatóbban. Alaposabban szemügyre véve az egymástól eltérő példányokat, mindjárt szembetűnt néhány jellegzetes különbség, s mivel kiderült, hogy nemcsak a címlapjuk tér el egymástól, tüzetesen összevetettük őket. Hamarosan látszott, hogy itt mindkét évre szóló naptárnál egészen különböző kiadásokkal állunk szemben. Az 1704-re szóló kalendáriumoknál azt találtuk, hogy — bár azoknak nemcsak a szövege, hanem a szöveg elrendezése is majdnem mindenütt sorról sorra egyező, sőt nyomásukban is van hasonlóság — mégis eltérő nyomásúak, az 1705-re szóló naptárpéldányoknak pedig már a szövegük is más. Ezután összehasonlítottuk példányainkat más évekre kiadott lőcsei kalendáriumokkal, s megállapítottuk, hogy az egyik fajta változat nyomása mindkét évre szóló naptárnál egyezik a többi lőcsei naptáréval. Ezeknek a címlapján ugyanaz a magyar címer van, mint amelyet a lőcsei nyomda azelőtt és azután is használt. A másik változat címlapján is van egy magyar címer, s az igen hasonlít is a lőcsei naptárak címeréhez, de még-

sem azonos azzal. A második változathoz tartozó, két egymás utáni évre szóló naptár viszont egymással mutatott közös eredetet. A kérdést tovább vizsgálva, más nyomdahelyeken kiadott naptárakkal is megpróbáltuk összehasonlítani a két eltérő formájú címerrel ellátott példányt. Kutatásaink során megállapítottuk, hogy ezt a címert Töltési István használta 1705-től kezdve éveken át, Komáromban nyomtatott naptáraiban. Rejtélyes példányainkat a komáromi naptárakkal egybevetve azt találtuk, hogy betűtípusaik, a szöveg elrendezése és egész nyomdai kiállításuk megegyezik azokéval. Az 1706-ra szóló komáromi naptárban még az 1705-re szóló ál-lőcsei kiadás sajtóhibáit is felfedeztük.

Töltésre terelődve a figyelem, elővettük Gárdonyi Albertnek „A XVIII. század legkeresettebb könyve” c. tanulmányát (Magy. Könyvszle, 1941. 232. l.), amely részletesen kitér Töltési naptár-kiadói tevékenységére. Gárdonyi megállapításai megerősítettek abban, hogy a kérdéses naptárak valóban Töltési nyomtatványai. Gárdonyi megemlíti először is, hogy Töltési már Debrecenben is szerkesztett kalendáriumot lőcsei mintára. A debreceni naptárakat megvizsgálva megállapítottuk, hogy az 1684-re szóló kalendárium valóban a lőcseinek az utánzata, bár nem olyan értelemben, mint az itt leírt két naptár, hiszen arra rá van nyomtatva, hogy Debrecenben készült, Töltési nyomdájában. Az 1685-re szóló debreceni naptár szintén hasonlít a lőcseihez, bár ennek a szövege már, főleg az asztrológiai részben, nem követi a lőcseit. Amint Gárdonyi írja, Töltési „1686 után elköltözött Debrecenből és Komáromban telepedett le, ahol I. József királytól 15 esztendőre szóló kizárólagos szabadalmat kapott lőcsei mintára szerkesztett (ad imitationem) kalendáriumok kiadására”. Ennek a privilégiumnak a „summáját” meg is találtuk Töltésinek az 1709., 1710. és 1711. évekre szóló naptáraiban. E szerint a szabadalmat 1705. november 5-én adta ki a király Töltésinek. Arról is tud Gárdonyi, hogy Töltési „a szabadalomlevél elnyerésekor már két esztendő óta adott ki kalendáriumokat szabadalom nélkül, s a szabadalom megadásakor indokolásul az szolgál, hogy a benső zavarok miatt a lőcsei kalendáriumok nem juthatnak el a Duna-melléki országrészekbe (ad partes cis et transdanubianas penetrare nequeundo), már pedig ezek a kalendáriumok nagy hasznára vannak a közönségnek.” Töltésinek lőcsei mintára kiadott kalendáriumairól tehát tudott a szakirodalom, de ezeket eddig még senki sem ismerte, és azt még kevésbé tudták, hogy hamis lőcsei impresszummal jelentek meg.

Érdekes megemlítenünk, hogy Thaly Kálmán 1865 körül 25 db régi magyar naptárra bukkant egy Komárom-megyei község közbirtokosságának levelesládájában. Erről írott cikkében (Magy. Könyvszle. 1879. 255. l.) csak azokat említi meg, amelyek addig ismeretleneknek mutatkoztak. A most bemutatásra került két ál-lőcsei naptárból egy-egy példányunkon ott látjuk Thaly könyvtárának bélyegzőjét, amiből joggal következtethetünk arra, hogy ezek a példányaink szintén az említett levelesládából valók. Ha így van, ezekről azért nem emlékezett meg Thaly, mert példányait lőcseieknek könyvelte el, már pedig az 1705-re szóló lőcsei naptárt már Szabó Károly is ismerte, az 1704-re szólónak a leírását pedig 1879-ben közölte a Magyar Könyvszemle (1879. 31. l.).

Az 1705-re készült utánzatról még meg kell említenünk, hogy itt Töltési már nem az 1705. évre kiadott lőcsei kalendáriumot utánozta, hanem naptárát a megelőző évi saját utánzatának a mintájára készítette. Így ez az 1705-re szóló valódi lőcsei kalendáriumtól lényegesen eltér, ami különösen akkor szembetűnő, ha az asztrológiai részt hasonlítjuk össze a két naptárban, amely az utánzatban egészen más szövegű.

A két ál-lőcsei naptárt ezek után nyugodtan beiktathatjuk Töltési István naptárainak a sorába és — bár Töltési komáromi tevékenységéről csak 1705-től kezdve van tudomásunk — nincs okunk kételkedni abban, hogy ezeket a naptárakat éppúgy Komáromban nyomtatta, mint saját nevében kiadott későbbi naptárait.

62.

Debrecen 1705.

A'SZENT | DAVID | KIRÁLYNAK | és | PROFETANAK | SZAZ ÖTVEN |
SOLTARI | A' FRANCIAI Nóták- | nak és verfeknek mód- | gyokra MAGYAR.
Ver- | fekre fordítottak és | rendeltettek, | SZENTZI MOLNAR | ALBERT
által. | *Mellyek most e' szép kisedet for- | mában ki-nyomtattak.* | DEBRECZEN BEN, |
VINTZE GYÖRGY által. | 1705. *Efstend.*

24°, A¹²—P¹² = [8], 343, [9] 1.

A nyomdász az olvasóhoz intézett előszavában megemlékezik az 1699. évi debreceni kiadásról, amelynek a kottáit Misztótfalusi Kis Miklós metszette (vö. Benda Kálmán—Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda. Bp. 1961. 30.l. és 51. képmelléklet). Ebben a kiadásban azonban már nincsenek hangjegyek, mert — amint írja a nyomdász — „az időknek mofto-
tohasága miatt, eddig olyan apró Kottákat nem szerezhetünk”. A régi kották ugyanis nem voltak alkalmasak ehhez a jóval kisebb méretű, immár nem 12°, hanem 24° alakú kiadás-
hoz, a nagy kolozsvári mester pedig ekkor már nem élt, hogy újabb hangjegyeket készítsen a debrecenieknek. Egyébként megemlítjük, hogy az 1703. évi kiadáshoz ugyanazokat a Misztótfalusi által metszett hangjegysorokat használta fel a nyomda, mint az 1699. évihez. (Az 1703. évi kiadás leírását ld. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1959. 187. 1.)

(Jelzete: RMK I. 1701a.)

63.

Bártfa 1639.

*Frölich Dávid. CALENDARIVM | PERPETVVM. | SUPPLENS VICIEM
COMPUTI EC- | CLESIASTICI ATQVE | Oeconomici. | EX QVO NON TAN-
TUM DIES | cujusque Menfis, ratio vetus notandi Tem- | pora per Cifio Janum,
Item per Kalendas, No- | nas, Idus, nec non per Christi & Sanctorum Festa; |
verum etiam locus, Solis, Ortus & Occafus ejufdem | in fingulos dies, quantitas
Dierum ac Noctium, & | alia confimilia, tam feitu digna, quam in | vita quotidiana
neceffaria, abfq̄ue | laboriofa fupputatione, defumi | poffunt. | AD INCLUTI
REGNI HUNGA- | riae meditullium modernum | directum. | Huic acceffit Pro-
gnofticon breve perpetuum. | Auctore | DAVIDE FRÖLICHIO, | Aftronomo
Caefareopolitano, | apud Gepidas Carpa- | thicos. | BARTPHAE, Typis JACOBI
KLÖSSII. | Anno Ch. 1639.*

4°, A⁴—D⁴ E²= 18 sztl. lev.

A munka Püski János esanádi püspöknek van ajánlva.

(Jelzete: RMK II. 535a.)

64.

Nagyszében [1650.]

Allmanach | Auff das* 1651.* Jahr | nach Christi Geburt. | Gestellet mit son-
derem fleiß | durch | *DAVIDEM FRÖLICHUM* | weiland Aftronomum im
Käysmarcfft. | In diesem Jahr werden wir weder | Sonnen noch Monden finster-
nis ober vn- | fern horizont sehen. | *Zur Hermanftadt,* | Gedruckt durch MAR-
CUM Piftorium.

16°, A⁸ B⁸ C⁴ *8 *8 D⁴ = 40 sztl. lev. Példányunkból az A₂ és az A₇ lev. hiányzik.

A *-gal jelzett részek vörös nyomásúak.

(Jelzete: RMK II. 737a.)

Nagyszeben [1662 táján],

Ein schön andächtiges | Gebeth, | Wider den | Türcken, | vnd seinen Anhang, |
 Wie auch | Wider die schädliche vnd gräßli- | render Seuche der | Pestilentz, | Ach
 HERR die Heyden frevenlich, etc. | Kan auch gefungen werden, Im Thon: | Ach
 GOTT von Himmel sieh darein, etc. | Oder: Wo GOTT der HERR nicht bey uns helt. |
 Ein ander schön Geistlich | Lied, | Wenn wird dann unser Auffbruch | seyn, daß
 wir solln kommu in &c. | In seiner eigenen Melodey. | Herrman-Stadt in Sieben-
 bürgen, | — [A lap alja le van vágva s így az impresszum szövege csonka.]

8°, 4 sztl. lev.

Ez a nyomtatvány két példányban került könyvtárunkba a Todoroszku-hagyatékból (ld. Akantisz Viktor: Dr. Todoroszku Gyula és neje Horváth Aranka Régi Magyar Könyvtára. Bp. 1922. 49. l.). Todoroszkunak a nyomtatványokat őrző borítékra tett feljegyzése szerint ezeket a példányokat valamilyen táblából, bizonyára könyvtáblából áztatták ki, ahol azok össze voltak ragasztva egy magyar és egy német nyelvű, 1662-re szóló kalendárium és egy 1661-ből való erdélyi törvénycikk-kiadvány leveleivel. Így nyomtatványunk megjelenési idejét 1662 tájára tehetjük, amint Komáromi Csipkés György Pestis pestise c., Debrecenben, 1664-ben megjelent prédikációs-kötetének előjáró-beszédében olvashatjuk, 1661-ben és 1662-ben is volt pestisjárvány. Ennek, a bizonyára nagyobb területre is kiterjedő járványnak a hírére adhatták ki ezt az imádságot Nagyszebenben, amely a következő években is aktuális lehetett, hiszen a XVII. század folyamán majdnem minden évben fellépett a pestis vagy valamely más járvány az ország egyes vidékein (vö. Párkányi Dezső: Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században. Székesfehérvár 1913. 156. l.).

(Jelzete: RMK II. 2049b.)

[Lőcse 1672.]

Bayer János. ΣΥΜΠΛΘΕΙΑ Filialis, | Maximè Reverendo in CHRISTO
 Patri, ac speciatim | Domino Socero suo, summopere amando ac venerando, | conte-
 flata per | M. IOHANEM BAYERUM Pastorem | & Inspectorem Warallienfem.

4°, 2 sztl. lev.

Bayer János, szepesváraljai evangélikus pap gyászversezete apósához, Pomarius Sámuelhez, az eperjesi evangélikus kollégium igazgatójához, Pomarius kisfiának, Jeremiásnak halálára. A nyomtatvány betűtípusaiból megállapítható, hogy az a lőcsei Brewer-nyomdában készült (vö. RMK II. 1303, 1308, 1309, 1310). Amint egy másik, ugyannerre az alkalomra kiadott nyomtatványból kitűnik, a kis Pomarius Jeremiás 1672 augusztusában halt meg (ld. RMK II. 1309.). Így nyomtatványunk megjelenési éve kétségtelenül 1672. A lőcsei nyomda tulajdonosa ekkor Brewer Sámuel volt.

(Jelzete: RMK II. 1296/b.)

[Lőcse 1672.]

Q. D. B. V. | Salutatio | Quâ | Hospes Exoptatiffimus | VIR | PRAECEL-
 LENS, | AMPLISSIMUS & PRAECLARISSIMUS | D. M. JOHANNES |
 SCHWARTZ | Witt. Saxo. | S. S. THEOLOGIAE CANDIDA- | TUS,

MERITISSIMUS HACTENUS REGIAE | Lib.q; Bartfae Rector, fidiffimus, jam
verò Reg. | LIBeraeq; Civitatis LEUTSCHOVIENSIS defi- | gnatus, atq;
legitimo eorum quorum interest | Iuffragio, vocatus, Gymnafii Moderator, | in
introductione ea, quâ decet obfer- | vantia exceptus fuit | Anno: | DeVs eX
aLtIs, efto nobIsCVM! | *Ipfis Idibus Julij* | A | Praeceptoribus Gymnafii & |
quibusdam Difcipulis.

4°, 4 sztl. lev.

A löcsei gimnázium tanárainak és tanulóinak üdvözlőverseit tartalmazó nyomtatvány megjelenési helyét a legtermészetesebb dolog Löcsén keresni. A különféle betűtípusok és az egész nyomdai kiállítás ezt teljes mértékben igazolják, s így megállapíthatjuk, hogy az üdvözlőirat Brewer Sámuel löcsei nyomdájának a terméke. (vö. RMK II. 1276, 1279, 1302.). Megjelenésének éve a címlapon levő kronogramm szerint 1672.

(Jelzete: RMK II. 1308a.)

68.

[Nagyszombat, 1688 táján.]

Kecskeméty Gellért. FRATER GERARDUS KECSKEMETY, | ORDINIS
MINORUM S. P. N. FRANCISCI RE[F]ORMATORUM, | ALMAE PROVIN-
CIAE HUNGARIAE SANCTISSIMI SALVATORIS | MINISTER PROVIN-
CIALIS, ET SERVUS, &c. | Dilect(ifsimo) Religionis noftrae Amic(o) Patrono
& Benefactori (munificentifsimo,) | (Generoso Dño Stephano Barlok, Inclyti
Comitatús Zempliniensis Iurato Notario &c.) | *BENEDICTIONIS ET PACIS
INCREMENTVM.* | [M]*Agnifica univerfi Seraphici Inffituti, in funibus, &
cilicio haereditas. . . Dans in Conventu (nostro Cafso. S. Antonij Paduani) Die
Men- | fis (22. Martij) Anno falutis (1689.) | [Százaz pecsét.] [Jobboldalt, alul,
tintával beírva:] (Idem qui supra) | (mppria)

Függőleges állású egyleveles nyomtatvány. Példányunk nagysága 48,5×36 cm, a nyomtatás tükörmérete 44,3×30 cm. A díszes kereten belül a lap felső harmadát 13,7×21,8 cm nagyságú rézmetszet díszíti, amely Krisztus előtt hódoló híveket ábrázol. A kép alatt a következő bibliai idézet olvasható: *Funes ceciderunt mihi in praeclaris, etenim haereditas mea praeclara est mihi.* pf: 15. A metszet Pataky Dénes megállapítása szerint ismeretlen metsző munkája (A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 25. l.). A nyomtatott szöveg 31 sort tesz ki. A példányunkba tintával beírt szövegrészeket kerek zárójelben közöltük.

A ferences rend harmadrendjébe való felvételt deklaráló okmányok számára készült úrlapot Kecskeméty Gellért, a ferences rend magyarországi salvatoriánus provinciájának tartományfőnöke készítette. A nyomda megjelölése nélkül kiadott nyomtatvány — amint betűtípusai és díszes iniciáléja alapján megállapítható — a nagyszombati egyetemi nyomdának a terméke és kiállítása évből következtetve 1688 táján jelent meg (vö. RMK II. 2452, 1807, 1510. és 1976).

Példányunk egy, a maga korában nevezetes ember számára van kiállítva. Barlok, vagy másként Barlogh Istvánt 1685-ben választották meg Zemplén vármegye jegyzőjéül, 1696-ban tagja volt az I. József király mennyegzőjére küldött üdvözlő követségnek, és részt vett az 1715. évi országgyűlésen is, ahol többféle választmányban is működött (ld. Nagy Iván: Magyarország családai. I. köt. 201. l.).

* (7 sor magasságú iniciále.)

(Jelzete: RMK II. 1649/a.)

[Debrecen] [1693.]

(S⁴)*Iquidem per varios Comitatus Sacratissimae Caesareae Regiaeque
Majestatis | Militia, ac Privatae Personae ratione vecturae, aliarumque rerum
plurimos perpetraverint excel- | fus, . . . Datum Varadini, | die [tintával béirva: 18.]
Septembris. Anno Domini 1693. | *Sacratiffimae Caesar. Regiaeq; Majestatis* |
Constitutus Bellicus Commissarius.

Vízszintes állású egyleveles nyomtatvány: 26 sor. Tükörmérete: 20,5×28,8 cm.,
példányunk nagysága: 30×37 cm.

Nyílt levél a katonaság garázdálkodásainak, különösképpen pedig a hadiszállítások
körüli elkövetett súlyos visszaéléseknek a megszüntetése tárgyában. Példányunk a cs. és
kir. hadbiztos aláírásával („Jacobus Wenzl de Sternbach mp.”) és nemesi címerét ábrázoló
vörös viaszpecsétjével van ellátva.

Nyomtatványunkon a megjelenés adatai nincsenek feltüntetve, csupán a kiadás éve iránt
nem lehet kétségünk, amely nyilván azonos a rendelet kibocsátásának az évével. A megjele-
nés helye azonban nem egyezik a rendelet kibocsátásának a helyével, vagyis nem Nagyvárad,
mint ahogy ezt a Todorcszku-könyvtár katalógusában olvassuk, ahol példányunk meg van
említve (Akantisz Viktor i. m. 45. l.). Nagyváradon ekkor ugyanis már rég nincsen nyomda.
Miután a török 1660-ban elfoglalta a várost, Szenczi Kertész Ábrahám Kolozsvárra, majd onnan
Nagyszebenbe vitette nyomdáját, s ezután több mint nyolcvan évnek kellett eltelnie, míg ismét
megindult a városban a könyvnyomtatás. Az 1692-ben Nagyváradot visszafoglaló hadsereg
parancsnoksága így másutt volt kénytelen kinyomtatni a rendeletet. Választása a legközelebb
eső debreceni nyomdára esett, amely akkor Kassai Pál vezetése alatt állott. Megállá-
pítottuk ugyanis, hogy a nyomtatványunkon levő S-iniciále a debreceni nyomda készletéből,
mégpedig a Hoffhalter Rudolf által beszerzett sorozatból való (ld. ugyanezt az RMK I. 486. sz.
mű A₁₀ lapján; vö. Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp.
1961. 93. l., 142. l., 3. sz. iniciálesorozat és XLIV. tábla 2—5. kép), a három betűtípus
pedig (két antikva-típus és egy kurzíva) megtalálható a korabeli debreceni kiadványokban
(vö. RMK II. 1658., 1729., 1824.).

* Négy sor magasságú iniciále.

(Jelzete: RMK II. 1764a.)

Nagyszombat [1694.]

* CALENDARIUM | TYRNAVIENSE, *| AD | ANNUM CRISTI [!],
* M. DC. XCV. | Tertium poft Biffextilem, *| AD | * MERIDIANUM TYRNA-
VIENSEM, *| Ad Elevationem Poli 48. Graduum. | * IN USUM HUNGARIAE, *|
ET | * VICINARUM PROVINCIA- | RUM SUPPUTATUM. *| Ex Calculis |
PERITISSIMI ET CELEBERRIMI | ASTRONOMI | * ANDREAE ARGOLI, *|
Operá & Studio | Aftrophili cujusdam, è Societate * JESU, * in Archi- | Epifco-
pali Univerfitate Tyrnavienfi in Hungaria. | *Cum Privilegio Caesareo.* | TYRNA-
VIAE, Typis Academicis.

4°, [1], A⁴—C⁴ D² E⁴—L⁴ = 43 sztl. lev.

A szerző I. Lipót császárnak, Eleonóra császárnénak és fiuknak, I. Józsefnek ajánlja
munkóját.

Megjegyzendő, hogy Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára II. kötetében az 1803. tétel
első pillantásra azt a benyomást kelti, mintha az 1695. évre szóló nagyszombati kalendárium
leírását adná, a leírásból azonban látszik, hogy az az 1694-re készült naptárról szól és csupán
tévedésből soroltatott be az 1695. évhez. Ezt az is mutatja, hogy az 1803. tétel alatt említett

két példány valóban 1694-es kalendárium. A Prognosis nélküli régi múzeumi példány ma is megvan gyűjteményünkben (RMK II. 1781a/2. péld. jelzet alatt) s a pannonthalmi példány, amely csak a Prognostis tartalmazza, Récsey katalógusa szerint is 1694-re szól (Ósnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonthalmi könyvtárban. Bp. 1904. 2. rész, 79. lap, 142. tétel).

Példányunk Todoreszku Gyula hagyatékával került könyvtárunkba s annak katalógusában meg is van említve (Akantisz Viktor: i m. 45. l.).

A *-gal jelzett részek vörös nyomásúak.

(Jelzete: RMK II. 1803a.)

71.

Brassó [1695—1702 között].

Ziegler Márton. Den hellstralenden | Philippi Jacobi Tag | wollte | an | Des Hochgebohrnen Graffen und | HERRN | Herrn PHILIP LUDWIGS, | Graffen zu Leiningen Westenburg, Herrn zu Schaumburg und Forbach, | des H. Röm. Reichs *semper*-freyen &c. | Dero Röm. Käyferl. Maj. General feld Wacht-Meisters | und Commendantens auff denen Wallach- und Moldauischen | *Confinien*; | Wie auch Seiner Chur-fürstl. Durchl. zu Pfaltz hochbestalleten | geheimbden Raths, General Lieutenants über Dero Cavallerie, und Gouverneurs Dero Haupt- und Residentz-Stadt | HEIDEBERG &c. &c. | Seines gnädigen Herrn &c, | glücklich angetretenem | höchst erfreulichem | Nahmens-feste, | mit folgenden *Helicon*ischen Mayen | glückwünschend besteckten | Sr. Hoch-Gräfl. Excellence | unterthäniger | MARTINUS ZIEGLER, | | des Kronst. *Gymn. Rector.* — [A nyomtatvány végén:] KRONSTADT, In Lucas Seulers *M. D.* Druckerey. druckts Nicolaus Müller.

Függőleges állású egyleveles nyomtatvány. Példányunk nagysága 40×31 cm, a tükörméret 28,8×21,6 cm. A címszöveg után egy szonett következik, amellyel együtt az egész nyomtatvány 42 sorra terjed.

Az üdvözlőirat szerzője, Martin Ziegler, 1694. okt. 21-től 1705. jan. 31-ig volt a brassói gimnázium rektora (ld. Seivert, Johann: Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten... Pressburg 1785. 515. lap), a nyomdász, Müller Miklós pedig 1657-től valószínűleg 1702-ig működött, amikor meg is halt (ld. Gross, Julius: Kronstädter Drucke. Kronstadt 1886. 123. lap, 1218.). Így nyomtatványunk megjelenési ideje 1694 és 1702 közé esnék, de mivel az Fülöp és Jakab napjára készült, amely május 1-én van, az 1694. évet Ziegler októberi hivatalba lépése miatt már nem vehetjük számításba, s így megállapíthatjuk, hogy az üdvözlőirat 1695 és 1702 között jelent meg. (Az üdvözlőt személy életéről ld. Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon, 14. Teil, 329. l.)

(Jelzete: RMK II. 2031a.)

72.

Nagyszombat 1697.

Ferdinánd III., magyar király. [V]*ECTIGAL | REGIUM | REFORMATUM. | [Fametszet: kétfejű sas koronával, karddal és jogarral, előtte különböző hangszereken játszó puttók.] TYRNAVIAE, | Typis Academicis per Joannem Andream | Hörmann Anno. 1697.

2°, A⁶—F⁶ G⁴ H¹ = 41 sztl. lev.

* Diszes iniciále.

(Jelzete: RMK II. 1907a.)

Kolozsvár 1698.

[*Csete István.*] [S]*IGISMUNDUS VIZKELETI, | Ecclesiae Romano-Catholicae Archi-Diaconus, nec-non Ab- | batiae B. VIRGINIS MARIAE de Colos-Monoftra Adminiftrator. | *Lecturis Salutem in Domino!* | DELabente in ruinam saeculo Claudiopolitana Academi- | arum Illuftriflima, immortalibus | Sereniffimi Regis Poloniae STEPHANI, & Celliffimi Principis Tranfylvaniae CHRISTOPHORI BATHOREORUM | beneficiis, centum abhinc annos erecta; . . . fuo è fe- | pulchrali cinere, gloriofior in novam Philofophica | Pallas animata vitâ, Omnes & fingulos . . . invitat. . . *Datum ex Parochia Nostra Claudiopolitana. Die 1. Mensis Novembris, Annô 1698.* | CLAUDIOPOLI, Ex Officina NICOLAI KIS de M. TÓTFALU. Annô 1698.

Egyleveles nyomtatvány. 18 sor. A példány nagysága 20×31 cm, tükörmérete 17,9×29,2 cm.

Meghívó a Báthoryak által alapított kolozsvári jezsuita akadémia 1698. november 17-ére kitűzött újra megnyitására. A meghívó kibocsátója Csete István jezsuita, aki Vízkeleti Zsigmond álnéven működött Erdélyben. Nyomtatványunkat Szinnyi is (Magyar írók élete és munkái, II. köt. 342. has.) és Sommervogel is (Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, II. köt. 1719. has.) megemlíti.

* Két sor magasságú, díszes iniciále.

(Jelzete: RMK II. 1923a.)

Nagyszombat 1698.

Alvarez, Emmanuel. EMMANU- | ELIS | ALVARI, | E | SOCIETATE | JESU, | INSTITUTIONUM | GRAMMATICARUM. | *LIBER TERTIUS.* | *DE* SYLLABARUM | DIMENSIONE, &c. | *TYRNAVIAE* | *Typis Academicis* | *pèr Joannem Andream* | *Hörmann.* Anno 1698.

8°, A⁸—F⁸ = [1], 92, [3] 1. (az utolsó levél üres).

Példányunk Todoroszku Gyula hagyatékából való és röviden meg is van említve a hagyaték katalógusában (i. m. 47. lap). Az 1. és a 2. résszel egybekötve maradt fenn, amelyeknek a bibliográfiai leírását ld. a Magyar Könyvszemle 1930. évi folyamának 143. és 142. lapján.

(Jelzete: RMK II. 1929a. Koll. 3. ad RMK II. 1963a.)

Nagyszombat 1699.

Istvánffy János. Heylsame Andacht, | Der Löblichen | Bruderschaft | Der Hülf- | leistung vor die Armen | Seelen in dem Fegfeuer: | In der Prividzer Pfarr-Kirchen bey dem Heiligen Bartholomaeo Apo- | stel und Martyrer. Im Jahr Christi 1698. | auffgerichtet. | Mit Verwilligung der Obern. | [Krisztus feltámadását ábrázoló fametszet.] | Gedruckt zu Tyrnau in der Academifchen Buch-Dru- | ckerey, durch Johann Andre Hörmann, 1699.

8°, 20 sztl. lev.

(Jelzete: RMK II. 1971a.)

Nagyszombat 1700.

Fidicinis Mihály. ΘΕÁΝΤΡΟΠΟΓΡΑΦΙΑ[!], | *SEU*, | ADMIRANDAE
NATIVITATIS | DOMINI NOSTRI | JESU CHRISTI, | DEI ET MARIAE |
FILIJ, | METRICA ADUMBRATIO. | *DEDICATA* | *Submissiffimá mente* |
VENERABILI | CAPITULO | STRIGONIENSI. | à MICHAELE FIDICINIS
R. L. Regó; C. Vet. | ANNO τσῷ ἐνζ'άρκσῷ [!] | M. D. CC. Die 11. Februarij |
TYRNAVIAE, Typis Academicis, per | *Joannem Andream Hörmann.*

4°, A⁴ B² = 6 sztl. lev.

(Jelzete: RMK II. 2012a.)

Kolozsvár 1701.

Donatus, Aelius. AELII | DONATI | Viri Clariffimi | DE OCTO PARTIBUS |
ORATIONIS Methodus, Quaesti- | unculis puerilibus undique colle- | ctis illu-
strata, | *Per* | LEONHARDUM CULMANNUM | Creylshejmenfem. | *Et nunc*
plurimis Quaestionibus inter- | fertis, ac quarundam Vocum in Ungaricum | *Idioma*
versione aucta; & à plurimis | mendis repurgata. | CLAUDIOPOLI, | Annó 1701.

8°, A⁸—F⁸ = 48 sztl. lev.

Példányunk Todoreszku Gyula könyvtárából való s annak katalógusában meg is van említve (ld. i. m. 49. l.).

(Jelzete: RMK II. 2062a.)

[Lőcse 1701.]

(W^{5*}) *N. Richter und Rath* der Königlichen Freyen Stadt Leutschau: | fügen
hiermit Männiglichen, sonderlich aber denen Handwerck=Leuten derer Ehrbaren Zunfft
und Zechen bey dieser | Stadt zu wissen: Demnach die Löbliche Bruderschafft der
Kauff= und Handels=Leuthe allhier, nebst ihren Kayserlich allergnäd= | digst confirmirten
Privilegio und Articulu, auch ein Kayserlich Protectional erhalten, und dasselbe uns-
gebührender massen überrei= | chet zu publiciren, instendig bittende, Sie dabey zu schützen
und zu manuteniren. . . [Következik a rendelet tárgyának részletezése, majd a ren-
delet négy pontja.] Geben *LEUTSCHAU* den 12. Monathstag Octobris. Anno
1701. | [Középen, a pecsét helyét jelölő, egy kör közepébe nyomtatott két betű:]
L. S. [Locus sigilli.] *N. Richter und Rath* | oberwehnter Stadt | *LEUT-*
SCHAU.

Vízszintes állású egyleveles nyomtatvány: 37 sor. A példány nagysága: 35,5 × 46,7 cm.,
tükörméret: 24,6 × 33,3 cm.

Lőcse városának rendelete a kereskedő céh érdekeinek védelme tárgyában. A rendelet nyomda megjelölése nélkül jelent meg. A nyomtatás helye kétségtelenül Lőcse, amit a különböző betűtípusoknak és az iniciálénak a korabeli lőcsei nyomtatványok típusaival való egybevetése teljes mértékben igazol (vö. RMK II. 2249, 2161, 2168.). A lőcsei nyomda tulajdonosa 1701-ben Brewer Sámuel özvegye volt.

Példányunk Todoroszku Gyula hagyatékából származik s annak katalógusában meg is van említve (Akantisz Viktor: i. m. 49. l.).

* Öt sor magasságú iniciále.
(Jelzete: RMK II. 2074a.)

79.

Nagyszombat 1703.

Soarez, Cipriano. CYPRIANI | SOARIJ SOCIETATIS | JESU, DE ARTE | RHETORICA | LIBRI TRES, | Ex ARISTOTELE, CICERONE, | & QUINTILIANO | *Praecipuè deprompti.* | QUIBUS ACCESSERE | LUDOVICI CARBONIS | TABULAE; SEU TOTIUS ARTIS | RHETORICAE ABSOLUTISSIMUM | COMPENDIUM, CUM GEMINO | Indice. | *Cum gratia & Privilegio Sacrae Caef. Majestatis | Et facultate Superiorum.* | [A jezsuita rend monogrammja (IHS), NOMEN DOMINI LAVDABILE körirattal.] TYRNAVIAE, Typis Academicis, per Joan- | nem Andream Hörmann, 1703.

8°, 208, [20] l.

Ennek a XVI. századi retorikai tankönyvnek mintegy húsz magyarországi kiadásáról tudunk. Először 1670-ben adták ki, Nagyszombatban (RMK II. 1245.), utoljára pedig 1798-ban, Budán. A fent leírt kiadás eddig nem volt ismeretes. (A világszerte megjelent különböző kiadásokról ld. Sommervogel, Carlos: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bruxelles — Paris 1890—1909. VII. köt., 1331—1337. hasáb.)

(Jelzete: RMK II. 2183a.)

80.

Nagyszombat 1708.

Dobronai Ferenc. PRINCIPIA | DIALECTICA | Difputationibus Philo-
phicis re- | ctè faciendis opportuna. | Quae Sub Aufpicijs | *Adm. Rev. Domini Domini:* | MARTINI | JURIKOVICS | Ecclesiae Lopafovienfis Plebani | Zelan-
tiffimi &c. Domini Patroni | sui gratiosiffimi. | In Alma Archi Ep. Univ. Tyrna-
viēfi. | *Publicè* | Difputaturus thesibus ex univerfa | Philosophia pofitis adjunxit |
R. D. FRANCISCUS | DOBRONAI. | Nob. Ung. Detvenfis Sem. B. M. V. |
Szelep. Alum. AA. LL. & Phil. Baccal. | nec non pro fupr. ejus laurea candidatus. |
Praefide | R. P. WOLFF. BOSSÁNI. | è Soc. JESU, AA. LL. & Phil. Doct. |
ejusdemq; Professore Ordinario, nec non | Facult. Philosophicae p. t. Seniore. |
Tyrnaviae Typis Academicis, 1708.

12°, [8], 148, [4] l.

Két példányunk van belőle, amelyek közül az egyiket Todoroszku Gyula hagyatékából kaptuk. Ez Akantisz Viktor idézett katalógusának 53. lapján meg is van említve.

(Jelzete: RMK II. 2339a.)

(*Scharffenbach György.*) SISTE LECTOR! | Aurum fume pro lepia, adamantem pro calamo, | aeternatura pro coloffis marmora, | *hujus fi diei* pro dignitate memoriam transcribere moliris | aeternitati! | FELICES inquam NONAS | *quibus* | HERRMANOPOLIN fuam | *bellô* hactenus vexatam, | *peste* attritam, | & mille calamitatum myriadibus vel ad incitas redactam, | aspirante Favoniô secundiori | *Laetitia* moventem lacertos; | cùm | NOBILISSIMUS, SPECTABILIS, GENE- | ROSUS, AMPLISSIMUS, ac DOCTISSIMUS DOMINUS, | DN. ANDREAS | $\Theta\epsilon\upsilon\tau\varsigma\epsilon\chi$, | *quem* | industria rara *Medicinae Doctorem* reddiderat feliciffimum, | virtus & pietas *Consulem Provinciale* meritiffimum, | universum virtutum choragium *Columen Patriae* desideratiffimum; | *Auspiciis Majestatis Caesareo-Regiae* | eâ ipsâ tempeftate, quâ | *Iosephô CeDente, fratreM noVa Vota Coronant*, | tertio Nonarum Septembris, | *Judicis* officiô dignus antequam potitus | Non *Fortuna* sed *Meritis*, | confirmaretur. | *Sacrae Caesareo-Regiae Majestatis Confiliarius Transilvanicus*, | *Nationis Saxonicae Comes*, | *Cibinienfiumque JUDEX REGIUS eminentiffimus*; | TRANSILVANUS vidit SAXO. | CIBINII. | *Excudebat*, MICHAEL HELTZDÖRFFER, *Annô* 1711.

2°, 2 sztl. lev.

A nyomtatvány egy latin és utána egy német nyelvű üdvözlőverset tartalmaz. A második vers végén találjuk a szerző nevét „GEORGIUS de SCHARFFENBACH” alakban.

(Jelzete: RMK II. 2434a.)

[*Spinola, Christophorus de Rojas y*]: ILLVSTRISSIMI, | SPECTABILES, MAGNIFICI, | GENEROSI, PRUDENTES | Ac | CIRCUMSPECTI | DOMINI DD. | REGNI HUNGARIAE, | AUGUSTANAE & HELVETICAE | CONFESSI- ONIS | STATUS | ET | ORDINES | [Q]* Uod inter tantos Praelatos, omnium minimus DD. | VV. hifce accedat... — [A nyomtatvány végén:] Illuft:^{rum} Spect:^{rum} ... DD.^{um} VV:^{rum} | Sopronij [tintával beírva: 8-üöl Novembris [tintával kijavítva Decembris-re]] 1681. | *Ad quaevis obsequia* | Paratiffimus. | [Tintával aláírva: Christophorus Eppus Tinienfis.]

2°, 2 sztl. lev.

A tinnini c. róm. kat. püspöknek a magyar országgyűlés székhelyéről, Sopronból kelt felhívása az ágostai és helvét hitvallású karokhoz és rendekhez, amelyben bejelenti, hogy az egyházi unió érdekében értekezletet készít elő s erre őket meghívja. A nyomtatványunk aláírásában csupán keresztnévén szereplő püspök nem más, mint a katolikusok és protestánsok egyesülésének eszméjéért küzdő és ezért a maga korában nevezetes spanyol származású Christophorus de Rojas y Spinola, aki jog szerint a magyar országgyűlés tagja volt (vö. Lexikon für Theologie und Kirche. Hrsrg. v. M. Buchberger. Freiburg i. B. 1930—1938. 9. Bd., 725. hasáb).

A hely és nyomda megjelölése nélkül megjelent kiadvány betűtípusaiból megállapítható, hogy az a bécsi Cosmerovius-nyomdában készült (vö. a következő nyomtatványokkal: Missae in festis propriis ss. patronorum Regni Hungariae, Wien 1674, Matthäus Cosmerovius, továbbá RMK III. 2735 és RMK III. 1794, amely utóbbiban ld. a 189. lapon levő iniciálét). A nyomda ebben az időben Johann Christoph Cosmerovius vezetése alatt állott.

* 10 sor magasságú, levéldíszes iniciále.

(Jelzete: RMK III. 3097a.)

*Nachträge zu den Bänden I—III. der „Régi Magyar Könyvtár“
(Alte Ungarische Bibliothek) von Károly Szabó*

Bibliographisch bisher unbeschriebene alte ungarische Drucke in der Széchényi-Nationalbibliothek

(Vierte Folge)

J. FAZAKAS

Die im Jahrbuch von 1959 begonnenen und seitdem laufend erschienenen Nachträge setzen wir mit der Beschreibung 23 alter ungarischer Drucke fort. Zuerst stellen wir zwei ungarisch gedruckte Kalender aus der Zeit der Rákóczi-Freiheitskriege dar. Die im ganzen Land bekannten und geliebten Leutschauer Kalender konnten wegen der Kriegshandlungen nicht in die westlichen und nordwestlichen Teile des Landes gelangen. Diesen Umstand nutzte der Komáromer Drucker István Töltési aus und besorgte selbst „Leutschauer Kalender“, indem er in Komárom auf die Jahre 1704 und 1705 mit falschem Leutschauer Impressum versehene Kalender herausgab. Inzwischen erhielt auch er das königliche Patent, und seine Kalender erschienen vom nächsten Jahr an bereits unter seinem eigenen Namen und mit Komáromer Impressum. Für die elenden Verhältnisse des XVII. Jahrhunderts ist ein in Nagyszében um das Jahr 1662 erschienenenes deutschsprachiges Heftchen sehr bezeichnend, das mit der türkischen Besetzung und mit der Pestepidemie, die in verschiedenen Teilen des Landes auftrat, im Zusammenhang steht. Nach der Vertreibung der Türken bedeuteten die Plünderungen der aus kaiserlichen Söldnern zusammengestellten Armeen einen neuen schweren Schlag für die Bevölkerung. Ein Zeugnis für solche Gewalttätigkeiten ist ein 1693 in Debrecen herausgegebenes Patent, das von einer Militärbehörde in lateinischer Sprache ausgestellt wurde. Vom wirtschaftsgeschichtlichen Gesichtspunkt ist ein Erlass der Stadt Leutschau aus dem Jahre 1701 bedeutend, welcher die Interessen der Handelszunft in seinen Schutz nimmt.

Egy korai itáliai ars dictaminis az Országos Széchényi Könyvtár kódexében

DURZSA SÁNDOR

I. Az Országos Széchényi Könyvtár Clmae. 10. jelzetű kódexe két fogalmazástani traktátust tartalmaz. A kódexet a Könyvtár latin nyelvű kéziratának nyomtatott katalógusában *Bartoniék* Emma írta le.¹ E leírás szerint a XII. századból származó 42 levélnyi terjedelmű hártakódexet szinte teljes terjedelmében egy *Baldwinus* nevű szerző *Liber dictaminum* c. műve tölti ki, csupán a kódex utolsó lapjain, a 41. levél verzóján és a 42. levélen olvashatunk olyan töredéket, ami az említett *Liber dictaminum*-mal nincs semmiféle összefüggésben. A kódex írása karoling minuscula, nagysága 15,4 × 11,2 cm. Kötése nem eredeti, provenienciájáról annyit tudunk, hogy *Jankovich* Miklós gyűjteményéből származik. Mivel az 1830-as évszámot viselő *Jankovich*-féle tulajdonbélyegző szerepel benne, arra következtethetünk, hogy 1836-ban került a Széchényi Könyvtár állományába. *Bartoniék* munkája révén a Széchényi Könyvtár latin nyelvű kódexei csak 1940-től váltak a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé, ezért *Baldwinus* művét eddig egy grazi kézírata alapján ismeri az irodalomtörténet. A budapesti kódex azonban nem csupán *Baldwinus* művét tartalmazza, amint azt *Bartoniék* tudni vélte. A 11. levél rectóján ugyanis véget ér *Baldwinus* munkája e szavakkal: „Finem opusculo facio, artem contentus signasse, non que ex arte sunt exempla.” Ugyanitt folyamatosan egy második mű kezdődik a következő verssorokkal: „Consimile res omnis amat nec competit unquam./ Si quis dissimiles res simul esse velit.” A 11. levél verzójának 19. sora e mű szerzőjének a nevét is elárulja: „Bernardus siquidem tantummodo verba notavit, / Cuncta velut docuit spiritus almus eum.” E második mű szövege a kódex 41. levelének rectóján ér véget a következő szavakkal: „...pre omnibus memorie sunt commendande.” Ugyanitt és a 42. levél rectóján „Si quis has triginta missas...” kezdetű, XII—XIII. század fordulójáról származó sorok olvashatók. A kódexet a 42. levél verzóján két, a pápai udvar ellen írt epigramma és az állatöv ábrázolása zárja. Az első epigramma így hangzik: „Papa iubet quecumque libet sed pauca tenentur,/Leges namque suas opprimit ipse prior./Sacra Dei que credit ei Deus ad moderandum,/Vendi defendit, quod tamen ipse facit.” A második epigramma a főnévragozás eseteit (accusativus és dativus) használja fel virágnyelvként a kúria kapzsiságának és romlottságának ostorozására. Ezt a szöveget *Lehmann* egy sokkal későbbi kéziratból ismeri, az általa bemutatott epigramma a mienkénél valamivel terjedelmesebb.²

Irodalomtörténeti érdekességgént érdemes megemlíteni, hogy kódexünk,

melyről késői leírása miatt a nemzetközi kutatás eddig nem vett tudomást, százegynéhány éve közelállt ahhoz, hogy tartalma a tudományos nyilvánosság elé kerüljön. W. Wattenbach az *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 1855. évfolyamában *Iter Austriacum* címmel tette közzé irodalmi tanulmányútjának eredményeit.³ E művében, mely elsősorban a német történelem középkori forrásait ismertette, több ars dictaminis-t is leírt, sőt egy nagyobb áttekintő tanulmányt kapcsolt hozzá az ars dictaminis kialakulásáról. Wattenbach — mint itt maga elmondja — irodalmi utazása során Budapestre is eljutott. Járt a Múzeum könyvtárában, de megfelelő katalógus hiányában nem tudott az állományról kielégítő áttekintést szerezni. Mindenesetre Wattenbach számára kódexünk nem lett volna érdektelen, mert éppen ilyen ars dictaminis-eket is kutatott tanulmányútja során. Érdekes véletlen, hogy éppen Wattenbach volt az, aki Bernardus ars dictaminis-ének egyik kéziratát 1869-ben az elsők közt bemutatta.

II. Fogalmazástanító traktátusunk tudományos feldolgozása tekintélyes múltira néz vissza. Egy Stavelot-ból származó brüsszeli kézirat alapján 1852-ben Reiffenberg ismertette először Bernardus ars-át.⁴ A meglehetősen rövid ismertetés a mű szövegéből mutatott be néhány mintát, de meg sem kísérelte tartalmi elemzését vagy más hasonló művekkel való összevetését. Minden részletes meggondolás és bizonyítás nélkül, néhány név előfordulásából arra a következtetésre jutott, hogy a mű szerzője *Clairveaux-i Szent Bernát*.

Ugyanezen — a brüsszeli királyi könyvtár 2070. számú kötetében található — kézirat alapján ismertette Bernardus ars dictaminis-ét Wattenbach 1869-ben.⁵ Ő azt állapította meg róla, hogy a benne előforduló helynevek itáliai eredetre utalnak. A francia személynevek viszont azt bizonyítják, hogy a traktátus Franciaországba került át. Wattenbach tanulmányában kizárja azt a lehetőséget, hogy a szerző Bernard de Meung-nel lenne azonos. A magdunumi kanonok híres és igen elterjedt fogalmazástanító munkája, a *Flores dictaminum* a brüsszeli ars szövegétől teljesen eltérő, s a bennük előforduló nevek is különböznek. A Reiffenberg által korábban részletekben közölt verses ajánlásról, illetve annak „*Commendatio additionis*” rubrika alatt olvasható részéről Wattenbach felteszi, hogy nem a mű eredeti szerzőjétől származik. Már Wattenbach felfigyelt arra, hogy a kérdéses ars szerzője kedveli a verseket, mert néhány üdvözlést, levélkezdést verses formában ír meg. E megállapítása előreveti annak a tévedésnek az árnyékát, mely e mű szerzőjét Bernardus Silvestrisszel azonosította, aki ugyancsak verssel kevert prózában írta meg híres filozófiai művét, a *De mundi universitaté*-t.

A brüsszeli kézirat után 1883-ban Hauréau ismertette traktátusunk egy újabb variánsát a bécsi császári könyvtár 246. számú kódexéből.⁶ Szerzőjét egyértelműen Bernardus Silvestrisszel azonosította.

Reiffenberg, Wattenbach és Hauréau első ismertetései szolgáltatták az alapot ahhoz, hogy a mű elfoglalja helyét az irodalomban. Az általuk vizsgált két változatot Langlois egy harmadikkal, mégpedig egy bruges-i kézirattal egészítette ki, amit Laude katalógusa alapján vont feldolgozási körébe.⁷ Valójában azonban csak a brüsszeli és bécsi kézirat szövegét tette tüzetesebb vizsgálat tárgyává. Ezek elemzése során az itáliai helynevekkel nem tudott mit kezdeni, de az elméleti rész interpretálására sem vállalkozott. A két szövegben előforduló személyes helynevek különbözőségét úgy indokolta, hogy ez a másolók munkájának eredménye. Feltételezte, hogy a brüsszeli példányt egy német klerikus másolta

Rainald de Cologne érsek számára, akinek neve a szövegben többször is előfordul. *Langlois* figyelmét azonban elkerülte, hogy a bécsi ars szövege és teljes szerkezeti felépítése a másik két szövegtől lényegesen különbözik. A bécsi változatról csak annyit állapított meg, hogy 1153 után keletkezett, a brüsszeli pedig ennél korábbi-nak tartotta. A mű keletkezésének eredeti időpontját — helyesen — a XII. század közepében jelölte meg. *Wattenbach* megállapításából kiindulva, aki szerint a kérdéses mű nagyon hasonlít *Bernard de Meung* levélfogalmazástani munkájához, *Langlois* összeállította a *Bernardus* név alatt ismert valamennyi ars dictaminis kéziratának jegyzékét. A nagyszámú (18) kézirat felsorakoztatása sajnos nem jelenti egyúttal azt, hogy ezek mélyreható elemzését is elvégezte. Néhány egykorú nyilatkozat alapján, melyek arra vonatkoznak, hogy *Bernardus Silvestris* Tours-ban az ars dictaminis-t tanította, *Langlois* elfogadta *Hauréau* feltételezését, és a mű szerzőjét egyértelműen *Bernardus Silvestris*-ben jelölte meg. *Langlois* szerint *Bernardus Silvestris* ezen munkája az eredeti brüsszeli, bécsi és bruges-i fogalmazáson kívül egy másik változatban is elterjedt, s ennek a második változatnak összeállítója *Bernard de Meung* volt.

Langlois tanulmányában megkísérelte a *Bernardus Silvestris* személyét körülvevő sok tisztázatlan kérdés megoldását, többek közt *Bernard de Chartres* személyétől való elválasztását. Egyik főérve amellet, hogy *Bernardus Silvestris* ars dictaminis-t írt, az Erfurti Egyetemi Könyvtár 0.16 számú kézírata. Ebben ugyanis egy dictamen metricum található, melynek rubrikája szerint *Bernardus Silvestris* a szerzője. Mint utóbb kiderült, ez a rubrika későbbi, nem egykorú bejegyzés és feltehetően tévedés is. *Langlois* számára a kép ily módon teljessé vált: több korabeli vagy megközelítőleg egykorú nyilatkozat szól arról, hogy *Bernardus Silvestris* Tours-ban a retorika neves tanítója volt, fennmaradt egy verstani műve, s az *Aeneis* első 6 könyvéhez írt kommentárján és híres filozófiai művén, a *De mundi universitate*-n kívül szerzője annak az ars dictaminisnek is, ami a bécsi, brüsszeli és bruges-i kéziratokban maradt ránk. *Langlois* ez utóbbi mű szövegének alapos elemzése nélkül, a bevezető verses ajánlás és néhány versben írt salutatio, exordium alapján azt is megállapította róla, hogy a vers és próza keveréke ugyanúgy, mint *De mundi universitate* c. filozófiai műve, melyet szintén versben és prózában írt. Hasonló felületességgel állapította meg egyébként azt is, hogy *Bernardus* stílusa gondosan ritmizált filozófiai művében semmiben sem különbözik a bécsi ars stílusától, mely azonkívül a kurzus elméletét is kifejti. Nagyon különösnek tűnik, hogy a kurzus kutatói ezt a megállapítását nem revideálták, pedig ha igaz volna, akkor *Bernardus Silvestris* lenne az első, aki a XII. század közepén a kurzus elméletét megfogalmazta.

Langlois megalapozatlan tételei nyomán *Bernardus Silvestris*ről ma is azt tartja az irodalomtörténet, hogy egy híres és igen elterjedt *Summa dictaminis* szerzője volt, s e munkáját vers és próza keverékében írta meg. *Bresslau*, *Giry* művein keresztül terjedt el ez a nézet, és annak ellenére, hogy a kutatás közben alapjaiban megingatta, mégis makacsul tovább tartotta magát.⁸

Bernardus ars dictaminis-ének időben következő irodalmi felbukkanása *Loserth* egy tanulmányában olvasható, aki a Grazi Egyetemi Könyvtár egy kódexének formuláriumai közt ismertette.⁹ *Loserth* könyvészeti jellegű leírásából az derült ki, hogy a grazi kódexben *Bernardus*nak egy prózai és egy metrikai dictamen-e található. Ez a grazi kézirat számunkra azért érdekes, mert ebben is együtt szerepel *Baldwinus* és *Bernardus* fogalmazástani munkája, ugyanúgy mint a

budapesti kódexben. *Loserth* egyébként leírásában feltehetőnek tartja, hogy *Bernardus* műve azonos azzal, amit *Wattenbach* az *Anzeiger*-ben korábban ismer-tetett. Az előbbieken tárgyalt egyéb feldolgozásokat tehát *Loserth* nem ismerte.

Bernardus ars-ának kutatásában a következő eredményes állomást *Kalbfuss* felfedezése jelentette, aki egy mantuai kódexből 1911-ben ismertette a mű egy eddig ismeretlen variánsát.¹⁰ A korábbi feldolgozásokról, így *Langlois* tanulmá-nyáról viszont ő sem tudott. *Kalbfuss* az *Introductiones prosaici dictaminis a Ber-nardino utiliter compositae* c. traktátus keletkezését a szövegben előforduló személy-és helynevek elemzése nyomán Itáliába, 1147—1152 közé tette, közelebbről a levélmintákban előforduló helynevek alapján Arezzo környékére. A szerző — *Kalbfuss* megállapításai szerint — elsősorban a névtelen *Rationes dictandi* c. műből merített. *Bernardinus* szerinte egyházi ember, aki Bolognában tanulta az ars dictaminist. Ebben a mantuai variánsban az elméleti részhez levél- és oklevél-mintagyűjtemény csatlakozik, ami viszont a többi kéziratból kivétel nélkül hiányzik. *Kalbfuss* tanulmányából megtudjuk azt is, hogy ars-unkhoz egy kiter-jedt exordiumgyűjtemény kapcsolódik, de foglalkozik a privilégiumokkal, sőt „De diversis modis dictaminum” rubrika alatt egy sor retorikai alakzatot is rö-viden bemutat. *Kalbfuss* tanulmányának nagy érdeme, hogy a művet egyértel-műen abba a földrajzi környezetbe helyezte, amelyben valóban keletkezett: Itáliába. Nála már nem merült fel az az elgondolás, hogy a szerző esetleg *Bernar-dus Silvestrisszel* lenne azonos. Sajnos azonban elkövette azt a mulasztást, hogy a mantuai szöveget egyéb szövegemlékekkel nem vetette össze.

Bernardus művének ilyen irodalomtörténeti feldolgozásai után írta meg Ch. H. *Haskins* kitűnő tanulmányát, melynek már a címe is mutatja, hogy végleg elvetette *Bernardus Silvestris* szerzőségének gondolatát.¹¹ Az eddig ismert bécsi, brüsszeli, bruges-i és mantuai kéziratokon kívül *Haskins* még további öt kézirat-ban azonosította *Bernardus* művét, s így tanulmányát kilenc szövegemlék alapján készítette el. Az általa elemzett szövegek közül a legkésőbbi a bécsi variáns, mely szerkezetében és anyagában az eredeti változattól lényegesen eltér. A benne előforduló történelmi nevek tanúsága szerint keletkezése a XII—XIII. század fordulójára tehető.

Haskins véleménye szerint *Bernardus* műve eredetileg 1144—1145 között keletkezett Itáliában. Később maga a szerző vagy mások többször átdolgozták, s a tanítás alapját képező prózai dictamen elméletét a metrikus és ritmikus dicta-men elméletével, exordiumgyűjteménnyel, az oklevélfogalmazás elméletével és a colores rhetorici némi ismertetésével egészítették ki. Az eredetileg itáliai kör-nyezetben keletkezett ars-ba német és francia nevek kerültek, bizonyítva azt, hogy a mű ezekre a területekre is eljutott, vagy a szerző ezekkel a területekkel is valamiféle kapcsolatban állott.

A szövegemlékek felfedezése azonban nem zárult le *Haskins* tanulmányával. 1953-ban a koppenhágai királyi könyvtár egy *Bernardus*-töredékét *Berulfsen* tette közzé.¹² A töredék a verses ajánlás nélkül csupán az ars bevezető elméleti részét tartalmazza, mely a dictamen általános meghatározásával, fajaival és az appositio elméletével foglalkozik. *Berulfsen* ezt a szövegtöredéket *Kalbfuss* és *Haskins* idézett munkái alapján azonosította.

Bernardus művének szöveghagyományozását most a 11. változattal egé-szítjük ki. Kódexünkben a salutatioók közt előforduló nevek a grazi kézirat személy- és helyneveivel szinte teljesen megegyeznek, s így szövegünk annak az

editionának a másolata, ami *Haskins* datálása szerint 1144—1145 között keletkezett. A budapesti kódex tehát *Bernardus* művének éppen a legrégebbi változatát őrzi. A szorosan vett ars dictaminis-hez, azaz a levélelmélet kifejtéséhez már ebben a legrégebbinek tekinthető változatban is egy nagy terjedelmű exordiumgyűjtemény csatlakozott. A grazi szövegtől csupán annyiban különbözik, hogy metrikai fejezet nem található benne.

Bernardus ars dictaminis-e, amint azt a bemutatott feldolgozások nyilvánvalóvá tették, nemcsak keletkezésének idejét és földrajzi környezetét tekintve maradt ránk különböző variációkban, hanem tartalmában is bizonyos rétegződéseket mutat. Mégpedig a következő alkotóelemekből tevődik össze: 1. dictamen prosaicum, 2. exordiumgyűjtemény, 3. dictamen metricum, 4. dictamen rithmicum, 5. privilegia, 6. exornationes rhetoricae, 7. levél- és oklevélgyűjtemény (ez utóbbi csak egyetlen kéziratban!) Áttekintve ezt a tematikát, első pillantásra szembevetődik, hogy a XII. század közepén találunk egy olyan dictamentanítót, aki nemcsak a levél műfajával, hanem verstani, retorikai és egyéb műfajelméleti kérdésekkel is foglalkozik. Ebben a korban ugyanis inkább az az általános, hogy a szerzők csak ígérnek a dictamen prosaicum-on kívül a dictamen egyéb fajaival való foglalkozást, de valójában a pusztán ígéretnél maradnak.¹³ Jelenlegi ismereteink szerint *Bernardus* az első, aki a dictamen tanítását ilyen széles értelemben tekinti feladatának és e programnak igyekszik is eleget tenni. A kézirati hagyományozás szerint először a dictamen prosaicum készült el, amihez az exordiumgyűjtemény és a dictamen metricum csatlakozott a legkorábban. A későbbi átdolgozásokban a dictamen rithmicum, a privilégiumokkal foglalkozó fejezet és az exornationes rhetoricae megjelenése bővíti a tartalmi kört.

Bernardus ars dictaminis-ével meglehetősen kiterjedt irodalom foglalkozik. Mégsem mondhatjuk azt, hogy a műről alkotott tudományos összkép csak megközelítőleg is teljes. Így nem ismerjük valójában a mű gerincét képező dictamen prosaicum szerkezetét, forrásait, elméleti tanításainak új vonásait. A hivatkozott kutatások éppen csak érintették, de nem dolgozták fel *Barnardus*nak a levélen kívüli egyéb műfajokra vonatkozó tanításait, a művészi próza szabályairól megfogalmazott tételeit. Kevés történt eddig a teljes mű rétegződésének vizsgálata érdekében, s lényegében a szerző személyéhez sem jutottunk közelebb azon kívül, hogy sikerült elválasztani *Bernardus Silvestris* személyétől.

III. A következőkben két kérdést vizsgálok meg közelebről, mégpedig *Bernardus* tanítását a műpróza stílusáról és a levélen kívüli más prózai műfajokról.

Bernardus ars dictaminis-e a prózai dictamen meghatározásában a névtelen *Rationes dictandi* c. munka meghatározását követi.¹⁴ Ami azonban a *Rationes*-ben rövid és szinte kivonatos jellegű, azt *Bernardus* részletezőbben kifejti. Idézzük a *Rationes*-t: „Nam grece proson latine longum dicitur. Illam igitur litteralem editionem congruam esse dicimus, qua verbis grammaticae ordinatis prosaice vel metricae materiam propositam describimus.”¹⁵

Bernardus a *Rationes* szerzőjének ezt a megállapítását a következőképpen fejti tovább: „Illam igitur congruam litteralem editionem prosam vel prosaicum dictamen esse concedimus, que ex verbis sive sententia unius carminis assumi potest, vel ex qua versum unum hexametrum vel pentametrum constitui possibile est.”¹⁶ A továbbiakban *Beda De arte metrica* c. művére utal, melyben — szerinte —

a próza következő meghatározása olvasható: „Dicitur autem prosa longa oratio a lege metri soluta, que infra heroicum non debet quantitate mutilari, ultra vero prolixior valet quantumlibet haberi.” A rendkívül furcsa a dologban azonban az, hogy *Beda Venerabilis* kérdéses művében a hivatkozott megállapítás nem található. Egyáltalában, sem *Beda* retorikai sem grammatikai műveiben nincs olyan rész, amely a próza ilyen meghatározását tartalmazná. Két későbbi ars dictaminisben, mégpedig *Petrus Blesensis* és *Gervais de Melkley* művében találkozunk ugyanezzel a meghatározással, akik kifejezetten hivatkoznak forrásként *Bernardus* munkájára. Közreadóik, E. Heller és E. Faral a *Bedára* való hivatkozás forrását szintén hiába keresték.¹⁷ A kérdéses *Beda*-meghatározás egyébként valamely *Beda*-kommentárból is származhat. Az irodalomban történik említés *Beda*-kommentárrol, szövege azonban még kiadatlan, s így a kutatás számára nem hozzáférhető.¹⁸ A prózának az ars dictaminis-ekben elterjedt ilyen meghatározása valójában *Isidorustól* származik, amint ezt a XIII. század első felében működő *Johannes de Garlandia* ki is mondja: „Prosa . . . dicitur . . . a prosum, quod est productum secundum Isidorum, quasi sermo productus.”¹⁹ *Isidorus* meghatározását azonban leegyszerűsítették és félreértették. Ő ugyanis *productus* alatt nem *longust*, hanem *rectust* is ért, ami a latin *provorsus* = *prosus* megfelelője. Idézzük: „. . . quae non est perflexa numero, sed recta, prosa oratio dicitur, in rectum producendo.”²⁰ A félreértett *longus* melléknév szinonimája a *prolixus*, amivel először *Bernardus* ars-ában találkozunk. Nyilván ugyanebből a forrásból származik a körülbelül egykorú névtelen *Aurea Gemma* meghatározása is a prózáról: „Prosa est prolixa oratio absque lege metri composita, dicitur autem prosa apotoy prosom id est a prolixitate verborum.” Az *Aurea Gemma* e meghatározásának forrását még a legújabb kutatás sem tudta felderíteni.²¹ A kérdés a most vázolt összefüggésben leli szerintem magyarázatát.

Bernardus ars-ának fentebb idézett meghatározásában jelenlegi ismereteink szerint minden előzmény nélkül jelenik meg az a követelmény, hogy a próza terjedelmét a hexameter terjedelme szabja meg. Mint láttuk, a forrásként megjelölt *Beda*-mű ilyen megállapítást nem tartalmaz, de a középkor más retorikai, grammatikai forrásaiban sem találjuk nyomát. Ezt a tételt egyébként a kódexünk első felében olvasható *Baldwinus Liber dictaminum*-a is szó szerint átveszi, de átveszi a XII. század második felében *Petrus Blesensis* és a XIII. század elején működő *Gervais de Melkley* is.²² A rendkívül különösnek ható meghatározás interpretálására eddig az irodalomban semmiféle kísérlet sem történt. Annak magyarázatára, hogy az említett stílustanító munkák a prózairótól miért kívánják meg a hexameter-sorok figyelembevételét, a következő megfontolás látszik valószínűnek. Érdekes és eredményes vizsgálatok bizonyították, hogy a könyv terjedelme az antikvitásban meglehetősen kötött volt.²³ A terjedelem mértékét azonban a sor jelentette, mégpedig az a sor, mely a legkorábban és a legáltalánosabban elterjedt versformáé, a hexameteré. A hexameter-sor határozta meg ily módon a pagina szélességét is. A könyv sorát, prózai szöveg esetében is, éppen ebben az összefüggésben nevezték a rómaiak versusnak. A versus terjedelméről — és itt félreérthetetlenül prózai szöveg sorairól van szó — *Cicero* így nyilatkozik: „E quattuor igitur quasi hexametrorum instar versuum . . . constat fere plena comprehensio.” (*Orator* 222.) Ilyen forrásból, ebből az antik hagyományból került bele *Bernardus* ars dictaminis-ébe, s közvetítésével az említett többi ars dictaminis-be is ez a különös meghatározás.

A prózastílus szerkezetére, felépítésére vonatkozó különleges szabályokat már a névtelen *Rationes dictandi* az appositio megjelölés alatt foglalja össze. A műpróza-stílus elnevezése *Bernardus*nál is az appositio, melynek szabályait, műfogásait részletesen kifejti. Az appositio kifejezés már az antik retorikában előfordul.²⁴ A középkorban szórványosan találkozunk vele, de használata a XII. század közepétől általánossá válik. Későbbi, XIII. századi elméletírók az appositíót a ritmikus prózával azonosítják. Az appositio értelmezése a modern irodalomban egynémely félreértésre adott okot, így meghatározásában a rímes próza jellegét is felismerni vélték. Érdemes ezért *Bernardus*-nak az appositíóról szóló tanítását közelebbről szemügyre venni.

Bernardus művének főforrása az említett névtelen *Rationes dictandi*. Ez a traktátus két részben tárgyalja az appositíót, mégpedig a bevezető elméleti részben és a zárófejezetek egyikében, De variatione epistole rubrika alatt. Hasonló töréssel került az appositio elmélete *Bernardus* munkájába, azzal a különbséggel, hogy a *Rationes*-nél sokkal részletesebb kifejtésben. Szerzőnk az első, általános részt azzal a megállapítással kezdi, hogy mindenfajta prózai dictamen szerkesztésében az appositio alkalmazására kell törekedni. Kivételt csak az az eset jelenthet, ha feltétlen szükség kényszerít arra, hogy az appositio alkalmazásától eltekintsünk. Ilyen szükségszerűség például az, ha műveletlen embereknek kell írunk, akik csak „recta constructione” értik meg a nekik szánt szöveget. Meghatározása szerint appositio alatt a szavak olyan elrendezését kell értenünk, mely a szerkesztés szokásos rendjétől eltérő. A helyes elrendezést azonban inkább a fül, a jóhangzás szabja meg, mint bármiféle szabály vagy tanítás. E tétele ellenére mégis néhány alapvető szabály megfogalmazására törekszik. Eszerint akkor helyes az appositio szerkesztése, ha a distinctiókban, tehát az összetett mondat tagjaiban a szavakat megfelelően (congrue) helyezzük el. A distinctióknak — *Victorinus* grammatikusra hivatkozva — három fajtáját különbözteti meg, ezek a suspensiva, constans, finitiva.²⁵ *Victorinus*ust egyébként pontatlanul idézi, ami arról árulkodik, hogy valamilyen közvetítéssel merített belőle. Elgondolkoztató azonban, hogy szerzőnknel a distinctio fogalmának bevezetése semmiféle további következménnyel nem jár. Az ars dictaminis-ek azonban ettől az időtől kezdve rendre átveszik ezt a tanítást.

Csak jóval később, a XII.—XIII. század fordulóján találjuk meg a kapcsolatot — mint alább látni fogjuk — a distinctio és a ritmikus klauzulák között.

Mutassuk be ezek után, hogyan állapítja meg szerzőnk az appositio alapvető szabályait.

Mindenekelőtt sorra veszi a beszédrészeket és meghatározza ezek elhelyezését a mondatban. A nomennel kezdve először a vocativusról állapítja meg, hogy vagy a mondat végére vagy a mondat közepére kell elhelyezni, ez utóbbi esetben úgy, hogy kevesebb szó álljon előtte, mint ahány követi a distinctio végétől számítva. A nominativus bármely más eset után elhelyezhető, pl.: „Vere dilectionis affectus tunc evidenter agnoscitur, cum adversitatis vel necessitatis inter amicos oportuna solatia conferuntur.”²⁶ A többi eset elhelyezése megfelel a deklinációs sorrendnek, kivéve a genitívust, melyet valamennyi más eset elé kell szerinte helyezni. Lássuk erre az elrendezésre egy olyan példamondatát, mely a névszó valamennyi esetét tartalmazza: „Vestre distinctionis vel discretionis arbitrio pater karissime votum nostrum devotione pandentes suppliciter exoramus, quatenus ecclesie nostre paterna sollicitudine provideatis etc.”²⁷ Ezt az ajánlott sorrendet akkor is be kell tartani, ha nem fordul elő minden eset a distinctióban. Gyakori szokás szerzőnk szerint az, hogy a jóhangzás érdekében a főnév és jelzője közé egy másik esetben álló főnevet teszünk. Ismeri tehát a hyperbaton alakzatát, éppen csak nem nevezi meg. Érdemes viszont idézni idevágó példáját, mert azt illusztrálja,

hogyan ez a kifejezési forma milyen zsúfoltá és mesterkeltté teheti a stílust: „Quanta circa vos sit nostre integritas devotionis vestre discretio paternitatis agnoscat.”²⁸

Rendkívül érdekes az, amit az appositio keretében az igék elhelyezéséről tanít. Eszerint a személyes igéket lehetőleg a mondatok végére kell elhelyezni, kivéve ha a szótágok elégtensége ezt meg nem gátolja. Ugyanis a három- és többszótagú igék szerinte jobb hangzással fejezik be a mondatot, mint az egy- vagy kétszótagúak. Mi a teendő azonban akkor, ha egy-szótagú vagy kétszótagú ige kerülne a mondat végére? Erre az eshetőségre négyfajta megoldást ajánl, mégpedig a) az igét többszótagúvá alakítjuk át per compositionem vagy b) in infinitivum, c) az igét felcseréljük egy másik, megfelelő szótagszámú és jelentésű igével, d) az ige helyére másik mondatrészt teszünk, ami szótagszáma tekintetében a mondatvégre megfelelő. Például: „Vestram igitur suppliciter paternitatem oro” — ebben a mondatban szerinte a kétszótagú ige mondatvégi helyzetben rosszul hangzik, tehát vagy azt írjuk helyette, hogy „exoro” vagy infinitívussal szerkesztve „orare desidero”, avagy másik igével helyettesítjük: „deprecor vel flagito vel postulo.” Végül szórendi változtatással így ajánlja átalakítani a mondatot: „Vestram igitur suppliciter oro paternitatem vel paternitatem oro suppliciter...”²⁹ Bernardus műve első részében — mely, mint mondtuk — szorosan kapcsolódik a névtelen *Rationes dictandi*-hoz, az appositio tárgyalását az adverbiumok, kötőszavak és a prepozíciók elhelyezésére vonatkozó rövid útbaigazításokkal zárja. Traktátusa második felében ismét visszatér az appositio tárgyalására. „De augmento et venustate dictaminum” rubrika alatt.³⁰ Ebben a gyakorlatias, sok példát és megoldást bemutató részben mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy a prózai dictamen díszét és stílusának emelkedettségét a nomen, verbum, pronomen és adverbium variációiban rejltő lehetőségek alkalmazása adja meg. A nomen esetében a genitívusra való változtatás az első műfogás. Bármely más eset egyes és többesszám-ban egyaránt genitívusra alakítható át, egy másik, az eredeti esetben álló főnevet adva hozzá. Például: „Vestra probitas agnoscat. Vestre probitatis agnoscat discretio. Vestre voluntati obtemperabimus. Vestre voluntatis arbitrio ex integro obediemus. Iussionem vestram. Iussionis vestre decretum vel tenorem nosse desidero. A meo corde. A mei cordis archano vel secreto non excidit.” Genitívusos szerkezet úgy is alkalmazható, hogy nem kell a konstrukciót nominatívusban álló főnévvel kiegészíteni, pl.: „Expressa ratio est patrem revereri. Expresserationis est patrem revereri.” Névmásoknál ugyanezt az eljárást többek közt a következő példakönn mutatja be: „Ille me honoravit. Illius probitas vel prudentia... Ille derogat iustitiae. Illius vel nequitiae vel malitiae...” Első vagy második személyű névmást harmadik személyű szerkezetté lehet ily módon átalakítani: „Ego autem plurima vobis devotione subicior. Mea parvitas vel humilitas vobis plurima devotione subicitor.” Az ígére vonatkozóan ismétli a fentiekben elmondottakat, és példákat ad arra, hogyan lehet a mondatvégi igét másik igével infinitívusos szerkezetté bővíteni. Például: „Tibi autem presentibus litteris mandamus, mandare decrevimus, quatenus occasione remota ad nos venias, vel venire ne differas.”

A határozószók esetében ablatívusos szerkezetté való átalakítást tart kívánatosnak. Így pl. „diligenter, diligenti provisione vel consideratione vel industria. Patenter, patenti providentia vel intuitu. Hodie, heri, hodierno vel hesterno tempore. Multum, multa sollicitudine. Parum, parva degustatione vel tactu. Magis, maiori cura vel virtute. Quater percussit, quaterna percussione deicit.” Mint a továbbiakban szerzőnk megállapítja, a szövegek sokfélesége az appositio sokfajtaját, módját teszi lehetővé, melyekkel mind nem tud foglalkozni. Azokat a variációs lehetőségeket veszi elsősorban figyelembe, amelyek a dicséréshez vagy a korholáshoz (ad laudem vel vituperationem) kapcsolódnak. Mutassuk be néhány példáját, melyek közvetlenül egy XII. századi retorikai kurzus anyagába vezetik a mai olvasót. „Iustitia exequat, morigerat, adornat, umilitas quietat, modificat et tranquillat, castitas mundificat, splendificat et angelicum reddit.” Ebből ilyen változatok adódnak: „Tu es equidem vel ille est siquidem, quem iustitia morigerat, humilitas splendificat, castitas et largitas utique divulgat.” Ugyanez passzív formával, illetve múltidejű participiummal is kifejezhető: „Fuerat enim iustitia adornatus, humilitate modificatus etc.” A participium helyére melléknév is kerülhet: „Est enim genere nobilis, militia strenuus, valetudine fortis, prudentia discretus et grato sermone facetus.” Ehhez hasonlóan szerkeszthető appositio a különböző rangok és méltóságok figyelembevételével is: „Fuit enim genere nobilis, dignitate marchio, episcopatus officio insignitus...” További ajánlott módszere ennek a stílusformának, hogy valamely tulajdonságot olyan igék segítségével írjunk körül, amelyek a kérdéses tulajdonság szerzetére vagy kerülésére vonatkoznak. Így sorolja fel a következő példákat: „Amat, diligit, desiderat, colit, optat, cupit, concupiscit, affectat, deprecatur, requirit, postulat, petit, sequitur, imitatur, comitatur, emulatur, prosequitur, insectatur, custodit, cu-

rat, observat, continet, possidet et similia." E díszítési forma alkalmazásánál minden tulajdonsághoz a megfelelő igét kell kapcsolni, például: „Hic est autem, qui amat iustitiam, qui diligit prudentiam, humilitatem colit, patientiam sequitur et morum honestatem iugiter imitatur." Lehetséges ugyanezen igék participium praesensre való átalakítása is, pl.: „Iustitiam diligens, prudentiam desiderans" stb.

Azért ismertettük részletesebben ezeket a szabályokat, mert egyfelől az irodalomtörténet eddig még nem mutatott be ilyen közvetlen forrásból, azaz fogalmazástanió munkából hasonló stilisztikai törekvéseket, másfelől az ismertett elvek, szabályok világosan beszélnek arról, hogy szerzőnk mit is értett appositio alatt. Sokszor naivnak tűnő előírásai — szinte teljesen mellőzve a stílusdíszítés gazdag retorikai forrásait — voltaképpen az augmentumnak nevezett szerkesztési mód körében mozognak. Mégpedig nem az ókor klasszikus értelmezésében, mely az augmentumon vagy amplificatiónt azt az eljárást értette, hogy a témát hangsúlyozottan, emelkedetten kell előadni, hanem abban a középkori értelmezésben, mely a mondanivalót alapjában véve inkább dagályos stílusfogásokkal igyekezett bővíteni, kifejezésekben, szókapcsolatokban gazdagítani.³¹ Az előbbieken ismertett elméletben azonban nincs semmiféle utalás sem a rímes, sem a ritmikus prózára. Az appositio meghatározásában olvasható „sonora, distincta, quasi currens" jelzőket hol a rímes, hol a ritmikus prózára vonatkoztatták. Igaz ugyan, hogy szövegünkben az „apposite scribendi" példái közt vannak mondatok, melyeknek tagjai rímes végződésűek, de előfordulásuk nem olyan nagy mérvű, hogy a stílus jellegét alapvetően meghatározná. A „sonora, distincta, quasi currens" kifejezések *Bernardus* művében az appositio szabályaival szerkesztett, az augmentum ajánlott lehetőségeivel feldíszített prózát jellemzik. Ám azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy éppen *Bernardus* munkájában a *similiter cadens* és a *similiter desinens* fogalmát és meghatározását a *colores rhetorici* között ismerhette meg a középkor fogalmazást tanuló olvasója. A rímes próza szabályait eddigi ismereteink szerint a dictatorok nem részletezték. *Hugo Bononiensis* az egyetlen, aki a comma, colon és periodos tárgyalása kapcsán a mondatvégi rímek alkalmazásának feltétlen szükségességéről nyilatkozott. A rímes próza szabályait feltehetőleg hiába is fogjuk keresni, mert a rávonatkozó összefoglaló szabályokat a retorikai alakzatok közt találták és tanulták meg.

Mi köze van mármost az appositionnak a ritmikus prózához? A *Bernardus*-mű szövegében semmiféle szabályt sem találunk a mondatok kezdetének vagy végének ritmizálására vonatkozóan. Ekkor, azaz a XII. század közepén semmi esetre sem érvényes még az azonosság, amit a XIII. század elején működő *Buoncompagno* az appositio és a kurzus közt megállapít. *Bernardus ars dictaminis*-ének ránkmaradt variánsai közül csak egyetlen szövegben találkozunk a *cursus* tanításával, mégpedig abban a bécsi variánsban, mely az eredeti műtől szerkezetében, fogalmazásában a legtávolabb áll, s keletkezése a benne előforduló nevek alapján 1190—1210 közé tehető. Azzal az érdekes esettel állunk tehát szemben, hogy egy — a XII. század közepén keletkezett — *ars dictaminis* egyetlen korábbi változata sem tartalmazza a *cursus* elméletét, csupán az utolsó, legkésőbbi kézírata. Maga ez a kézíratsorozat bizonyít emellett, hogy a ritmikus próza szabályainak tanítása csak a XII. század végén, illetve a XIII. század elején terjed el az *ars dictaminis* oktatása keretében. *Bernardus* magister, vagy ahogy művében magát többször titulálja: „*dictaminum professionis magister*" stíluseszménye az elmondottak szerint az appositio szabályaira épülő fogalmazásmód, amely sem a rímes, sem

a ritmikus prózával nem azonos. Két mozzanatra mégis fel kell elméletében figyelni, mert ezeknek némi szerepük van a ritmikus próza kialakulásában. Az első az, hogy az igék mondatvégi helyzetével kapcsolatban kifejezetten a szóttagok elégséges vagy elégtelen voltáról beszél. Az egy- és kétszótagú szavak mondatvégi kerülése a ritmikus próza egyik jellemzője. *Bernardus* ars-ában ez a szabály az antik retorikai örökség érvényrejutását jelenti.³² Abban az értelemben képez bizonyos átmenetet a kurzushoz, hogy kellő figyelmet fordít a mondat végére, s a mondatszerkesztés variációs lehetőségeinek kifejtésével készíti elő azt a nyelvi fegyvertárat, ami majd lehetővé teszi a szabályos klauzulák alkalmazását. A másik mozzanat a *distinctio* fogalmának a bevezetése, aminek véleményem szerint szintén köze van a kurzus kialakulásához. A névtelen *Rationes dictandi* és *Bernardus ars dictaminis*-e ugyanis a háromfajta *distinctio* fogalmának bevezetésével a mellékmondatokból többszörösen összetett mondatok tagjainak összefüggését igyekezett tisztázni. A középkor által igen kedvelt mellérendelt szerkezetekből összeálló hosszú összetett mondatok szakaszait a mondathangsúly különböztette meg, ami nyilván a záró részek (klauzulák) alapján differenciálódott. Feltűnő az is, hogy a ritmikus próza szabályaival foglalkozó egykorú elméleti irodalom kevés kivételtől eltekintve csak itt, a *distinctio* vonatkozásában beszél *accentus*ról, míg a szóhangsúlyokat a *producta-correcta sillaba* elnevezésekkel jelöli meg. Idézzük bizonyításul *Bernardust*: „*Suspensiva (distinctio) dicitur illa, qua audita auditoris animus suspenditur et adhuc aliud audire prestolatur, et est semper pronuntianda accentu acuto.*” (Clmae. 10. 13^v) Csak a fejlődés egy későbbi szakaszán találkozunk azután azzal, hogy a *distinctio*nak ezt a különbözőségét a *pes dactylus* alkalmazásával kell kifejezésre juttatni. Amint egy *Delisle* által publikált — és eddig kevés figyelemre méltatott — kurzuselméleti traktátus szerzője írja: „*Ubi vero distinctio sive constructio suspensiva contigerit, ponatur dactylus.*”³³ Mint tudjuk, a kólonok a gall kurzusgyakorlat szerint szabályszerűen *dactylusszal* végződtek, azaz azok a mellékmondatok, amelyeket *Bernardus* szerint éles hangsúllyal kell ejteni, mert utánuk még vár valamit a hallgató vagy az olvasó.

Végezetül még egy kérdéssel kívánok röviden foglalkozni. Az eddig ismert korai, XII. századi *ars dictaminis*-ek között *Bernardus* műve egyedülálló abban a vonatkozásban, hogy a levél műfaján kívül más prózai műfajok elméletével is foglalkozik. Traktátusának ez a része, mely a budapesti kódexben a 34. levél recitójától a 36. levél verzójáig terjed, az általam ismert kéziratokban fejezetcím vagy oldalcím nélkül csatlakozik a levélméletet záró, stíluskérdésekkel foglalkozó részhez. A kifejtés méreteit tekintve ez a szövegrész az egész *ars*-hoz mérve összefoglaló, vázlatos jellegű. Vajon azért, mert a témáról nem volt több közölhetője, vagy nem tartotta szükségesnek a részletesebb tárgyalást, avagy a ránkmaradt szöveg csak kivonatos összefoglalása retorikai tanításának?

Szerzőnk szerint az írásmű fajainak általános felosztása a következő: *epistola*, *hystoria*, *invectiva*, *expositio*, *rhetorica oratio*, *mutua colloctio*, *doctrina*. Ezek közül részletesebben a *historiát* tárgyalja, azután érinti az *invectivát*, továbbá részletezi az *expositiót*, melynek alfajai a *diffinitio*, *interpretatio*, *allegoria*, *moralitas*, *commentarius*, *omelia*, *anagoge*, *apologia*. A *rethorici sermones* tárgyalása elől *Cicero De inventione* c. művére való hivatkozással tér ki. A *mutua colloctio* meghatározása után a sort a *doctrina* elemzésével zárja. Vizsgáljuk meg e tanításából a *historiára* vonatkozó megállapításait s a műfajok stílusával szemben támasztott követelményeit.

A történetírás különböző műfajait művelő középkorban feltűnően keveset foglalkoztak a történetírás elméletével. *Augustinus* után a históriát *Isidorus* is a grammatikai ismeretek körébe sorolta, s csak igen vázlatosan értelmezte. (*Ety-mologiarum Lib. I. cap. XLII.*) Az ars dictaminis-ek körében elvétve találkozunk a historia említésével, így *Albericus Casinensis Flores rhetorici c.* művében a historia szó széles értelemben az írásmű tárgyát jelöli, azt, ami a kifejtésben, tárgyalásban teljesedik ki.³⁴ *Bernardus* a históriát a következőképpen határozza meg: „Hystoria est rerum gestarum conscriptio cognite veritatis modum et ordinem gestans.” E meghatározás forrása első pillantásra az *Auctor ad Herennium*, szerinte ugyanis „Historia est res gesta, sed ab aetatis nostrae memoria remota.” (*Lib. I. 8.*, és *Cicero: De inventione, I. 19.*) A közvetítő azonban *Victorinus*, akinek meghatározásában már az igazság kritériuma is megjelenik: „Historia est, inquit, quae res veras continet, sed a nostra memoria remotas.”³⁵ Szerzőnk további fejtegetései szerint a historia főeleme a narratio, ekörül forog, ez az elsőrendű indítéka is. A történeti elbeszélésnek három alappozzanatát különbözteti meg, ezek a tempus, a modus és az ordo. A tempus kapcsán utasításokat ad az időpont megjelölésének módozataira, példákkal illusztrálva. A moduson már stíluskategóriát ért: fejtegetése szerint olyan szavakat kell választani, amelyek illenek az elbeszélte eseményekhez. Az eseményekhez illő kifejezések segítségével ugyanis könnyebb hitelt ébreszteni a hallgatókban. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az igazság a szép kifejezéseknek kárát lássa: „Veritas, si aliter contigerit, non permutetur” — írja. Az ordo szintén stilisztikai fogalom, mert a narratio ordo naturalisát jelenti, azaz azt a követelményt, hogy az elbeszélés sorrendje a valóságos történet rendjének feleljen meg. Mint látjuk, *Bernardus* a retorikai irodalomból átvett meghatározást néhány, ugyancsak retorikai jellegű stíluskövetelménnyel egészítette ki. A modus és ordo fogalmaival az első ars dictaminis-ek egyikében, *Adalbertus Samaritanus*nál is találkozunk. Ő a retorika feladatait a következőkben fejti ki: „Rethorica vero ordinate, distincte, expolite componere et unicuique sexui et persone et etati necnon ordini et dignitati congrua accidentia distribuere, ordinem et modum discernere. . .”³⁶ *Bernardus* a historia műfajának stíluslemelei között elemzi a digressiót, ami ugyancsak retorikai fogalom. A digressio alakzatai közt felsorolt amplificatio és commiseratio a *Herennius*-retorikában is következetesen együtt fordul elő. (*Auctor ad Herennium* II. 30., III. 13., IV 8., IV. 55.) Szerzőnk szerint a historialis narratio stíluskövetelményeihez tartozik az is, hogy az írásmű vége felé választékosabb kifejezésmódot kell alkalmazni, a hajós példája szerint, aki útja végén minden erejét a közeli part elérésére összpontosítja.

Kijelöli *Bernardus* a tárgyalt dictamen-fajtákban az appositio alkalmazásának szabályait is. A historia műfajáról ebben a vonatkozásban nem nyilatkozik. Megállapítja azonban, hogy az expositio négy alfajában inkább az értelem, az írásmű jelentésének bemutatására, mint az appositóra kell törekedni. Az omeiliában (= homília), a commentariusban és az epistolában viszont kötelező az appositio alkalmazása. Ajánlatosnak tartja az appositio használatát a mutua collocutióban is, de nem nagy hiba szerinte, ha ez utóbbiból elmarad. A doctrina műfajában is vagylagosan ajánlja azzal az óvással, hogy ez esetben fontosabb a tartalom hű visszadása, mint a stílus díszítése. Ugyanitt ismét visszatér ahhoz a tételéhez, hogy az appositio nem egyszerűen szabályozható, körülhatárolható kifejezésmód, hanem valamiféle természetes adottság, ami a tollforgatók szűkebb

rétégeinek jutott csak osztályrészül. Mint írja: „Quoniam illud quasi naturale donum minori litteratorum virorum parti compertum est. . .”

IV. A dolgozatom első felében bemutatott irodalom szerint, elsősorban H. Kalbfuss és Ch. H. Haskins értékelése alapján *Bernardus ars dictaminis*-e nem sok eredetiséget mutat, s az új ars — az ekkor már közel félévszázados fejlődésre visszatekintő ars dictaminis — történetében szorosan kapcsolódik ahhoz a szakaszhoz, amit a névtelen *Rationes dictandi* képvisel. A ránk maradt szövegelemek alaposabb tanulmányozása azonban arról győz meg, hogy *Bernardus* műve a fogalmazástanítás szempontjából, de az ars dictaminis műfajának fejlődése szempontjából is sok érdekes tanulsággal szolgál. Dolgozatom, mely első részében bemutatta *Bernardus* művének szöveg hagyományozását, korábbi irodalmi feldolgozásait, s ezeket a budapesti kódexben feltalált variáns ismertetésével egészítette ki, második részében éppen e mű újdonságának néhány mozzanatára kívánta felhívni a figyelmet. Elsősorban pedig abban a témakörben, mely az ars dictaminis-ek kutatásának legérdekesebb problémája: a prózastílus elméletének vonatkozásában.³⁷

Jegyzetek

1. Bartoniek, Emma: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 14. p.
2. Lehmann, P.: *Die Parodie im Mittelalter*. 2. Aufl. Stuttgart, 1963. 49—50. p.
3. Wattenbach, W.: *Iter Austriacum 1853*. Anhang: Über Briefsteller des Mittelalters. = *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 14 (1855) 1—94. p.
4. *Annuaire de la Bibl. Royale de Belgique*, VIII. 129—135. p., és *Bulletin de l'Académie Royale de Bruxelles*, IX. 2. 272—277. p.
5. Wattenbach, W.: Ein Briefsteller des XII. Jahrhunderts. = *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*. XVI (1869) 189—194. p.
6. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*. XXXI. 100—101. p.
7. Langlois, Ch. V.: Maître Bernard. = *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 54. 250. p.
8. Bresslau, H.: *Handbuch der Urkundenlehre*, 2. Bd. Berlin-Leipzig, 1931. 254. p. Giry, A.: *Manuel de diplomatique*. Paris, 1894. 490. p. Manitius, M.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. 3. Bd. München, 1931. 207., 308. p.
9. Loserth, J.: Formelbücher der Grazer Universitätsbibliothek. = *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 22 (1897) 299—300. p.
10. Kalbfuss, H.: Eine Bologneser Ars dictandi des XII. Jahrhunderts. = *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*. 16,2 (1913) 1—35. p.
11. Haskins, Ch. H.: An Italian Master Bernard. = *Essays in History presented to Reginald Lane Poole*. Oxford, 1927. 211—226. p.
12. Berulfsen, B.: *Et blad av en summa dictaminum*. (Avhandlingar utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.—Filos. Klasse, 1953. 2.)
13. Így teszi ezt a bolognai iskolához tartozó *De dictamine* c. traktátus névtelen szerzője is, lásd Haskins, Ch. H.: The early artes dictandi in Italy. = *Studies in Mediaeval Culture*. New-York, 1929. 174—175. p.
14. Szövegét részben kiadta Rockinger, L.: *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. IX. 1863. 9—28. p.)
15. Uo. 10. p.
16. Ms. Clmae. 10. 13r
17. Heller, E.: Die ars dictandi des Thomas von Capua. = *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. 1928—29. 4. 14. p. Faral, E.: Le manuscrit 511 du Hunterian Museum. = *Studi medievali*. 9 (1936) 67. p.
18. Remigius d'Auxerre Beda-kommentárjáról ld. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 32. 681. p.

19. Poetria magistri Johannis Anglici de arte prosayca metrica et rithmica. Ed. Giovanni Mari. = *Romanische Forschungen*. XIII (1902) 886. p.
20. Migne: *Patrologia Latina*. 82. tom. 117. col.
21. Schmale, F. J.: *Die Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium und die Konstanzer Briefsammlung*. (Diss.) Bonn, 1950. 12. p.
22. Petrus Blesensis idevágó megállapítását ld. Langlois, Ch. V.: *Formulaires de lettres du XII, du XIII. et du XIV. siècle*. = *Notices et extraits de manuscrits de la bibliothèque impériale et autres bibliothèques*. tom. 34. 25. p.
23. Birt, T.: *Das antike Buchwesen*. Berlin, 1882. 156—204. p.
24. Cicero a következőképpen jelöli meg a szónok feladatát: „Officium autem eius facultatis videtur esse dicere apposite ad persuasionem.” (*De inventione* I, 5.) Ld. még Quintilianus: *Instit. Orat.* V., 11. 1.
25. Victorinusnál a hivatkozott helyet lásd Keil: *Grammatici latini*, vol. VI. fasc. 1. 192. p.
26. Ms. Clmae. 10. 13^v
27. Uo.
28. Uo.
29. Ms. Clmae. 10. 15^r
30. Ms. Clmae. 10. 34^r—36^v
31. Faral, E.: *Les arts poétiques du XII. et du XIII. siècle*. Paris, 1924. 61. p.
32. Nicolau, G. M.: *L'origine du „cursus” rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*. Paris, 1930. 87. pp.
33. Delisle, L.: *Notice sur une Summa dictaminis jadis conservée à Beauvais*. = *Notices et extraits*. tom. 36. 183. p.
34. Alberici Casinensis *Flores Rhetorici*. Ed. Inguanez, Willard. Montecassino, 1938. 35. p. (Miscellanea Cassinese 14.)
35. Halm, C.: *Rhetores latini minores*. Lipsiae, 1863. 202. p.
36. Adalbertus Samaritanus. *Præcepta dictaminum*. Herausgegeben von F. J. Schmale. Weimar, 1961. 31. p. (Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, III. Bd.)
37. Az ars dictaminis stílustörténeti jelentőségéhez ld. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. c. művét, különösen a 34—69 pp. fejezeteit.

Eine frühe italienische „Ars dictaminis” in der Handschriftensammlung der Széchényi-Nationalbibliothek

S. DURZSA

Bisher war man der Meinung, daß der Kodex Clmae 10 der Széchényi-Nationalbibliothek den *Liber dictaminum* von Baldwinus enthält. Es stellte sich aber heraus, daß im größten Teil der Handschrift die *Ars dictaminis* eines frühitalienischen Magisters Bernardus zu finden ist. Mit dem Werk von Bernardus, das um die Mitte des XII. Jahrhunderts entstand, beschäftigt sich eine umfangreiche Sekundärliteratur. Die Entdecker der ersten Handschriften identifizierten den Verfasser mit Bernardus Silvestris. Spätere Forschungen haben auf Grund neu entdeckter Handschriften festgestellt, daß der Traktat in Italien entstand. Verfasser stellt die Ergebnisse der bisherigen Literatur dar und bestimmt den Platz der Budapester Handschrift unter den bereits früher bekannten Handschriften. Der Budapester Text steht mit der frühesten Grazer Variante in engster Verwandtschaft und enthält außer dem brieftheoretischen Teil auch eine Exordien-Sammlung.

Der Aufsatz untersucht in seinem zweiten Teil jene Teile der Bernardschen *Ars dictaminis*, die sich mit literatur- und stíltheoretischen Fragen beschäftigen. Er untersucht die Definition der Prosa bei Bernardus und die Quellen dieser Definition. Er beantwortet u. a. auch die Frage, warum Bernardus den Umfang der Prosasätze nach dem der Hexameter bestimmt.

Der Aufsatz enthält eine eingehende Analyse der Frage, was die Apposition in der Literaturtheorie Bernardus' bedeutet. Zur gleichen Zeit mit den *Rationes dictandi* explizierte

Bernardus sehr praktisch mit vielen Beispielen seine Lehre über die Apposition. Auch der Aufsatz veranschaulicht mit Beispielen, daß die Apposition bei *Bernardus* eine gesuchte, durch die Umgruppierung der Satzteile entstandene Stilart der Kunstprosa bedeutet. Unter den Sätzen der Apposition-Lehre finden wir aber keine Regel oder Vorschrift zur Gestaltung des rhythmischen oder gereimten Prosastils. Seine Lehre bedeutet aber doch einen gewissen Übergang zur Entstehung der rhythmischen Prosa, da er den Begriff der Distinctionen einführt und die Aufmerksamkeit auf den Umfang (auf die Länge) der Worte am Ende der Sätze richtet. Nur die späteste Fassung des Werkes von *Bernardus* enthält auch die Cursus-Theorie. Diese Fassung kann auf Grund der enthaltenen historischen Namen auf 1190—1210 datiert werden. In den früheren, um die Mitte des XII. Jahrhunderts entstandenen Fassungen finden wir die Cursus-Theorie noch nicht. Dieser Umstand bezeugt, daß die Cursus-Theorie erst am Ende des XII. Jahrhunderts in die *Ars dictaminis* eindrang. Das Werk von *Bernardus* nimmt unter den bisher bekannten frühen *Artes dictaminis* darum eine Sonderstellung ein, weil es sich nicht nur mit dem Brief, sondern auch mit anderen literarischen Gattungen beschäftigt. Der Aufsatz faßt schließlich noch die rhetorischen Quellen der Gattungstheorie und die damit zusammenhängenden Stilfragen kurz zusammen.

A magyar tudománytörténet forrásaiból

(A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK, TECHNIKA ÉS AZ ORVOSTUDOMÁNY
TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ KÉZIRATOS FORRÁSOK
AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÉZIRATTÁRÁBAN)

V. WINDISCH ÉVA

Kézirattárak mindig könyvtárak függvényeként létesültek; tartalmi profiljuk általában a könyvtár profiljához igazodik. Az OSZK hungarica-könyvtár, — kézirattára is a magyar vonatkozású kéziratanyagot gyűjti. Míg azonban a nyomtatott anyagnál a teljességre törekvés legalább óhajnak reális, a magyar vonatkozású kéziratok — a történeti fejlődésnek s a kéziratgyűjtést szabályozó újabb kialakított elveknek eredményeképpen — megoszlanak a nagykönyvtárak kéziratтары, s kisebb fővárosi és vidéki kéziratgyűjtemények között; a magyarországi kéziratanyagról tehát egyetlen könyvtár nem adhat olyan teljes képet, mint a magyarországi könyvanyagról az OSZK állománya. Ismertetésünk így a magyarországi kéziratállománynak csak egy, mindent beszámítva nem is túl nagy szektorát ölelheti fel.

Ha azt vizsgáljuk, hogy tartalmilag a hungarica-jellegen belül milyen kéziratanyag került előtérbe az OSZK Kézirattárában, az irodalom és a társadalomtudományok területével találkozunk; a természettudományok, főleg 1850-től, szegényesebben vannak képviselve. Ez megfelel annak a spontán fejlődésnek, amelynek folyamán az Országos Széchényi Könyvtár (nyomtatott állománya tekintetében is), éppen, mert a természettudományok magas szinten kizárólag magyar forrásművek alapján nem művelhetőek: állománya hungarica-voltánál fogva elsősorban az irodalomtörténeti és történeti kutatások támogatója lett; s így a modernebb természettudományos kéziratanyag is más gyűjtemények köré koncentrálódott. (Vizsgálatunk időbeli határvonalát ezért a XIX. század közepében jelöljük meg.)

Ami a Kézirattár által őrzött anyag formai kérdéseit illeti: a Kézirattár őriz középkori anyagot: kódexeket, újabkori kötetes anyagot, levelezéseket, vegyes tartalmú kisebb kéziratokat — ún. analektákat — és teljes egészükben a gyűjteményben elhelyezett tudományos vagy irodalmi hagyatékokat. Minthogy e három utóbbi csoport viszonylag újabkori rendezés alapján jött létre, s ennek megfelelően általában modernebb anyagot tartalmaz — amikor természettudományos kéziratok már csak elvétve kerültek ide —, szempontukból elégséges a kódexek és a kéziratkötetek áttekintése. E kötetek egy része irodalmi, tudományos, politikai és bármely tárgyú művek eredeti kéziratait vagy másolatait tartalmazza, másik része tanulmányi céllal készült jegyzet, akták, s más, kisebb-nagyobb irományok gyűjteménye vagy másolatgyűjteménye. Joggal kereshetjük tehát elsősorban ezek között a kéziratok között tudománytörténeti forrásainkat.

Mielőtt magára az anyagra térnénk rá, a tudománytörténet fogalmához kell egy-két megjegyzést tennünk. Francia és angol-amerikai szerzők tudománytörténet alatt — ha csak a legmodernebb összefoglalásokat nézzük — általában csak a természettudományok történetét értik; a társadalomtudományokat a fogalomkörből teljesen kirekesztik. Pl. George Sarton, a Harvard Egyetem tanára összefoglalása (*A Guide to the History of Science*. NY. 1952.) a természettudományok mellett csak a logikát, filozófiát, nevelést, szociológiát, történelem előtti archaeológiát öleli fel; a René Taton szerkesztésében megjelent francia összefoglalás (*Histoire générale des sciences*. Paris 1957—1958.) semmit sem tárgyal, ami a szorosan vett természettudományos terület határain kívül esik. (Megjegyzendő, hogy a *science* kifejezés franciában is, angolban is általában csak a természettudományokat jelenti, tehát természetes, hogy a *history of science* nevű szakterület csak a természettudományok történetét tárgyalja. Olyan disciplina azonban, amely a természettudományok és a humán tudományok történetével együttesen kívánna foglalkozni, a francia és angol tudománytörténetben nem létezik; a humán szakok történetének feldolgozása általában egyenként történik.) Német tudománytörténészek ezzel szemben, így Hans Joachim Störig (*Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*. Stuttgart 1957.) egyenlő súllyal tárgyalják a tudományok két nagy csoportját. Úgy látszik, a Szovjetunió és a népi demokráciák tudománytörténetírása sem kívánja a tudománytörténetet szorosan csak a természettudományokra korlátozni.¹ Ha itt most mégis csak a természettudomány és a technika kéziratok forrásaival foglalkozunk, ezt az indokolja, hogy a Kézirattár — mint említettük — a humán szakok, elsősorban a történelem és az irodalomtörténetírás számára alapvetően fontos forráslelőhely, s e szakok kutatói általában amúgy sem mellőzhetik annak ellenőrzését, mi található e gyűjteményben tárgyukra vonatkozólag. Némileg más a helyzet a többi társadalomtudomány területén. Ezek változó súlyú és mennyiségű anyaggal vannak képviselve: így a jog igen nagy tömegű, főleg kompendium- és jegyzetanyaggal; a nyelvészet — nem beszélve a nyelvemlékekről — nagyszámú, főleg a XIX. század első feléből származó, a magyar nyelvtudomány születésére fényt vető forrásokkal; a többi társadalomtudomány forrásanyaga kisebb. E területekre azonban, (melyeknek egy része, mint pl. a nyelvészet, nagyobb részében magyar nyelvű) már vannak bizonyos feltárások: a magyar kötetes anyag sokszorosított katalógusa, a *Kéziratok források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789—1867. c.* kiadvány, a filozófiai kéziratokra Jcó Tibor jegyzéke (Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi-könyvtárban. Bp. 1940.); míg a nagyobbára XVII—XVIII. századi, német és latin nyelvű természettudományos anyagra a cédulakatalógusokon túlmenőleg e percben semmi nem áll rendelkezésre.

Anyagunk csoportosításában kettős szempontot igyekeztünk figyelembe venni. Egyrészt a külföldi tudománytörténeti művek és bibliográfiák rendszeréhez alkalmazkodtunk; másrészt azonban tekintetbe kellett vennünk azt is, hogy a XIX. századi, sőt a XX. századi tudományos fejlődést is szem előtt tartó rendszerek nem mindenben lehetnek alkalmasak a régebbi anyag feltárására: a középkorban minden tudományág a filozófia részeként jelent meg, s a XVI—XVIII. században az egyes szakmák különböző sebességgel váltak ki a tudományosság egységes tömegéből, csak fokozatosan szilárdítva meg a maguk határvonalait — e határvonalak közé kezdetben sokszor más jellegű ismeretanyagot zárva, mint ami a modern tudományosság kialakulása óta az egyes tudományágak tartalmát

jelenti. Így részben helyesebbnek látszott a tudományszakok régebbi, már elavult beosztásához alkalmazkodnunk. Mindennek figyelembevételével anyagunkat a következő csoportosításban tekintjük át:

- I. A tudományos életre általában vonatkozó kéziratok.
- II. Matematika, csillagászat.
- III. 1. Fizika, kémia.
2. E tudományok gyakorlati alkalmazása: technika, építészet.
- IV. Földrajz, államismeret (statisztika), meteorológia.
- V. 1. Ásványtan, növénytan, állattan, antropológia.
2. E tudományok gyakorlati alkalmazása: mezőgazdaság, bányászat.
- VI. Orvostudomány, állatorvoslás, gyógyszerészet.²

Mielőtt az egyes tudományszakok forrásainak ismertetését megkezdenénk, érdemes egy pillantást vetnünk azokra a kéziratokra, amelyek a tudományos életre, a tudományos érdeklődés irányára általában vetnek fényt: a historia litteraria körébe vágó kéziratokra és a kéziratok könyvtárkatalógusokra. Az első tárgykörben kéziratok írói lexikonokkal — ezek a XVII—XVIII. században az író fogalmát a lehető legtágabban értelmezik —, tudományos, részben hangsúlyozottan természettudományos társaságokra vonatkozó kéziratanyaggal, és végül a tudományok minden ágát felölelő enciklopédia-kísérletekkel találkozhatunk; közöttük néhány nem magyar vonatkozású, s *Jankovich* Miklós vagy mások gyűjtői tevékenysége folytán Magyarországra került kötetekkel.³ Jóval nagyobb mennyiségben maradtak fenn kéziratok könyvtárkatalógusok: testületek (elsősorban szerzetesrendek), családok (nemesi és főúri családok), és magánosok (tudósok, írók, gyűjtők) könyvtáraitól készült jegyzékek; legnagyobbbrészt a XVIII. századból és a XIX. század első feléből. E katalógusok véleményünk szerint egyedülállóan értékes források a magyar társadalom könyvvel való viszonyának e korszakokbeli természettudományos műveltségére vonatkozóan — teljes összképet természetesen csak a nyomtatásban is megjelent, s a más kéziratgyűjteményekben található könyvkatalógusokkal való együttes feldolgozásuk nyújthatna. Az egyházi könyvtárak katalógusai közül említést érdemelnek a kassai jezsuita kollégium könyvtárának katalógusa 1660-ból (Fol. Lat. 23.), az eperjesi és szécsényi ferencesek XVIII. századi (Fol. Lat. 4135, 4136.), a zirci ciszterciák és a szegedi piaristák XIX. századi katalógusai (Fol. Lat. 4234—4236, 4259—4260, 4579., ill. Fol. Lat. 4137, 4464.). A főúri könyvtárak közül az *Illésházy*-könyvtár (Fol. Lat. 26—31. és Fol. Germ. 1.), a *Széchenyi*-féle, nem magyar anyagot tartalmazó, s 1819-ben a Széchenyi Könyvtárnak adományozott soproni könyvtár (Fol. Lat. 51.), a *Nádasdy*-könyvtár (Fol. Lat. 4041—4042.), katalógusai s az *Esterházy* Pál volt könyveiről készített XVII. századi katalógus (Fol. Hung. 2149. másolat) a jelentősebbek. A tudóskönyvtárak közül *Fejér* György, *Wagner* Károly, *Dobai Székely* Sámuel, *Wietorisz* Jonathán, *Kollár* Ádám, *Horvát* István könyveiről készült jegyzékek érdemelnek említést (a felsorolás sorrendjében: Fol. Lat. 4237, Fol. Lat. 6, Fol. Lat. 3. és 5, Quart. Lat. 5, Quart. Lat. 3279, Fol. Hung. 1806, 1893.); az írók könyvtárai közül *Kazinczy*, *Verseghy* könyveinek jegyzékei (Oct. Lat. 2, Oct. Lat. 932.); itt található végül *Kossuth* könyvtárának egy 1864-ben saját kezűleg készített, s egy halála után felvett jegyzéke (Oct. Hung. 1064, Fol. Hung. 1939.). De az említett szempontból való vizsgálatra talán még alkalmasabbak a nem közismert személyek, csak kis körben működő testületek

könyvtárainak jegyzékei, amelyektől valóban az átlagos helyzet visszatükrözését várhatjuk.⁴

Az egyes szaktudományok legkorábbi képviselői középkori kéziratok; ezek azonban, igen kevés kivétellel, nem magyar vonatkozásúak, s magyar tulajdonba csak könyvgyűjtői tevékenység során kerültek. Így a matematika szak élén három középkori kézirat áll: egy német eredetű *Boethius* kézirat (*Institutio arithmetica*) a IX. századból — a könyvtár egyik legrégebb kódexe —, egy XIV. századi matematikai mű (*Johannes de Sacrobosco* és *Alexander de Villa Dei* művei) bizonytalan provenienciával, s egy olasz eredetű kézirat a XV. század végéről a geometriai mérésekről (hozzáférhető és megközelíthetetlen tárgyak magasságának megállapításáról stb.) (Clmae. 3, 29, 197.).

Az újkori matematikai kéziratok egyhangú képet mutatnak: csekély kivétellel valamennyi iskolai céllal, tanár vagy tanuló által készített jegyzet, ill. kézikönyv. Az egyhangúságért némileg kárpótol az a körülmény, hogy néhány XVII. századi kézirat is maradt fenn, aminek következtében a magyar matematikai oktatás viszonylag korai időponttól történő figyelemmel kísérése válik lehetségessé. Külön említést talán egyedül — s inkább érdekesség-volta folytán — *Dugonics* András matematikai jegyzetanyaga érdemel: nyomtatásban is megjelent matematikai művének, a *Tudákosság könyvé*-nek kéziratán kívül a matematika számos ágából maradtak fenn jegyzetei, igaz, hogy ezek már latin nyelvűek. (Fol. Lat. 80., Quart. Lat. 39, 555, 557, 564, Oct. Lat. 663, Fol. Hung. 108.) Nagy mennyiségű ábra teszi érdekesebbé egy XVIII. századi német nyelvű — talán nem magyarországi eredetű — euclidesi geometria kéziratát (Fol. Germ. 1317.). A matematika tudományának művelésére vonatkozó igény *Franciscus Rcssi* XVIII. század végén írott terjedelmes, de zavarosnak ható művében mutatkozik; bár a kör négyyszögesítéséről írott művek megfelelnek a tudományos érdeklődés ekkori irányának. (Fol. Lat. 176, 180, 182, Quart. Lat. 561, Fol. Germ. 460.) Figyelemre méltó végül, hogy a jegyzetek, példatárak, kézikönyvek zöme latin nyelvű; a magyar és a német nyelv a matematikai oktatásban csak elvétve jutott szerephez, a német nyelvűek pedig általában külföldi egyetemeken készült jegyzeteknek látszanak.⁵

A matematikai anyaghoz csatlakozva tárgyaljuk a csillagászati kéziratokat. A középkorban és az újkor első századaiban a csillagászatot a matematikai tudományok között tartották nyilván, minthogy az ismeretek fejlődésének adott fokán a csillagászat a világnak csak geometriai leírását adhatta, s az asztronómia és fizika közötti szoros kapcsolat csak a későbbi évszázadokban, a fizika fejlődésével jöhetett létre. A matematika mellé helyezi a csillagászatot az a körülmény is, hogy a csillagászzal összefüggő gyakorlati tudomány, a naptárkészítés, szintén a csillagászat matematikai vonatkozásain épült fel. Sőt, nagy szerepet játszott a matematika az asztronómia elemeinek felhasználásával felvirágzott csillagjósolásban, asztrológiában is.

A csillagászat és időszámítás fontosságát a középkori tudományos életben mutatja a fennmaradt ilyen nemű kódexek viszonylag nagy száma: a XIII—XV. századból 12 csillagászati, asztrológiai, időszámítási mű került az OSZK gyűjteményébe (Clmae. 29, 59, 62, 134, 157, 158, 159, 247, 275, 331, 381, 437.). Bizonyíthatóan magyar eredetű sajnos nincsen közöttük, de egyikük, egy asztronómiai megjegyzésekkel ellátott naptár 1458-ból már a XVI. században, vagy legkésőbb a XVII. század elején magyar kézben volt (Clmae. 437.). A kódexek egy részében

a csillagászati anyag matematikai, orvosi, természetrajzi szövegekkel elegyesen jelenik meg.

A XVI. század késői évtizedeiből 3 német és egy görög nyelvű asztrológiai kézikönyvet őriz a Kézirattár; magyar vonatkozásaik e műveknek nincsenek, s a csillagászat tudománya szempontjából értékes részleteik is alig. (Quart. Germ. 228, 229, 230, Quart. Graec. 1.) A XVII. századból származó anyag, tehát az, amely a csillagászat nagy forradalmát visszatükrözhetné, igen szegényes: egy más tárgyköröket is felölelő, akadémiai disputációkat tartalmazó kötet 1639-ből, aristotelesi szellemben (Quart. Lat. 2804.), s egy fizikai—kozmoográfiai—természetrajzi tanulmányi jegyzet (Quart. Lat. 2827.). Csak a XVIII. századból és a XIX. század elejéről fennmaradt csillagászati és kozmológiai tanulmányi jegyzetek átvizsgálása vehet talán valami fényt a modern csillagászat alapelemeinek magyarországi elterjedésére.⁶ Megemlíthető még *Sajnovics* János terjedelmes levele a Vénusznak a nap előtt történő áthaladásáról 1769-ből, (egykorú másolat, Fol. Lat. 4095.) s egy napóra készítését tanító mű a XVIII. század második feléből. (Fol. Lat. 2712.)

A matematikai kéziratok csoportjához igen hasonló képet nyújtanak a fizikai tárgyú kéziratok. A néhány nem magyar vonatkozású középkori kézirat mellett — *Albertus Magnus* fizikájának XIV—XV. századi kézírata, s két XV. századi *Aristoteles*-kommentár (Clmae. 61, 118, 119.) — itt említhetjük meg a két magyar provenienciájú természettudományos anyagot is tartalmazó középkori kézirat egyikét: az ún. *Codex acephalus*-t a XIV. századból (Clmae 405.), mely nevét egy elején csonka, a *Budai Krónika* családjából származó magyar krónikától nyerte, s mely ezen és *Odoricus de Pordenone* friauli ferencrendi szerzetes *De mirabilibus mundi* c. híres ázsiai útleírásán kívül néhány lapnyi fizikai, matematikai és orvosi jegyzetet tartalmaz.⁷ Az újabkori fizikai tanulmányi jegyzetanyag — mely jórészt katolikus iskolákból származik — túlnyomó része az aristotelesi fizika kommentárja —, ami teljesen meg is felel a magyar fizikatörténeti kutatás azon megállapításának, mely szerint a katolikus iskolákban még a XVIII. században is az aristotelesi fizika virágzott, s a piaristák XVIII. századi, a filozófiai oktatás keretében tartott fizikai előadásai nem sokban különböztek *Pázmány* Péter 1600 körül Grácban tartott fizikai kurzusának anyagától. Ugyanakkor — főleg protestáns iskolákból — néhány olyan kezdeményről is tudomásunk van, melyek a fizika haladó, korszerű művelésére irányultak. Hogy azután a nagy mennyiségű jegyzetanyagból hogyan bomlanak ki lassan-lassan — s belőlük bomlanak-e ki egyáltalán — a XIX. századra a modern fizika ismeretének csírái: ezt kinyomozni a további kutatás feladata lesz.⁸

Míg a matematika és a fizika terén a rendelkezésünkre álló anyag elsősorban iskolai eredetű és latin nyelvű, a kémia — mint a tudományok egységes birodalmából viszonylag későn önállósult disciplina — már nagyobbára nem oktatási célú, többségében élő nyelven írott kéziratanyaggal képviselteti magát. A kémia nem dicsekedhetik olyan előkelő őssel, mint *Aristoteles*; eredetére nem kis mértékben az alkímia veti rá árnyékát. S bár az alkímia haszna a kémia fejlődése szempontjából vitatható — annyi kétségtelennek látszik, hogy kémiai vonatkozású anyagot Magyarországon legelőször alkímista művek tartalmaznak: így a Széchényi Könyvtár három alkímista kódexe is, a XV. század második feléből származó, olasz és német eredetű, a *Raimundus Lullus* testamentumának nevezett alkímista művet két ízben is, emellett vegyes kisebb műveket tartalmazó kéziratok (Clmae.

201, 202, 272.). Az újkori alkimista kéziratok viszonylag nagy száma pedig — ha nem is valamennyi magyar eredetű — a titkos tudomány magyarországi elterjedése mellett feltehetőleg kémiai érdeklődésre is enged következtetni. A két műfaj egy-egy kéziratban sem választható szét mindig teljes határozottsággal.⁹

A tudományos igényű kémiai kéziratok között iskolai jegyzetek — Magyarországról csak a XVIII. század végétől kezdve, s a legkorábbi a selmecbányai bányászati akadémiáról —, gyakorlati céllal készült receptgyűjtemények, nyomtatott kémiai művekből készült kijegyzések, kísérletleírások találhatóak.¹⁰ Érdekes egy XVII. századi cseh nyelvű kis kötet, amely *Opuscula artis chymicae* címen vegyes természettudományi anyagot: orvosi, kohászati, csillagászati és kémiai útmutatásokat tartalmaz (Duod. Slav. 3.).

A fizikai és kémiai anyaghoz kapcsolódva kívánunk megemlékezni a technika és az építészet története szempontjából forrásértékű kéziratokról, minthogy e szakterületek fejlődése elvben elképzelhetetlen az említett tudományszakok, első sorban a fizika eredményeinek állandó felhasználása nélkül. (A bizonyos vonatkozásokban ugyancsak ide kívánczó bányászattörténetet a biológiai-ásványtani részhez kapcsolódva fogjuk tárgyalni.) A gyakorlatban azonban a fizika és a technika közötti összefüggés a XVIII. század második feléig világszerte rendkívül laza (Magyarországon még tovább is); az elméleti tudományok és az empirikus ismeretekre épülő technika — célkitűzéseik, módszereik különbözősége folytán — párhuzamosan, csaknem egymástól függetlenül fejlődik.¹¹ Hogy tudomány és technika együttműködése Magyarországon mikor, hogyan, milyen körülmények között következik be: ennek vizsgálásához talán hozzásegíthetnek az OSZK-ban őrzött, zömmel a XVIII. századból és a XIX. század elejéről — tehát éppen a két terület egymásratalálásának korából — származó technikai kéziratok is.

Néhány összefoglaló jellegű, Németországból származó technikai jegyzet mellett — egyikük géptani, vízépítési kérdéseket tárgyal (Quart. Germ. 1136. XVIII. század második fele), a másik, *Rumy* Károly György 1802. évi göttingai jegyzete a cukor-, sör-, salétrom-, ecet-, cukorgyártást s a bányaművelést (Fol. Germ. 474.) — feltűnő a folyamszabályozással, csatornázással, s általában a vízépítéssel kapcsolatos kéziratok — jelentések, tervezetek — viszonylag nagy száma.¹² Ehhez kapcsolódnak egyfelől a Lánchíd építésére vonatkozó dokumentumok (Fol. Germ. 1575. és Adam *Clark* jegyzőkönyvei, Oct. Angl. 9, 10.), másfelől a közlekedési utakra, ezek jobb karba tételére vonatkozó javaslatok. (Fol. Germ. 1346, részben Fol. Lat. 787.) A gépekkel foglalkozó nem nagyszámú kézirat közül¹³ igen érdekes egy műszaki rajzokat tartalmazó gyűjtemény a XVIII. századból (*Hell* József Károly bányagépeinek rajza; ismertette *Faller* Jenő a *Bányászati Lapok* 1960. évfolyamában; továbbá néhány híd-tervrajz: Fol. Germ. 477.), s a hradeki erdőgazdaságban használt gépek leírása a XVIII—XIX. század fordulójáról. (Fol. Germ. 475.) A technikatörténeti kéziratok sorát vegyes tartalmú gyűjtemények, s néhány speciális kérdéssel — mint a salétromgyártás, vagy a nem gyúlékony háztetők kérdése — foglalkozó kézirat zárja le.¹⁴

Szemben a technika egyéb ágaival, az építészet már ismét — ha nem is széles körben — de a hagyományosan oktatott tárgyak közé tartozik; így a vonatkozó kéziratok egy részét architecturajegyzetek s kézikönyvek alkotják.¹⁴ Az összefoglaló jellegű munkák közül kiemeljük *Schmidt* Antal temesvári építőmester *Az építő mesterség c.*, 1835. évi kézikönyvét (Quart. Hung. 2186.), egy útmutatást paraszti építkezésekhez (Quart. Germ. 1041. XVIII. sz.), építészeti rendelet- és uta-

sításgyűjteményeket (Fol. Lat. 738, Quart. Germ. 1036.), végül Wilhelm *Kehrn* csáktornyai, majd Keszthelyen működő mérnök építkezési utasítását 1813-ból a *Festetics*-uradalom olyan részeire vonatkozó érvénnyel, ahol nincsen mérnök alkalmazva, s amely többek között az építőanyagokat, az egyes gazdasági épületeket, a régi épületek karbantartását tárgyalja (Fol. Germ. 1367.). Az építészeti vonatkozású kéziratok másik csoportja a rajzok: alap- és távlati rajzok, sőt kertalaprajzok gyűjteményei (Fol. Lat. 3747, Fol. Germ. 1337.); továbbá *Pollack* Mihálynak a Nemzeti Múzeum építéséhez készített tervrajzai. (Fol. Hung. 1269.)¹⁶

A magyar földrajztudomány, amely már a XVI. század elején, Honterus működése nyomán kivált a tudományok differenciálatlan együtteséből, nagy mennyiségű, bár igen változó értékű anyaggal képviselteti magát az OSZK Kézirattárában. Értékre változó, de jellegét tekintve eléggé homogén anyaggal: zömét a földrajztudomány szempontjait kisebb-nagyobb mértékben érvényesítő, egy-egy megye vagy országrész leíró földrajzát tárgyaló művek alkotják; a földrajz más ágazatai csak jóval kisebb súllyal szerepelnek. A leíró földrajzi kéziratok kiegészítőjeként fogható fel a XVIII. században statisztikának nevezett összefoglalások jó része is: ezek éppúgy az államismereti irányzat szellemében s követelményeinek megfelelően íródtak, mint a földrajzi leírások, s a mai értelemben vett statisztikához kevés közülük van.

A középkori földrajzot két kódex (*Nicolaus Donis Germanus: Tractatus de tribus orbis partibus*, XV. sz., német eredetű, Clmae. 164. és *Ptolemaios Cosmographiá-jának* breviariuma a XV—XVI. sz. fordulójáról, Clmae. 245.) és két térkép: a *Benincasa*-féle, az irodalomból is ismert 1474-i tengeri térkép,¹⁷ s egy másik XV. századi tengeri térkép képviseli (Fol. Ital. 8, 41.). Három további itáliai provenienciájú tengeri térképtől, (kettő a XVII. századból, egy 1704-ből: Fol. Ital. 1, 2, 43.) s néhány apróságától eltekintve az egész további földrajzi-államismereti anyag a XVIII—XIX. század terméke, jeléül — már mennyiségével is — annak, hogy a közműveltség kialakításában nem a XVI. századtól fogva létező szorosán vett földrajztudománynak, hanem a XVIII. században felvirágzó államismeretnek volt szerepe.

E művek élén — mind a korukat, mind a jelentőségüket tekintve — *Bél* Mátyás kéziratai állanak. Vármegyeleírásairól számos kivonatos és teljes másolat készült;¹⁸ ezek szolgáltatták a mintát a további hasonló munkákhoz, amelyek vagy kézikönyvjelleggel, gyakran iskolai céllal az egész ország állapotát írták le;¹⁹ vagy egy-egy országrészt illetve vármegyét — esetleg egy-egy várost — helyeztek részletező megfigyelésük középpontjába.²⁰ Ezek mellett külön kell számba vennünk a vegyes tartalmú, anyagukat kivonatosan tárgyaló, nem tudományos, hanem kizárólag oktatás- és közművelődés-történeti szempontból forrásként használható iskolai jegyzeteket, amelyek általános földrajzi ismereteket, az egész világ vagy egyes világrészek leíró földrajzát nyújtják, továbbá az antik világ földrajzát, vagy valamely korszak történeti földrajzát tárgyaló jegyzeteket.²¹

A földrajztudomány körébe sorolhatók végül a történelmi földrajz egyes forrásai vagy forrásgyűjteményei, amilyen a lakott helyek összeírása (*Catastrum locorum populosorum*, Fol. Lat. 278, 279, 284—287, 296, 4318, 4346, Oct. Lat. 46.), úrbéri céllal készült összeírások (Fol. Lat. 280, 283, 290.), egyes horvátországi vármegyék állapotáról készített hivatalos felvételek (Fol. Lat. 1080, 1083.), egy Árpád-kori történeti földrajz kísérlete (Fol. Lat. 291.), s végül a helytörténeti anyaggyűjtések: *Gyurikovics* Györgyé, *Wagner* Károlyé s másoké (Fol. Lat.

281, 282, 312, 1475, 3469, 3804.)²² Nem szorul bemutatásra *Pesty Frigyes* 1864—1866-ban készült *Helységnévtára*, mely elvben az ország valamennyi községére vonatkozó történeti-földrajzi adatok összessége, s mely ma is a nyelvészeti, helytörténeti, történeti földrajzi kutatások egyik alapvető forrása (Fol. Lat. 1114, kiegészítő anyaggyűjtés: Quart. Hung. 2573.).

A földrajzi források sorát egy érdekességgel zárhatjuk: *Fischer* Dániel készmárki születésű neves orvosnak a szepesi Kárpátok kérdésében írt éles hangú vitáirataival, melyet 1725-ben *Bél* Mátyás két évvel előbb megjelent *Hungariae antiquae et novae prodomus*-ának a Kárpátokat illető részletei ellen írt. A munka *Georg Buchholtz* ev. lelkésznek a Kárpátokról írott művéhez kiegészítésként íródott; *Buchholtz* műve nem ismeretes, s a *Fischer*-féle támadóirat sem látott soha napvilágot (Fol. Lat. 1563.).²³

A földrajzi kéziratokhoz csatlakozva említjük meg azokat a XVIII. század végéről, XIX. század elejéről származó meteorológiai feljegyzéseket, amelyek a feljegyzők személyes megfigyelésének rögzítései, s részben viszonylag hosszabb időszakok időjárásának rekonstruálását teszik lehetővé.²⁴ Fennmaradt egy a meteorológia korai történetére vonatkozó érdekes emlék is: egy 1503. évi, Bécsben, nyilván tanulmányi céllal íródott *Aristoteles*-kommentár, a *De animá* és a *De meteoris* c. művekhez (Quart. Lat. 672.).

Ahogy a földrajztudomány és a statisztika viszonylatában a fogalmak bizonyos tartalmi változásával találkozunk, ugyanúgy változások történtek a természettudományok következő csoportjának területén is. A régen természetrajz név alatt összefoglalt szakok: ásványtan, növénytan, állattan — a modern tudomány fejlődése során szétváltak: az ásványtan levált, mint a földtan keretébe tartozó tudományág, a növény- és állattan — az antropológiával kiegészülve — a biológia tudományát alkotja. Minthogy azonban a vizsgált kéziratok, korszakuknak megfelelően, a természet hármass birodalmának hagyományos felosztását követik; s minthogy a tárgyalás módja általában nem haladja meg a deskripció színvonalát, ismertetésünkben a régi természetrajzi felosztást követjük, kiegészítve a képet néhány embertani és fiziológiai kézirat bemutatásával. E tudományszakok gyakorlati alkalmazásaként tárgyaljuk a mezőgazdaság és bányászat történetére vonatkozó kéziratokat.

Az élő és élettelen természettel foglalkozó kéziratok között az első hely négy kódexet illet meg: *Thebaldus* püspök *Physiologus*-ának két kéziratát (a XIII. és a XIV. századból), egy a XIII—XIV. század fordulójáról származó, *Tractatus de naturis animalium* c., német provenienciájú kéziratot, (Clmae 27, 63, 58.), s végül egy magyar vonatkozásút: *Galeotto* az esztergomi érseknek ajánlott, *De homine libri duo* c. fiziológiai művét, melyben leírja az emberi szervezetet s annak működését, orvostudományi, fizikai, asztrológiai megjegyzésekkel kiegészítve (Clmae 351.). A továbbiakban a XVIII. századnál, sőt a XVIII. század második felénél korábbi kézirattal nem fogunk találkozni; a természet leírásának tudománya a korai magyarországi tudományos kezdeményezések ellenére is csak e korszakban válik az iskolázott rétegek számára önálló, a többi tudománytól elhatárolható tárggyal és módszerrel rendelkező tudományszakká. A teljesen emlék nélküli négy évszázadból két kuriozitás-jellegű, s csak részben természetrajzinek tekinthető kéziratról emlékezhetünk meg. *Joannes Jessenius*nak, *II. Rudolf* császár magyar családból származó, 1621-ben Prágában kivégzett udvari orvosának *Novorum problematum centuriae quatuor* c. műve az egyik; ez fizikai, fizioló-

giai, meteorológiai, természetrajzi, orvosi problémák együttese, kérdés és felelet formájában. (Quart. Lat. 799.) Az eredeti, saját kezű részekkel kiegészített, s nyomtatásban meg nem jelent kézirat — amennyiben magyarországi tulajdonosé volt — jele annak, hogy a nagy tudós munkássága Magyarországon már a XVII. század első felében ismertté vált.²⁵ A másik — már száz évvel későbbi — töredékes kézirat a már említett *Fischer* Dániel műve: *Dissertatio physica de ingenio Hungarorum* címen a szerző az emberi szervezet mechanizmusáról, az emberi természetéről, a temperamentumokról értekezik (Quart. Lat. 260.).

Az OSZK Kézirattárának birtokában őrzött újabbkori természetrajzi anyag legjelentősebb egysége két, a XVIII. század végén, ill. a XIX. század elején működött magyarországi botanikus hagyatéka volt: *Kitaibel* Pál és *Sadler* József — előbbinek személye közismert, utóbbi a Nemzeti Múzeum Növénytárának őre s a pesti egyetemen a növénytan tanára volt — tudományos működésének emlékei. *Kitaibel* kéziratai idővel átkerültek a Nemzeti Múzeum Növénytárába; *Sadler* hagyatéka azonban, bizonyos szintén átadott részletektől eltekintve — sajnos a régebbi kéziratári rendezési elvnek megfelelően egységeire bontva — ma is az OSZK-ban található. E nagy terjedelmű, elsősorban növénytani tárgyú, de kisebb mértékben a természetrajz más ágaira is kiterjeszkedő hagyatéka *Sadler* tudományos jegyzeteit, külföldi művekből készített kivonatait, növényleírásait, saját és mások botanikai műveinek kézirateit, természetrajzi-bibliográfiai anyaggyűjtéseit, természetrajzi céllal tett magyarországi utazásainak — s más tudósok hasonló utazásainak — leírásait tartalmazza, s a XIX. század húszas és harmincas éveinek magyarországi botanikatörténetére vonatkozóan a legjelentősebb kéziratoss forrásanyag.²⁶

A nem *Sadler* hagyatékaival, hanem más utakon az OSZK-ba bekerült természetrajzi anyag vegyes tartalmú „historia naturalis”- kéziratokból, antropológiai és fiziológiai, továbbá ásványtani, növény- és állattani jegyzetekből, Magyarország egyes részeinek flóráját, faunáját vagy ásványvizeit ismertető leírásokból, ásvány-, növény- és rovargyűjtemények katalógusaiból, s néhány részletkérdéseket is tárgyaló tanulmányból áll.²⁷ Kiemelhetjük még közülök *Peter Wierzbickinek* Keszthely ritka növényeiről készített vízfestményeit (Fol. Lat. 4404.). 1820-ból, s az ugyanebben az évben *Johann Reissinger* pesti természetrajz-professzor által a trónörökös technikai gyűjteménye számára a Magyarországon található nyersanyagokról (növényi, állati termékek, ásványok egyaránt) készített jegyzéket, az egyes tételek lelhelyének megjelölésével (Fol. Germ. 1101.), s végül *Stephan Endlichernek*, az élete utolsó évében az Árpád-kori forrásokat publikáló, tragikus sorsú kiváló botanikusnak a növények szaporodásáról frott — 1838-ban nyomtatásban is megjelent — kis tanulmányát (Quart. Germ. 876.).

Amit a fentiekben a fizika és technika laza kapcsolatairól említettünk, az — ha talán kisebb mértékben is — de lényegében azonosan áll a biológia és ásványtan összefüggéseiről a mezőgazdaság és bányászat művelésének kérdéseivel. E két szakterület elsősorban az évszázados gyakorlatból leszűrt tapasztalatokból építette fel a maga rendszerét, s az elméleti tudományok csak viszonylag későn járulhattak hozzá e rendszer fejlesztéséhez. Különösképpen áll ez a mezőgazdaságra: legalábbis a kéziratanyagból kikövetkeztethetőleg a biológia és az élettan tapasztalatai csak a XIX. század elején jelennek meg a mezőgazdaság különféle ágazataival foglalkozó művekben. E korszakból származik a könyvtár legterjedelmesebb ilyen tárgyú gyűjteménye is: a keszthelyi Georgikon jegyzetei, kéz-

iratos kézikönyvei, instrukciói, amelyek közül néhány a mezőgazdaság kérdéseit általában tárgyalja; más kéziratok gazdasági célkitűzéssel megtett utazásokról számolnak be; mások az oktatással közvetlenebbül kapcsolatosak; legnagyobb részük azonban konkrét részterületeket ölel fel, mint amilyen pl. a gyapjas állatok tartása, a lótenyésztés, szőlő-, selyem- és rizstermelés, kert- vagy erdőművelés. A legkorábbi georgikoni kéziratok a XVIII. század utolsó éveiből származnak; a legkésőbbi 1842-ből.²⁸ A *Festetics*-vonatkozású anyagot néhány nem a gyűjteménnyel együtt az OSZK-ba került gazdasági instrukció (a *Nagyváthy* János-féle instrukció másolatai), a Georgikonban tartott előadás-szöveg, *Rumy* Károly György georgikoni működésével kapcsolatos anyag egészíti ki.²⁹

Néhány korábbi eredetű kézirattól eltekintve — XVII. századi gazdasági tanácsok (Oct. Hung. 946.), 1731. évi gazdasági szabályzat (Oct. Lat. 257.), XVII. századi méhészeti szakkönyvek másolatai (Quart. Hung. 438, Oct. Hung. 18, 570, 933.), az osztrák birodalom selyemtermelésének fellendítését célzó irományok a XVII. század második feléből (Fol. Germ. 637.), s mint a legjelentősebb, *Bél* Mátyás *De re rusticá*-jának, a magyar mezőgazdaság első jelentékeny, máig kiadatlan felmérésének két kézirata (Fol. Lat. 276, 1570.)³⁰ — a Georgikon gyűjteményétől függetlenül fennmaradt mezőgazdasági tárgyú kéziratok sem korukat, sem jellegüket tekintve nem sokban különböznek a Georgikon-beliektől. A kézikönyv, tanulmányi jegyzet vagy instrukció formájában fennmaradt, a mezőgazdasági gyakorlat egészére kiterjeszkedő oeconomia ruralisok mellett³¹ megtaláljuk egyes területek mezőgazdasági viszonyainak ismertetését, vagy a gazdasági tanulmányutakról készített beszámolókat éppúgy, mint a gazdasági élet egyes ágazataira vonatkozó konkrét tanácsok, ill. utasítások gyűjteményeit.³² Hogy azután e kézirat utasítások előrelépést jelentenek-e a nyomtatásban is megjelent gazdasági kézikönyvekhez képest, vagy ellenkezőleg: egy maradibb gyakorlat rögzítői-e, — ezt a kéziratok és a bibliográfiailag már feltárt nyomtatott anyag vonatkozó szakaszainak egybevetése döntheti csak el.

A biológiai és ásványtani szakhoz kapcsolódva kívánjuk ismertetni a bányászati vonatkozású kéziratokat is, amelyekről — a kéziratári anyag egészének jellegét, használhatóságát egy példán érzékeltetendő — részletesebben számolunk be.

A bányászat története nem tekinthető ugyan egyszerűen tudománytörténetnek, hiszen míg múltja egyfelől a természettudományok számos ágának, valamint a technikai módszereknek történetéből tevődik össze — addig másfelől a bányaművelés kérdéséhez számos, az előbbi tényezőktől függő, s azokra visszaható gazdasági-, társadalmi-, jogi probléma kapcsolódik, melyek történetének együttes feldolgozása eredményezheti csak valamely korszak vagy terület bányászatának történetét. Mégis, minthogy a külföldi tudománytörténeti szintézisek egy része kiter a bányászat történetére, s a magyar műszaki tudománytörténetírás e kérdést szintén nem hagyja ki feladatai sorából, nem látszik indokolatlannak e terület kézíratainak részletesebb vizsgálata — annál is kevésbé, minthogy a többi tudományszak anyagával szemben, ha kis mennyiségű is a vonatkozó kéziratok száma, de viszonylag sokrétű, és alkalmas arra, hogy általában is képet nyújtson a Kézirattárban található anyag természetéről.

Az OSZK Kézirattárában található több mint 50 bányászati vonatkozású kézirat — melyek között csak egy a részben középkori, az anyag zöme a XVII—XIX. századból származik — tudománytörténeti forrásértékének jellegét tekintve

három csoportba sorolható. Első csoportként azokat a kéziratokat tekinthetjük át, amelyek gyakorlati céllal: a bányaművelés módszereinek megörögzítésére íródtak, amelyek a valamely bányában, valamely korszakban bevezetett gyakorlatot ismertetik, tehát a bányászat technikai vonatkozású történetének forrásai. Második egységnek azokat a kéziratokat foglaltuk össze, amelyek a bányászattal kapcsolatban felmerülő gazdasági, társadalmi, technikai és jogi kérdéseket konkrétan tárgyalják. Ezek, ha nem is kizárólagosan a szorosan vett bányásztörténetet érintik, mégis, ha az első csoportnál kisebb mértékben is, de számos vonatkozásban tartalmaznak anyagot a bányászat tudományos vonatkozásainak történetére is. Ilyen jellegű forrásanyag egyfelől az egyes bányák működése során keletkezett irományok, hivatalos levelezések; másfelől az egyes bányákra vagy nagyobb területek bányászatára vonatkozó, különféle célkitűzésekkel keletkezett leírások. A harmadik csoportba azokat a kéziratokat soroltuk, amelyek a bányászattal kapcsolatos jogi-társadalmi jelenségeket az előzőknél elvontabban tárgyalják, tehát egyfelől a bányászati vonatkozású törvényeket, a bányajogokat, az 1791-es deputációk bányászati vonatkozású anyagát; másfelől a bányajogi vonatkozású kéziratokat, amelyek egy része tanulmányi jegyzet. Mindehhez kapcsolódik még néhány, a bányaműveléssel rokon szakterületre — mint a kohászat, a fémmegmunkálás — vonatkozó kézirat.

Bányászati kézirateink első csoportja tehát a bányaművelés technikájával foglalkozik; ez az anyag az, amely a bányászat történetének tudománytörténeti vonatkozásai számára a legtöbb nyereséget ígéri. Sajnos, e kéziratok száma az OSZK Kézirattárában viszonylag csekély; az anyag természeténél fogva ezek a leírások nem kerültek üzleti forgalomba, s így nem találták meg az utat az országos gyűjteményekhez.

A legrégebb ilyen jellegű kézirat, a részben *Schreter Ignác*, körmöcbányai „Pergschreiber” tollából származó *Unterschiedliche Pergbefahrungen und Berathschlagungen über diesellten*, 1653-tól a XVIII. század első negyedéig íródott. Tartalma vegyes: rézolvasztási eljárás leírása, amit az 1720-ban megjavított besztecebányai kohóban használnak; borovai (Gömör m.) öntési és ötvözesi eljárás; rézbevéltási táblázat; eljárások az érc nemesfém tartalmának megvizsgálására stb. (Fol. Germ. 486.) A prágai „Münzgardein”-től származik, de magyar vonatkozású részeket is tartalmaz az *Explicatien etwelcher Wörter und Nahmen, wie solche bey denen Berg und Puchwerk, auch bey Schmölz Probier Schaidt und Müntzwesen zu nennen gebräuchig* c., XVII—XVIII. századi kézirat (Fol. Germ. 1092.), benne a címben megadott tartalom kívül ércvizsgálási és olvasztási módszerek leírása; bányagépek ismertetése; a selmeci aranymegmunkálásról beszámoló; végül egy nyilván ugyancsak bányászati céllal összeállított geometria. Az 1760. évi *Schemnitzer Berg- Buch und Hüttenprozess* a hely leírása mellett ismerteti a tárnaépítést, a bányagépeket, az ércekkel való bánásmódot. (Quart. Germ. 260.) Külön, talán megjelentetési céllal írott ismertetés foglalkozik a Selmecebányán alkalmazott, a bányavizek kiszivattyúzására szolgáló *Hell*-féle gépezettel. (Quart. Germ. 262.)

E magyar vonatkozású bányatechnikai művek sorát két külföldi provenienciájú kézirat egészíti ki. Egy 1572. évi (valószínűleg másolatban meglévő), az OSZK-ba nagykarolyi tulajdonostól került *Bergwerkkunde* Paul és Hans *Uttmann* műve Böhmisch-Grünenthalból. Az érc tartalom megvizsgálása és az ércolvasztás módszerei mellett a bányák járatairól, a bányahatárok meghatározásáról, az ércek-

ről, a bányahelyek megtalálásának módozatairól esik benne szó; a szöveget a szerzők számos szakmailag érdekes vízfestmény-vázlattal egészítették ki. (Fol. Germ. 1120.) 1695-ből német területről származik Balthasar *Rössler Bergk-Bau-Spiegel*-je: bányászati, bányáépítési és fémmegmunkálási kézikönyv. A tulajdonos *Kovachich* (hogy hozzá honnan került, nem állapítható meg) szerint autográf mű, és megjelent nyomtatásban is; kézikönyvek azonban nem ismerik a szerzőt. (Fol. Germ. 484.) E két mű nem a magyarországi gyakorlatot tükrözi, de meglétük Magyarországon megengedi azt a következtetést, hogy bizonyos hatást gyakorolhattak az itteni bányaművelésre.

A bányászati kéziratok második csoportjában a bányák és felügyeleti hatóságai hivatalos működése során keletkezett irományokat, s a bányákra vonatkozó leírásokat ismertetjük. Ezek között található az OSZK Kézirattárának egyetlen részben középkori bányászati kézírata, a *Liber civitatis Szomolnok*. Az 1414-től a XVIII. század első harmadáig terjedő anyagot tartalmazó, latin és német nyelvű kötetben legnagyobb részt a város által kibocsátott bányászati vonatkozású okiratok foglaltatnak; mellettük található a város részére Matthias *Tengler de Lichtejels* királyi bányáigazgató által 1498-ban kiadott bányajog, valamint a későbbi időkből a városhoz intézett levelek is. (Clmae 385.) Ugyancsak jelentős — és ismeretlennek látszó — bár nem közvetlenül a bányásztörténet tudományos vonatkozásait feltáró forrás a besztecebányai bányaszámadási könyvek 1635—1640. évi kötete. (Fol. Germ. 1323.) Néhány akta a XVI—XVII. századból (Fol. Germ. 752.) a bányák igazgatására vonatkozóan, s egy terjedelmes (1294 p.), ismeretlen rendeltetésű másolatgyűjtemény (*Diplomata, privilegia, decreta, repraesentationes in re montunistica*. Fol. Germ. 480.), mely főleg Erdély és a Délvidék bányászatára, s részben más természetű, anyagi vonatkozású ügyeire tartalmaz a kataszter és egyéb anyagot a XVIII. század első negyedéből — alkotják a következő láncszemeket a sorozatban. A XVIII. század második feléből néhány hivatalos jellegű beszámoló maradt fenn: Elias *Schmidegg* áttekintése a selmecbányai állapotokról, a bánya jövedelmezőségének vizsgálatával, s ennek kapcsán technikai természetű adatokkal is (Quart. Germ. 275.), Johann Gottlieb Gr. v. *Stumpfer* selmecbányai főkamagróf jelentése Nagybánya, Felsőbánya és Kapnikbánya bányászati és erdészeti kérdéseiről — sok technikai vonatkozással, a hibák felsorolásával és a javítás eszközeinek megjelölésével (Fol. Germ. 1125.), s a milovai (Arad m.) rézbánya vizitációja során 1794-ben keletkezett beszámoló (Fol. Germ. 1175.). A század hatvanas-hetvenes éveinek fordulójáról származik a Szatmár megyei Illova község arany-, ezüst-, réz- és ólombányájára vonatkozó, Franz Anton *Hellert*ől testvéréhez intézett levél- és jelentésanyag (Fol. Germ. 716.); valamint *Fischer* József br. Johann *Fiedler von Trummer* ellen (s *Pulszky* Sámuelnek és *Dobay* Gábornak *Fischer* ellen) a Rudló és Agyagos birtokokon létesített bányák ügyében indított perének iratai (Fol. Germ. 1197.). E csoportban említhető még az oravicai bányáigazgatósági iratoknak az OSZK-ban levő kötege (néhány XVIII. századi, sok 1848—49-ből származó irat, Fol. Hung. 1934.), *Wenzel* Gusztáv jegyzetei és másolatai a magyar bányavárosokra vonatkozólag: az Országos Levéltár középkori és újkori állagaiban és bányavárosi levéltárakban gyűjtött másolat és kivonatanyag, *Wenzel* bányásztörténeti összefoglaló művének forrásanyaga. (Quart. Hung. 1495.)

A magyarországi bányákra vonatkozó leírások közül az OSZK Kézirattárában a legrégebb Franz Ernst *Brückmann*, a Magyarországot jól ismerő wolffenbütteli

orvos és természettudós *Magnalia Dei in locis subterraneis* c., a világ bányászatáról írott nagy munkájának magyar vonatkozású fejezeteiről készített másolat. A Magyarországon nyomtatásban is ritka mű másolat-részletét két bányagép vázlatos rajza teszi érdekesebbé. (Fol. Germ. 479.) Ugyancsak átfogóan tárgyalja a magyarországi bányák helyzetét az 1760 körül írott, szerzője nevét el nem áruló *Nachricht von den Bergwerken in dem Königreich Ungarn* c. kézirat (Fol. Germ. 483. és Fol. Germ. 1407. 2 pld.), amely a bányák történetét, igazgatását, állapotukat, a művelési gyakorlatot írja le. Ugyanebből az évből maradt fenn (másolatban) egy rövidebb leírás a hét bányavárosról, amely esetenként ismerteti a hely fekvését, a művelés kezdeteit, a városi rendtartást, a fejlődés irányát, a műszaki munkát és az azt végző személyzetet. (Fol. Germ. 1142.)—Már a XIX. századba vezet át két rövidebb, speciális érdekű bányaleírás: az egyiket Breuer Mátyás ügyvéd és bányatanácsos készítette a nagybányai bányászat helyzetéről (történeti bevezetéssel és javaslatokkal) Rainer főherceg részére 1810-ben, amikor ez beutazta a bányakerületet (Fol. Germ. 1168.). A bányászat határterületén mozog és az ezekben az évszázadokban meglevő sajátos összefüggéseire világít rá egy magyar nyelvű kis kézirat a kolozsmonostori bányákról a XVIII. század végéről, XIX. század elejéről: a kötet első része rejtett kincsekről szól és azok megtalálásának módjáról; majd rátér annak tárgyalására, hogyan lehet felismerni azt, hogy a föld alatt fém rejtőzik; ismerteti a varázsvesszős eljárást és egy másik hasonló fémfeltalálási módozatot. (Oct. Hung. 681.)

A bányaleírások utolsó csoportja a XIX. század elejéről származik, és részben újságok részére készült beszámolóknak látszik, részben az akkor létesült, és a bányatermékek gyűjtését megkezdő Nemzeti Múzeum részére beküldött jelentéseknek. (Egyesek közülök az *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici* 1. kötetében napvilágot is láttak.) Említést érdemel egy beszámoló Fazola tollából a diósgyőri vasműveletnél folyó műveletekről (Fol. Germ. 882.), s néhány magyarországi bánya vázlatos rajza. (Fol. Lat. 3748., a többi leírás jelzete: Fol. Hung. 1165, Quart. Hung. 664, Fol. Germ. 796, Quart. Germ. 434, 987. Egy a XIX. század végéről származó jelentés Balánbánya rézbányászatáról: Oct. Germ. 219.) Mindezek a beszámolók, éppúgy, mint a bányák történetére vonatkozó hivatalos iratanyag, mint említettük, a bányászat tudományos-technikai ágazatainak történetére is fényt vetnek, ha az erre vonatkozó adatok nagymértékben keverednek is a bányászat gazdasági-társadalmi-jogi vonatkozásait megvilágító részletekkel.

A harmadik csoportként említett és csak röviden áttekintendő bányajogi anyag első egységét a törvényszövegek alkotják. A törvények és egyéb rendelkezések kéziratai érdemi anyagot nem nyújtanak, szövegüket kiadták. (*Extractus decretorum Regni Hungariae de mineris*. XVI. századi Fol. Lat. 766.; Maximiliani II. Codex montano-metallurgicus. 1572. XVII. századi másolat a selmecbányai kamaragrófság használatára. Fol. Germ. 482.; erdélyi bányászati törvény, 1747. Quart. Lat. 515.; és egy nem magyar vonatkozású rendelkezés: György bajor herceg a XV. század végén kiadott *Pergwercksordnung*-ja másolatban, Fol. Germ. 478.) Ehhez kapcsolódva kell megemlítenünk az 1791-ben kirendelt Deputatio in montanisticis 1793—1794. évi irományainak többszörös másolatban és az Országos Levéltárban is meglevő köteteit; ezek a Selmecbányán ülésező bizottság protokollumát, törvénytervezeteit, ezek módosításait tartalmazzák; az anyag egy része, hasonlóan az 1791-es deputációk egyéb irataihoz, 1826-ban nyomtatásban is napvilágot látott. (Fol. Lat. 660, 688, 696. és a vegyes anyagot tartalmazó Fol. Lat. 646. és 673.)

A nem forrásjellegű bányajogi kéziratok valamennyien viszonylag későiek: a XVIII. század második felénél korábbi nincsen közöttük. Első az időrendben egy *Einleitung in die allgemeine und sonderbare Bergrechte des heiligen Römischen Reichs, der Königreiche Hungarn und Boheim, dann des Erzherzogtums Österreich* c. kézirat. (Quart. Germ. 264.) A mű tankönyvszerű összefoglalásban tárgyalja a bányajogot (forrásaival együtt), de magából a kéziratból rendeltetésére vonatkozó adatokat nem olvashatunk ki, éppen úgy, mint a hasonló című, azonos tartalmú Quart. Germ. 263. jelzetű kéziratból sem. E két kézirat szövege azonban részben megegyező egy Johann Taddaeus Anton *Peithner* neve alatt felvett, *Vorbericht über die Einleitung in die allgemeine und besondere Bergrechte des heiligen Römischen Reichs*. . . című, Selmecbányán 1773-ra keltezett kézirattal. (Quart. Germ. 1152.) A korábban Csehországban működött *Peithner* a hetvenes években a selmecbányai bányászakadémián a bányaműveléstan és a bányajog tanára volt; fel kell tehát tételeznünk, hogy mindhárom kézirat az ő előadásait tartalmazza, éppúgy, mint a fentiekhez csatlakozó negyedik darab: *Extractus operis Peutneriani de jure montanistico* (Quart. Germ. 1151.). Ez utóbbi kézirat egyébként a Miksa-féle *Bergordnung* kivonatát is tartalmazza, a bányászati kézíratainkban másutt is előforduló *Multz de Walda* kivonatában, magyarországi vonatkozásokkal kiegészítve. Minthogy *Peithner* csak néhány évet töltött Magyarországon, műveit nem tekinthetjük sajátlagosan a hazai állapotok ismeretén alapuló összefoglalásnak; sokkal inkább a Habsburg-birodalom általános bányajogi gyakorlatát tükröző kézikönyvnek.

A bányajogi művek közül megemlíthető még *Kecskés* Pálnak, a felsőmagyarországi Waldbürgerschaftok elnökének bányajogi műve a XVIII. század második feléből, mely jogi vonatkozások és bányászati törvények ismertetése mellett javaslatot tartalmaz a nehéz helyzetben levő felsőmagyarországi bányaugy jogi problémáinak tisztázására, (Quart. Germ. 267. és rövidebb változata: Fol. Germ. 1173., utóbbi 1764-re keltezve); valamint a már említett Georg Ernst *Multz von Walda* szomolnoki rézkereskedelmi igazgató és főbányafelügyelő 1747. évi *Berg-Richter-Spiegel*-je, mely a bányászattal kapcsolatos igazságszolgáltatási kérdésekkel foglalkozik. (Quart. Germ. 261.) A bányajogi kéziratok sorát *Vuchetich* Mátyás pesti jogászprofesszor *Jus metallicum*-ja (XVIII. század. Quart. Lat. 607.) folytatja — ez a bányaugyek jogi állásán kívül a bányaterület kimérésének, a bányaművelés módjainak, a szomszédos bányák elhatárolásának kérdéseivel is foglalkozik — és *Láner* Ferencnek, a statisztika és bányajog a XIX. század közepén működött pesti professzorának bányajogi előadásáról készült jegyzet — benne a bányászok, bányapolgárok, bányatisztek jogainak és kötelességeinek ismertetésével — zárja le. (Quart. Hung. 1820.)

A bányászattörténeti kéziratokhoz csatlakozva néhány rokon vonatkozású darab is említést érdemel. A XVI. századból maradt fenn *Kolozsvári Cementes János* aranyműves könyve, a pénzveréssel és az aranyolvasztás vegyi folyamataival kapcsolatos feljegyzései. (Oct. Hung. 484. A kis mű szövege — részletes értékelés nélkül — a *Magyar Könyvszemle* 1896. évfolyamában látott napvilágot.) Egy évszázaddal későbbi a *Jankovich* Miklós tulajdonából az OSZK Kézirattárába került *Kremnitzer Schmelz- und Probierebuch*, mely a selmeci és a körmöci kamara által használt kézikönyv az ezüstérc nemesfémtartalmának meghatározásához, kohászati előírásokkal, s némileg az alkímia felé hajló befejezéssel. (Quart. Germ. 274.) A kötet kohók és kohászattal kapcsolatos edények rajzait is tartalmazza. Ki-

egészíti végül a bányászati vonatkozású kéziratok sorát egy selmebányai *Docimasia*-tankönyv 1775-ből, a nemesfémek és a vas kiolvasztásának módszereiről. A jegyzet — sok külföldi anyagot is felhasználó kompiláció — kétségkívül a helyi gyakorlatot, vagy legalábbis az ideálisnak tartott gyakorlatot tükrözi. (Quart. Lat. 590.)

Bár a felsorolt kéziratok mennyisége és értéke elenyésző a levéltári őrzésben fennmaradt bányászattörténeti anyag mellett, annyit megállapíthatunk, hogy attól elütő jellegénél fogva olyan kérdésekre is választ ad, melyek után hiába nyomozunk a levéltári iratok között, s így hozzájárul bányászattörténetünk — s általában technikai műveltségtörténetünk — teljesebb, sokrétűbb megismeréséhez.

Utolsóként az orvostudományra — s ezen belül az állatorvoslásra és a gyógyszerészetre vonatkozó kéziratanyagot kívánjuk ismertetni. A magyarországi orvostudomány — a többi természettudományhoz és alkalmazott tudományhoz képest — már a XVI—XVII. században viszonylag magas fejlettségi fokon állott. A középkori orvosi kéziratok között azonban még nincsen magyar vonatkozású (Clmae. 53, 90, 109, 117, 138, 223, 342, 364.), s legtöbbjük csak a XIX. században került Magyarországra (nagyobb részüket *Jankovich* Miklós vásárolta). A XVI. századi anyag nem nagy mennyiségű,³³ s nagyobb része nem is magyar provenienciájú. Legérdekesebb közöttük a korábban tévesen *Sambucus*-nak tulajdonított, *Practica medicinae* címmel ellátott kézirat, mely az 1585—1595 közötti évekből — több kéztől származó, történeti vonatkozású feljegyzések mellett — egy német földön működő orvos feljegyzéseit tartalmazza (Fol. Lat. 1713.). A XVII. században azután megszorodik az orvosi kéziratok száma; nagyrésztük recepteket tartalmazó könyv, amelyek — akár orvosi gyakorlat, akár házi orvoslás céljait szolgálták — a magyarországi gyógyászati eljárásokról elég sokoldalú képet nyújtanak.³⁴ A XVIII. század folyamán, s még inkább a XIX. század első felében az orvostudomány differenciálódása, szakszerűvé válása tapasztalható: a régi típusú „orvosi könyv”-ek mellett (értve ezalatt a receptgyűjteményeket éppúgy, mint az összefoglaló gyógyászati kézikönyveket, az „ars medica” különféle változatait) megjelennek a modern értelemben vett orvostudomány egyes szakágazataira vonatkozó, általában tanulmányi céllal készült anatómiai, patológiai, terápiái tárgyú kéziratok; megjelennek az egyes betegségekkel — seborvoslás, gyermekbetegségek, táplálkozási betegségek, kolera, pestis —, a szüléssel foglalkozó művek; tudománnyá válik a gyógyszerstan, s számos változatban állítják össze az állatorvoslással kapcsolatos tudnivalókat is.³⁵ E nagy mennyiségű anyagból egyetlen gyűjteményt szeretnénk kiemelni, mely nem régiségénél — a XIX. század első feléből származik —, hanem speciális jellegénél, kitűnő forrásértékénél fogva érdemel figyelmet: a pesti egyetem orvoskarához tartozó klinikán 1814—1841 között ápolt betegek kórtörténetének leírásait, részben a betegség lefolyásának napról napra való ismertetésével.³⁶ A feljegyzések készítői orvosok vagy orvostanhallgatók, akik professzoruk, az esetek többségében *Bene Ferenc* professzor irányításával foglalták írásba a betegségek tüneteit, az alkalmazott kezelési eljárást és annak eredményét. Egyes kötetek havi statisztikai kimutatásokat is tartalmaznak a betegek állapotában beállott változásokról; másutt a kórházi kezelés szempontjából jelentősnek látszó meteorológiai megfigyelések rögzítésével találkozunk. Külön füzetsorozat foglalkozik a reumás esetekkel. E nagy mennyiségű anyag rendszeres feldolgozása, úgy véljük, hézagtalan képet adhat a

XIX. század első felében Magyarországon elért legmagasabb gyógyászati színvonalról.

Végül az orvosi kéziratok utolsó csoportjaként az orvostudomány mint tudományszak történetére vonatkozó anyagot sorolhatjuk fel: jelentős orvosok személyére vonatkozó forrásokat, orvostörténeti bibliográfiákat és összefoglalásokat, s a XIX. és XX. századból származó feldolgozásokat — megjegyezve itt, hogy a magyar orvostudomány történetének feltárása, bár az összefoglaló orvostörténeti mű még hiányzik, előrehaladottabb fokon áll, és nagyobb múltra tekinthet vissza, mint a magyar tudomány és technika számos más ágának története. E források között a legrégebbi *Weszprémi* István levelezésének egy kötete és a működésére vonatkozó néhány más kézirat (Quart. Lat. 1980, 1985, Fol. Lat. 3176.). Már a XX. századból származik *Apáthy* Istvánnak szakmai és más irányú levelezése és hivatalos írományai. (Quart. Hung. 2452—2457.)³⁷ Az orvostörténeti anyaggyűjtések sorát a sokoldalú bibliográfus *Horvát* István magyarországi, galíciai és bukovinai orvosdoktori disszertációkról készített bibliográfiái nyitják meg (Quart. Lat. 1312, 1311.), *Fekete* Lajos XIX. századi orvostörténész kéziratok feldolgozásai és anyaggyűjtései folytatják (Fol. Lat. 1283—1287, Quart. Hung. 1836, 1837.), *Ernyey* József kisebb jelentőségű anyaggyűjtése (Fol. Hung. 2142.) s *Békefi* Remig egyetemi előadásai (az Árpád-kor egészségügyéről, 1900. Quart. Hung. 3472.) zárják. További kutatás feladata kideríteni, hogy e — részben nyersen fennmaradt — anyagból mi látott napvilágot, ill. mi az, ami mai orvostörténészeink részéről a kiaknázást megérdemli.

* * *

A fentiekben ismertetett anyag a magyar tudománytörténet forrásbázisának csak egy szűk szektorát jelenti, s képünk semmiféle szempontból sem nevezhető teljesnek. Így is visszatükrözi azonban a természettudományok magyarországi fejlődésének elmaradottságát a XVI—XVIII. században, elsősorban a matematika, fizika, kémia területén. Az elmaradottság számos okát vizsgálni itt nem lehet feladatunk; egy dologra azonban épp az ismertetett forrásanyag alapján mutathatunk rá, s ez a természettudományok idegen — latin és német — nyelven történő művelése, ami nemcsak a szélesebb körű fejlődésnek vetett gátat, hanem megnehezítette az alkotó, továbbépítő munkát is, s a tudományosságot a hagyományok elsajátításának színvonalán állította meg. Így a magyar nyelvű kéziratok aránylag kis számát s egyes tudományágak fejletlenségét egymással összefüggő jelenségeknek foghatjuk fel.

Végül fel kell vetni a kérdést: mennyiben jelent értéket az ismertetett kéziratanyag a magyar tudománytörténeti kutatás számára?

1. Egyes darabok vagy nagyobb egységek — néhány hagyaték és gyűjtemény — a magyar tudománytörténet fontos emlékei, önmagukban is jelentős források.

2. A jelentéktelenebb, egyenként nem értékelhető kéziratok lehetővé teszik a magyar tudománytörténetnek a nyomtatott anyagon túlmenő, mélyebb feltárását. Ha egy tudományág történetének rekonstruálásánál csak a nyomtatásban megjelent műveket vesszük tekintetbe, kettős veszélynek tesszük ki magunkat: egyfelől, hogy jelentős, de publikálásig nem jutott nézeteket vagy eredményeket hanyagolunk el; másfelől, hogy a publikált művek — és szerzőik — helyét

nem határozzuk meg helyesen a tudományszak fejlődésének vonalában. Hogy egy-egy nyomtatásban megjelent mű kezdeményezést, vagy valamely irányzat befejezését jelentette-e, hogy szerzője önállóan alkotott-e, vagy már meglevő, esetleg az iskolák útján közismertté vált eredményekre támaszkodott: ezt csak a kéziratok anyag vizsgálatával dönthetjük el. Ez az a mozzanat, amely a kéziratok tudománytörténeti anyagát a nagyobb mennyiségű és színesebb levéltári anyag mellett is értékessé teszi; ilyen jellegű vizsgálatokra ugyanis a levéltári anyag természetesen nem ad módot.

3. Jelentős végül e tudománytörténeti anyag legsablonosabb részét — az akár a tanár, akár a diák által készített tanulmányi célkitűzésű jegyzeteket — tekintve is. A nyomtatott tankönyvanyagot kiegészítve ebből nyerhetünk képet — egyes tudományszakokra vonatkozóan szinte évtizedről évtizedre haladva — az oktatás színvonaláról és irányzatairól; az egyes korszakok oktatási anyagának a tudomány akkori színvonalához való viszonyáról. Az oktatás színvonalából pedig az egyes korszakok természettudományos általános műveltségére következtethetünk; nagyjából ismerve az egyes iskolák hallgatóságának társadalmi összetételét, e jegyzetek alapján meg tudjuk állapítani, hogy egyes társadalmi rétegeknek milyen volt a természettudományos világképe.

Ezek mellett az általános szempontok mellett az egyes szakok terén — az anyag természetének megfelelően — más és más tanulságok lennének levonhatók. Az egyik problémakör a tudományok kialakulásával kapcsolatos: hogyan bontakozott ki a kémia az alkímiából; hogyan vált el a csillagászat tudománya az az asztrológiától, az orvostudomány a házi orvoslástól és a félig babonás gyógy-módoktól. A legforradalmibb átalakuláson átment tudományok, a fizika és a kémia terén, a régi és az új harcának — esetleg igen lassan folyó és csak apróságokban megmutató küzdelmének — lefolyása kísérhető figyelemmel. A fiziológiai, biológiai, földrajzi, meteorológiai kéziratok arról adhatnak képet: hogyan látta a régi korok embere önmagát s környezetét, s látásmódja hogyan változott az évszázadok folyamán. Végül a mezőgazdaság, bányászat, technika és építészet írott emlékei arra adhatnak feleletet: milyen eszközei voltak e régi korok emberének arra, hogy környezetét megváltoztassa, s a természet erőit a maga szolgálatába állítsa.

Mindent összevéve: az a kép, amely e kéziratok nyomán tudománytörténetünk egyes mozzanatairól kibontható — ha nem várhatók is talán gyökeres fordulatok, meglepő újdonságok a magyar tudománytörténetírás által a lényeges kérdésekben eddig elfoglalt álláspontokhoz képest — sokrétűbb, gazdagabb és pontosabb lesz, mint amit e források használata nélkül alkothattunk.

Jegyzetek

1. *A tudománytörténet kérdései*. Bp. 1954.
2. Az itt felsorolásra kerülő, összesen mintegy 1350 kézirat egyenkénti áttanulmányozása nem állott módunkban; a kéziratoknak csak kb. egyharmadát vettük kézbe, míg a többinél meg kellett elégednünk a kéziratok címfelvétele néha igen szűkszavú, olykor (a múlt században címmel ellátott, s nem rekatalogizált kéziratoknál) pontatlan adataival. — A magyar tudománytörténet általános kérdéseit illetően tanulmányunk folyamán sokszor támaszkodtunk — külön hivatkozás nélkül is — *M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. é., a fizikával rokon tudományokhoz is kiterjedő, alapvető művére. Az egyes tudományok bibliográfiáit és kézikönyveit illetően ld.:

Szentmihályi János: Bibliográfiai útmutató a természettudományok, különösen a magyar természettudományok történetének tanulmányozásához ... (A tudománytörténet kérdései. 153—206. l.) Az egyes kéziratok esetleges kiadási vagy feldolgozási adatainak feltárása: egy tanulmány keretében nem lett volna elvégezhető; az irodalomra mindössze néhány speciális esetben utaltunk. Az ilyen irányú kutatás kiindulópontjaként a Kézirattárban levő, a magyarországi kéziratanyag folyóiratokban történt kiadását, ill. feldolgozását feltáró cédulakatalógus ajánlható.

3. *Írói lexikonok*: XVIII. sz.: Fol. Lat. 63, 65. (Kéler Gottfried anyaggyűjtései), Quart. Lat. 32. (Schmal András a turóci tudósokról), Quart. Lat. 2741. (Szörényi Sándor: *Pannonia docta.*)
 XIX. sz.: Fol. Lat. 60, 74, Quart. Lat. 17. (Lehoczky András jegyzéke), Quart. Lat. 31. (Schedius Lajos írói lexikona), Quart. Lat. 1313, 1314, 1328, 1330, 1336—1342, 1346, (1313-tól Horvát István gyűjtései). Quart. Hung. 1. (Peretsényi Nagy László gyűjtése.)
Tudományos társaságokkal kapcsolatos kéziratok: XVIII. sz.: Fol. Lat. 77. Quart. Germ. 3. *Enciklopédiák*: Quart. Lat. 84. (Tomka-Szászky János jegyzetei), Quart. Hung. 1474.
Nem magyar eredetű anyag: XVII. sz.: Quart. Lat. 546. XVIII. sz.: Fol. Lat. 1, 45, 52. Quart. Germ. 787. XIX. sz.: Quart. Germ. 638.
4. (A szövegben felsorolt anyag ismétlése nélkül): XVII. sz.: Quart. Lat. 2119, 2690.
 XVIII. sz.: Fol. Lat. 2, 4, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 35, 3398, 3816, 3897, 3975, 4153, 4578. Quart. Lat. 2, 10, 2270, 2573, 3282. Fol. Germ. 1418. Fol. Hung. 672, 675, 1762.
 XIX. sz.: Fol. Lat. 15, 18, 19—21, 27, 42, 49, 50, 3385, 3396, 3399, 3580, 4113, 4247, 4281, 4298, 4460. Quart. Lat. 1434, 2116, 2289, 2637. Oct. Lat. 1059. Fol. Germ. 4, 1079, 1560. Quart. Germ. 767, 817. Fol. Hung. 717, 1055, 1404, 1871, 1887, 1924, 2009, 2273. Quart. Hung. 1520, 2292, 3360. Oct. Hung. 562. Fol. Gall. 47. Quart. Gall. 95.
 XX. sz.: Fol. Lat. 4419. Fol. Hung. 1925, 2333, 2334, 2428, 2664. Quart. Hung. 2263, 2912, 3078, 3186. Oct. Hung. 674, 1225.
5. XVII. sz.: Quart. Lat. 2258, 2400, 2770, 2804, 3284. Oct. Lat. 617. Quart. Germ. 221, 486.
 XVIII. sz.: Quart. Lat. 89, 560, 563, 565, 2455, 2457, 2705, 2794, 2834, 2926, 2942, 3283, 3516, 3595. Oct. Lat. 97, 470, 495, 1036, 1114. Quart. Germ. 213, 1096, 1146, 1256. Oct. Germ. 451. Quart. Hung. 108.
 XIX. sz. első fele: Quart. Lat. 2349, 2358, 2399/III., 2612, 2689, 2697, 3194, 3346, 3347, 3432, 3467, 3702, 3705, 3728, 3742. Oct. Lat. 592, 730, 769, 875. Fol. Germ. 461, 462, 603, 1228, 1229, 1364. Quart. Germ. 214—219, 222, 907—910, 1000, 1082, 1257. Oct. Germ. 182, 408, 446. Fol. Hung. 109, 110. Quart. Hung. 1608. Oct. Hung. 1540.
6. Quart. Lat. 87, 558, 2610, 3382, 3409, 3766. Oct. Lat. 470, 981, 1036, 1047. Fol. Germ. 466. Quart. Hung. 1467. Oct. Gall. 10. Nem jegyzet-szerű, kisebb jelentőségű kéziratok: Quart. Lat. 571, 578. (az üstökösökről), Quart. Hung. 111. (1686. évi francia csillagászati mű 18. sz.-i magyar fordítása), Quart. Hung. 293, 683, 3625.
7. A *Cimae*. 405.-re vonatkozólag ld.: *Ligeti* Lajos: Pordenonei Odoricus budapesti kézírata. = *Magyar Nyelv*. 1936. 160—168. l.
8. Néhány nem tanulmányi jellegű, vagy érdekesebb fizikai kézirat: fizikai, kémiai, mechanikai kísérletekhez készült útmutató 1769-ből (Quart. Germ. 804.); *Andrecsics*, Josephus: *Opusculum de suo instrumento circuli proportionem ad usum practicum applicando*. (Quart. Lat. 558.); *Dugonics* András statikai, optikai, hidrosztatikai, csillagászati jegyzetei, alkalmazott matematika címen összefoglalva, a fontosabb szakkifejezések új magyar megfelelőinek feljegyzésével (Quart. Lat. 564, 1821.); *Földi* Jánosnak, a nyelvésznek és természettudósnak *Természet tudománya* c. fizikai-csillagászati összefoglalása a XVIII. sz. végéről (Quart. Hung. 121.); *Rumy* Károly György göttingai tanulmányi jegyzetei közül (ezek csaknem minden természettudomány területéről fennmaradtak) *Johann Tobias Mayer Experimentalphysik*-ja (Fol. Germ. 467.) 1803-ból; *Péterfi* László, sárospataki, később nagyenyedi tanár műve: *A vízről kémiai és fizikai tekintetben*. 1827. (Quart. Hung. 778. Cenzurapéldány, de nem jelent meg); *Pálóczi Horváth* Ádám: *Kepler védelme a középponti erők dolgában*. 1818. (Oct. Hung. 233.)
 A fizikai tanulmányi jegyzetek, kézikönyvek a következő jelzeteken szerepelnek: XVI. sz.: Quart. Lat. 2800. (1587.)
 XVII. sz.: Quart. Lat. 579, 580, 650, 669, 2258, 2778, 2781, 2804, 2807, 2826, 2827, 3202, 3623. Fol. Gall. 66.
 XVIII. sz.: Quart. Lat. 88, 90, 574, 575, 577, 600, 663, 1994, 2065, 2115, 2539, 2794, 3020, 3038, 3040, 3047, 3056, 3136, 3335, 3337, 3426, 3449, 3457, 3484, 3561, 3562, 3584, 3606,

- 3622, 3624, 3638, 3639, 3679, 3686, 3690, 3700, 3717, 3741, 3785, 3801. Oct. Lat. 88. Quart. Germ. 1276.
- XIX. sz.: Quart. Lat. 49, 58, 572, 2120, 2138, 2309, 2733, 2734, 3334, 3655, 3742. Oct. Lat. 84, 799. Fol. Germ. 1544. Quart. Germ. 975, 976. Quart. Hung. 3934.
9. XVI. sz.: Fol. Lat. 3667. Oct. Germ. 314.
- XVII. sz.: Fol. Lat. 582. Quart. Germ. 240, 249.
- XVII—XVIII. sz.: Fol. Lat. 1567.
- XVIII. sz.: Quart. Lat. 586, 616, 3270. Quart. Germ. 239, 242, 1713, 1273—1275. Oct. Germ. 16, 231, 320, 325.
10. XVII. sz.: Quart. Lat. 588, 820, 1495, 1496.
- XVIII. sz.: Fol. Lat. 1723, 2713. Quart. Lat. 585, 587, 589, 591, 2654, 2927. Oct. Lat. 92. (*Bél* Mátyás kémiai jegyzetei), Oct. Lat. 93. Quart. Germ. 234—237, 431, 804, 1396. Quart. Ital. 86. Oct. Gall. 62.
- XIX. sz.: Fol. Lat. 3036. (vizek analízise), Quart. Lat. 3184, 3600. Oct. Lat. 771, 863, 1157. Fol. Germ. 468. Quart. Germ. 822, 1164, 1247, 1252, 1329.
11. M. *Zemplén* Jolán, i. m. 67—68. 1.
12. XVIII. sz.: Fol. Lat. 778, 787—789, 3920. (a Balaton szabályozására létesült bizottság jelentése 1776-ból), Quart. Lat. 271, 559. Fol. Germ. 180, 186. Quart. Germ. 1397. (selmecbányai vízéptítési jegyzet), Fol. Gall. 11.
- XIX. sz.: Fol. Lat. 785. Fol. Germ. 1021, 1328, 1411. Oct. Germ. 501. Fol. Hung. 2161. Vízigépekkel kapcsolatos kéziratok: Fol. Germ. 1231. Quart. Hung. 627. Fol. Gall. 12. Két XX. századi kézirat: terjedelmes munkálat 1944-ből a Duna—Tisza csatornáról (Fol. Hung. 2881.); cikkek, tanulmányok, javaslatok az Alföld öntözéséről a század harmincas éveiből (Fol. Hung. 3070.).
13. XVIII. sz.: Fol. Gall. 11.
- XIX. sz.: Fol. Germ. 1232, 1234. Quart. Germ. 226, 601. — Itt említünk meg egy XX. századi *Puskás* Tivadar-életrajzot: Fol. Hung. 2147.
14. Fol. Lat. 782. Quart. Lat. 3272. Oct. Lat. 107, 315. Fol. Germ. 625, 1374. Oct. Germ. 21. Fol. Hung. 2709.
15. XVIII. sz.: Fol. Lat. 79. (*Dugonics* jegyzete), Quart. Lat. 3516, 3726. Oct. Lat. 1110. Fol. Germ. 530. Quart. Germ. 1063.
- XIX. sz.: Quart. Lat. 3598, 3773. Fol. Germ. 1225, 1233. Oct. Germ. 215.
16. Egyéb építészettörténeti érdekű kéziratok: Fol. Germ. 418. Fol. Hung. 781, 1298, 1319. Quart. Hung. 1265, 1312—1313. (utóbbiak *Révai* Miklós építészeti rajzai és jegyzetei).
17. *Ács* Tivadar: Egy elveszettnek vélt Corvina térképmellékletéről c. cikke (*Térképészeti Közlöny*, 1950. 333—349. l.) a Benincasa térképben Corvinát lát. Állításai megalapozatlanságát Mezei László mutatta ki, *Egy állítólagos Corvin-kódex* c. cikkében. (*Az Egyetemi könyvtár évkönyvei* I. 1962. Bp. 1962. 133-139 l.)
18. Fol. Lat. 268—270, 272—275, 277, 297, 1998, 3363—3365, 3369—3372, 3374—3382, 3431, 3627—3628, 3634, 3775—3783. Quart. Lat. 256.
19. Quart. Lat. 259, 264, 267, 276. (*Tomka-Szászky* műve), Quart. Lat. 313, 337, 366. (ugyancsak *Tomka-Szászkytól*), Quart. Lat. 2739, 2745, 3268, 3310, 3779. Oct. Lat. 35, 44, 574. Fol. Germ. 178, 182, 765, 1288. Quart. Germ. 110, 625. Fol. Hung. 1239. Quart. Hung. 1529. Oct. Hung. 459.
20. Fol. Lat. 289, 298, 301, 307, 310, 314, 1079, 2537, 2642, 3220, 3373, 3602, 4583 (*Benkő* József: *Transsylvania specialis*). Quart. Lat. 257, 258, 261, 268, 273—275, 283, 484, 503, 1610, 3255. Oct. Lat. 43, 51, 168, 440. Fol. Germ. 179, 190, 281, 282, 284, 292, 1287. Quart. Germ. 98, 99, 144, 153, 738, 771. Fol. Hung. 994. Quart. Hung. 60, 61, 1104.
21. Fol. Lat. 4300. Quart. Lat. 166, 167, 169, 1517, 2091. (*Sinai* Miklós: *Geographia vetus*). Quart. Lat. 2447, 2448, 2510, 2532, 2667, 3268, 3779. Oct. Lat. 26, 29, 34, 574, 863, 941. Duod. Lat. 132, 153. Fol. Germ. 1330. Quart. Germ. 225. (a földgömb használatáról), Quart. Germ. 227. (hajózási földrajz, 1805.), Quart. Germ. 625. Oct. Germ. 15, 61, 65. Quart. Hung. 950. Oct. Hung. 1310.
- Statistikai jegyzetek: Quart. Lat. 218, 220, 796, 1968, 2134, 2436, 2449, 2712, 3132, 3421, 3482. Oct. Lat. 666, 1144. Fol. Germ. 19, 1134. Quart. Germ. 16. Quart. Hung. 1452, 1810.
22. Megemlíthető még *Honterus Cosmographia*-jának nyomtatott példánya XVII. sz.-i kéziratot kiegészítésekkel (Duod. Lat. 5.), s két fizikai földrajzi kísérlet (Oct. Hung. 160, 219).
23. *Fischer* működésének modern értékelése: *Tarnai* Andor: *Fischer* Dániel és az első hazai folyóirat terve. = *Magyar Könyvszemle*. 1956. 32—49. 1.

24. Fol. Lat. 725. Quart. Lat. 2167, 2511. Oct. Lat. 561. Duod. Lat. 138. Fol. Germ. 1037, Quart. Germ. 231. Oct. Germ. 71, 78.
25. A kéziratot ismerteti: Friedel Pick: *Joh. Jessenius de Magna Jessen*. Leipzig 1926. 287—290. I. A mű Frigyes Vilmos szász-weimári herceg számára — az anyag rendszertelenségéből, a kuriozitások halmozásából következtethetőleg — szórakoztató céllal íródott. Néhány példa a felvetett és megoldott problémákból: miért süt a nap reggel ragyogóbban, mint este; miért páratlan általában a levelek, ágak, termések száma; miért okoz a vadászat olyan nagy élvezetet; miért üldözik a kutyák különösebben a rongyos embert; miért mutatkoznak féltékenyek a képzett emberek, ha fegyverforgatásra kerül a sor stb.
26. Fol. Lat. 3020, 3043, 3046, 3048, 3053, 3056, 3062. Quart. Lat. 1840—1853, 1907—1921, 1923—1930, 1935—1957. Oct. Lat. 328—348, 358—364, 369—381. Quart. Germ. 626—630, 632, 657, 660—661, 664—666, 668—670, 672—676, 679, 683—684, 686, 688—691, 693, 695—696, 698—707, 711. Oct. Germ. 119—126, 134, 137, 142, 146—151. Oct. Ital. 10—11. Quart. Serb. 3.
27. *Vegyes természetrajzi kéziratok*: Fol. Lat. 179. Quart. Lat. 610, 1514, 2144—2148, 2399/IV, 2433, 2467, 3782. Oct. Lat. 83, 730, 787, 863, 1114, 1117. Fol. Germ. 469. Quart. Germ. 805, 1070. Oct. Germ. 15, 18. Fol. Hung. 992. Quart. Hung. 1416. Oct. Hung. 426.
Ásványtani kéziratok: Fol. Lat. 2283, 2512, 2517, 4450. Quart. Lat. 1798, 2766. Oct. Lat. 984. Fol. Germ. 1398. Quart. Germ. 268, 270, 454, 737, 853, 897. Oct. Germ. 144.
Növénytani kéziratok: Fol. Lat. 4451. Quart. Lat. 603, 605, 1972, 3289. Oct. Lat. 522, 561, 966, 1074. Fol. Germ. 152, 470, 700, 1147. Quart. Germ. 453, 773, 876. Fol. Hung. 111, 1786. Quart. Hung. 3116, 3706, 3780. Oct. Hung. 1290.
Allattani kéziratok: Fol. Lat. 3593, 3594, 4453. Quart. Lat. 608. Oct. Lat. 506, 985. Quart. Hung. 3779.
Fiziológiai és antropológiai kéziratok: Quart. Lat. 601, 602, 805, 806, 3292. Oct. Lat. 175, 798, 970, 1156. Oct. Germ. 99.
28. Fol. Lat. 2536. Quart. Lat. 3266. Fol. Germ. 1487. Quart. Germ. 1226, 1229, 1230, 1233—1238, 1241—1246, 1248, 1249, 1302. Oct. Germ. 493. Fol. Hung. 2680—2682, 2698, 2706, 2708. Quart. Hung. 3697—3700, 3702, 3704, 3705, 3707—3708, 3710—3717.
29. Fol. Hung. 477, 957. Quart. Hung. 15, 1360, 3173, 3174.
30. Rövid ismertetése, ill. részletek közlése: *Baranyai Bélától (Századok. 1906.)*, *A Petrovtól (Prága 1925.)*, *Lukács Károlytól (A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái. 13. Tihany 1941.)*.
31. Fol. Lat. 1566, 1571. Quart. Lat. 603, 604, 1902. (*Mitterpacher Oeconomia ruralis-a*), 2984, 3783. Oct. Lat. 714. Fol. Germ. 471, 841. Quart. Germ. 823, 1335. Quart. Hung. 1053. (*Balásházy János: Gazdasági tudomány*), Quart. Hung. 3346. Oct. Hung. 17, 19, 748. (*Gazdasági kalendárium*.)
32. *Egyes területek gazdasági helyzetéről általában; gazdasági útleírások*: Fol. Germ. 473. (*Chr. Lieblein* szakszerű javaslatai a bányászati mezőgazdaság és mezőgazdasági ipar fellendítésére, XVIII. sz. második fele), Quart. Germ. 629. Oct. Germ. 434.
Földművelés: Ld. az általános kézikönyvekben.
Szőlőművelés, gyümölcs termesztés: Quart. Lat. 3503. Fol. Germ. 1113. Quart. Germ. 1311, 1325. Fol. Hung. 436, 1196. Quart. Hung. 115. Oct. Hung. 1687.
Kertgazdaság: Quart. Lat. 3410, 3503. Fol. Germ. 1130. Quart. Germ. 1325.
Erdőgazdaság: Fol. Germ. 1384. Quart. Germ. 255, 256, 970, 1106. Fol. Hung. 790.
Allattenyésztés: Fol. Germ. 901. Quart. Germ. 250. Oct. Germ. 219. Quart. Hung. 2242.
Méhészet: Quart. Lat. 2823. Fol. Germ. 1059. Quart. Germ. 825. Fol. Hung. 436. Quart. Hung. 277, 999, 3392. Oct. Hung. 412.
Selyemtermelés, ipari növények termesztése: Fol. Germ. 289. Quart. Germ. 1324.
Mezőgazdasági ipar: Quart. Lat. 613, 1668, 3485. Fol. Germ. 874.
Egyéb: Oct. Germ. 20. Quart. Hung. 483—485. (*Horvát István* anyaggyűjtése a régi magyar halászatról, vadászatról, madarászatról), Quart. Hung. 2355. (*gazdasági napló*). (Egyes művek tartalmuknak megfelelően több helyen említve.)
33. Quart. Lat. 1494. (Receptek latin, német, cseh nyelven. 1545.), Oct. Lat. 582. (*Raimundus Lullus De conservatione vitae humanae c. művének másolata*), Fol. Germ. 476. (német nyelvű — s eredetű — lóorvoslási kézikönyv), Quart. Germ. 1022. (*Arzneibuch 1557—1565*), Quart. Graec. 6. (görög nyelvű kivonatok antik orvosi művekből, 1573-ból keltezve, bár a kézirat későbbinek látszik), Quart. Hung. 1042. (magyar nyelvű orvosi tanács az 1530—1540 körüli évekből, könyvtábláról lefejtett papírlapon).
34. *Receptgyűjtemények*: Fol. Lat. 4077. Quart. Lat. 819, 2194. Fol. Germ. 533, 563, 1468

- Quart. Hung. 279, 280, 1969, 2247, 2341, 3607. Oct. Hung. 87, 485, 500, 719. Duod. Hung. 66, 119.
- Egyéb XVII. sz-i kéziratok:* Fol. Lat. 1721. (morvaországi gyógyvizekről), Quart. Lat. 2636. (olasz eredetű kézikönyv), Oct. Lat. 476. (Medicina Salernitana), Oct. Hung. 932. (lóorvoslás), Oct. Hung. 1110. (állatorvoslás).
35. *Receptgyűjtemények, gyógyszerkönyvek:* Fol. Lat. 3538, 3539, 4117, 4155. Quart. Lat. 2563, 2600, 2688, 2894, 2979, 3175, 3195, 3293, 3294, 3708. Oct. Lat. 618, 689, 771, 822, 886, 989, 996. Duod. Lat. 112, 127, 138. Fol. Germ. 624. Quart. Germ. 783, 834, 1075, 1076, 1121, 1168, 1231, 1250, 1279, 1365, 1416. Oct. Germ. 218, 335, 340, 380. (gyógyszertan), Oct. Germ. 465. Fol. Hung. 1760. Quart. Hung. 279—281, 440, 639, 1830, 2158, 2640, 2815, 2940, 3004, 3613. Oct. Hung. 526, 550—551, 729, 754, 867, 948, 982, 1187, 1363 (gyógyszertan). Oct. Hung. 1536, 1709. Fol. Boh. Slav. 36. Oct. Gall. 87.
- Egyes szakterületekkel foglalkozó művek:* Fol. Lat. 1711, 3470. Quart. Lat. 801—804, 811, 1499, 3048, 3787. Oct. Lat. 724, 1039. Oct. Germ. 521. Quart. Hung. 3151. Oct. Ital. 27.
- Egyes betegségekkel foglalkozó művek:* Fol. Lat. 1709, 1712, 3560. Quart. Lat. 808, 816, 821, 2174, 2331. Oct. Lat. 78, 157. Fol. Germ. 1034. Quart. Germ. 363, 364, 775, 1144, 1145. Oct. Germ. 395. Fol. Hung. 735. Quart. Hung. 275, 278, 712. Oct. Hung. 1353.
- Allatorvoslás:* Fol. Lat. 4454, 4455. Fol. Germ. 1484. Quart. Germ. 365—368, 739, 1133, 1225. Oct. Germ. 43, 44, 401. Quart. Hung. 276, 439, 665, 1972, 2614, 3370, 3781. Oct. Hung. 1278, 1355, 1356, 1359, 1361, 1720, 1725.
- Egyéb kéziratok:* Fol. Lat. 784. (egészségügyi rendeletek), Fol. Lat. 1566, 1710. (orvosi napló, 1733.), Fol. Lat. 1720. (a trencsényi gyógyfürdőkről), Fol. Lat. 1723. (orvosi, kémiai, fizikai stb. anyag), Quart. Lat. 807, 822, (gyógyvizekről) Quart. Lat. 2654. Oct. Lat. 533, 694, 714. Duod. Lat. 48. (ikrekről), Fol. Germ. 206, 208. (rendelkezések), Quart. Germ. 581. (ikrekről), Quart. Germ. 753, 1143. Fol. Hung. 2318. (rendelkezések), Quart. Hung. 437, 932. Oct. Hung. 12, 86. Oct. Russ. 1. (a balzsamozásról).
36. Quart. Lat. 2165. (44 kötet), 2166. (48 kötet), 2167. (10 kötet), 2168. (19 kötet), 2169. (13 kötet), 2170. (1 kötet), 2171. (2 kötet), 2172. (2 kötet), 2173. (2 kötet), 2174. (1 kötet), összesen 142 kötet ill. füzet.
37. Idetartozik még: Quart. Lat. 540. (*Peterka* József Sebestyén nyomtatásban is megjelent orvostörténete), Quart. Lat. 548. (nürnbergi orvosokról), Quart. Hung. 273. (1804. évi orvostörténeti „dictionarium”).

Documents hongrois servant de source à l'histoire des sciences

É. V. WINDISCH

L'article analyse les manuscrits — en volumes — conservés à la Bibliothèque Nationale-Széchenyi et aptes à servir de source à l'histoire des sciences naturelles, de la technique et de la médecine. En commençant par les manuscrits les plus anciens et allant jusqu'au milieu du 19e siècle, l'auteur est d'avis que de l'époque ultérieure notre bibliothèque nationale ne possède qu'un nombre trop peu élevé de documents en manuscrits pour être pris en considération par rapport à l'histoire des sciences. Environ 1350 manuscrits ont été dépouillés.

Pour le classement du matériel, les ouvrages parus à l'étranger sur ce même sujet nous ont servi de modèle. Toutefois, en acceptant le système d'autres ouvrages traitant de l'histoire des sciences, il nous a fallu tenir compte des exigences spécifiques de notre propre collection dont la majeure partie date des 16e — 18e siècles. C'est ainsi que nous avons établi les groupes suivants:

- I. Manuscrits ayant trait à la vie scientifique en général.
- II. Mathématiques, astronomie.
- III. 1. Physique, chimie.
2. Leur application dans la pratique: technique, architecture.
- IV. Géographie, sciences politiques (statistiques), météorologie.

V. 1. Minéralogie, phytologie, zoologie, anthropologie.

2. Leur application dans la pratique: agriculture, industrie minière.

VI. Médecine, médecine vétérinaire, pharmacologie.

A l'intérieur de chaque groupe, nous nous occupons d'abord, en respectant l'ordre chronologique, des manuscrits médiévaux parmi lesquels il n'y a d'ailleurs qu'un nombre très peu élevé relatif à la Hongrie. En analysant les matériaux appartenant à des différents groupes, les pièces les plus importantes sont mises en relief. Les notes comportent les cotes (regroupées par sujet) de tous les matériaux qui ont trait aux textes respectifs.

Une partie considérable des manuscrits est de caractère didactique, mais il s'y trouve d'autres, mis au point dans un but pratique, des autographes d'artisans conçus au cours de diverses activités techniques, ainsi que des informations concernant le traitement des malades. Les plus importantes pièces ou unités thématiques, dans l'ordre de notre classement, sont les suivantes: Description des comitats (départements) hongrois par Mátyás Bél de la première moitié du 18e siècle; une collection scientifique de Joannes Jessenius, originaire de Hongrie et médecin à la cour de l'empereur Rodolphe II, qui fut condamné à mort en 1621; le legs de József Sadler (conservateur du Musée National Hongrois, Collection botanique, et professeur de botanique à l'Université de Pest dans la première moitié du 19e siècle); le fonds en manuscrits de l'Institut agronomique de Keszthely, créé à la fin du 18e siècle; des livres médicaux datant pour la plupart des 17e—18e siècles; les observations de la clinique de Pest relatives aux malades, notées entre 1814 et 1841. Afin de mieux mettre en évidence le caractère du matériel depouillé et la valeur qu'il présente en tant que source, nous avons fait ressortir l'un des sous-groupes mentionnés: l'industrie minière pour en analyser les manuscrits pièce par pièce. Tels sont propres à servir eux-mêmes de sources à l'histoire de l'industrie minière, tels autres contribuent à en élucider les relations économiques, sociales et juridiques.

Finalement, nous avons essayé de préciser la valeur des manuscrits analysés du point de vue du service qu'ils peuvent rendre en leur qualité de sources. Bien que certaines pièces soient en elle-mêmes des sources importantes, tandis que d'autres d'importance secondaire et à l'apparence schématique, ces dernières n'en sont pas moins considérables lorsqu'on veut retracer l'histoire des sciences en Hongrie ou se faire une idée de la naissance et de l'influence du livre imprimé. Les notes des professeurs et des étudiants permettent non seulement de connaître l'enseignement d'une époque donnée, mais aussi d'avoir une image de la vie culturelle et du contenu de la civilisation contemporaine.

IV.

KÖNYVTÁR- ÉS MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

A római Szent Péter bazilika építése javára hirdetett búcsú magyarországi terjesztésére készült nyomtatványok (1508—1509)

BORSA GEDEON

II. Gyula pápa 1506. április 18-án helyezte el ünnepélyesen Rómában az új Szent Péter bazilika alapkövét. A kora középkorból származó épület ugyanis már erős javításra szorult. Ehelyett inkább egy nagyobb, szebb templomot akartak emelni, amely azonban szükségszerűen együttjárt a régi teljes lebontásával. A pompakedvelő és a művészeteket bőkezűen pártoló pápa mindent elkövetett, hogy az új bazilika építése még uralkodása idején (1503—1513) minél nagyobb előrehaladást érjen el. Ezért — a kor bevett szokásának megfelelően — bűnbocsátó búcsút is rendelt el az építkezés támogatására. Ezen önmagában akkoriban csakúgy nem botránkoztak meg, mint manapság jóléti, vagy művészeti célra rendezett sorsjátékon. A templomépítés javára hirdetett búcsúk általában igen elterjedtek voltak egész Európában abban az időben.

1507. február 12-én kelt bullájában („Salvator noster”) felhatalmazta azokat, akik a nevezett célra bizonyos összeget („10 grossi Julii”), vagy annál többet helyeznek el a gyűjtőládába, hogy haláluk órájában gyóntatójuktól teljes bűnbocsánatot nyerjenek. Aki kevesebbet adott, az túlvilági büntetése egyharmada alól kapott felmentést. Ez a búcsúlehetőség eredetileg csupán egy évre szólt, de már 1507. május 12-én korlátlan határidőre meghosszabbították.

A búcsú előfeltételei között az adomány Rómában történő átadása szerepelt, amihez vagy személyes megjelenés, vagy megbízott kiküldése volt szükséges. Így bizony csak korlátozott számban vették igénybe a búcsú lehetőségét. Ezért 1507. november 4-én kelt bullájával („Et si ex commissio nobis”) — eltekintve a személyes római megjelenéstől — a búcsú elnyerését a pápa kiterjesztette gyakorlatilag az egész akkori keresztény világra, annak lebonyolítását pedig az obszerváns ferencesekre bízta. 25 rendtartományban — közöttük a magyarban és a csehben — Hieronymus *Torniello* generálvikárius személyre szólóan kapott búcsúbiztosi felhatalmazást ugyancsak 1507. november 4-én. Az ő hamarosan, 1508. augusztus 8-án bekövetkezett halála után az említett feladatot 1508. szeptember 20-án Francisus *Zenóra* ruházták, aki ezt egészen 1512. április 10-én bekövetkezett haláláig végezte.

Korban már nem tartozik szorosan a mostani témánkhoz a búcsú további sorsa, így arról röviden csak az említhető meg, hogy *Torniello*, ill. *Zeno* utódai közül az obszerváns ferences generálvikáriusi poszton még az 1528-ban elhunyt Christophoro *de Forli* is ellátta e búcsúbiztosi tiszteletet. 1518. január 5-én pedig a búcsút a római Szent Péter bazilika építésére újra megindították az említett

25 ferences rendtartományban, így Magyarországon is. Az eredetileg egy évre hirdetett búcsút ez alkalommal is további intézkedés meghosszabbították.¹

A Szent Péter bazilika építése javára szóló búcsú hirdetését tehát hazánkban is az obszerváns ferencesek végezték. Erről 1508. szeptember 26-án külön pápai bulla intézkedett.² Ebben az időben a magyarországi rendtartományt az irodalmi munkássága alapján híres *Laskai Ozsvát* vezette.³

Akárcsak Lengyelországban, hazánkban is az építés céljaira befolyt összeg kétharmadát — az 1500. évi jubileumi búcsú mintájára⁴ — a pápa a törökök elleni hadviselés költségeire a királynak engedte át.⁵

A búcsúval kapcsolatos pénzadományok összegűjtésére szolgáló ládák három kulcs egyidejű használatával nyíltak. Ez alkalommal az egyik kulcsot a király, a másikat az illetékes káptalan, a harmadikat pedig a *Fuggerek* megbízottja őrizte. Ez az augsburgi bankárcsalád bonyolította le ugyanis ebben az időben a pápaság pénzügyeit — csaknem kizárólagos módon — Magyarországon. Miután a *Fuggerek* e tevékenységének kialakulásában Magyarország lényeges szerepet játszott, az alábbiakban rövid áttekintést kívánunk erről nyújtani.⁶

A pápai kamara számadáskönyveinek a *Fuggerekkel* kapcsolatos első feljegyzése 1476. augusztus 18-án kelt. A család rendkívül gyors és hihetetlen méretű meggazdagodása szoros összefüggésben állt a *Thurzó* Jánossal 1495-ben a felső-magyarországi rézbányák kiaknázására kötött szerződéssel, amelyben a két család — amely rokoni kapcsolatokba is lépett egymással — a rézszállítás szempontjából gyakorlatilag felosztotta egymás között Európát. A *Thurzók* — a *Fuggerek* támogatásával — befolyásukat egyre növelték, aminek kézzel fogható jele, hogy a család tagjai sorra nyerték el a püspökségeket. Így *Thurzó* Szaniszló Olmützben (1497—1540), *Zsigmond* előbb Nyitrán (1503. augusztus 4), majd Erdélyben (1504. november 15), végül Váradon (1505—1512) és *János* Boroszlóban (1506—1520; de már 1503. június 21-től koadjutor) volt püspök.

A *Fuggerek* ezzel párhuzamosan magában Rómában szélesítették és erősítették pénzügyi hatalmukat. Ehhez a döntő lépést azok a nagy összegű kölcsönök jelentették, amelyeket *VI. Sándor* pápa az 1501—1503 években éppen a Magyarországnak nyújtott évi 40 000 arany támogatás céljaira vett fel.⁷ Ezt azután a pápai kincstár egymásba ölelkező és egyre növekvő összegű további hitelügyletei követték a *Fuggereknél*. A kamat havi 3,75%, azaz évi 22,22% volt! Így azután nem csoda, hogy az augsburgi bankárok egészen rövid idő alatt csaknem teljes terjedelmében átvették és ellenőrizték Észak- és Közép-Európának Rómával kapcsolatos fizetési forgalmát. A kölcsönök fedezetéül, illetve azok kielégítésére a német, magyar, lengyel, skandináv stb. annaták és servitiák szolgáltak.⁸

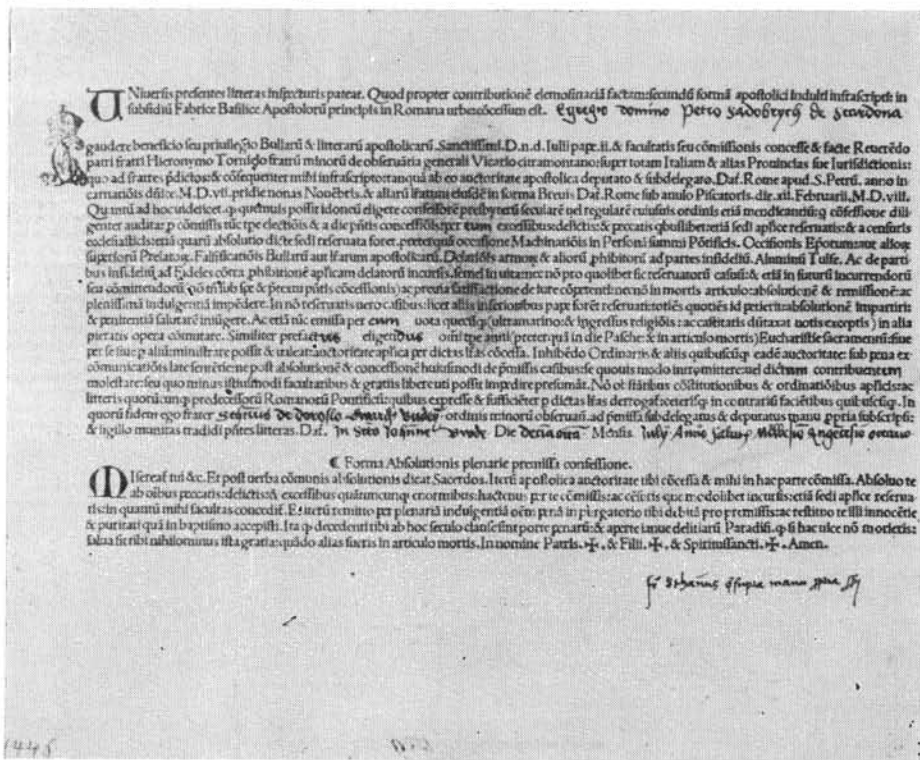
A *Fuggerek* tehát — mint a pápai kincstár megbízottjai — Magyarországon már a gyűjtés első állomásánál biztosították maguknak az összegből a pápa által Róma számára fenntartott egyharmad részt.

A fenti előzmények után és az említett keretek között Magyarországon is meghirdetésre került a búcsú a római Szent Péter bazilika építésére. Akik e feltételeknek eleget tettek, írásos igazolást kaptak a búcsú elnyeréséről, ami ebben az időben már általában nyomtatott űrlap kitöltésével történt. Így volt ez hazánkban már a korábbi években is. Az Országos Levéltár két ilyen kiadványt is őriz: az egyiket (DL 21859) 1508. július 18-án állították ki, a másikat pedig (DL 82293) 1509. március 28-án. Mindkettő — a nyomdai kiállítás alapján teljes bizonyossággal — a bécsi *Winterburger*-féle műhelyben készült, akárcsak az 1501—

1502, illetve az 1505–1506 években Magyarországon használt hasonló jellegű több más nyomtatvány.⁹

A két egyleveles nyomtatvány azonban nem azonos szöveget tartalmaz: az első még Hieronymus *Torniello* ferences generálvikárius nevében készült, akinek meghatalmazása 1508. február 12-én nyert újabb megerősítést. A másikban viszont már Franciscus *Zeno* a búcsúbiztos, akinek meghatalmazása 1508. szeptember 20-án kelt. A két oklevél kiállításai időpontját figyelembe véve mindkét nyomtatvány megjelenésének ideje meglehetősen pontosan meghatározható: az elsőnél 1508 második negyede, a másodiknál 1508 utolsó vagy 1509 első hónapjai. A két kezdőbetű, valamint a szövegtípus mindkettőben ugyanaz: furcsa módon — de *Winterburgernál* már nem az első eset — a részben rituális szöveghez (a feloldozási formula) a korabeli szokástól eltérően nem gót (fraktur), hanem latin (antiqua) betűtípus került felhasználásra.

Az első nyomtatványt (DL 21859) „egregio domino Petro Sadobrych de Scardona” nevére „In Sancto Johanne” „Stephanus de doroslo gwardianus Budensis” állította ki és írta alá. A búcsút elnyerő személy mind neve (Sadobrych), mind származása alapján (Scardona = Skradin dalmáciai püspöki székhely) nyilván dalmát volt. *Dorcszlói* István budai gvardiánról („in Sancto Johanne” = a budai ferences rendház) tudjuk, hogy 1506-ban az esztergomi rendházban volt, többször járt el, a ferences helytartó megbízottjaként, és 1510-ben a nagy pestisjárványban halt meg.¹⁰

Uniuersis presentes litteras inspecturis pateat Quod propter contributione elemosinaria facta secundum formam apostolicam in subditis litteris
 subditum Fabricae Basilice Apostolice principis in Romana urbe concessum est. *scilicet* *in* *subditis* *litteris* *principis* *in* *Romana* *urbe* *concessum* *est.*

gaudere beneficio seu privilegio Bullarum & litterarum apostolicarum Sanctissimi D. n. d. Iulii pape. II. p. entis lras & facultatis seu commissio. & ceteris & litteris
 Reuerendo patri fratri Hieronimo Tornio fratri minoru de obsequia generali Vicario citramontano: sup tota Italia Vngaria Polonia Bithonia
 Aultra & alias Prouincias sue Iurisdictionis: quo ad fratres fideles ac nup in nouate p morte ipsius in psona Reuerendi patris fratri Fracisci Zeni de
 Mediolano dicti ordinis. p lras in forma Breuis. Dat. Rome sub anulo picatoris. die. xx. Septembris. M. D. viii. & cōsequenter mihi infra scripto: tamquā
 ab eō auctoritate applica deputato & subdelegato. Dat. Rome apud. S. Petri. anno incarnationis dñice. M. D. vii. pridie nonas. Nonesbris & aliarū
 litterarum eiusdē in forma Breuis. Dat. Rome sub anulo Picatoris. die. xii. Februarii. M. D. viii. **Q**uāsi ad hoc uidelet. q. quōdā possit idoneū
 eligere cōsistorē presbyterū secularē uel regulārē cuiusuis ordinis etiā medicannūq. cōfessione diligētē adira: p cōmissis tūc tpe electiōis: p rōmā
 excessibus: diuictis: & peccatis quiblibet etiā sedi aplice referuatis: & a ceteris ecclesiasticis: etiā quāsi absolutio dietē sedi referuata fore: etiā de hūisq.
 in cetera dāi referuatis: pterea quā occidit Machinatiōis in personā sumū Pōpū. In ceteriōis manu uiolētiā in epōs aut superiores Platos. Falsificatiōis
 Bullarū aut litterarū apostolicarū. Delatoriōis armorū & aliorū phibitorū ad partes Infidelū. Aluminū Tūlce. Ac de partibus Infidelū ad Fideles
 cōtra phibitiōne aplicam delatoriū incurtis: semel in uita: nec nō pro quolibet sic referuatoū casū: & etiā in futurū incurrendorū seu cōstitutorū
 (nō tū sub tpe & pterea pntis cōfessionis) ac pccata satisfactiōe de iure cōtinentiōnō in mortis articulo: & quotiēs de illo dubitabit: ab solutiōne &
 remissionē: ac plenissimā indulgentiā impedere. In nō referuatis uero casibus & ceteris: licet alibi inferioribus pape foret referuati: totiens quoties dā
 penitentia: absolutio: pccati: & penitentia saluatiōe intelligere. Ac etiā tūc emissa p rōmā uota quacūq. ultra amario: & igrēssū religiōis ac castitatis
 dicitur ut uos exceptis) in alia pietatis opera cōmutare. Si littere prelati eligent: o tpe anni pterea in die Pasche & articulo mortis)
 Eucharistie sacramentū siue p sū siue p alii: ministrare possit & ualeat: auctoritate applica per dicitas lras cōfessa. Inhibēdo Ordinaris & aliis quibus
 cūq. ad auctoritate: sub pona ex cōcatoriōis late sententiē post absolutiōne & cōfessionē huiusmodi de pntissis casibus: se quous mō sit cōmittente
 ut dicitur cōtribuentē: molestante: seu quo minō istiusmodi facultatib; & gratis libere uti possit p dicitur psumat. Nō cōfessatibus cōfessionibus
 & ordinatiōibus aplicis: pccatis quorūcūq. p dicitur cōfessōri Romanorū Pontificū p rōmā Paulū & Sixtū. illi qbus explice & sufficienter p dicitas lras
 dicitur: ceterisq. in contrariū ad eūbus quibuscūq. In quorū fidē ego frater *Franciscus de Zelees G. de Keleed* cōfessōri ordinis minorū cōfessōri ad
 pmissa subdelegato & deputato manu ppria subscripsit: & sigillo munitas tradidit pntis lras. Dat. *in Keleed* *xx. iiii.* Die
 Mensis *Septembris* *anno* *Incarnationis* *domini* *Millesimo* *Quingentesimo* *nono*

M lras est talis. Et post uerba cōmōnis absolutiōis dicit: Sacerdos. Interū applica auctoritate tibi concessa & mihi in hac parte cōmissa. Absoluo
 te ab oibus peccatis: debitis: & excessibus quicūcūq. in mortibus: hactenus per te cōmissis: ac ceteris quomōlibet incurtis: etiā sedi aplice
 referuatis: in quāntū mihi facultas concedit. Et interū remitto p plenariā indulgentiā oēm penā in purgatorio tibi debitā pro pmissis: ac ceteris: te illi
 Innocētie & puritati quā in baptismo accepisti. Ita q. dēcedēt tibi ab hoc seculo clausē sint porte pccatorū: p parte ianue delictarū Paradisi: q. si hūc uice
 nō morieris: salua sit tibi nihilominus ista gratia: quādo alias fueris in articulo mortis. In noie Patris. & Filii. & Spiritūsancti. Amen.

A másik nyomtatványt (DL 82 293) „magnifico domino Nicolao de Kyswarda” részére „Franciscus de Zelees G. de Keleed” állította ki „in Keleed”. A kisvárdai Várday (Wárday) család genealogiájáról meglehetősen tájékozottak vagyunk.¹¹ Így ismerjük Várday Miklós szüleit (Miklós szabolcsi főispán és Perényi Katalin), testvéreit (Simon, Mátyás boszniai püspök és Aladár), feleségét (Eufémia) és hét gyermekét (Anna, István, Ferenc erdélyi püspök, János, Mihály, Imre és Ambrus). Sőt arról is maradt reánk adat, hogy Várday Miklós a búcsúk lehetőségét máskor is szívesen igénybe vette. Így a XV. század végén feljegyezték nevét a római Szentlélek-társulatba, amely tagjainak ugyancsak gazdag búcsúszerzési lehetőségeket helyeztek kilátásba.¹² Az említett búcsúlevelet, bár a helynév korabeli alakjai igen változatosak (Külünd, Kylynd, Bel-Kulud, Kywlewd, Keled stb.), kétségtelenül a kölyüdi ferenceseknél („in Keleed”) állították ki. A Duna mentén a zombori járásban fekvő községet ma Jugoszláviában Kolutnak hívják, utolsó hivatalos magyar neve Külld volt. A ferencesek rendházát itt 1430 tájt építették és 1526-ban elpusztult.¹³

Az oklevél kiállítója „Franciscus de Zelees G. de Keleed” a helyi zárda gvardiánja volt.¹⁴ A házfőnök talán abból a Szöllösi családból származik, amely 1416-ban a közeli Hercegszántót kapta királyi adományként.¹⁵ A Várday család a XV. század derekán a Töttösök kihalásával — Várday István kalocsai érsek (1457—1471) révén számos községet szerzett itt Bács megyében.¹⁶ Felmerül még a nevezett házfőnök eredetével kapcsolatban az ugocsa megyei Nagyszöllös

is, ahol ugyancsak épült a XVI. század elején obszerváns ferenceseknek kolostor. Sőt 1535-ből — több más délvidéki mellett — két „Kölyüdi” is tartózkodott: Ferenc gyóntató és Barnabás orgonista.¹⁷

Nem lehetetlen, hogy a mohácsi csata után a kölyüdi kolostor tagjai éppen ide menekültek. Ebben akár a gvardián származása, akár a közelben honos *Várdajak* játszhattak szerepet.

Az Országos Levéltár őriz még egy további nyomtatott úrlapot (DL 93 743), amely ugyancsak a római Szent Péter bazilika építése javára hirdetett búcsú elnyerését igazolja „nobili Georgio Gerssei de korlathfewld et katharina conthorali sua” részére. Az oklevelet „Ambrosius de Pylzna Pragensis ecclesiae decanus et administrator” állította ki „datum in castro Pragensi die 8 mensis Aprilis 1509”.

Jóllehet a nyomtatott úrlapot nem Magyarországon, hanem Prágában töltötték ki, számunkra — a jelenlegi őrzési helyén túlmenően — mégis érdekes. *Gerssei* György, akie az okmány volt, feltehetően azonos azzal a gersei *Pethő* Györggyel, aki a család genealogiai tábláiban 1506 tájt szerepel.¹⁸ Prágai tartózkodása nyilván összefüggésben állott *Ulászló* király útjával, aki *Lajos* fia 1509. március 11-én tartott koronázására utazott oda, és az év további részében is a cseh fővárosban maradt.¹⁹ Az oklevél kiállítója *Ambrosius de Pylzna*, családi nevén *Chrt*, aki 1499—1510 között a prágai érsekség adminisztrátora volt. Ismeretes búcsúbiztosi tevékenysége már az 1500. évi jubileumi búcsú során.²⁰

Megemlíthető még a prágai búcsúlevél kapcsán, hogy abban Hieronymus *Tornielo* szerepel, jóllehet ő — mint tudjuk — már 1508 augusztusában meghalt, és utóda *Franciscus Zeno* a következő hónaptól ellátta a legfőbb búcsúbiztosi tisztet. Magyarországon a prágai oklevél keltezése előtt két héttel Kölyüdön, mint erről már fentebb szó volt — már *Zeno* nevében írták alá. Így joggal feltételezhető, hogy a prágai kiállítású búcsúlevél nyomtatására még 1508 első felében került sor.

A nyomda helyét ez az úrlap sem tünteti fel, azonban a betűtípusok vizsgálata egyértelműen a felsőmagyarországi származású Mikuláš *Štetina Bakalár* pilzeni nyomdájára utal, aki ott 1493—1520 között dolgozott. Összesen mintegy harminc nyomtatvány ismeretes tőle, amely mind cseh nyelven készült.²¹ Ez a kiadvány tehát az első, amely nem cseh nyelvű, amelyben azonban felhasználta rövidítéseként a jellegzetes cseh betűket (č, ř) is, ezért nyomdatörténetileg is igen érdekes ez a búcsúlevél.

Őriz az Országos Levéltár kézzel írt búcsúlevelet is, amelyet ugyancsak a római Szent Péter bazilika újjáépítésére hirdetett akció során állítottak ki. Ilyen pl. az az 1509. június 20-án a budai ferences kolostorban („in praedicto loco Sancti Johannis”) kelt levél, amely „Georgio Marchione Brandenburgensi unacum... Beatrice consorte sua et liberis” részére szól és „frater Blasius” írt alá (DL 37855). *Brandenburgi* György és felesége, *Frangepán* Beatrix (*Corvin* János özvegye) 1509. január 21-én tartották esküvőjüket, majd részt vettek a kis *Lajos* cseh királlyá koronázásának ünnepélyén Prágában. Ezután keresték fel az örgróf németországi otthonát, ahol Heilsbronn várában töltötték a nyarat, és csak ősszel tértek vissza Magyarországra.²² Így a búcsúlevél kiállítására feltehetően távollétükben került sor, annak aláírója „frater Blasius” pedig valószínűleg *Décsi* Balázs a budai kolostor gvardiánja volt.²³

A római Szent Péter bazilika újjáépítése kapcsán még mint további érdekes magyar vonatkozású adat megemlíthető, hogy *Mátyás* király özvegye, *Aragóniai*

Beatrix halála napján (1508. szeptember 13) kiadott fiókvégrendeletében 15000 aranyat hagyott hozományából e célra. Ezzel kívánta ugyanis részben érdekeltté tenni *II. Gyula* pápát, aki az építkezést rendkívüli energiával szorgalmazta, hogy a régóta hiába követelt hozományt *Ulászló* királytól megkaphassa. A pápa meg is kísérelte, hogy hozzájusson e pénzhez, de nincs adatunk rá, hogy ez eredményre vezetett volna.²⁴

A római Szent Péter bazilika építésére és az 1500. évi jubileumi évre hirdetett búcsú során begyűlt összegek kezelése együtt történt, miután a király 2/3 és a pápa 1/3 arányban mindkettőből egyformán részesült. Az augsburgi *Fugger* levéltárban fennmaradt az az elszámolás, amelynek értelmében 1510 augusztus 10-én *Johann Tratkopf (Dratkopf)* boroszlói vikárius mindkét búcsúból begyűlt és a római kúriát illető részt a *Fuggerek* megbízásából éppen a fentiekben említett prágai *Ambrosius de Plznától* átvette.²⁵

Hazánkban a búcsút a ferencesek hirdették, a begyűlt pénzt viszont más egyházi személyek kezelték a jubileumi búcsú során adományozott összegek módjára. A kétféle pénz, illetve fogalom azután keveredik is és sokszor csak az egyik neve szerepel, bár a pénz a két búcsúból egyaránt származik. A pénzügyi kezelés azonban nyilván nem volt megnyugtató a római kúria részére, mert 1512. február 28-án *Pécsvárad*i Gábor tartományfőnöksége idején a pápa ezt is a ferencesekre bízta, mint akiknek az ügyről a legjobb áttekintésük volt.²⁶ Ez az intézkedés azután számos nézeteltérés és gyanúsítgatás alapját képezte a továbbiakban a ferencesek és a pénzt korábban kezelő más papok között.²⁷ Az ilyen módon begyűlt összegről némi fogalmat nyújt a *Fuggerek*nek a pápai kamaránál 1511. május 14-én végzett kifizetése „6743 duc. 8 sol. 8 den. auri” összegről, amely a Magyarországon 1510. szeptember végéig a fenti célokra befolyt és a pápát illető 1/3 részből származott.²⁸ Hasonló eredetű pénzt nyugtáztak „821 duc. 13 sol. 4 den.” összegben még 1515. január 13-án is.²⁹ Erre az állandósuló, bár egyre csökkenő jövedelemforrásra a pápai kamara számított is, így 1512. március 26-án 2819 dukát kölcsönt a Magyarországból, Lengyelországból és Sziléziából várható búcsúpénzek fedezetével vett fel a *Fuggerektől*.³⁰

Függelék

A) Universis praesentes litteras inspecturis pateat, quod ... in subsidium fabricae basilicae apostolorum principis in Romana urbe concessum est. [Viennae 1508 Johannes Winterburger.]

Egyleveles, egyik lapján nyomva, szedéstükre 126×230 mm, 27 soros, 12. betűtípus, α rubrikajel, lombard 9 mm.

1. sor: (U²) Niuerfis presentes litteras inspecturis pateat. Quod propter contributionē elemofinariā factam: secundū formā apoftolici indulti infraferipti: in // subfidiū Fabricae Basilice Apoftolorū principis in Romana urbe: cōcessum est. //gaudere...

21. sor: ... Dat'. Die Menfis. //¶ Forma Abfolutionis plenarie premissa confessione. // (M²) Ifereat'...

27. sor: salua sit tibi nihilominus ifta gratia: quādo alias fueris in articulo mortis. In nomine Patris. +. & Filii. +. & Spirituffancti. +. Amen.

Budapest, Országos Levéltár (DL 21859)

B) Universis praesentes litteras inspecturis pateat, quod ... in subsidium fabricae basilicae apostolorum principis in Romana urbe concessum est. [Viennae 1508—9 Johannes Winterburger.]

Egylevelés, egyik lapján nyomva, szedéstükre 135×224 mm, 29 soros, 12. betűtípus, α rubrikajel, lombard 9 mm.

1. sor: (U²) Niuerfis presentes litteras inspecturis pateat. Quod ppter contributionē elemofinariā factā: fecundū formā apoftolici indulti infra scripti: in // fubfidiū Fabrice Bafilice Apoftolor principis in Romana urbe cōcessum est. // gaudere ...

23. sor: ... Dat'. Die // Menfis // ¶ Forma abfolutionis plenarie premiffa confessione. // (M²) Ifereat' ...

29. sor: nõ morieris: falua fit tibi nihilominus ifta gratia: quādo alias fueris in articulo mortis. In noīe Patris. + & Filii. + & Spirituffancti. +. Amen.

Budapest, Országos Levéltár (DL 82293)

Jegyzetek

1. E búcsú történetéről jó áttekintést nyújt *Paulus*, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*. 3. köt. Paderborn 1923, 170—174. l.
2. *Theiner*, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. 2. köt. Roma 1862. 578—579 l. 1286. sz.
3. *Karácsonyi* János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1. köt. Bp. 1922. 267. l.
4. *OSZK Évkönyve 1960*. 241—279 l.
5. *Theiner*, i. m. II. 578—579 l. 1286—1287 sz.
6. Vö. *Schulte*, Aloys: *Die Fugger in Rom 1495—1523*. 1—2. köt. Leipzig 1904.
7. *OSZK Évkönyve 1960*. 270. l.
8. Annata a pápai adományozástól függő javadalmak elnyerése után fizetett illetmény, amely az első évi jövedelem fele volt. A servitia communia pedig az egyházi prelátusok által kineveztetésük, illetve megerősítésük után fizetendő illetmény.
9. Vö. *OSZK Évkönyve 1960*. 241—279 l.—*OSZK Évkönyve 1961/2* 223—232 l.
10. *Karácsonyi*, i. m. 1. köt. 367. l.
11. *Nagy Iván*: *Magyarország családai*. 12. köt. Pest 1865. 54—59 l.
12. *Liber confraternitatis sancti Spiritus de Urbe*. Bp., 1889. 146. l. (Monumenta Vaticana historiae regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom. 5.)
13. *Bács-Bodrog vármegye*. 1. köt. Bp. 1909 (Magyarország vármegyéi és városai I.)
14. Vö. *Kollányi* Ferenc: *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében. Századok*. 1898. 406. l. „A XVI. századbeli kéziratban ... a G betű kivétel nélkül a guardian — házfőnök — rövidítéseként szerepel.”
15. *Bács-Bodrog* ... 1. köt. 90. l.
16. *Bács-Bodrog* ... 1. köt. 30—162 l. passim.
17. *Karácsonyi*, i. m. 2. köt. 185. l.
18. *Nagy Iván*, i. m. 9. köt. 259. és 262. l.
19. *Ráth Károly*: *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*. Pest 1861. 270. l.
20. *Frind*, Anton: *Die Kirchengeschichte Böhmens in der Administrationenzeit*. Prag 1878, 91—97. l. (Kirchengeschichte Böhmens. 4.)
21. *Magy. Könyvszle*. 1958. 50—65. l.
22. *Bpesti Szle*. 36. köt. 340. l.—*Neustadt*, Louis: *Markgraf Georg v. Brandenburg*. Breslau 1883. 15—16 l.
23. *Századok*. 1941. 56. l.—*Karácsonyi*, i. m. 1. köt. 367. l. és 2. köt. 20. l., aki az oklevél jelzetét tévesen közölte.
24. *Berzeviczy* Albert: *Beatrix királyné*. Bp., 1908. 664—665 l.
25. *Schulte*, i. m. 2. köt. 18. l. 22. sz. *Dratkopf* megbízása 1509 május 12-én kelt: *Schulte*, i. m. 2. köt. 20. l. 28. sz.
26. *Karácsonyi*, i. m. 1. köt. 368. l.—A gyöngyösi zárda oklevéltára. [Kiadta Kaizer Nándor.] Bp. 1930. 12. l.
27. *Karácsonyi*, i. m. 1. köt. 368. l.—*Toldy* Ferenc: *Analecta monumentorum Hungariae historica*. (Pest, é. n.) 283. l.
28. *Schulte*, i. m. 1. köt. 48. l.
29. *Schulte*, i. m. 1. köt. 173. l. 2. köt. 123. l. 73. sz.
30. *Schulte*, i. m. 2. köt. 22—23 l. 32. sz.

*Druckwerke, die für die ungarländische Verbreitung des
Ablasses wegen der Förderung des Baues der neuen St. Peter
Basilika in Rom in den Jahren 1508—1509 hergestellt
wurden*

G. BORSA

Im Jahre 1507 hat Papst *Julius II.* zur Förderung des Baues des neuen St. Peter in Rom einen Ablass für fast das ganze damalige Christentum verkündigt. Im Ungarischen Staatsarchiv zu Budapest sind zwei gedruckte Ablassbriefe aufbewahrt, die bei dieser Gelegenheit in Ungarn ausgestellt wurden. Die beiden im Satz von einander abweichenden Drucke wurden — wie es von den Buchstabentypen bekräftigt wird — in der Offizin des *Johann Winterburger* in Wien hergestellt. Das Ungarische Staatsarchiv besitzt außerdem noch einen weiteren gedruckten Ablassbrief zu diesem Bau. Diese Urkunde wurde im Jahre 1509 in Prag ausgestellt. Zur Herstellung des Formulars wurden die Buchstabentypen des Druckers *Bakalár* in Pilsen in Anspruch genommen.

Der Artikel behandelt außer den historischen Ereignissen, die sich mit der ungarländischen Verbreitung des genannten Ablasses in Verbindung stehen, noch die Rolle der Augsburger Bankier-Familie *Fugger*, sowie die Modalitäten der Einsammlung des Geldes.

Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában

(Első közlemény)

SOMKUTI GABRIELLA

I.

Magyarország XVIII. századi könyvkultúráját s ezen keresztül a szellem embereinek a kor tudományával való kapcsolatát vizsgálva, újra és újra azokhoz a nagy magánkönyvtárakhoz kell fordulnunk, melyeknek tulajdonosai — megfelelő anyagi eszközök és műveltségi színvonal birtokában — századuk jelentős könyveit összegyűjtötték és azokat honfitársaiknak is hozzáférhetővé tették. E könyvtárak jelentőségével, különösen a felvilágosodás eszméinek terjesztésében betöltött szerepükkel már sokan foglalkoztak, de aránylag kevesebb gondot fordítottak a XVIII. században egyre jelentősebbé váló természettudományok közismert, nemegyszer korszakalkotó műveire, melyek pedig hozzátartoztak e könyvtárak állományához. Vizsgálódásainkban azokkal a nagyobb magánkönyvtárakkal foglalkozunk, melyek már méreteikben is feltételezik az állomány sokszínűségét, a tudományok egyetemességének gyűjtésére való törekvést s állományuk ma is közvetlenül tanulmányozható, vagy közvetve, korabeli kéziratok ill. nyomtatott katalógusok révén rekonstruálható. Ez utóbbi kritériummal régi könyvgyűjteményeink közül valóban csak a leghíresebbek rendelkeznek — a kisebb gyűjtemények rendszerint szétszóródtak, s legfeljebb fáradságos levéltári kutatások deríthetnek fényt rájuk.¹ A könyvek provenienciáját nálunk általában nem vették figyelembe sem a múlt századi szisztematizáló raktári törekvések, sem a későbbi mechanikus rendezési elvek, melyek pedig lehetőséget nyújthattak volna régi állománytestek együtt tartására.² A szóba jöhető nagyobb magánkönyvtárak körébe elsősorban a következők tartozhatnak: *Széchényi* Ferenc ún. soproni könyvtára, mely külföldi könyveit foglalta magába, *Teleki* József könyvtára, mellyel a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának alapját vetette meg, s melyet tulajdonképpen még apja, *Teleki* László gyűjtött a XVIII. század második felében, *Teleki* Sámuel marosvásárhelyi, *Festetics* György keszthelyi könyvtára és *Ráday* Gedeon gyűjteménye. Ezek közül jelen tanulmány a tartalmilag két legkevésbé ismerttel és csak kéziratok katalógussal rendelkezővel foglalkozik: *Széchényi* Ferenc és *Teleki* József, ill. László könyvtárával. E két könyvtárban kívánjuk megvizsgálni, hogy rendelkeztek-e a kor színvonalán álló természettudományos könyvgyűjteménnyel, megvoltak-e állományukban a természettudományok korabeli standard művei s mennyiségileg miképpen viszonyult ez az anyag a humaniorák könyvanyagához. További lépésként kínálkoznék annak a felmérése, hogy az olvasók révén mekkora volt ezeknek a könyvtáraknak a kisugárzó hatása.

II.

Széchenyi Ferenc, mikor magyar és magyar vonatkozású könyveinek gyűjteményét 1802-ban a nemzetnek adományozta, soproni házában elhelyezett könyvtárát visszatartotta, s ez továbbra is saját tulajdonában maradt. A könyvtár akkori igazgatója, *Miller* Jakab Ferdinánd több ízben szeretett volna a pesti könyvtár részére ebből a soproni könyvtárból egyes műveket megszerezni, *Széchenyi* azonban „...nem volt hajlandó megbolygatni e gyűjteményt, melyet nagyon szeretett.”³ Eredeti terve az volt, hogy ezt a könyvtárat halála után adják el s a befolyt összeget a nemzeti könyvtár céljaira fordítsák, 1818-ban azonban úgy határozott, hogy e szándékát még életében megvalósítja. A könyvtár átvételére *Horvát* István történész, a nemzeti könyvtár alkalmazottja utazott le Sopronba 1819 januárjában. Csodálkozva állapította meg, hogy a könyvtár milyen értékes anyagot foglal magába: a klasszikusok kiadásain kívül a legkülönbébb külföldi tudományos műveket, melyeknek értéke még a nemzeti könyvtár értékét is felülmúlja. Csak a duplum-műveket javasolta eladásra, a többiből a nemzeti könyvtár mellett egy segéd-könyvtár létesítését ajánlotta, mely a külföldi tudományos művekkel jól kiegészítené a csak magyar anyagot tartalmazó eredeti *Széchenyi* alapítványt. Ez a „segéd-könyvtár” elnevezés a későbbi irodalomban zavart okozott. *Széchenyi* soproni könyvtárát ugyanis úgy emlegették, mint ami „csak segédkönyveket” tartalmazott, holott itt nem a mai értelemben vett segédkönyvekről és segéd-könyvtárról volt szó. Az elnevezés pusztán azt jelezte, hogy a csak magyar és magyar vonatkozású anyag gyűjtésére alapított és rendelt nemzeti könyvtár mellett ez a könyvanyag mintegy kisegítő, járulékos, segéd-jellegű volt.

*Horvát*nak sikerült *Széchenyit* meggyőznie terve helyességéről, de heves ellenkezésre talált saját főnökénél, *Millernél*, aki továbbra is a könyvek eladása mellett kardoskodott, még *Széchenyi* ellenében is. Nem célunk itt ennek a harcnak egyes állomásait ismertetni, melyet *Kollányi* amúgy is részletesen megírt; tény az, hogy az 1819-ben *Horvát* által Sopronban átvett és Pestre szállított könyvek közül *Miller* sokat eladott, s gazdálkodásának csak 1820 őszén a nádor erélyes közbelépése vetett véget. Ekkor írta meg *Széchenyi* Ferenc második alapítólevelét a soproni könyvtárról, alig két héttel halála előtt, melyben az általa alapított nemzeti könyvtár mellé egy „segéd-könyvtárat” alapít.

A Sopronban átvett könyvek jegyzéke fennmaradt, s ma ennek alapján rekonstruálhatjuk az eredeti állományt, melyet a müncheni szakrendszer bevezetésekor a kor szisztematizáló könyvtárrendezési elveinek megfelelően az állomány többi részeibe besoroltak. A katalógus betűrendben 5085 művet, 9205 kötetben sorol fel, becserkéje 26 002 fr. 8 krajcár.⁴ Külön jegyzékbe kerültek az ugyancsak ekkor átvett térképek, metszetek, festmények, oklevelek, oklevél-másolatok és könyvszekerények. A könyvjegyzék a szerzőn, címen, esetleges közreműködőn kívül feltünteti a megjelenés helyét és évét, a kötetszámot és a becserkéket, kiadót nem ad. A címet olykor rövidítve közli, pontatlanságok is előfordulnak.

Teleki József 1826. március 17-én adományozza a maga és testvérei nevében apjuktól, id. *Teleki* Lászlótól örökölt 30 000 kötetes könyvtárukat a Magyar Tudós Társaságnak.⁵ Az alapítólevél említi, hogy *Teleki* László utódai gyarapították a könyvtárat, ez azonban nem lehetett jelentős. *Teleki* József elsősorban saját könyvtárát gyarapította, melyet azután 1850-ben szintén az Akadémiának adományozott. A szóban forgó gyűjtemény alapjait még a családalapító *Teleki*

Mihály unokája, *Teleki József* (1738—1796) vetette meg, nagyobb részét azonban fia, *Teleki László*, (1764—1821) a *Kegeyenc* írójának édesapja gyűjtötte. Az adományozás után még gyakorlatilag sokáig nem volt a Társaság birtokában a könyvtár, helyhiány miatt továbbra is a *Teleki*-házban volt elhelyezve, itt használták a tudósok. Az átvételre csak 1844-ben került sor, az új elrendezés *Toldy* Ferenc munkája volt. Jellemző, hogy az új elhelyezésnél is nehézségek voltak, s a régi törvénykönyveken kívül éppen a természettudományi és orvosi szakkönyvek szorultak ki egy mellékszobába.⁶ Az eredeti *Teleki* László-féle anyagot az 1860-as évek közepéig kezelték külön, ekkor beolvastották a szakrendbe állított könyvanyagba. Jelenleg az akadémiai könyvtár kéziratárában levő kéziratok katalógusok alapján rekonstruálható. *Teleki* László neve alatt több könyvjegyzék található, részben azonos, ill. egyre bővülő címannyal. Ezek közül a legutóbbinak látszó, legbővebb katalógust választottuk ki.⁷ A katalógus szakrendi, ezen belül nagyságrend érvényesül. Szerzőt, címet, megjelenési helyet és évet, valamint kötetszámot ad.

III.

Mindkét könyvtár gyűjtése a XVIII. század második felére, tehát a felvilágosodásnak már Magyarországon is elkezdődött, ill. elterjedt időszakára esik. A könyvek megjelenési ideje is főleg XVIII. századi, különösen a természettudományi művek. Miután a korszerű, legmodernebb irodalmat keressük, tárgyalásunk is csak e század könyvtermésére terjed ki. Ez alól csak néhány esetben tettünk kivételt, pl. tudománytörténetileg jelentős XVII. századi művek esetében, vagy olyan népszerű szakkönyvek esetében, melyeket még a XVIII. sz.-ban is használtak és újra kiadtak. Elemzésünk csak a külföldi, tehát a Magyarországon kívül megjelent szakirodalomra terjed ki.

Az időhatárokkal függ össze a „korszerű irodalom” meghatározásának egy kissé bővebb kifejtése. Ha ugyanis egy adott időszak korszerű irodalmát kívánjuk összefoglalni, kiderül, hogy az első pillanatra egyértelműnek tűnő megfogalmazás több egymásra rétegződő részt foglal magába. A progresszív irányba dolgozó kísérletező-kutató tudós vagy — XVIII. századról lévén szó — spekulatív természetfilozófus mindig egy lépéssel előbb jár, mint ahol a kor közismert tudományos ismereteinek összessége tart. Továbbá a tudományos közélet elég általánosan ismert vagy elfogadott tanai is előtte járnak annak a tudományos ismeretanyagának, amelyet a felnövő új generációnak az iskolák és tanárok átadnak. E három állomás — a kutató tudós, a tudományos közvélemény és a tudomány, mint tananyag — közötti távolság mértéke úgy tűnik, mint ami egyenes arányban áll a fennálló társadalmi rendszer retrográd, ill. kevésbé retrográd voltával, míg haladó társadalmi rendszerben ezek a távolságok összezsugorodni látszanak. Példaként idézhetjük, hogy a heliocentrikus világszemlélet alapjait *Kopernikusz* már 1543-ban megjelent művében lerakja, de tanait az inkvizíció még 1616-ban, *Galilei* személyében is keményen elítéli, s Magyarországon például csak 1757-ben engedélyezik az egyházi hatóságok, hogy az iskolákban mint hipotézist tanítsák. Pedig ekkor már *Newton* főműve is hetven esztendő múlva tekint vissza, s az akkor még ismeretlen königsbergi tanár névtelenül megjelent művében már két éve lefektette a *Newton*-on is túlmutató evolúciós szemléletű világképet.⁸ Viszont a XVIII. században, amikor a tudományok, különösen a természettudományok fejlődésében nagyarányú gyorsulás következik be — ami természetesen

összefüggésben van az ideológiai korlátokat szétfeszítő gazdasági-társadalmi fejlődéssel —, egy másik tendenciát figyelhetünk meg. Különösen a század vége felé, amikor a fejlődés viharos tempója ipari és politikai forradalomra érik, a tudományos élet fenti állomásainak egymáshoz való közeledését, sőt párhuzamos fejlődését tapasztalhatjuk. Elsősorban Franciaország a példa erre, ahol a kor tudósai kutatásaikat közvetlenül a forradalmi háború szolgálatába állítják, útmutatásaik alapján az ipar nagyszerű eredményeket ér el, s mindezzel párhuzamosan még új típusú főiskolákat is felállítanak, (École Normale, École Polytechnique) ahol a következő generáció mérnökei, tudósait képezik ki, a legmodernebb tudományos eredmények alapján.

Ha tehát egy időszak „korszerű” ismeretanyagának meghatározásáról van szó, mindig tekintettel kell lennünk egy-egy tudományos felfedezés vagy nézet, ill. az azt publikáló mű korában elért elterjedtségére ill. elfogadott voltára s nem szabad figyelmen kívül hagynunk a fenn vázolt lépcsőzetes, ill. egymásbafolyó fejlődést.

Vizsgálódásaink alapja, mintegy vezérfonala a tudománytörténet. Természetesen a tudományok története nem mindig azonos a tudományos művek történetével, hiszen a tudománytörténet nem egy olyan esetet tart számon, amikor tudományos eredmények elsikkadnak, ill. sokáig homályban maradnak a megfelelő publicitás híján egyrészt, a megfelelő gyakorlati szükséglet ill. alkalmazás híján másrészt. Az a szemléletes megállapítás, hogy „a tudománytörténet csontváza a retrospektív szakbibliográfia”⁹ — a bibliográfus biztos útmutatóját adja kezünkbe, figyelmeztetve egyúttal arra is, hogy e csontváznak hússal-vérrel való felöltöztetése s az élő tudomány testének bonyolult idegrendszeri összefüggéseinek feltárása már túlmegy a bibliográfia területén. Egy tudományág fejlődésében a ma szemszögéből visszatekintve könnyű megállapítani a csúcspontokat, a jelentős fordulópontokat, de a tudományos művek történetében fel kell figyelni a szintézisekre is, a szerzők között a népszerűsítőkre, a gyakorlati alkalmazókra, a továbbadókra. A művekben lecsapódott tudománytörténet tehát előbbieket szerint szűkebb, utóbbi megállapításunk szerint tágabb, mint maga a tudományok története.

Elemzésünkben a könyveket meghatározott szakterületek szerint csoportosítva tárgyaljuk. A könnyebb áttekintés kedvéért ezeket a szakcsoportokat lehetőleg a ma is használatos fogalmak szerint állítottuk össze, bár a XVIII. században a természettudományok egyes területeinek élesebb elhatárolása még nem következett be. A természettudományok egyes ágainak összefoglaló szemlélete és a bölcsészettudományok körébe való utalása tulajdonképpen még *Aristoteles* tudományfelosztásából származik, amely a fizikát a filozófia egyik ágának tekintette s a „*philosophia naturalis*” alatt az egész természettudományt értette. *Aristoteles*nek ezt a meghatározását lényegében még *Bacon* is változtatlanul hagyta s az ő nyomán a XVIII. században *d' Alembert* is, aki a nagy francia enciklopédia beosztásában *Bacon* nyomdokain haladt. Az egyes szakterületek differenciálódása, a tudósok specializálódása még nem volt olyan előrehaladott, hogy ez a rendszer a fejlődésnek komoly gátja lehetett volna. A kutató, vizsgálódó természettudós — különösen a század első felében — még nem vesztette el érdeklődését a természet teljessége iránt s működését sem korlátozta kizárólag egy szakterületre. Az ismereteknek mai fogalmaink szerint viszonylag szűk köre is lehetővé tette még a tudomány nagy területeinek enciklopédikus átfogását.

Tárgyalásunk menete a következő: matematikai, csillagászati, fizikai és vegytani szakkönyvek. Utánuk a természetrajz szakjának bevezetéseként olyan művek, melyek a természettudományos ismereteket enciklopédikusan tárgyalják s mind fizikai, mint természetrajzi ismereteket közölnek. Ezek rendszerint tanító, népszerűsítő céllal készült művek. Ez után következnek a természetrajz gyűjtőfogalom alatt a XVIII. század „*historia naturalis*”-ának körébe vágó könyvek, melyeknek három fő csoportja a mineralógia, a botanika és a zoológia. Ide soroljuk a biológia kezdeteit is. Végül az orvostudomány és a gyógyszerészet körébe sorolt munkák következnek.

A felosztás bizonyos szempontból még így is önkényes, hiszen az egyes tudósok munkásságában s ennek megfelelően műveikben is erősen összefonódik pl. a matematika a fizikával, ill. csillagászáttal, a fizika a kémiával, az orvostudomány ill. gyógyszerészet kezdetben a botanikával, később a kémiával, stb. Így bizonyos ismétlődések elkerülhetetlenek, viszont a tárgyalás menetének világossága mégis megköveteli a területek elhatárolását.

Minden szakterület élén egy rövid tudománytörténeti bevezetést adunk, ezután ismertetjük *Széchenyi* és *Teleki* gyűjteményének odatarozó munkáit, majd egy rövid értékelő összefoglalás következik a meglevő állomány és a hiányok összevetéséből.

Miután az egyes szakterületek könyvanyagának elemző, értékelő összefoglalásáról van szó, teljességre nem törekedhettünk. A felsorolásban azok a művek szerepelnek, amelyeket retrospektív bibliográfiákból és életrajzi lexikonokból kétséget kizáróan sikerült azonosítani.¹⁰ Magától értetődik, hogy a teljes címanyagból ily módon kieső kb. 10% éppen az az anyag, amely kisebb jelentőségű s tartalmilag kevésbé értékes. Ahol az anyag mennyisége miatt nem soroltunk fel minden címet, ott erre külön utalás történik.

IV.

A természettudományok történetében a XVII. század eleje, *Galilei*, *Bacon*, *Gilbert* kora hozta el a kísérleti természettudomány megszületését. Ez az új tudomány csak a skolasztikus egyetemekkel és az egyházzal vívott szüntelen harcban tudott továbbfejlődni. De mellette állt a feltörekvő új osztály, a polgárság, melynek közvetlen érdeke volt, hogy a tudomány elmélete és az ember konkrét termelőtevékenysége végre összekapcsolódjék s a spekulatív, terméketlen skolasztika helyébe a valóságot konkrétan szolgáló tudomány lépjen. Igen találó *Engels* megállapítása, miszerint „Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, úgy ez jobban fejleszti a tudományt, mint tíz egyetem.”¹¹ A korai kapitalizmusnak ez a konkrét szükséglete vezet el a természettudományok rohamos fejlődéséhez. A tudomány művelése a XVIII. században már bizonyos rangot jelent, a tudósok a társadalomnak többé nem üldözöttjei, hanem megbecsült, hivatalosan támogatott tagjai, működésüket akadémiák, tudományos folyóiratok, sokszor magas hivatali állások, vagy tanári katedrák könnyítik meg. Az előző század már készen adta át a XVIII. század tudósainak a természeti és technikai problémák megközelítésére, ill. megoldására a kísérletezésnek s a matematikai megfogalmazásnak azt a módszerét, mely a korszerű tudománynak alapja és legfőbb továbblendítője lett. *J. D. Bernal* tudománytörténész periodizációja szerint az 1690—1760 közötti időszak az ipari forradalomhoz vezető átmeneti korszak, a tudósok főleg a

newtoni nagy építmény betetőzésén dolgoztak.¹² Ugyanakkor előtérbe lépett a tudomány szórakoztató-tájékoztató oldala s megélenkült a dolgok megismerésére, az igazság minden megjelenési formájára irányuló laikus érdeklődés. A tudomány — legalábbis közérthetőbb része — divattá válik, s végső eredményében a természettudományok objektív, elfogulatlanul vizsgálódó szelleme ösztönzően hat a gazdasági-társadalmi berendezések szabad kritikájára. Ahogy az ember a tudomány révén úrrá tud lenni a természetben, éppúgy irányíthatja sorsát és kifejtheti képességeit a társadalomban is — a közgondolkodás egyre inkább emberközpontúvá s a korlátlan haladásban bizóvá válik. Az 1760 utáni időszak mind tudományos-technikai, mind politikai szempontból forradalmi időszak. A természettudományban elsősorban a gázok vizsgálata és a kémiai kutatások hoznak korszakalkotó változásokat, a tudósok olyan feladatok megoldására vállalkoznak, amelyeket a gyakorlati élet vetett fel, tudomány és ipar megtalálja a kapcsolatot s a tudomány beépül a termelésbe. A polihisztor helyébe kialakul a szaktudós típusa, aki kutatásait már legtöbbször állami feladatként végzi.

Ezzel párhuzamosan a kor filozófiája hatalmas munkát végez, hogy a tudományt végre minden középkori kötöttségtől, előítélettől megszabadítsa és a természet összefüggő jelenségeit objektíven tükröző, egzakt összefüggések rendszerévé tegye. A kor természeti ismeretei visszahatnak a filozófiára: a kísérleti természettudomány mechanikai jellege a XVIII. század materializmusát mechanikus materializmussá formálja. A vezércsillag *Newton*, akinek világképe lényegében változhatatlan, metafizikus szemléletű s hipotéziseket nem kedvelő rendszere szigorú mechanikus okságot, mechanikai determinizmust állapít meg. Hatására a XVIII. század természettudósai lemondanak a jelenségek lényegének tanulmányozásáról s megelégednek a jelenségek összefüggéseinek mennyiségi vizsgálatával, matematikai leírásával. Az eredmények egyelőre őket igazolják: a természet mennyiségi vizsgálata új, nagyszerű tudományos eredményeket hoz. A pontos megfigyelések és mérések a további fejlődés alapjául szolgáltak. Csak a század második felében kezd érvényesülni egy újabb irányzat, (*Lomonoszov, Euler, Kant, Laplace*) amely a metafizikus szemlélettel szemben az evolúciós elvet kezdi érvényesíteni.

A kvantitatív szemlélet mellett még erős szisztematizáló törekvés jellemzi a kor tudósait. Mindent összegyűjteni, felmérni, osztályozni és pontos rendszerbe foglalni — azaz az ész logikai elvei alapján rendet teremteni a jelenségek káoszában — igen jellemző tevékenysége a korszak tudományosságának. Elég itt *Linné* elévülhetetlen érdemeire utalnunk a botanika terén.

A század a tudomány területi elterjedését is kitágítja: míg a XVII. században még Franciország, Anglia és Németalföld monopolizálta a tudományt, addig korszakunkban a tudományos tevékenység már Poroszországra, Svédországra, Oroszországra, Svájcra s kisebb mértékben Ausztriára és Olaszországra is kiterjed. A tudósok nemzetközi kapcsolatai erősödnek s tevékenységük hatósugara is jelentősen növekszik. A tudományos ismeretanyag nemzetközi cseréjének különösen érzékeny fokmérője a könyvkiadás; egy-egy sikeresebb művet csaknem valamennyi európai nyelvre lefordítanak, s a különböző kiadások jól tükrözik a mű elterjedtségét. Szinte nincs a kornak jelentős tudósa, akinek fontosabb művei ne lennének hozzáférhetőek latin, német, francia, esetleg angol, holland vagy olasz nyelven is, bármelyik nyelven is íródtak eredetileg.

V.

Első vizsgált szakterületünk a matematika, mely a felvilágosodás korának valósággal vezértudománya. Mint a „tisztá észből” szerkesztett tudományt, minden tudomány alapjának, a megismerés kulcsának tekintik. A matematika kvantitatív szelleme hatja át az egész kort, a természettudományokat éppúgy, mint a filozófiát. Jellemző *Leibniz* mondása, aki szerint „A filozófusoknak éppúgy matematikusoknak kell lenniök, mint a matematikusoknak filozófusoknak.”¹³ A század matematikai tevékenysége a *Newton* és *Leibniz* által felfedezett differenciál- és integrálszámítás és ennek a mechanikára való alkalmazása terén összpontosul. A két „nagy”-nak, *Newton*nak és *Leibniz*nek elsőbbségi vitája az említett felfedezésről, valamint Angliának a nehézkes newtoni jelöléshez való ragaszkodása hosszú időre, kb. száz évre elszigeteli Angliát a kontinensen kibontakozó nagy matematikai iskolától. A korszak nagy matematikusai a *Bernoulli* fivérek, *Jakob* és *Johann*, *L. Euler*, *J. L. Lagrange*, *P. S. Laplace*. Szorosan hozzájuk kapcsolódnak *A. C. Clairaut*, *J. d'Alambert*, *P. Maupertuis* és *Daniel Bernoulli*. A francia, ill. svájci matematikusoknak ez a ragyogó sora a század végére már teljesen felméri a *Newton* által felfedezett világot, minden fogalmat pontosan a helyére tesz s az égi és földi mechanika jelenségeit megmagyarázza. A matematika fejlődése, miután elérte a csúcst, látszólag kimerülőben van. A megrekedés azonban csak pillanatszerű: hamarosan rájönnek arra, hogy a matematika a csillagászat és a mechanika szolgálatából felszabadulva, önállóan is képes a továbbfejlődésre. A nagy ihlető itt *Gauss* — de az ő tevékenysége már a XIX. századot vezeti be.

Szólnunk kell még a francia matematika új korszakáról, mely a század utolsó évtizedében bontakozik ki s az 1794-ben megnyíló *École Polytechnique*-hez kapcsolódik. A forradalomban született intézmény csakhamar mintája lesz az új kor követelményeinek megfelelő, felsőfokú műszaki képzést adó intézményeknek. A kutatás és az oktatás, az elmélet és a gyakorlat itt már szorosán összekapcsolódik, s az intézet új típusú tankönyvei a korlegjobb kézikönyveivé válnak. (*S. F. Lacroix*, *A. M. Legendre*, *G. Monge* művei.)

Széchenyi könyvtárában megtaláljuk *Newton* és *Leibniz* műveit,¹⁴ de a bevezetőben említett többi nagy matematikustól nem találunk műveket. Akad azért néhány jelentős, a gyakorlattal több kapcsolatot tartó szakembertől származó munka, így *B. F. Bêlidoré*, a tudós francia mérnöké, aki főleg mint hadmérnök szerzett érdemeket. Ő a modern tüzérség megalapozója. Vízépítészeti művei is jelentősek. Itt egy matematikai műve található, mely elsősorban a tüzérség számára készült.¹⁵ Megvan az ugyancsak francia *N. Bion*nak, a „matematikai eszközök királyi mérnöké”-nek sok kiadást és fordítást megért matematikai tankönyve.¹⁶ Érdekes *l'Hospital* márkinak, a francia akadémia tiszteletbeli tagjának a differenciálszámítással foglalkozó műve, mely ugyan még 1696-ban jelent meg, de kiváló matematikusok által bővített kiadásait az egész XVIII. század folyamán is használták.¹⁷ Megvan a francia akadémiának egy matematikai értekezéseket összefoglaló gyűjteményes kiadása, de ugyancsak régi, 1676-ból származó.¹⁸ *B. Lamy*¹⁹ és *I. G. Pardies*, két kiváló XVII. századi francia szerzetes több kiadást ért művei is megvannak.²⁰ A többi matematikai könyv német tanárok munkája: kézikönyvek, tankönyvek, matematikai összefoglalások. Első helyen *Ch. Wolff*-nak, a leibnizi tanok nagy népszerűsítőjének művei állnak, akinek Európa-szerte elterjedt kompendiumai Magyarországon is igen népszerűek voltak.²¹ Két művel

is szerepel J. G. Büsch, hamburgi matematikatanár, aki az 1767-ben Hamburgban alapított Handelsschule első igazgatója volt s főleg a kereskedelmi számtan területén működött.²² J. J. Ebert wittenbergi²³ és a Ch. Wolff után dolgozó B. Ch. Wiedeburg jeni matematikatanárok művei a tanító, népszerűsítő matematikai művek közé tartoznak.²⁴ Érdekes J. Leupold lipcsei mechanikusnak, a berlini akadémia levelező tagjának szintén gyakorlati, főleg mechanikai célokat szolgáló könyve.²⁵ Megemlítjük még H. W. Clemm tübingeni teológiai professzor és városi lelkész műveit, aki a teológia mellett matematikával is behatóbban foglalkozott.²⁶ Végül *Euklides Elemek* c. műve nem a XVIII. század tudományának eredménye, de akkor is és azóta is alapvető, klasszikus mű. A könyvnyomtatás óta több mint ezer kiadást ért s így érthető, hogy Széchényi könyvtárában is négy volt belőle, két XVII. és két XVIII. századi kiadás.

Teleki László könyvtárában *Leibniz*től és *Newton*tól ugyanazt a két művet találjuk, melyeket már *Széchényi* könyvtáránál említettünk, a kiadás is azonos. De van ezeken kívül még egy gyűjteményes kötet is.²⁷ A nagy matematikusok közül Johann Bernoulli²⁸ és A. C. Clairaut²⁹ művei találhatók; L. Eulernek, a század legnagyobb matematikusának hatalmas arányú munkásságából (530 könyvet, ill. értekezést írt, hátrahagyott kéziratait az orosz tudományos akadémia 47 éven át tette közzé) két mű van.³⁰ A jelentősebb nevek közé számíthatnak még N. L. de La Caille természettudós és csillagász, akinek sok kiadást ért, bevezető jellegű matematikai műve³¹ és Ch. Wolff, akinek *Elementa matheseos universae* c. műve két kiadásban is megtalálható.³² A továbbiakban már főleg tanárok, mérnökök műveivel találkozunk. A tanárok közül elsőként kell megemlékeznünk Saury abbéról, aki a montpellier-i egyetemen tanított s 1770-ben megjelent összefoglaló jellegű matematikai műve 1834-ben érte meg hatodik kiadását.³³ Ismert professzor A. G. Kästner is, aki 1756—1800 között a matematika és fizika professzora volt a göttingai egyetemen, tagja az ottani tudós társaságnak s nagy irodalmi munkásságot fejtett ki.³⁴ G. I. Metzburg jezsuita a bécsi egyetem matematika tanára,³⁵ J. F. Weidler a wittenbergi egyetemen tanít,³⁶ J. F. Hennert az utrecht egyetem professzora.³⁷ J. F. Penther a göttingai egyetem tanára a század első felében.³⁸ Ch. H. Wilke már csak egyszerű iskolaigazgató, középfokú számtankönyvek írója.³⁹ A gyakorlati szakemberek művei közül jelentősebb L. Unterberger osztrák katonamérnök könyve,⁴⁰ S. Leclerc francia rajzoló, rézmetsző és mérnök-geográfus geometriai műve, melynek első kiadása még a XVII. században, 1669-ben jelent meg,⁴¹ valamint A. Savérien-nek, a tengerészetnél szolgáló francia mérnöknek matematikai és fizikai lexikona.⁴² Itt is megvan *l'Hospital* márki művének latinra fordított bécsi kiadása, melyet már *Széchényi* könyvtáránál említettünk. N. R. Paulin francia mérnök és matematika tanár műve egészíti ki még az idetartozó művek sorát.⁴³ Érdekes G. E. Rosenthal alakja, aki nem tanár és nem mérnök, csak egyszerűen a természettudományokkal foglalkozó polgár és magántudós, különböző természettudományi társaságok tagja s elég bő irodalmi munkásságot fejtett ki.⁴⁴ Végül megemlítünk még egy logaritmus-táblázatot, egy német matematikai lexikont és az *Euklides* kiadásokat, amelyekből három XVII. négy XVIII. századi.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy *Széchényi* könyvtárából a század nagy matematikusainak munkái — *Newton* és *Leibniz* kivételével — hiányoznak; néhány jó összefoglaló és népszerű mű, valamint a klasszikus *Euklides* képviselik ezt a szakot. *Teleki* gyűjteménye már jóval többet nyújt, bár *Maupertuis*, *Laplace*,

Lagrange művei itt is hiányoznak s *Euler* munkássága nincs megfelelően képviselve. Főleg *Lagrange Mécanique analytique* (1788) c. művét hiányoljuk, melynek pedig német fordítása is volt.⁴⁵ Az *École Polytechnique*-hez kapcsolódó kör *Lacroix*, *Legendre*, *Monge* — kitűnő és elterjedt kézikönyvei sincsenek meg. Főleg S. F. *Lacroix Traité du calcul différentiel et du calcul intégral* (1797) c. művére gondolunk, mely mindazt egyesítette, amit erről a tárgykörrel előtte írtak. Hiányoljuk *d' Alembert* matematikai műveit⁴⁶ és Ch. *Bossut* neves francia matematikus munkáit.⁴⁷ Nincs a matematika történetéről szóló mű, pedig A. G. *Kästner*⁴⁸ és J. E. *Montucla*⁴⁹ művei ebből a tárgykörből elég ismertek voltak. Német és francia egyetemi tanárok műveiből bőséges a választék, s van néhány mérnöki szempontú matematikai összefoglalás is. Miután Anglia a matematikai tudományokban eléggé elszigetelt a XVIII. században, érthető, hogy angol matematikus műve, pl. C. *Maclaurin*é, nem jutott el ezekbe a könyvtárakba.

VI.

A csillagászat XVIII. századi fejlődését is *Newton* felfedezése határozta meg: az égitesteket összetartó erő, a gravitáció törvényének lefektetése megadta a Naprendszer egészének átfogó szemléletét. A század tudósait ezek után elsősorban a Naprendszer méretei, mennyiségi összefüggései érdekelték. A tudomány előtt olyan kérdések álltak megválaszolatlanul, mint a Hold—Föld és a Nap—Föld távolság, pontosabb adatok a Föld alakjáról, tömegéről, stb. Első eset a tudomány történetében, hogy a fenti kérdésekre a válaszokat már nemzetközi méretekben szervezett tudós-expedíciók keresik és adják meg. Az 1769-es Vénusz-átvonulást, melynek vizsgálati eredménye a Föld—Nap távolságra adott már majdnem pontos választ, Európa valamennyi országában megfigyelik. Nyugat-európai tudósok *II. Katalin* meghívására Oroszországba utaznak, francia expedíciók Kaliforniában, Kelet-Indiában és St. Domingo szigetén végeznek megfigyeléseket, az angolok Tahitibe küldenek ki megfigyelőket. A skandináv államok az északi sarkkörre szerveznek expedíciót, ebbe kapcsolódnak be az osztrák és magyar csillagászok is (*Hell Miksa*, *Sajnovics János*).

A kor csillagász-matematikusait az égi mechanika érdekli, a bolygómozgások pontos leírására keresnek matematikai formulákat. A legnagyobbak közülük J. L. *Lagrange*, P. du *Maupertuis*, és A. C. *Clairaut*. A századforduló legnagyobb elméleti csillagásza P. S. *Laplace*. Munkásságuk eredményeként a század végére már pontosan kiszámították a bolygópályákat. Részben még az előző század végére esik E. *Halley* működése, aki főleg az üstökös kutatással és a földmágnesség terén végzett kutatásaival szerzett elévülhetetlen érdemeket. 1742-ben halt meg, de műveit még halála után is sokszor újramomták és használták. Az ő nevéhez fűződik a XVIII. század egyik leglátványosabb tudományos diadala: az általa előre kiszámított időben és helyen valóban feltűnt egy üstökös, (16 évvel *Halley* halála után) melyet azóta is *Halley-üstökös* néven ismerünk.

Az állócsillagok világáról a XVIII. században még nem sokat tudtak. Megelégedtek a pozíció-megfigyelésekkel, ezek alapján katalogizálták a csillagokat, egyre bővülő, nagy csillag-katalógusok jelentek meg. A legjelentősebb és legbővebb a századvégi megfigyeléseket feldolgozó 1801-ben megjelent *Histoire céleste française* c. gyűjtemény, mely már 50 000 csillag adatait tartalmazta. A csil-

lagkatalógusok elsősorban gyakorlati célból készültek, a navigációs méréseknél használták őket. A pozíció-megfigyelések során J. Bradley angol csillagász, E. Halley után a greenwichi csillagvizsgáló igazgatója jutott el fontos tudományos felfedezésekhez. Az aberráció jelenségének felfedezésével megtalálta a Föld Nap körüli keringésének „szemmel látható” bizonyítékát, azonkívül ő igazolta a fény véges terjedési sebességét is. Az állócsillagok behatóbb tanulmányozása felé majd csak W. Herschel, a századforduló legnagyobb csillagásza fordítja a figyelmet. Felfedezései a Naprendszerre vonatkozó ismereteket is nagymértékben előrelendítették. (A Nap, ill. az egész Nap-rendszer mozgása, az Uránosz felfedezése.)

Csillagászati mű Széchényi könyvtárában mindössze néhány van, valamennyi német eredetű. Megvan Ch. Wolff *Cosmologiá*-ja,⁵⁰ azonkívül egy neves csillagásznak, J. E. Bode-nak két kitűnő, bevezető jellegű kézikönyve.⁵¹ Bode a berlini csillagvizsgáló igazgatója volt, művei számos kiadást értek. A Magyarországról elszármazott Hell Miksa, a bécsi csillagvizsgáló igazgatója több művel szerepel; megvan a csillagvizsgáló évkönyveinek 11 kötete és Hell két önálló műve. Az egyik, a Nap parallaxisáról szóló, a Föld—Nap távolság kiszámításával kapcsolatos.⁵² A két további csillagászati könyv nem jelentős: az egyik G. Ch. Lichtenberg, göttingeni fizika professzor asztronómiai előadásairól kiadott mű, — lejegyezte és kiadta T. G. Gamauf soproni evangélikus lelkész⁵³ — a másik egy német udvari házitánítóknak az ifjúság számára készült összefoglalása.⁵⁴

Teleki könyvtárában két mű párhuzamos Széchényi gyűjteményével: Ch. Wolff *Cosmologiá*-jának 1731-es kiadása és a bécsi csillagvizsgáló Hell-féle évkönyvei. A továbbiakban itt rangosabb irodalmat találunk: megvan A. C. Clairaut klasszikus műve a Föld alakjának elméletéről és a folyadékok egyensúlyáról. Az itt összefoglaltak a francia tudósok híres lappöldi expedíciójának eredménye.⁵⁵ Evvel az expedícióval függ össze P. Maupertuis műve, mely a Föld alakját véglegesen tisztázta s igazolta Newton elméleti megállapításait a sarki belapultságról.⁵⁶ L. Eulernek két fontos műve van meg, az egyik a Hold-elmélettel foglalkozik, a másik átfogóan tárgyalja az égi mechanikát.⁵⁷ Találunk műveket a Föld—Hold távolság megméréitől, a két neves francia csillagásztól, N. L. de La Caille-tól és J. Lalande-tól is.⁵⁸ Lalande-nak itt német fordításban meglevő nagy csillagászati kézikönyvét nemzedékek használták. Érdekes a kitűnő angol csillagásznak, J. Fergusonnek, a század népszerű tudományos előadójának műve.⁵⁹ A továbbiakban német egyetemi tanárok művei következnek: J. F. Hennert utrechti⁶⁰ és J. F. Weidler wittenbergi egyetemi tanárok munkái.⁶¹ Egy Bécsben működő szakember zárja le a sort: J. J. Marinoni, matematikus és mérnök, aki saját házában egy csillagvizsgálót rendezett be s erről írt művében.⁶²

Összegezve a csillagászat tárgykörébe vágó munkákat, megállapíthatjuk, hogy Széchényi anyaga igen kevés, néhány összefoglaló mű ad csak eligazítást az olvasónak. A *Teleki* könyvtár már felmutat a korszak nagy tudósaitól származó, legújabb eseményeket közlő műveket, de csillagkatalógust itt sem találunk. (Pl. J. Lalande csillagkatalógusa vagy Hold-atlasza, a bevezetőben említett nagy francia csillagkatalógus vagy J. Flamsteednek, a greenwichi csillagvizsgáló első igazgatójának posthumus művei.) Bár igaz, hogy a csillagkatalógusok inkább a tengerrel rendelkező államokban voltak fontosak, Magyarországon navigációs céllal nem tanulmányozták a csillagos eget. Hiányoljuk P. S. Laplace műveit, bár az ő munkássága, főleg híres égi mechanikája, már a XIX. századba nyúlik át.⁶³ Jó kiegészítői lettek volna a csillagászati szaknak J. S. Bailly francia csillagász

művei, aki eredeti munkásságán kívül (üstökös-kutatás) kitűnő csillagászat-történeteivel is ismertté tette nevét.⁶⁴ *La Caille*-nak is hiányzik az egyik alapvető munkája, bár ezt nem róhatjuk fel, mert a mű igen ritka, csak kis példányszámban nyomták.⁶⁴ *E. Halley*től sem találunk műveket, holott volt korabeli párizsi kiadása, francia fordításban.⁶⁶ *W. Herschel*nek sincsenek művei, pedig több német fordítása is volt, köztük híres óriástávcsövének leírása.⁶⁷ *Herschel* teleszkópjai ismertek, sőt elterjedtek voltak a kontinensen, a nevesebb csillagvizsgálók az általa készített távcsöveket vásárolták. (A göttingeni csillagvizsgálónak is *Herschel* készítette távcsöve volt.) Nevezetes kozmológiai mű volt még *J. H. Lambert* német természettudós *Kosmologische Briefe* c. műve,⁶⁸ mely a Tejútrendszer-ről azonos felfogást vallott az angol *T. Wright*tal. (Eszerint a Tejútrendszer különálló csillagok összefüggő rendszere, a ködfoltok távoli Tejútrendszerek.) De míg *T. Wright* műve⁶⁵ jóformán ismeretlen maradt s az ő művét másodkézből ismerő *I. Kant* munkája, mely már a kozmosz evolúciós szemléletét fektette le, fél-évszázadon keresztül szintén az ismeretlenség homályában lappangott,⁷⁰ addig *J. H. Lambert* műve a hozzáértők körében már ismert volt. Sem a *Széchenyi*, sem a *Teleki* gyűjteményben nem található. A felsoroltakon kívül hiányzik még *Ch. M. de Lacondamine* francia tudós *a Föld alakjával foglalkozó* műve is.⁷¹ *J. Bradley*-nek, a neves angol csillagásznak munkái elsősorban a *Philosophical Transactions*-ben jelentek meg, Európában is elterjedt önálló művei nem voltak.

VII.

Míg a középkori fizikának két fő területe a csillagászat és az optika volt, az újkorban bevonult a fizikába az erő és a mozgás fogalma. *Galilei* munkássága lerakta a dinamika alapjait s ezzel megkezdődhetett az új, a mai fizika korszaka. *Galilei*től két irányú fejlődés indult el: egy kísérleti iskola és egy elméleti vonal, melyek azután a XVII. század végére egymásra találtak és összefonódtak. A következő század természettudományának már magától értetődő a módszer kérdése: a kísérletezés és az elmélet összekapcsolása. Amit *Galilei* indított el, *Newton* fejezte be: az általános gravitáció törvénye egységes világgépet adott, szintézisbe foglalva az égi és a földi mozgásokat.

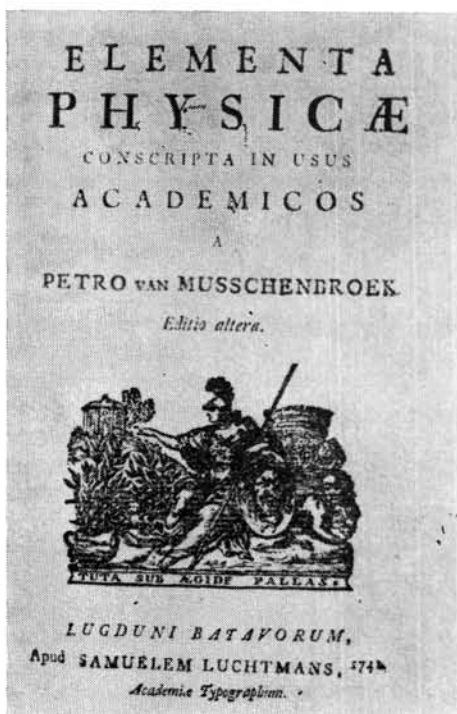
A XVII. században a fizikának két ága fejlődött nagyot: a mechanika és a fénytan. A mechanika a XVIII. században is az első helyen áll. A *Newton* utáni kor tudósainak feladata a mechanika matematikai apparátusának kidolgozása, az analitikus mechanika megteremtése. Ebben a munkában *L. Euler* műve az egyik fontos mérföldkő: *Mechanica sive motus scientia analytice exposita* (Petropolis, 1736), a másik, a betetőzés *J. L. Lagrange* műve: *Mécanique analytique*. (Paris, 1788.) *Daniel Bernoulli* és *d' Alembert* gazdagítják még lényegesen a mechanika területét. Jelentősen fejlődik a folyadékok és légnemű testek fizikája, önállóan a hangtan, megalapozzák a szoros értelemben vett akusztikát. A fénytan nem fejlődik lényegesen a század folyamán, de kialakul egy új ága a fényerősségmérés, a fotometria. A hőtan, mely eddig eléggé elhanyagolt terület volt, most előtérbe lép, vizsgálják a testek viselkedését hő hatására, fontos törvényeket fedeznek fel. (*J. L. Gay-Lussac*) A hőjelenségekre főleg a kohászat fejlődése és a gőz fűtőerejének felhasználása tereli a figyelmet. A kalorimetria egyik megalapozója *M. V. Lomonoszov*. Munkássága a fizikának még számos területére kiterjed: megfogalmazta és kísérletekkel igazolta a tömeg megmaradásának elvét, felismerte

a fény és az elektromosság kapcsolatát. Eredményei azonban Nyugat-Európában kevésbé voltak ismertek.

Kialakult a fizika egy új ága: az elektromosság s lerakták az elektrosztatika alapjait. A kísérleti fizika ezen a téren igen aktív, az elektromos kísérletek a kor divatjává válnak s a tudósok bevonulnak velük az arisztokrácia szalonjaiba. De a kísérletek mindaddig a tudományos játszadózás fokán maradnak, amíg hiányzik a jelenség kvantitatív jellegű meghatározása. Végre Ch. A. *Coulomb* 1784-ben ezt is elvégzi, s most már az elektromosság tudományos alapokon fejlődhet tovább. A dörzsölési elektromosságtól a légköri elektromosság felfedezéséig, a galvanizmus téveszméin keresztül *Coulomb* elektromos térerősségéig egészen a korszakalkotó *Volta*-féle oszlopig (1800) terjed az elektromosság XVIII. századi, igen változatos története. Ezt a folyamatot a művek egész sora kíséri végig, különösen sok a népszerű tudományos munka, amelyek igyekeznek kielégíteni a század emberének kíváncsi, kísérletező kedvét.

Széchenyi könyvtárának fizikai tárgyú művei között első helyen kell említünk *Newton* műveit. Megvan a híres *Principiá*-nak egy XVIII. századi kiadása és az az *Optica* latin fordításának harmadik, Svájcban megjelent kiadása.⁷² *B. Franklin*-nak egy németre fordított, posthumus műve található.⁷³ Alapvető műnek számít *P. Musschenbroek* holland newtonianus, leydeni fizika professzor, a nevezetes leydeni palack feltalálójának fizikakönyve.⁷⁴ Itt találjuk a kísérleti fizika egyik francia úttörőjének, a nagy irodalmi munkásságot kifejtő *J. A. Nollet*-nek könyvét.⁷⁵ *Ch. Wolff*-nak szintén van idevágó, összefoglaló műve.⁷⁶ Jelentős összeállítás *J. S.*

T. Gehler német fizikus hatkötetes fizikai lexikona, melyet bővítve 1825—1845 között is kiadtak.⁷⁷ Érdekes a jezsuita *N. Regnault* párizsi matematika- és fizika professzornak párbeszédes formában írt műve, melynek igen nagy sikere volt, az 1729-es első kiadás után még öt kiadást ért. Magyarországon is közismert lehetett, Nagyszombaton az egyetemen 1754-ben mint promociós kiadvány szerepelt. Ezután már gyorsan feledésbe merült, ami érthető— a cartesianus jezsuita nem *Newton* híve volt.⁷⁸ Megvan a gráci egyetem fizika professzorának, az ex-jezsuita *G. L. Bivald*-nak sok kiadást ért fizika tankönyve.⁷⁹ Az elektromosságról, közelebbről az ún. „állati delezességről” értekezik a kiterjedt *Gmelin*-család egy tagja.⁸⁰ Elterjedt és népszerű mű volt *J. S. Halle* berlini tanár főképp fizikai kísérleteket tartalmazó *Magie, oder die Zauberkräfte der Natur* c. műve.⁸¹ Idetartozik még *J. H. Voigt*-nak, a jenai egyetem matematika és fizikai tanárának kiadásá-

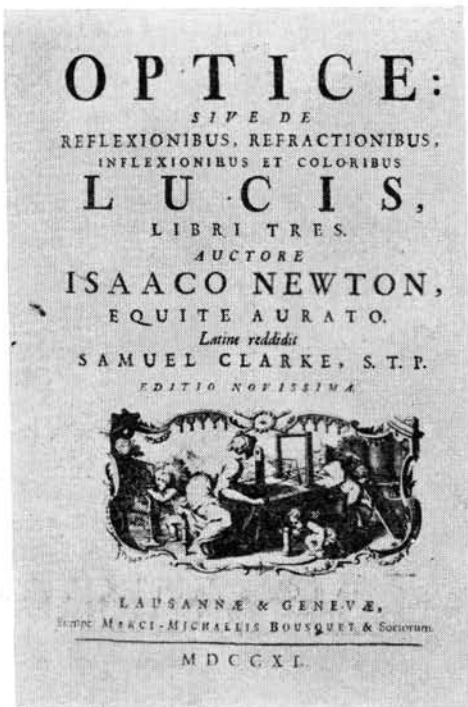
ban megjelent természettudományi folyóirat.⁸²

Teleki könyvtárában Newton *Principiá*-ja nincs meg, az *Opticá*-nak viszont egy korai kiadása található. (A műnek második, a latin fordításnak első kiadása.)⁸³ A leydeni P. *Mus-schenbrcek* is szerepel egy művel, mely fizikai előadásait tartalmazza.⁸⁴ J. A. *Nollet* kísérleti fizikája is megvan, de nem az a kiadás, ami Széchényinél.⁸⁵ A *Gehler*-féle fizikai lexikont említjük még, mint mindkét könyvtárban meglevőt — a párhuzamok ezzel meg is szűnnek.

A fizika történetének nagy nevei közül Teleki könyvtárában még a holland fizikus, Ch. *Huygens* névvel találkozunk, bár ő még a XVII. század tudósa,⁸⁶ míg a *Bernoulli* család tagjaitól több mű is van, köztük Daniel *Bernoullinak* a fizika történetében igen fontos *Hydrodynamicá*-ja.⁸⁷ Megvan a neves oxfordi professzornak, J. T. *Desaguliers*-nek kísérleti fizikája.⁸⁸

A francia hugenotta származású, szabadkőműves tudósok főleg az elektromosság területén végzett kutatásai jelentősek. Ugyancsak az elektromosság, valamint a gázok vizsgálatának területén tűnt ki az angol J. *Priestley*, fizikus és kémikus. Itt a gázokról szóló műve található, német fordításban.⁸⁹ Fontos mű *Newton* tanítványának, W. J. *Gravesande*-nak, a leydeni egyetem matematika-fizika tanárának munkája. Ő az első, aki a kontinensen *Newton* rendszerét tanítja és a fizikát kísérleti alapon oktatja. Tankönyvét fizikai kísérletek képeivel illusztrálta. *Teleki* könyvtárában a műnek 1725-ös, bővített kiadását találjuk, valamint egy kivonatos bécsi kiadását.⁹⁰ L. *Euler* egy művét, mely részben matematikával, részben fizikával foglalkozik, már a matematikánál említettük. Az orvostudományban, botanikában és fizikában, főleg az elektromosságban egyaránt kitűnt holland orvosnak, J. *Ingenhousz*-nak egy elektromossággal foglalkozó műve található.⁹¹

A továbbiakban több művel szerepel a jezsuita természettudós R. G. *Boscovich*. Az Olaszországban, majd Párizsban tanító tudós *Newton* követője és tanainak elterjesztője. Művei a kartézianus fizikával szemben nagy lépést jelentettek előre, bár egyes téves elméletei egy ideig eltorzították *Newton* eredeti elképzeléseit.⁹² Jó fizikai kézikönyv M. J. *Brissonnak*, a Lycée Bonaparte professzorának *Dictionnaire*-je.⁹³ A hőtán és fénytán egy gyakorlati kísérletezője, a párizsi ügyvéd N. *Gauger* szintén szerepel egy művel.⁹⁴ Megvan R. *Smith*nek, a teológiai végzettségű, de matematikussá lett és az angol király „mechanikai mester”-ének címével kitüntetett cambridge-i professzornak optikája.⁹⁵ A már többször említett A. G. *Kästner* göttingeni professzornak egy hidrodinamikáról szóló műve található.⁹⁶

Meg kell még emlékeznünk *Segner* János Andrásról, aki ugyan Magyarországról származott el, de később Jénában, Göttingenben, majd Halléban lett matematika-fizikatanár s munkássága az európai tudományos közéletbe, ezen belül is a német-nyelvű irodalomba épült bele.⁹⁷ *J. M. Krüger* hallei, majd helmstädti egyetemi tanár *Naturlehre* c. műve magyar szempontból különösen érdekes. Művét *Kováts* József nagyenyedi professzor latinra fordította és Kolozsváron 1774-ben kiadta. Ez volt az első, *Newton* rendszerén alapuló fizikakönyv Erdélyben.⁹⁸

Megemlítjük még néhány ugyancsak német egyetemi tanár művét: *G. Hamberger* göttingeni,⁹⁹ *J. J. Lange* hallei¹⁰⁰ és *A. Socin* bázeli, ill. hanai tanár elektromosságról szóló művét.¹⁰¹ Megvan a delejezéssel gyógyító csodadoktornak, *A. Mesmernek* az állati delejesség felfedezéséről szóló műve.¹⁰² *A. Savérien* matematikai és fizikai lexikonját a matematikai szaknál felsoroltuk. A továbbiakban néhány szerző nélküli, cím után ítélve fizikai tárgyú mű következik. (Taschenbuch, Magazin, Dictionnaire, Abhandlungen, Observations, stb. Az egyenkénti felsorolástól eltekintünk.) Ide kívánkozik még egy érdekesség leírása, egy newtoniánus könyv, mely *Le Newtonianisme pour les dames* címmel Párizsban, 1738-ban jelent meg. A mű eredetijét *F. Algarotti* olasz író és tudós írta fiatalon, 21 éves korában.¹⁰³ Ahogy *B. Fontenelle* *Descartes* rendszerét igyekezett népszerű-tudományos formában előadni, úgy *Algarotti* is arra törekedett, hogy az új newtoni világnézet olyan egyszerűen és hatásosan adja elő, hogy az a hölgyeket is meghódítsa. A mű nem annyira a dámák, mint inkább a tudósok körében kavart nagy vihart, de íróját egycsapásra ismertté tette s megszerezte számára *Maupertuis* és *Clairaut* barátságát. *Algarotti* az európai felvilágosodásnak jellegzetes alakja lett, Péterváron és *II. Frigyes* udvarában is megfordult. Művének fordítója *L. A. Duperron de Castera* francia diplomata, mellékesen gáláns szerelmi történetek és könnyedén filozofáló művek szerzője. A fordítás rosszul sikerült, csak hamis képe az eredetinek. *Algarotti* népszerűsítő törekvése nem volt egyedülálló példa, a filozofálást annyira kedvelő XVIII. században még a nagy *Euler* is hasonló formába öntötte névtelenül kiadott művét: *Lettres à une princesse d'Allemagne sur divers sujets de physique et de philosophie*. (Vol. 1—3. Leipzig, 1770.) *Teleki* könyvtárában mindkét mű megvolt.

Áttekintve a fizika tárgykörébe vágó műveket, megállapíthatjuk, hogy mindkét gyűjtemény határozott érdeklődésről tanúskodik a kísérleti fizika iránt. Ezt tanúsítják *P. Musschenbrück*, *J. A. Nollet*, *J. T. Desaguliers* és *J. Priestley* művei, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Természetesen itt is találunk kiegészíteni valót, pl. *Sauri* abbé kísérleti és elméleti fizikáját.¹⁰⁴ A kimondottan elektromossággal foglalkozó művek viszont nincsenek olyan számban képviselve, hogy azt a kor érdeklődése és az irodalmi termés is indokolná. Hiányoljuk pl. *L. Galvani* művének német fordítását.¹⁰⁵ *B. Franklin* műve is megjelent németül,¹⁰⁶ ugyan csak *J. Priestley* érdekes munkája, amely az elektromosság addigi történetét és eredményeit foglalta össze.¹⁰⁷ Az olasz származású, de Angliában működő *T. Cavallo* elektromosságtani művei is igen elterjedtek voltak a kontinensen.¹⁰⁸ A századvég áltudományos profétájának, a „delejezéssel” gyógyító *A. Mesmernek* is sok műve forgott közkezen, közülük *Teleki* könyvtárában találunk egyet.¹⁰⁹

Igen népszerűek voltak a XVIII. században azok a művek, amelyek érdekes matematikai és fizikai problémákat, matematikai játékokat és fizikai kísérleteket foglaltak össze, többnyire az érdeklődő műveltebb emberek számára, népszerű-tudományos formában. Ezek közül a legkitűnőbb *J. Ozanam* műve, a *Récréation*

mathématiques et physiques. Bár még 1694-ben látott napvilágot, a XVIII. században egyre bővülő új kiadásokban jelent meg s rendkívül népszerű volt. Egyik átdolgozója a század végén J. E. *Montucla*, a neves matematikus. Ez a mű is hiányzik *Széchenyi*, ill. *Teleki* könyvtárából. A továbbiakban a mechanika két alapvető művének hiányát kell megállapítanunk, L. *Euler*nek és J. L. *Lagrange*-nak a bevezetőben említett műveit. Nincs meg *d' Alembert* mechanikai műve¹¹⁰ s nem találjuk *La Caille* mechanikáját és optikáját sem.¹¹¹ *Gravesande* fizikai műve csak *Telekinél* van meg, *Széchenyinnél* hiányzik. M. V. *Lomonoszov* Péterváron megjelent művei nem tartoztak az elterjedt művek közé, jóllehet a bennük közölt tudományos eredmények a korabeli tudomány élvonalába tartoztak. *Meditationes de solido et fluido* (St. Petersburg, 1760.) c. műve az anyag megmaradása törvényének első publikációja. Jelentős még egy fénytani munkája is.¹¹² A csillagászatnál már találkoztunk J. H. *Lambert* nevével, akinek fizikai művei is jelentősek. *Photometria* c. művével ő a fotometria megalapítója. (Augsburg, 1760.) Megemlítjük még a hiányok között az elsősorban szintén csillagász J. J. *Ferguson*nek főleg gyakorlati célú mechanikai műveit.¹¹³

VIII.

A vegyészeti történetében a XVIII. sz. jelentős fejlődést hozott, ekkor vált a kémia egzakt természettudománnyá. A középkori alkímia titokzatosságát már az előző századok során levetette s bár még a felvilágosult korban is akadtak itt-ott hívei, ill. becsapottjai az aranycsinálásnak, ezek már nem jelentették a fejlődés fő vonalát.

A jatrokémia korában, a XVI—XVII. században a kémia az orvostudomány segédtudománya volt, célját az emberi szervezetben lefolyó jelenségek vizsgálatában és gyógyszerek készítésében látta. A XVIII. században azonban a kémia már önállósult, a tudósok megszerezték az addigi eredményeket s a kutatást egyetlen központi kérdés, az égés problémája köré csoportosítva, megalkották a vegytan terén az első tudományos hipotézist, a flogisztionelméletet. Az elmélet ugyan nem volt helytálló, s a század végén nagy munkájába került a kutatóknak, amíg korlátaikat le tudták dönteni — mégis nagy lendületet adott a kémia fejlődésének, mert általa a jelenségek egész sorát sikerült megmagyarázni s egy egységes logikai rendbe beállítani.

A korszak élén R. *Boyle*, a kutató kémikus első típusa áll. Bár még a XVII. században élt, s a flogisztionelmélet is csak halála után született meg, mégis ő a vegytan tudományos fejlődésének elindítója. Kísérletei során kialakította a modern vegyelemzést, s elsőnek vetette el az aristotelesi négy elem megkövesült dogmáját.

A flogisztionelmélet alapjait a sokoldalú J. J. *Becher* vetette meg, akinek munkásságában kémiai, orvosi, matematikai, mechanikai művek mellett filozófiai, politikai, közgazdasági, sőt nyelvtudományi művek is szerepelnek. Az elméletet véglegesen G. E. *Stahl* jénai, majd hallei egyetemi tanár, később a porosz király udvari orvosa dolgozta ki.¹¹³ A továbbiakban a leydeni egyetem orvosprofesszora, H. *Boerhaave* nem új elméletek, vagy kísérleti eredmények közzétételével tünt ki, hanem összefoglalta az addigi ismereteket. *Elementa chemiae* c. műve még a század közepén is a legelterjedtebb vegytani könyv volt. Számos kiadást ért, valamennyi európai nyelvre lefordították.

A század elejének kitűnő vegyésze a francia E. *Geoffroy*. Főleg az elemek vegyrokonságának vizsgálatával tűnt ki. A flogiszton-korszak legnevezetesebb vegyésze a berlini S. A. *Marggraf*. A párizsi egyetem tanárát, P. *Macquer*-t első sorban nagy sikerű kémiai tankönyvei miatt említjük meg. *Éléments de chimie pratique* és *Éléments de chimie théorique* c. művei, valamint *Dictionnaire de chimie* c. műve — az első vegytani lexikon — a kémia legsikeresebb könyvei közé tartoznak, kiadásai és fordításai száma temérdek.

A század folyamán az érdeklődés a gázok felé fordult. M. V. *Lomonoszov* mutat rá először arra, hogy a vegyi reakcióknál lekött, ill. felszabaduló gázokat is le kell mérni, nemcsak a szilárd anyagokat — s ezzel megfogalmazza az anyag megmaradásának elvét. Eredményére nem figyelnek fel, csaknem félszázad múlva azonban A. L. *Lavoisier*, a kémia XVIII. századi zsenije ugyanezt az elvet szögezi le. Ő dönti meg véglegesen a flogisztonelméletet s betetőzi az először R. *Boyle* által bevezetett kvantitatív módszer alkalmazását. Vele lezárul a flogiszton-korszak, s megkezdődik a pontos mennyiségi vizsgálatok kora. *Lavoisier* összegezte a gázok kutatása terén addig elért eredményeket is. A két legfontosabb felfedezés ezen a téren az oxigén (*J. Priestley*) és a szénsav (*J. Black*) felfedezése volt. Ugyancsak *Lavoisier* magyarázta meg először helyesen az égés, sőt az élet folyamatát is, ami szintén égés, vagyis oxidáció. Munkássága — főleg elméleti megállapításai — korszakalkotók a kémia minden területén. Nyomában C. L. *Berthollet*, R. J. *Richter* és T. *Bergmann* főleg a vegyrokonság kérdésével foglalkoztak. A gázok vizsgálatának területén nagy jelentőségű még H. *Cavendish* és C. W. *Scheele* működése. Utóbbit a szerves vegytan megalapítójának tekintjük.

Lavoisier működése gyakorlati téren is forradalmasította a vegyészetet. A kémia már ekkor behatolt az iparba, s új gyártási eljárások kidolgozásával elősegítette a nagyipari termelést. Különösen a textil-, bőr-, és élelmiszeriparban volt jelentős a tudomány segítsége az iparnak.

A *Lavoisier* utáni kor vegyészeinek működése — L. J. *Proust*, J. *Dalton*, L. J. *Gay-Lussac*, H. *Davy* és J. J. *Berzelius* tevékenysége — már zömmel a XIX. század elejére esik.

Széchényi gyűjteményében mindössze három kémiai tárgyú művet találunk. Az egyik P. *Macquer*-nek említett vegytani lexikona,¹¹⁵ a második A. F. *Fourcroy*-nak, a kiváló francia vegyésznek munkája.¹¹⁶ *Fourcroy* *Macquer* halála után huszonöt éven keresztül volt a „Jardin du Roi” kémia tanára. Érdemei nemcsak a vegytan fejlesztésének területén, hanem a francia nyilvános oktatás szervezésében is nagyok. A harmadik mű L. F. *Crelltől*, a helmstädti, majd göttingeni egyetem orvostudomány, ill. kémia tanárától való.¹¹⁷

Teleki gyűjteményében szintén szerepel P. *Macquer* vegytani lexikona s ezen kívül még híres kémiai kézikönyveinek egyike.¹¹⁸ A kitűnő tankönyvek, ill. kézikönyvek között kell megemlítenünk J. R. *Spielmann* művét is.¹¹⁹ A szerző orvos, gyógyszerész és kémikus volt, végül a strassburgi egyetem tanára. Idetartozik R. A. *Vogelnek*, a göttingeni egyetem orvosprofesszorának több kiadást ért kémiai kézikönyve is.¹²⁰ G. E. *Stahl*tól, a flogisztonelmélet megalapítójától is találunk művet.¹²¹ Mind *Stahl*, mind F. *Hoffmann* első sorban orvosok, munkásságukba erősen összefonódik a kémia az orvostudománnyal éppúgy, mint F. N. J. *Jacquin* bécsi orvosprofesszornál, aki a botanikában is kiváló eredményeket ért el, sőt ásványtannal és kohászattal is foglalkozott.¹²² A jatrofizikai orvosi irányt követő F. *Hoffmann* hallei orvosprofesszor műve is orvosi jellegű.¹²³

Részben még a XVII. századi alkímisták közé tartozik J. Kunkel, aki mint gyógyszerész kezdte, majd fejedelmek szolgálatában álló vándorló tudósként folytatta. Nevezetesebb az itt található műve, a *Laboratorium chymicum*, (Berlin, 1767.) mely alkímista vonásai mellett sok értékes vegytani megállapítást is tartalmaz. Megtaláljuk J. Priestley fontos művét, melyben gázvizsgálatairól számol be.¹²⁴ A L. Lavoisier-től két németre fordított mű szerepel, az egyik a flogiszton-ellenes kémia összefoglaló műve, a másik egy válogatás fizikai-kémiai írásaiból.¹²⁵ Inkább farmakológiai vonatkozású K. Neumann-nak, a berlini orvosi sebészeti főiskola kémia tanárának, a porosz patikák főfelügyelőjének műve.¹²⁶

A bevezetőben említett nevek és a felsorolt művek közötti különbség részben már feltárja a hiányokat. Leginkább H. Boerhaave *Elementa chemiae* c. művét, a század egyik legfontosabb kémiai összefoglalását hiányoljuk. (Első kiadása Leydenben, 1731-ben.) Nem szerepel A. L. Lavoisier legfontosabb műve sem.¹²⁷ S. A. Marggraf ugyan keveset írt, kísérleti eredményeit többnyire a berlini akadémia kiadványaiban jelentette meg, de ezeket összegyűjtve kétszer is kiadták.¹²⁸ Gyűjteményeinkben nem szerepel. A keveset író tudósok közé tartozott H. Cavendish és J. Black is. Előbbi főleg a *Philosophical Transactions*-ben publikált, utóbbi kémiai előadásainak anyagát csak halála után adták ki.¹²⁹ Nem találunk művet C. L. Berthollet-től, akinek elsősorban a vegyrokonságról írt munkája jöhetne szóba, melynek német fordítása is volt.¹³⁰ Nem szerepel a szerzők között a két kiváló svéd vegyész, T. Bergmann¹³¹ és K. W. Scheele sem.¹³² A teljesség kedvéért említjük meg E. Geoffroy-t akinek orvosi könyvében igen sok a vegytani vonatkozás. A posthumus könyvet még többször kiadták a század folyamán.¹³³

A bevezetőben nem emlékeztünk meg N. Lémery francia vegyészről, akinek munkássága főleg a farmakológia terén jelentős. *Cours de chymie* c. művének első kiadása 1675-ben jelent meg és 23 kiadást ért — a század elején még ez volt a gyógyszerészek és kémikusok legnépszerűbb vezérfonala. Másik két műve is igen sok kiadást ért.¹³⁴ Szintén kiváló francia gyógyszerész és vegyész volt A. Baumé, a róla elnevezett sűrűségmérő feltalálója. Fontosabb művei a *Chymie expérimentale et raisonnée*, (Vol. 1—3. Paris, 1773.) melynek német fordítása is volt¹³⁵ és az *Éléments de pharmacie théorique et pratique*. (Paris, 1762.) A századvég két kiváló francia vegyészét említjük még meg; mindketten igen sokat tettek a francia forradalom, majd a napóleoni idők alatt a kémia ipari alkalmazása, ill. oktatása terén. Az egyik a gyáros J. A. Chaptal,¹³⁶ a másik A. F. Fourcroy. Utóbbinak *Philosophie chimique* (Paris, 1792.) c. művét majdnem valamennyi európai nyelvre lefordították. Csak Széchényi könyvtárában találunk tőle egy művet.

A kémia szak tehát elég sok hiányt mutat fel, még Telekinél is, de itt nem szabad elfelejtenünk, hogy Magyarország gazdasági fejlődése ekkor messze elmaradt a kapitalizálódó nyugati államok mögött, már pedig a vegytan elég szorosán összefüggött az ipari forradalommal. Alapvető téjékozódást a legújabb eredmények alapján mindkét könyvtár tudott nyújtani — s itt elsősorban P. Macquer műveire gondolunk.

Jegyzetek

1. V.ö. Holl Béla: *Pest-Buda polgárainak könyv kultúrája a XVII.—XVIII. században*. Bp. 1963. Klny. a „Tanulmányok Budapest múltjából” 15. kötetéből.

2. V.ö. *Csapodi Csaba*: A proveniencia elve a könyvtárban. = *Magy. Könyvszle.* 1959. 333—344 1.
3. *Kollányi Ferenc*: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. 1802—1902. 1. köt. A könyvtár megalapításától gr. Széchényi Ferenc haláláig.* Bp. 1905. 398. 1.
4. *Catalogus Bibliothecae Széchényianae Soproniensis.* MS. Fol. 312. lev. OSzK Kézirat-tár, 51. Fol. Lat. *Kollányi* idézett művében 4632 müről tud, holott a kéziratos katalógus 5085 művet sorol fel.
5. *F. Csanak Dóra*: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. *Magy. Könyvszle.* 1959. 47—73. 1. *Berlász Jenő*: Az Akadémiai Könyvtár történetének vázlatja. = *Magy. Könyvszle.* 1956. 202—216 1.
6. [*Toldy*] *Schedel Ferenc*: Az academiái könyvtár rövid története 's mibenléte. Buda, 1846. = *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 7. 86—91. 1.
7. MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzet: M. Irod. Könyvszet. 2 r. 13 sz. I—II. köt. Cím és évmegjelölés nincs, a feldolgozó által adott cím: *Catalogus librorum Ladislavi Teleki.* MS. Fol. 221 és 208 lev. Néhány bejegyzés magától *Teleki Lászlótól.* (A feldolgozó megállapítása.) Itt mondok köszönetet *Berlász Jenőnek* és *Csapodi Csabának*, akik a *Teleki*-anyagban végzett kutatásaimban tanácsaikkal támogattak.
8. [*Kant, I.*]: *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels . . .* Königsberg-Leipzig, 1755.
9. *Kőhalmi Béla* megállapítása egyetemi előadásain.
10. A könyvek azonosításához főként az alábbi műveket használtam: *Allgemeine deutsche Biographie.* Bd. 1—56. Leipzig, 1875—1912. *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker.* Bd. 1—6. Wien-Leipzig, 1888. *Dictionnaire biographique et historique des hommes marquans de la fin du XVIII. siècle.* Tom. 1—3. Londres, 1800. *General catalogue of printed books.* London, British Museum. Vol. 1—1931— . *Georgius Theophilus: Allgemeines europäisches Bücher-Lexikon . . . von dem Anfange des XVI. Seculi bis 1739.* Bd. 1—2. Suppl. 1—2. Leipzig, 1742. *Hamberger, G. Ch. — Meusel, J. G.: Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller.* 5. Ausgabe. Bd. 1—12. Lemgo, 1796—1806. *Heinsius, W.: Allgemeines Bücher-Lexikon.* Bd. 1—18. Leipzig, 1812—1894. *Hoefer, J. Ch. F.: Nouvelle biographie générale.* Tom. 1—46. Paris, 1852—1870. *Holzmann, M. — Bohatta, H.: Deutsches Anonymen-Lexikon.* Bd. 1—7. Weimar, 1902—1908. *Jöcher, Ch. G.: Allgemeines Gelehrten Lexicon.* Bd. 1—4. *Adelung, J. Ch.: Fortsetzung und Ergänzungen.* Bd. 1—2. Leipzig, 1784—1787. *Retermund H. W.: Fortsetzung und Ergänzungen.* Bd. 3—4. Delmenhorst-Bremen, 1810—1813. *Kayser, Ch. G.: Vollständiges Bücher-Lexikon.* Bd. 1—17. Leipzig, 1834—1874. *Meusel, J. G.: Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller.* Bd. 1—15. Leipzig, 1802—1816. *Poggendorff, J. C.: Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften.* Bd. 1—2. Leipzig, 1863. *Quénard, J. M.: La France littéraire.* Tom. 1—10. Paris, 1828—1840. *Will, G. A.: Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon.* Bd. 1—4. Nürnberg-Altendorf, 1755—1758. *Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* Bd. 1—60. 1856—1891. A tudománytörténeti bevezetések, ill. értékelések elsősorban az alábbi műveken alapulnak: *Bernal, J. D.: Tudomány és törtélem.* Bp. 1963. *Bernal, J. D.: Tudomány és társadalom.* Bp. 1954. *Kornis Gyula: Tudomány és társadalom.* 1—2 köt. Bp. 1944. *Hollitscher, W.: A természettudományos világkép.* Bp. 1961. *A filozófia története.* 1—2. köt. Bp. 1958—1960. *Universitas litterarum. Handbuch der Wissenschaftskunde.* Berlin, 1955. *Zischka, G. A.: Allgemeines Gelehrtenlexikon.* Stuttgart, 1961. *Mayerhöfer, J.: Lexikon der Geschichte der Naturwissenschaften.* Lief. 1—3. Wien, 1959—1962. *Russo, F.: Histoire des sciences et des techniques.* Bibliographie. Paris, 1954. *Darmstädter, L.: Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik.* In chronologischer Darstellung. Berlin, 1908. *Struik, J. D.: A matematika rövid története.* Bp. 1958. *Müller, F.: Führer durch die mathematische Literatur mit besonderer Berücksichtigung der historisch wichtigen Schriften.* Leipzig, 1909. *Horváth Árpád: Csillag-nézök. A csillagászat regénye.* Bp. 1961. *Kudrjavcev, P. Sz.: A fizika története.* Bp. 1951. *Laue, M.: A fizika története.* Bp. 1960. *M. Zemplén Jolán: A háromezereves fizika.* Bp. 1950. *M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig.* Bp. 1961. *Fülöp Zsigmond: A bölcsek köve.* Bp. 1957. *Koch Sándor: A magyar ósványtan története.* Bp. 1952. *Klein Gyula. A növénytan története. Az élők világa.* Bp. [1907] 1. köt. 63—84. 1. *Gombocz Endre: A magyar botanika története.* Bp. 1936. *Soó Rezső: A XVIII—XIX. század grafikai művészete a növénytan szolgálatában.* Debrecen, 1947. *Rapács Rajmund: A magyar biológia története.* Bp. 1953. *Entz Géza: Az állattan feladata, ágazatai, és történe-*

- te. Az élők világa. Bp. [1907.] 2. köt. 415—460. I. Nissen, C.: *Die illustrierten Vögelbücher*. Stuttgart, 1953. Székely Sándor: *Az orvostudomány története*. Bp. 1960. Gortvay György: *Az újabbkori magyar orosz művelődés és egészségügy története*. Bp. 1953. Diepgen, P.: *Geschichte der Medizin*. Bd. 1—3. Berlin, 1949—1951.
11. Marx, K. — Engels, F.: *Válogatott levelek*. Bp. 1950. 546. l.
  12. Bernal, J. D.: *Tudomány és történelem*. Bp. 1963.
  13. Idézi Kornis Gyula: *Tudomány és társadalom*. Bp. 1944. 2. köt. 317. l.
  14. Newton, I.: *Opuscula mathematica, philosophica et philologica*. Vol. 1—3. Lausanne-Genf, 1744. Leibniz, G. W.: *Opera omnia*. Vol. 1—4. Genf. 1768.
  15. Béliidor, B. F.: *Nouveau cours de mathématiques à l'usage de l'artillerie*. Paris, 1725. Megvan német nyelvű bécsi kiadása is, 1745-ből.
  16. Bion, N.: *Mathematische Werkschule*. Nürnberg, 1726.
  17. Első kiadása: *L'Hospital, G. F. A.: Analyse des infiniment petits, pour l'intelligence des lignes courbes*. Paris, 1696. 2. kiad. u. o. 1715, 3. kiad. u. o. 1720, 4. kiad. H. Paulian által kiegészítve, Avignon-Paris, 1768. 5. kiad. Lefèvre által bővítve, Paris, 1781. A kitűnő természettudós, később földrajzi utazó, L. A. Bougainville is kiadta egy bővített változatát: *Traité du calcul intégral, pour servir de suite à l'analyse des infiniment petits, du marquis de l'Hospital* Vol. 1—2. Paris, 1752. Széchényi könyvtárában ennek az átdolgozásnak egy Bécsben kiadott, latinra fordított változata található: *Calculus differentialis, seu calculi infinitesimales*. Vindobonae, 1768.
  18. *Recueil de plusieurs traités des mathématiques de l'Académie Royale des Sciences à Paris*. Paris, 1676.
  19. Lamy, B.: *Éléments des mathématiques*. Paris, 1741.
  20. Pardies, I. G.: *Oeuvres mathématiques*. Ed. 5. Amsterdam, 1725.
  21. Wolff, Ch.: *Elementa matheseos universae*. Vol. 1—5. Halle, 1713—1741. *Elementa mathematico-philosophica*. Halle-Magdeburg, 1755. *Cours de mathématique*. Paris, 1747.
  22. Büsch, J. G.: *Encyclopädie der mathematischen Wissenschaften*. Hamburg, 1795. *Versuch einer Mathematik, zum Nutzen u. Vergnügen des bürgerlichen Lebens*. 2. Aufl. Hamburg, 1776.
  23. Ebert, J. J.: *Unterweisungen in den philosophischen u. mathematischen Wissenschaften*. 3. Aufl. Leipzig, 1787.
  24. Wiedeburg, B. Ch.: *Erläuterungen u. Anmerkungen zu der vermischten Mathematik, nach Wolffs Auszug aus den Anfangsgründen aller mathematischen Wissenschaften*. Theil 1—2. Jena, 1755—1757.
  25. Leupold, J.: *Theatrum arithmetico-geometricum*. Leipzig, 1727.
  26. Clemm, H. W.: *Erste Gründe der mathematischen Wissenschaften*. Stuttgart, 1759. *Mathematisches Lehrbuch*. Stuttgart, 1768.
  27. Leibniz, G. W.—Clarke, S.—Newton, I.: *Recueil de diverses pièces*. Vol. 1—2. Amsterdam, 1740.
  28. Bernoulli, J.: *Opera omnia*. Vol. 1—4. Lausanne, 1742. *Ars conjectandi accedit tractatus de seriebus infinitis*. Basel, 1713.
  29. Clairaut, A. C.: *Éléments de géométrie*. Paris, 1775. *Éléments d'algèbre*. Paris, 1765.
  30. Euler, L.: *Vollständige Anleitung zur Algebra*. Bd. 1—2. Petersburg, 1771. *Opuscula varii argumenti physica et mathematica*. Vol. 1—3. Berlin, 1746.
  31. La Caille, N. L.: *Leçons élémentaires de mathématiques*, Paris, 1772.
  32. Lausanne, 1742. és Genf. 1773.
  33. Saury: *Institutions mathématiques*. Paris, 1770.
  34. Kästner, A. G.: *Anfangsgründe der Arithmetik*. Bd. 1—5. Göttingen, 1758.
  35. Metzberg, G. I.: *Institutiones mathematicae*. Vol. 1—8. Viennae, 1775—1790.
  36. Weidler, J. F.: *Institutiones matheseos*. Amsterdam, 1750.
  37. Hennert, J. F.: *Elementorum matheseos purae*. Vol. 1—3. Utrecht, 1766.
  38. Penzler, J. F.: *Praxis geometriæ*. Augsburg, 1738.
  39. Wilke, Ch. H.: *Anleitung zu einer neuen u. kurzen Art der Rechenkunst im gemeinen Leben*. Halle, 1756.
  40. Unterberger, L.: *Anfangsgründe der Mathematik*. Bd. 1—4. Wien, 1774.
  41. Leclerc, S.: *Traité de géométrie*. Paris, 1764.
  42. Savérien, A.: *Dictionnaire universel de mathématiques et de physique*. Tom. 1—2. Paris, 1752.
  43. Paulin, N. R.: *Institutiones analyticae*. Venezia, 1771.
  44. Rosenthal, G. E.: *Encyclopedie der reinen Mathematik*. Bd. 1—4. Gotha, 1794—1797.

45. Lagrange, J. L.: *Analytische Mechanik*. Göttingen, 1797.
46. d'Alambert, J.: *Opuscules mathématiques*. Tom. 1—8 Paris, 1761.
47. Bossut, Ch.: *Cours de mathématique*. Paris, 1782.
48. Kästner, A. G.: *Geschichte der Mathematik*. Bd. 1—3. Göttingen, 1796—1799.
49. Montucla, J. E.: *Histoire de mathématique*. Tom. 1—2. Paris, 1758. Ed. 2. 1799—1802.
50. Wolff, Ch.: *Cosmologia generalis*. Frankfurt-Leipzig, 1737.
51. Bode, J. E.: *Anleitung zur allgemeinen Kenntniss der Erdkugel*. Berlin, 1786. *Anleitung zur Kenntniss des gestirnten Himmels*. 5. Aufl. Berlin, 1788. A mű első kiadása 1768-ból való, 10. kiadása 1844-ben jelent meg!
52. *Ephemerides astronomiae ad meridianum Vindobonensem*. Vol. 1—11. Vindobonae, 1757—1780. Hell, M.: *Drei neue Sternbilder*. Wien, 1790. *De parallaxi solis*. Vindobonae, 1772.
53. *Erinnerungen aus Lichtenbergs Vorlesungen über die Astronomie*. Wien-Triest, 1814.
54. Tütenberg, J. K.: *Unterhaltende Betrachtungen der Himmelskörper oder des grossen Weltalls für Kinder*. Göttingen, 1782.
55. Clairaut, A. C.: *Théorie de la figure de la Terre*. Paris, 1743.
56. *La figure de la Terre déterminée par les observations de MM Maupeirtuis, Clairaut, ...* Paris, 1738.
57. Euler, L.: *Theoria motus Lunae*. Petropolis, 1753. *Theorie von Planeten u. Cometen*. Wien, 1781. Ford., fűggelékkel és táblázatokkal ellátta J. B. Pacassi bécsi építész.
58. La Caille, N. L.: *Lectiones elementares astronomiae, geometriae et physicae*. Viennae, 1757.
59. Lalande, J.: *Astronomisches Handbuch oder die Sternkunst*. Leipzig, 1778.
59. Ferguson, J.: *Anfangsgründe der Sternseherkunst für die Jugend*. Leipzig, 1771.
60. Hennert, J. F.: *Institutiones astronomiae*. Utrecht, 1778.
61. Weidler, J. F.: *Institutiones astronomiae*. Wittenberg, 1754.
62. Marinoni, J. J.: *De astronomica specula domestica ...* Viennae, 1745.
63. Laplace, P. S.: *Mécanique céleste*. Tom. 1—5. Paris, 1799—1815.
64. Bailly, J. S.: *Histoire de l'astronomie ancienne*. Paris, 1775. *Histoire de l'astronomie moderne*. Tom. 1—3. Paris, 1778—1783.
65. La Caille, N. L.: *Astronomiae fundamenta*. Paris, 1757.
66. Halley, E.: *Tables astronomiques*. Part 1. Ed. 2. Paris, 1754. Part 2. Paris, 1759. Az első rész a Nappal és a Holddal, a második rész a bolygókkal foglalkozik. A második részt Lalande fordította.
67. Herschel, W.: *Beschreibung d. 40 füssigen reflectirenden Teleskops*. Leipzig, 1799.
68. Lambert, J. H.: *Kosmologische Briefe über die Einrichtung des Weltbaues*. Augsburg, 1761.
69. Wright, Th.: *An original theory or new hypothesis of the universe ...* London, 1750.
70. [Kant, I.]: *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels ...* Königsberg-Leipzig, 1755.
71. Lacondamine, Ch. M.: *La figure de la Terre déterminée*. Paris, 1749.
72. Newton, I.: *Philosophiae naturalis principia mathematica*. Vol. 1—3. Genf, 1760—1762. *Optica*. Genf-Lausanne, 1740.
73. Franklin, B.: *Kleine Schriften*. Wien, 1794.
74. Musschenbroek, P.: *Elementa physices*. Leyden, 1741. — Másik meglévő műve: *Physica experimentales et geometrica*. Viennae, 1756.
75. Nollet, J. A.: *Leçons de physique expérimentale*. Amsterdam-Leipzig, 1754—1756.
76. Wolff, Ch.: *Philosophia naturalis sive physica dogmatica*. Vol. 1—4. Halle-Magdeburg, 1762—1768.
77. Gehler, J. S. T.: *Physikalisches Wörterbuch*. Bd. 1—4. Leipzig, 1787—1791. Suppl. u. Register Bd. 1—2. 1794—1795.
78. Regnault, N.: *Entretiens physiques d'Ariste et d'Eudoxe*. Vol. 1—3. Paris, 1729. Másik meglévő műve: *L'Origine ancienne de la physique nouvelle*. Vol. 1—3. Paris, 1734.
79. Biwald, G. L.: *Institutiones physicae generalis et particularis*. Pars 1—2. Graz, 1768.
80. Gmelin, E.: *Untersuchung über thierischen Magnetismus*. Heilbron, 1793.
81. Halle, J. S.: *Magie, oder die Zauberkräfte der Natur, so auf den Nutzen u. die Belustigung angewendet werden*. Theil 1—4. Berlin, 1784—1786.
82. Voigt, J. H.: *Magazin für das neuesten Zustand der Naturkunde*. Bd. 1—12. Jena, 1797—1806.
83. Newton, I.: *Optice, sive de reflexionibus refractionibus lucis libri tres*. London, 1706. A mű első kiadása angolul 1704-ben jelent meg.

84. *Musschenbroek, P.: Institutiones physicae.* Leyden, 1748.
85. *Nollet, J. A.: Le cours de physique expérimentale.* Vol. 1—5. Paris, é. n.
86. *Huygens, Ch.: Opera varia.* Vol. 1—2. Leyden, 1724.
87. *Bernoulli, D.: Hydrodynamica.* Strassburg, 1738.
88. *Desaguliers, J. T.: Cours de physique expérimentale.* Paris, 1757.
89. *Priestley, J.: Versuche u. Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft.* Bd. 1—3. Wien, 1778—1789.
90. *Gravesande, W. J.: Physices elementa mathematica experimentis confirmata, sive introductio ad philosophiam Newtonianae.* Leyden, 1725. — *Institutiones philosophiae Newtonianae.* Vindobonae, 1760.
91. *Ingenhousz, J.: Anfangsgründe der Elektrizität.* Wien, 1781.
92. *Boscovich, R. G.: De lumine.* Viennae, 1766. *Theoria philosophiae naturalis.* Viennae, 1769. *Opera pertinentia ad opticam et astronomiam.* Vol. 1—5. Bassano, 1785.
93. *Brisson, M. J.: Dictionnaire raisonné de physique.* Vol. 1—2. Paris, 1781.
94. *Gauger, N.: La mécanique du feu; ou l'art d'en augmenter.* Paris, 1749.
95. *Smith, R.: Cours complet de l'optique.* Tom. 1—2. Avignon, 1761.
96. *Kästner, A. G.: Anfangsgründe der Hydrodynamie.* Göttingen, 1769.
97. *Segner, J. A.: Einleitung in die Naturlehre.* Göttingen, 1754.
98. *Krüger, J. G.: Naturlehre.* Theil 1—4. (a 4. rész latinul, J. D. Krull-tól való, önálló címe: *Philosophia naturalis experimentis firmata.*) Halle, 1771—1774, 1753. Kováts József fordításának címe: *Elementa philosophiae naturalis.*
99. *Hamberger, G.: Elementa physices.* Jena, 1750.
100. *Lange, J. J.: Elementa philosophiae naturalis.* Halle, 1735.
101. *Socin, A.: Anfangsgründe der Elektrizität.* Hanau, 1777.
102. *Mesmer, A.: Memoire sur la découverte du magnetisme animal.* Genf, 1781.
103. *Algarotti, F.: Neutonianismo per le donne.* Napoli, 1733.
104. *Sauri: Cours de physique expérimentale théorique.* Tom 1—4. Paris, 1776—1777.
105. *Galvani, L.: Abhandlung über die Kräfte der thierischen Elektrizität auf die Bewegung der Muskeln ...* Prag, 1793.
106. *Franklin, B.: Briefe von der Elektrizität.* Stockholm, 1758.
107. *Priestley, J.: Geschichte u. gegenwärtiger Zustand der Elektrizität.* Berlin, 1772. Angol eredetije: *The history and present state of electricity.* London, 1767.
108. *Többeck közzét: Cavallo, T.: Abhandlung der theoretischen u. praktischen Lehre der Elektrizität.* Bd. 1—2. 4. Aufl. Frankfurt-Leipzig, 1797. *Versuch über die Theorie u. Anwendung der medizinischen Elektrizität.* Leipzig, 1799. *Traité complet d'électricité.* Paris, 1785.
109. *Mesmer egyéb művei még: Kurze Geschichte des thierischen Magnetismus.* Karlsruhe, 1783. *Allgemeine Erläuterungen über den Magnetismus u. Somnambulismus.* Halle, 1813. — *Lehrsätze über den thierischen Magnetismus.* Strassburg, 1785.
110. *d'Alembert, J.: Traité de dynamique.* Paris, 1743. — Késöbbsi kiadások még 1758-ban és 1796-ban.
111. *La Caille, N. L.: Leçons élémentaires de mécanique ...* Paris 1743. Késöbbsi kiadások: 1757, 1770, 1778, majd Avignon, 1781. *Leçons élémentaires d'optique.* Paris, 1756. — Késöbbsi, bővített kiadások: 1808, 1810.
112. *Lomonoszov, M. V.: De origine lucis, sistens novam theoriam colorum.* St. Petersburg, 1756.
113. *Ferguson, J. J.: Lectures on select subjects in mechanics, hydrostatics, pneumatics and optics.* London, 1760. *Select mechanical exercises.* London, 1773. *Introduction to electricity.* London, 1770.
114. *Stahl, G. E.: Fundamenta chymiae dogmaticae et experimentalis.* Nürnberg, 1726.
115. *Macquer, P.: Dictionnaire de chymie.* Tom 1—5. Neufchâtel, 1789.
116. *Fourcroy, A. F.: Synoptische Tabellen der Chemie.* Andernach, 1802.
117. *Crell, L. F.: Neues chemisches Archiv.* Bd. 1—8. Leipzig, 1783—1791.
118. *Macquer, P.: Dictionnaire de chymie.* Paris, 1778. *Anfangsgründe der praktischen Chymie.* Leipzig, 1768.
119. *Spielmann, J. R.: Institutiones chemiae.* 2. ed. Strassburg, 1766.
120. *Vogel, R. A.: Institutiones chemiae.* Göttingen, 1762.
121. *Stahl, G. E.: Opus chymico-physico-medicinum seu schediasmatum.* Halle, 1740.
122. *Jacquin, F. N. J.: Anfangsgründe der medizinisch-praktischen Chymiae.* Wien, 1783. *Chymische Untersuchung der Meyerschen Lehre von den fetten Säure ...* Wien, 1770.
123. *Hoffmann, F.: Observationes physico-chemicae.* Halle, 1722.

124. *Priestley, J.: Versuche und Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft.* Bd. 1—3. Wien, 1778—1789.
125. *Lavoisier, A. L.: System der antiplogistischen Chemie.* Berlin, 1792. *Physikalisch-chemische Schriften.* Greifswald, 1783—1794.
126. *Neumann, K.: Praelectiones chymicae, seu chymia-medico-pharmaceutica experimentalis et rationalis.* Berlin, 1740.
127. *Lavoisier, A. L.: Traité élémentaire de chymie présenté dans un ordre nouveau.* Tom. 1—2. Paris, 1789.
128. *Marggraf, S. A.: Chymische Schriften.* Theil 1—2. Berlin, 1768.
129. *Black, J.: Lectures on chemistry.* Vol. 1—2. Edinburgh, 1803.
130. *Berthollet, C. L.: Recherches sur les lois de l'affinité.* Paris, 1801. Német fordítása: *Untersuchung über die Gesetze der chemischen Verwandtschaften.* Berlin, 1802.
131. *Bergmann, T.: Kleine physische und chemische Werke.* Frankfurt, 1782—1790.
132. *Scheele, K. W.: Traité chimique de l'air et du feu.* Paris, 1781. Német fordítása: *Chemische Abhandlung von der Luft und dem Feuer.* Upsala-Leipzig, 1772. Ed. 2. Leipzig, 1782. *Opuscula chemica et physica.* Vol. 1—2. Leipzig, 1788. Németül Berlin, 1793.
133. *Geoffroy, E.: Tractatus de materia medica.* Vol. 1—3. Paris, 1741. Franciául u. o. 1741—1743, németül Leipzig, 1760—1765, angolul London, 1736.
134. *Lémery, N.: Pharmacopée universelle.* Paris, 1697. Még sok kiadást ért, utoljára u. o. 1764. *Dictionnaire universelle des drogues simples.* Paris, 1698. Még több kiadás, utoljára u. o. 1759.
135. *Baumé, A.: Erläuterte Experimentalchymie.* Theil 1—3. Leipzig, 1775—1776.
136. *Chaptal, J. A.: Éléments de chymie.* Tom. 1—3. Paris, 1790.

Contemporary scientific literature in Ferenc Széchényi's and László Teleki's library

G. SOMKUTI

In the course of time the collections containing 18th century's works in the Hungarian private libraries partly became dispersed partly amalgamated into the stock of great public libraries. The material included in these collections can be reconstructed only on the basis of the few contemporary hand-written catalogues remained to us. This study deals with two Hungarian 18th century's collections of great importance on the basis of their catalogues still in use.

In 1802 Count Ferenc Széchényi (1754—1820) endowed his library consisting of Hungarian works and works relating to Hungary to the nation and by this gesture he laid the foundation of the national library of Hungary. In 1818 he added to this his collection of foreign works containing 9000 volumes. Count László Teleki's library (1764—1821) of 30.000 volumes was bestowed on the Association of Hungarian Scientists by his son, Count József Teleki in 1826, and this collection was the foundation of the today's library of the Hungarian Academy of Sciences.

Both founders of library were aristocrats of progressive ideas and of enlightened mind in the 18th century who played an important part in the life of this period's Hungarian society. By virtue of their travels in Western Europe and their foreign relations they were keenly interested in the academic and scientific achievements of the foreign countries and this fact is proved by the great number of books purchased abroad and which formed a part of their libraries.

Examining the holdings of these libraries our study deals only with the 18th century's scientific literature published abroad and it tries to find out whether these collections included works representing the scientific level of that period. After short introduction to the history of science each field of learning is dealt with separately. The study enumerates both library's works discussing problems in the field of mathematics, astronomy, physics and chemics and in a summary the holdings of the library are evaluated and the shortcomings are

intimated. This critical analysis states that both libraries disposed of works dealing with the achievements of the contemporary science and, especially *Teleki's* library, reflected the activity of the great scientists of this period with greater and smaller incompleteness though. In the fields of science mentioned physics is discussed in most of the works and it is followed by mathematics, the material on astronomy and on chemics is not so complete. The books derived first of all from German language area and from France.

The following part of the study treats the material on minearology, botany and zoology and gives information on medical books.

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatának története 1802—1919

FERENCZYNÉ WENDELIN LIDIA

I.

1802—1838

A XVIII—XIX. század fordulóján, a polgári átalakulásért és a nemzeti függetlenségért vívott eszmei harc e kezdeti korszakában, újságok és folyóiratok lelkes közleményei adnak hírt először *Széchényi* Ferenc gróf könyvtáralapításáról. Pest gazdasági és szellemi életének fellendülése, a kormányzás és igazgatás fórumainak központosítása, a szellemi mozgalmak keretei közé szorított reformtörekvések és az ennek hatására egyre inkább nemzeti jellegűvé váló irodalom ápolása — mindezek megérlelték az igényt, hogy a magyar tudomány eddigi eredményeinek írásos dokumentumait megőrizték és a további kutatás számára hozzáférhetővé tegyék. Ezt az igényt már 1774-ben kifejezésre juttatta *Kovachich* Márton György a helytartótanácsához benyújtott emlékiratában, melyben az akkor még Nagyszombaton működő egyetem mellett, az egyetemi könyvtáron kívül, egy „nemzeti” vagy „országos” könyvtár felállítását sürgette.¹ Ugyanezt a gondolatot szorgalmazta 1791-ben² és 1792-ben³ kiadott publikációiban is, azzal a módosítással, hogy a nyilvános könyvtár egy tudományos társaság keretén belül lenne megvalósítandó, majd 1798-ból fennmaradt fogalmazványában⁴ ismét az önállóan működő nemzeti könyvtár gondolatához tért vissza. Utóbbi tervezetében meghatározta e könyvtár funkcióját is, mely eltérően az egyetemi könyvtárétól, nem elsősorban a tanulók igényeit lenne hivatva kielégíteni, hanem, egyfelől a tudósok kutatásait szolgálná, másfelől pedig a kormányzervek felmerülő jogi és egyéb hivatalos problémáinak megoldásában nyújtana a könyvtár anyaga alapján tájékoztatást.⁵

A *Kovachich* Márton Györggyel való személyes ismeretség és gyakori levélváltás csak siettette a megérését *Széchényi* már évek óta dédelgetett tervének, hogy jellegénél fogva egyedülálló jelentőségű könyvgyűjteményét nemzetének ajánlja fel és ezzel megvesse egy, a tudományos világ által könnyen hozzáférhető, a nemzeti öntudatot ébrentartó nemzeti könyvtár alapját. *Széchényi* 1802 márciusában írt felterjesztésében külön hangsúlyozza azt az óhaját, hogy az általa alapított gyűjtemény „a közhasználat számára megerősödjék” és bár jelenleg a pesti egyetem épületében kér számára otthont, biztosítani szeretné, hogy az egyetem áthelyezése esetén az „országos múzeum ott maradhasson, a hol a fő-kormányzások is székelni fog”.⁶

E szándékkal ellentétben már a könyvtár alapításának idején merültek fel olyan vélemények, melyek az országos könyvtár feladatának elsősorban a nemzetkincseinek megőrzését tekintették, háttérbe szorítva a „közhasználat” szempont-

ját. Mind a Bécsben élő történész, Johann Christian Engel (aki a könyvtárkatalógus I. pótkötetének előszavát írta), mind pedig ekkor már Kovachich is (aki pedig a nyilvános könyvtár gondolatát annak idején elsőként vetette fel) szerencsésebbnek tartotta volna, ha a gyűjteményt továbbra is Cenken őrzik.⁷ Gotzig János, a kassai akadémia tanára aggodalmat keltőnek tartja, „hogy az ország összes irodalmi kincsei egy nyitott városban gyűjtessenek össze.” Ehelyett javasolja, hogy Komárom vára erődítményeinek védelmében lehetne a gyűjteményt biztonságban megőrizni a jövő számára.⁷ Széchényi célja azonban a nemzeti és polgári tudomány fejlődésének előmozdítása volt, és e célt a könyvtár csak a nyilvános használat biztosításával szolgálhatta.

A hivatalos megnyitás 1803. december 10-én volt, azonban, mivel a termék helyreállítási és rendezési munkálatai elhúzódtak, ez a megnyitás kezdetben inkább csak a gyűjtemény bemutatásának lehetőségét nyújthatta, használatáét nemigen⁹.

E kezdeti korszak olvasó- és kutatóközönségéről pontos adataink nem maradtak fenn. Számuk meglehetősen csekély lehetett. Nem kedveztek a használatnak a gyűjtemény kényszerű vándorlásai sem: 1805-ben a francia támadás veszélye elől a menekülés Temesvárra, melynek következtében nemcsak a novembertől márciusig tartó oda-vissza szállítás ideje alatt volt a ládába zárt könyvanyag hozzáférhetetlen, de újabb időt vett igénybe a kéziratok és könyvek visszaosztása, ismételt rendezése is. Így csak 1807-ben, az országgyűlés idején került sor a nádor utasítására egy külön olvasóterem berendezésére. Ezt megelőzően a használatra csupán két adat utal.

1807 augusztusában a nádor felhívja Miller Jakab Ferdinánd figyelmét, hogy tudomása szerint a könyvtárban több oklevelet és kéziratot lemásoltak és közzétettek, engedélye nélkül. Miller válaszában kifejti a kéziratok használatának eddigi módját: ismeretlenek csak kívülről tekinthették meg azokat, kutatásra csak tudósok és hivatalos személyek juthattak hozzá.¹⁰ E válaszból arra következtethetünk, hogy, ha nem is nagy számban, de használták már ezen időt megelőzően is a kutatók, a könyvtár anyagát, de kutatási területük inkább a kéziratok és oklevelek gyűjteményére utalta őket, mintsem a könyvekre. Ez a helyzet egyébként a könyvtár későbbi története folyamán is fennáll: Miller 1811-ben Széchényihez írt levelében¹¹ arról panaszkodik, hogy a kutatók zöme a kéziratokat keresi, a nyomtatványokat csak igen ritkán. Feltehetőleg valóban közrejátszik ebben a Miller által megjelölt ok is: a nyomdák a kötelempéldány beszolgáltatásra vonatkozó rendelkezéseket nem tartják meg és a könyvtár szűkös pénzügyi keretei nem teszik lehetővé a külföldi hungaricumok gyűjtésének teljességét sem; így az olvasók, e viszonyok ismeretében, nem is keresik a legújabb nyomtatványokat az országos könyvtárban. Emellett azonban már ekkor felfigyelhetünk a Széchényi Könyvtárral szemben támasztott olvasói igények speciális jellegére is: a könyvtár gyűjteményének — a kutatás szempontjából — legfőbb értékét a kéziratok (és a későbbiekben a hírlapok, jelentették, ezen a területen tudott unicumokat nyújtani, míg a nyomtatványok tanulmányozását, a magánkönyvtárak mellett, az Egyetemi Könyvtár is biztosította.

A használatra vonatkozó másik adatunk ebből az időszakból szintén csak feltevésekhez nyújt lehetőséget, konkrét tényeket nem közöl. 1807-ben, a könyvtár végleges elhelyezésének régóta napirenden levő kérdése, a látszat szerint, megoldáshoz közeledett.¹² A könyvtárat is magába foglaló Magyar Nemzeti Múzeum szervezése új, önálló épület szükségességét vetette fel. Miller erre vonatkozó

latin nyelvű tervezetét *Hild* János építész tervrajzaival adta közre a nádor.¹³ *Miller* a kialakítandó Múzeum valamennyi tárának szervezeti felépítésére kitért, így elsősorban a könyvtárára, melynek fejtegetése során megjegyzi, hogy az öt éves fennállás alatt nemcsak hazánk lakosai keresték fel tömegesen, hanem külföldiek is nagy számban tekintették meg a páratlan gyűjteményt. Számszerű adatot nem közöl, így nem tudhatjuk, hogy ez a „tömeges” látogatás nem az ügy megnyeréséért munkálkodó könyvtárór megbocsátható túlzása-e, továbbá, hogy ezek a látogatók mint kutatók, a gyűjtemény használói fordultak-e meg a könyvtárban, vagy csupán a város és az ország egyik nevezetességének látványa csábította őket? Ez utóbbi feltevést valószínűsítik a könyvtár ezen időből származó vendégkönyvének adatai is. Az 1807-ben megnyitott két vendégkönyv közül az egyikben az uralkodóház tagjai örökítették meg látogatásukat, a másik — számunkra érdekesebb — a nagyközönség számára készült.¹⁴ Az 1807. április 27-ről származó első bejegyzés (benedekfalvi *Kiszely* Pál országgyűlési követ neve) után váltakozva hol latin, hol magyar formában követték egymást az aláírások, helyenkint, díszérő, elragadtatott megjegyzések kíséretében. Az első években rendszeresen 250—300 név szerepel, és ez valószínűleg pontosan fedi a látogatók számát. Nincs okunk feltételezni, hogy *Miller* nem lelkiismeretesen örökítette volna meg vendégkönyvének lapjain a könyvtár vendégeinek emlékét, annál is kevésbé, mivel ez dokumentum gyanánt szolgálhatott a gyűjtemény gyarapításáért, méltóbb elhelyezéséért, sőt, saját érdemeinek megjutalmaztatásáért kifejtett munkálkodásában. Ha tehát hitelesnek tekintjük a könyv bejegyzéseit ezen időből, meg kell azt is állapítanunk, hogy aránylag kevesebb azoknak a száma, ahol az ismert név, vagy a megjelölt foglalkozás alapján feltételezhető, hogy tulajdonosuk valóban búvárkodott is a könyvtár anyagában. *Görög* Demeter, *Budai* Ézsaiás, *Schedius* Lajos (1807), *Jankovich* Miklós (1808), *Cornides* Dániel (1811), majd 1828-ban a Pestre látogató *Kazinczy* Ferenc¹⁵ és még néhány hasonló bejegyzés mellett, elsősorban az országgyűlés Pesten járt követeinek, továbbá a nemesség tagjainak, sőt nemegyszer nőtagjainak alkalomszerű látogatásáról tanúskodik könyvünk.

Az olvasók viszonylagosan csekély számát indokolják a könyvtár közben lezajlott újabb költöztetési is: 1807-ben a helytartótanács, engedve a papnöveldei rektor ismételt kérésének — mivel az újonnan emelendő épület megvalósítása elé akadályok gördültek — az egész gyűjteményt átköltöztette az egyetem régi hajlékába (a mai jogi kar épülete helyén), és két évvel később, miután itt a felállítás nagy munkája befejezést nyert, 1809-ben, ismét a francia támadás veszélyének kitéve, *Miller* a múzeum tárgyait ládába rakva, újra menekíteni kényszerült, ezúttal Nagyváradra. A visszatérés után hét évig nyújtott otthont az egyetem épülete a múzeum gyűjteményeinek és azok csak 1817-ben foglalták el új helyüket az Országút-menti telken (a mai Múzeum-körút helyén) álló régi épületekben, amelyekben aztán az elkövetkezendő két évtizeden keresztül a könyvtár hajléka volt.

A múzeumhoz tartozó és egyre jobban gyarapodó gyűjtemények további kezelése és használata készítette a nádort arra, hogy 1810. november 16-án kelt leiratában felszólítsa *Millert* a gyűjtemény szervezeti szabályzatának elkészítésére. Az 1811. április 1-én benyújtott tervezet¹⁶ — bár teljes egészében sohasem nyert szentesítést — mint a könyvtár használatára vonatkozó első, írásban lefektetett rendelkezés, fényt derít mind a könyvtárral szemben támasztott igényekre, mind

pedig a nemzeti könyvtár nyilvános funkciójával kapcsolatos egykorú elképzelésekre.

A tervezetnek a használatra vonatkozó szabályai különbséget tesznek a könyvtár olvasói és — amint már az előbbieken említettük — nagyszámú látogatói között. Ez utóbbi csoport korszakunkban nem állította kevesebb elfoglaltságot igénylő feladat elé a könyvtárost, mint az olvasók kiszolgálása. A látogatási idő heti két napra korlátozódott, ezt a megkötést a szabálytervezet egyetlen jóváhagyott pontja, az 1811. június 30-án három nyelven kifüggesztett napirend is fenntartotta, hozzáfűzve, hogy „a’ kinek az a szándéka, hogy olvashasson: a fent megjegyzett órák között minden nap megjelenhet a könyvtárban, legottan szándékát minden akadály nélkül tellyesíthetvén.”¹⁷

Az olvasók kiszolgálására vonatkozott a tervezet második része. Az egyetemi hallgatók kérdése többször foglalkoztatta *Millert*, igényeik kielégítését, úgy látzik, a nemzeti könyvtár vitatható feladatának tartotta, hivatkozva az e célra rendelt Egyetemi Könyvtár szolgáltatásaira. E tervezetében ugyan még csak az egyetemi hallgatók szépirodalmi tárgyú kéréseit kívánta elutasítani, de nem sokkal utóbb, 1811. december 5-én a nádorhoz írt felterjesztésében¹⁸ már azt hangsúlyozta, hogy „a Múzeum nem iskolás fiúk továbbképzésére szolgáló intézet”, hanem elsősorban a közhivatalok tisztviselőinek és a tudósoknak kíván segítségére lenni. De szándéka valószínűleg nem érvényesült, így az 1817-ben, majd 1820-ban készített rövidebb ügyrendi javaslataiban ez a pont már nem is szerepel, sőt a könyvtár későbbi szervezeti szabályzatai sem alkalmaznak semmiféle megszorítást az egyetemi hallgatók kiszolgálása tekintetében.

Szigorú, elsősorban a nemzeti könyvtár muzeális szerepét hangsúlyozó álláspontot képvisel *Miller* szabálytervezete a kölcsönzés kérdésében, melyet még tértívén ellenében sem kíván engedélyezni. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az ezt megelőző időkben kölcsönzés milyen számban és milyen formában történt, *Millernek* 1807-ben a már fentebb említett jelentése (ld. 211. l.) utal arra, hogy kivételes esetekben, még kéziratokat is kölcsönözhettek a könyvtárőr által személyesen, vagy legalább hírből ismert kutatók.¹⁹ Ezt a gyakorlatot a szervezeti szabályzat teljesen meg kívánta szüntetni, kivételt csak a Múzeum többi osztályai, illetve azoknak tisztviselői élvezhettek. Az 1817-ben kiadott újabb tervezet azonban azt is elrendeli, hogy az egyes osztályok óreinél levő könyvekről külön jegyzék készíttessék és azoknak használatát csak az intézet falain belül kívánja engedélyezni, az örök lakására nem vihetők. Ezt a szigorítást a gyakorlatban azonban nem mindig tartották be, így pl. a természetrajzi tárórének, *Tehel* Lajosnak 1816-ban bekövetkezett halála után lakásán találták meg az osztály részére kikölcsönzött kézikönyvanyagot,²⁰ majd 1818-ban, amikor a Múzeum új épületeibe való átköltözés után, *Miller* a rendezés alkalmával a kikölcsönzött könyveket és kéziratokat bekérte, a nemrégiben kinevezett könyvtári őr, *Horvát* István is beszolgáltatott három nála levő könyvtári kéziratot (köztük a *Pray*-kódexet) és hat kötet nyomtatványt. A kölcsönzés szempontjai tehát *Miller* szigorú elképzelései ellenére sem tisztázottak még, erre vonatkozó határozott rendeletet majd csak az 1832—36-os országgyűlés fog hozni. És bár a kölcsönzések a könyvtár muzeális épségét valóban veszélyeztethették, betiltásuk a helyi használat mostoha lehetőségei miatt még sokáig nem volt megvalósítható.

A könyvtár csak 1817-ben költözhetett át az Országúti telken álló régi épületbe, ahol ezúttal már hat helyiséget bírt ugyan, de ezek közül kezdetben

csak három volt bebútorozva. Egyikben az éremgyűjtemény kapott helyet, egy másik, 42 láb (kb. 14 méter) hosszú teremben a könyvtár, az előcsarnok pedig olvasóhelyül szolgált.²¹ Az itt eltöltött húsz esztendőre vonatkozólag a helyi használatot illetően még mindig meglepően kevés adat utal. A vendégkönyv bejegyzései (melyet egészen 1852-ig vezettek) a már említett okoknál fogva nem tekinthetők forrásértékűeknek a forgalom valódi méretével kapcsolatban. A könyvtárról készített jelentések és ismertetések,²² valamint a könyvtári irattár korszakunkra vonatkozó aktái csak néhány helyen foglalkoznak az olvasói igények kielégítésének kérdésével (és ezek is inkább a kölcsönzési igényekre vonatkoznak²³), míg a könyvtár egyéb irányú: gyarapító, rendező és lajstromozó tevékenységéről, valamint az állomány gazdagodásáról részletesen beszámolnak. Így éppen az adatok hiányából következtethetünk arra, hogy a kutatók az olvasótermet nem sokkal nagyobb számban kereshették fel, mint az előző években. Számuk 1833 után, feltehetőleg, némileg növekedett, amikor az akadémiai tagok engedélyt kaptak, hogy — tekintettel az Akadémiai Könyvtár alapját képező *Teleki*-gyűjtemény használatának nehézségére — kutatásaikhoz az Egyetemi Könyvtár és a múzeumi könyvtár kéziratárát (majd 1837-től kölcsönzését is) igénybe vehessék.²⁴ Az olvasóterem forgalmára vonatkozó egyetlen utalást *Horvát* István említi 1822-ben a nádor által elrendelt revízióról készített jelentésében, mely szerint kénytelen munkáját fűtetlen helyiségben végezni, „nem akarván a látogatókkal zsúfolt olvasóterembe átvitetni a könyveket.”²⁵ Az igazságot, valószínűleg, az egykorú adatok hiányából levont következtetés és *Horvát* állítása között kell keresnünk: a könyvtárat látogatták ugyan olvasók, de igényeik kielégítése — azoknak nem jelentős száma miatt — a könyvtáros munkaidejének csak jelentéktelen részét foglalta le és az ezirányú tevékenység, mint kézzelfogható, tetszetős eredmény nem érdemelt különösebb helyet a könyvtárral kapcsolatos írott dokumentumokban. A használatnak e csekély voltára az a magyarázat tekinthető legvalószínűbbnek, mely szerint a XIX. század első harmadában még nem tudatosodtak az értelmiség körében a nemzeti könyvtár anyagának tudományos felhasználásában rejlő lehetőségek, melyekre csak a reformkor végén, részben éppen a könyvtáros *Horvát* István történeti munkássága irányította rá a figyelmet.²⁶

Másfelől változatlanul útjában állott a helyi használat szélesebb körű kibontakozásának a könyvtár eddigi viszontagságos sorsa, a könyvek többszöri átrendezése, a pontos katalógus hiánya és a személyzet kis száma.²⁷

Hasonlóképpen nincsen pontos adatunk a kölcsönzés méreteiről sem. Mivel *Miller* erre is vonatkozó szabályzattervezetét hivatalosan soha nem hagyták jóvá, az évek során kialakult gyakorlat szabta meg a kölcsönzés lehetőségeit. A kölcsönzők is általában két kategóriába oszthatók. Egyfelől a hivatalos szervek, kormányzóhatóságok veszik igénybe a könyvtár anyagát, mint erre *Miller* is hivatkozik, amikor 1819-ben a múzeum számára portómentességért folyamodik a nádorhoz a kölcsönkért nyomtatványok és kéziratok megküldése érdekében.²⁸ Emellett több olyan eset is előfordult, hogy a könyvtárosok magánszemélyeknek, ismerőseiknek egy-egy könyvet kikölcsönöztek az állományból.²⁹

A kérdés törvényes rendezését, hosszas vita után, az 1832—36-os országgyűlés hozta meg. A vita során a főrendek a kölcsönzés további engedélyezése mellett foglaltak állást, azzal az érveléssel, hogy „az intézet rendeltetésével meg nem egyeztethetik, hogy semmiféle tárgy senkinek sem adódhassék ki; mert különben az egész gyűjtemény nagy részben haszon nélkül lesz”. Legfőbb indokuk a helyi

használatra alkalmas épület hiánya volt. Ezzel szemben a karok és rendek — hivatkozva a tervezett új épület megfelelő helyviszonyaira — a kölcsönzés teljes eltiltását követelték, és eredményesen: a törvényjavaslat kimondja, hogy „a Múzeum gyűjteményeiből semminemű tárgyak országgyűlési engedelem nélkül ki nem adhatnak”.³⁰ A döntést törvénybe nem iktatták, de mint országos határozat érvénybe lépett.

Nem sokkal a határozat megszületése után, 1838-ban a könyvtár történetének ez az első korszaka szomorú véget ért. A régi telken emelendő új épület munkálatai hosszas huzavona után csak éppen, hogy megkezdődhettek, amikor az 1838. évi árvíz veszélye ismét kiűzte a könyvtárat már amúgy is roskatag otthonából.

Összefoglalva az áttekintett korszakban a könyvtár olvasószolgálati tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy, ha számszerű eredményekben nem is vetélkedhetett a nagyobb létszámú személyzettel, kedvezőbb helyviszonyokkal és régebbi, kiforrott nyilvános szolgálati gyakorlattal bíró Egyetemi Könyvtárral, de a nemzeti könyvtár kifelé irányuló funkcióját adott körülményei között igyekezett ellátni. Látogatóinak többségét kétségtelenül a gyűjteményben gyönyörködni kívánó érdeklődők jelentették, a tényleges kutatók kisebb csoportja mellett. De a könyvtáros az olvasók kiszolgálásánál nem kevésbé fontos feladatot végzett az állomány bemutatásával sem, hiszen a nemzet kincseinek e tárháza már létének tényével is szerepet kapott a nemzeti gondolat fejlődésében. A tényleges olvasók érdeklődése inkább a kéziratok és oklevelek felé irányult, melyek jobbra még publikálatlan adataikkal nagyobb lehetőségeket kínáltak, mint a más könyvtárakban is fellelhető nyomtatványok.

A használat lehetőségei és keretei tehát még csak kialakulóban voltak.

II.

1838—1846

„... a nagy vízáradás alatt nyakra-főre, hogy a Nemzet Kintse megmentessék, mindent részént ládákban, részént kosarakban az első emeletbe kellett földszínről hordatnom, utóbb pedig, lebontatván fölöttem a házfedél az Építész humanitásából, megint mindent a Ludovicaumba kellett kasos szekerekben kitaritanom”.³¹ *Horvát* István szavai így foglalják össze az elkövetkező kilenc éves korszak kezdetét.

1838. március 14-én okozta az árvíz az immár rendszeressé váló könyvtári munkában az első fennakadást, *Horvát* kénytelen volt a gyűjteményt átrakni részint a magasabb polcokra, részint az emeleti helyiségekbe. A múzeum tulajdonába nemrégiben került *Jankovich*-gyűjteményt is *Jankovich* Miklós házából biztonságos helyre kellett szállítani: a kéziratokat és régiségeket a pestmegyei fegyvertárba, az ékszereket a budai levéltárba, a könyveket és képeket pedig az az egyetem és a nemrég elkészült Ludovika épületébe. Ez utóbbi helyre került valamivel később a Széchényi Könyvtár többi anyaga is, amikor az új épület munkálatainak előrehaladásá val a régi, roskadozó házak lebontása elkerülhetetlené vált. Mivel az átköltöztetés — hasonlóan az árvíz ellen való védekezéshez — siettetett, gyors munka eredménye volt,³² így a könyvek felállításának rendje már szállítás közben megbomlott. A Ludovika épületében a gyűjtemény egy részét ugyan ideiglenes rendben felállították,³³ de többsége ládákban maradt, és a

használat számára egyébként sem lehetett helyet biztosítani. Nemhogy az olvasóközönség, de még a könyvtáros sem férhetett hozzá sok esetben az így őrzött anyaghoz. Erre hivatkozik *Horvát* is 1843-ban, az újonnan kinevezett *Kubinyi* Ágoston múzeumi igazgatót tájékoztató emlékiratában.³⁴ *Horvát*nak egy, még 1840-ben írt leveléből is az tűnik ki, hogy az árvíz óta a könyvtárat igen kevesen látogatták és anyaga nincs használható rendben felállítva.³⁵ E kevesek között írásos adat tanúskodik például *Döbrentei* Gábor könyvtári kutatásairól, aki 1841-ben az Akadémia megbízásából dolgozott itt.³⁶ A könyvtár vendékönyve³⁷ sem nyújt segítséget e korszak látogatóinak megismeréséhez: az aláírások sora 1837-ben megszakad és csak 1846-ban, az új épület elfoglalásakor kezdődik újra.

A kölcsönzésekről fennmaradt adataink már valamivel bővebbek. Az országgyűlés által határozatba hozott kölcsönzési tilalom betartásához a nádor ragaszkodott és a *Horvát* által felterjesztett kérelmek többségét elutasította. A rendelkezés betartásának szigorára jellemző, hogy kijátszását a szolga megvesztegetésével is próbálták elérni. 1841-ben *Gromann* András könyvtári szolga a *Pray*-kódexet lakásán engedte át használatra,³⁸ majd 1845-ben a tilalom ellenére kölcsönzött a könyvtár anyagából, ezért *Kubinyi* megvonta tőle a Ludovika könyvtári helyiségének kulcsait és más beosztásba helyezte át.³⁹

A Ludovika épületében töltött évek tehát, nem jelenthettek fejlődést sem a könyvtár elrendezésében, sem annak használatában.

Közben az új múzeumi épület munkálatai befejezéshez közeledtek. 1844 végére az építkezés befejeződött⁴⁰, és 1846 januárjában megkezdődött a múzeum gyűjteményeinek átköltöztetése.

III.

1846—1866

A Múzeum új épületének első emeletén 14 terem állt a könyvtár rendelkezésére. A helyviszonyok lényegesen kedvezőbbek voltak a *Hild* János által 1807-ben tervezett épület lehetőségeinél, amely a könyvtár számára mindössze négy kisebb méretű helyiséget és egy nagyobb raktártermet biztosított volna.⁴¹ A jelenlegi beosztást a tervező *Pollack* Mihály a könyvtáros *Horvát* István javaslatainak figyelembevételével készítette el, a könyvtár funkcióinak megfelelően. *Horvát* a bútorozásra vonatkozólag is összeállított egy tervezetet, de a végső berendezésben *Pollack* Mihály kisebb költséget igénylő javaslatai valósultak meg.⁴²

Az anyag felállítása és elrendezése már az 1846-ban — az elhunyt *Horvát* István helyére — kinevezett új könyvtárőr, *Mátray* Gábor nevéhez fűződik. A termék bebútorozása és a raktári rend ezzel összefüggő végleges kialakítása még évekig elhúzódott. *Mátray* még a beköltözés után három évvel is, *Kubinyi* igazgatóhoz írt feljegyzésében a bútorzat elkészítését sürgeti, amely nélkül „nyilvános használatra a könyvtárt megnyitni . . . lehetetlen”.⁴³ Az állomány mégsem került teljesen használatlanul, mint az előző korszakban. A helyi használat méreteire vonatkozó adatok azonban meglehetősen ellentmondóak. Már 1849-ben, a könyvtár igényeinek összeírásában a már berendezett terem mellett,⁴⁴ még egy olvasóterem berendezése szerepel, a „honoratiorok” számára, majd egy évre rá a könyvtárőr egy szolga függetlenítését is kéri az állandó olvasótermi felügyelet biztosí-

tására — hivatkozással a kutatók nagy számára.⁴⁵ Ezzel szemben, alig két héttel később a Bécsben megjelenő *Oesterreichischer Korrespondent* hasábjain elmarasztaló közlemény jelent meg a Nemzeti Múzeum könyvtáráról, mely nehezményezte, hogy a magyar múlt kutatása szempontjából egyedülálló jelentőségű gyűjtemény, rendezetlen állapot miatt, évek óta hozzáférhetetlen, használatlan.⁴⁶ Mátray ugyan határozottan tiltakozik e megállapítás ellen: „Hamis egyébiránt azon hírlapi állítás, mintha a könyvtárat senki sem használhatná. Mert 1847-től fogva egyes tudósok mostanáig folytonosan használták mind a kéziratok, mind a nyomtatványok gyűjteményét.”⁴⁷ De ugyancsak ő az említett időszak viszonyait kedvezőtlenül jellemzi *Kazinczy* Gáborhoz 1848 decemberében írott levelében, aki a kutatás lehetőségei iránt érdeklődött. A kért kéziratokba való betekintést — írja — csak vagy a *Kubinyi* igazgató, vagy a saját lakásán tudja biztosítani, mivel a könyvtárteremben sem a fűtés, sem az olvasók kiszolgálásához szükséges felügyelet nem valósítható meg.⁴⁸

A zavartalan munkát a közben lejátszódó politikai események is akadályozták. Csak nehezen sikerült kivédeni az épület kórház céljára történő lefoglalását, a még rendezetlen, bekerítetlen Múzeum-kert pedig felváltva, előbb a magyar nemzetőrök, majd az osztrák katonák táborhelyéül szolgált, sőt az utóbbiak még az épület belső udvarait és folyosóit is megszállták. Így nemcsak a veszélyeztetett termekben levő kézirat- és oklevélgyűjtemény biztonságosabb helyre szállítása nehezítette a feldolgozó- és kutatómunkát, de a helyükön maradt gyűjteményrészekben sem tették lehetővé a zavaros külső körülmények a tudományos bűvárkodást.⁴⁹ Az abszolutizmus korának ezt követő évtizedében pedig a politikai és kulturális elnyomás befolyásolta kedvezőtlenül a nemzeti szellem kincseit őrző könyvtár fejlődését és az általa nyújtott kutatási lehetőségek megfelelő kihasználását.

A vendégkönyv adatai ebben az időben már egyáltalán nem nyújtanak segítséget kutatásainkhoz. Az évenkénti aláírások számának fokozatos csökkenése (1848-ban pl. összesen három név!) arra enged következtetni, hogy a helyi használat méreteinek növekedésével a vendégkönyv már csak a kiemelkedő látogatók, tudományos nevet szerzett kutatók emlékét kívánta megörökíteni.

Az első számszerű adatunk 1860-ból maradt fenn: ez év folyamán az ór szobájában (a külön olvasóterem igénye 1846-tól még ez ideig sem valósult meg) a kutatók 3553 nyomtatványt és 1808 kéziratot használtak.⁵⁰ Ez a szám naponta — leszámítva a vasárnapok, ünnepek és az évi takarítás hozzávetőleges idejét — átlagosan kb. 16 egység használatát jelenti. Bár messze elmarad az Egyetemi Könyvtár egykorú forgalmi adatai mögött, megítélésénél figyelembe kell vennünk, hogy egyrészt az Egyetemi Könyvtár olvasóközönségének törzsét alkotó egyetemi hallgatók és gimnáziumi tanulók tanulmányi kéréseit a nemzeti könyvtár nem volt hivatott kielégíteni, és így ezek nem is nagy számban keresték fel. Másrészt az ór szobájában biztosítható olvasóhelyek száma erősen korlátozott volt, végül pedig a nyitvatartási időt, a világitás megoldatlansága és a felügyelet hiánya miatt csak napi négy órában állapították meg, délelőtt 9-től 1 óráig.⁵¹ (Ugyanakkor az Egyetemi Könyvtár ez időben naponta nyolc órán át, 8—12-ig és délután 4—8-ig állt az olvasók rendelkezésére.⁵²)

A helybeni olvasás gyakorlatának első hivatalos szabályozására is e korszak folyamán, 1859-ben került sor. *Miller* el nem fogadott tervezete után *Kubinyi* Ágoston 1845-ben inkább általánosságokban mozgó, a könyvtári használat kér-

déseit nem részletező utasítástervezete⁵³ szintén nem nyert szentesítést, és a kérdés végleges rendezésére nem is volt alkalmas. 1847-ben Mátray Gábor sűrgeti ismét a könyvtári szabályzat elkészítését, melynek megszövegezéséhez fel is dolgozta a bécsi, prágai és müncheni könyvtárak rendszabályait,⁵⁴ de végül is csak 12 évvel később, a helytartótanács 1859. január 6-án kiadott német nyelvű múzeumi utasításai szabályozták elsősorban a könyvtár használatát.

Ez az utasítás is inkább a kölcsönzés gyakorlatával foglalkozik részletesen, a helyi használatnak csupán öt paragrafust szentel, melyben az olvasást előzetes beiratkozáshoz köti, de csak azokra vonatkoztatva, akiket a könyvtáros személyesen nem ismer. A belépőjegy díjtalan és a könyv kikérésekor a teremfelügyelőnél leadandó. Egyszerre csak egyetlen könyv vagy kézirat adható ki használatra, abba bármiféle bejegyzést tenni tilos és megrongálása esetén büntetés fizetendő. Nem tér ki külön az utasítás — előzményeivel ellentétben — a tiltott könyvek kezelésére, feltehetőleg azért, mivel ezeknek jegyzékét a könyvtár megkapta, tehát a tisztviselők ismerték, az olvasók körében pedig nem kívánták hivatalosan publikálni olvasmányaik illetően cenzúrázását.

Bővebb, pontosabb megfogalmazásban határozta meg az utasítás a kölcsönzés mikéntjét. A kölcsönző személyeket kizárólag a hivatalos hatóságok képviselőire, akadémiai tagokra és a nyilvános tanintézetek tanáira korlátozta, rajtuk kívül a Pesten és Budán lakó, ismert nevű tudósok és művészek vehették igénybe, kaució ellenében, a könyvtár anyagát. De számukra is tilos volt a kéziratok, ritka vagy különösen értékes művek, tájékoztató kézikönyvek és a metszetek kölcsönzése. A kölcsönzés határidejét egy hónapban szabta meg, ennek elteltét figyelmeztetés, majd progresszíven emelkedő büntetés kiszabása követte. Évenként egyszer, a könyvtár őszi rendezési-takarítási szünete idejére pedig valamennyi kölcsönvett könyv beszolgáltatását rendelte el.

Az új utasítás egyes pontjai nagyjából megegyeznek a másik két pesti gyűjtemény, az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtár érvényben levő rendelkezéseivel,⁵⁵ a nemzeti könyvtár speciális szerepét nem juttatják kifejezésre. Létrejöttét ugyan régi igény érlelte meg, betartása azonban — mint a későbbiekben látni fogjuk — nem minden időben és minden esetben volt egyformán következetes.

Az 1832—36-os országgyűlés kölcsönzési tilalmának már egy évtized eltelte után, úgy látszik, egyre kevésbé sikerült érvényt szerezni. *Kubinyi* 1849. évi utasításában ugyan még határozottan leszögezi, hogy „az országgyűlési kijelentéseknél fogva nem lévén szabad semmit a nemzeti múzeum gyűjteményeiből kikölcsönözni, ... ezután ... a gyűjteményi tárgyak csupán csak az épületben szolgálhatnak ismeretterjesztésül”,⁵⁶ de egy évvel később kelt újabb utasítása⁵⁷ már a kölcsönzés szabályait foglalja össze. Sőt, ezek a szabályok, összehasonlítva az Akadémiai Könyvtár 1848-ban kelt szabályaival, meglehetősen liberálisak. A könyvek kölcsönzési idejét *Kubinyi* fél évben szabja meg (az Akadémiai Könyvtárban egy hónap a kölcsönzési idő), és biztosítja a hosszabbítás lehetőségét is. Kölcsönzési tilalom csak a „ritka és diszpéndányokra” vonatkozik (az Akadémiai Könyvtár a tilalmat kiterjeszti a „felüti munkákra” és a kéziratokra is), a kéziratokkal kapcsolatban egyáltalán nem intézkedik. Az utasításban az egyetlen megkötést az jelentette, hogy minden kölcsönzési kérelmet előzetesen az igazgatónak kellett felülvizsgálnia és engedélyeznie.

A kölcsönzésekről a könyvtárór köteles volt nyilvántartást vezetni. Ez az első, rendszeresen vezetett nyilvántartás, amely a Széchényi Könyvtár közönség-

szolgálatáról fennmaradt.⁵⁸ Első, vaskos kötete 1847. április 27-től 1866. június 6-ig terjed és a következő adatokat tartalmazza: a kölcsönzés kelte, sorszáma, a kölcsönző neve, lakása, saját kezű aláírása, a kölcsönvett munka címe, a kötetek száma, formátuma (ívrétben), könyvtári jelzete, a „használhatás” ideje és feltételei, a visszaadás kelte, a könyvtáros észrevételei. Feltehetőleg létezett emellett egy másik nyilvántartás is, mely a kölcsönzött műveket tartotta számon, vagy szintén regiszteres kötet formájában, vagy esetleg — az előző évek gyakorlatát követve — térítvényeken. A térítvények használata ugyanis a továbbiakban is fennmaradt, kötetünk sorszám-rovatába a térítvény száma került. A kölcsönzések e kétfajta rögzítése azonban, különösen az első időkben, nem teljesen fedte egymást. Így pl. 1848-ban a Kisfaludy Társaság kikölcsönözte Révai Miklós kiadatlan munkáit, három tanu jelenlétében, térítvény ellenében,⁵⁹ a kötetes nyilvántartásban ennek az adatnak mégsem sikerült nyomára akadnunk. A térítvények számozását évenként újra kezdték, és amellett ugyanaz a személy egy éven belül is, minden alkalommal új számot kapott. Nevét és lakcímét, néha foglalkozását is pontosan beírták (pl. 1854: „Irinyi József, Nádor utca, Ullmann ház”; „Vas Gereben író úr, Pest, Statio utca, Szakál ház), de a saját kezű aláírás rovata rendszerint üresen maradt. Ugyanígy kitöltetlen a kölcsönzött könyv állapotára vonatkozó megjegyzések helye is. A mű visszaadását általában dátum igazolta, de sok esetben csak a bejegyzés egyszerű áthúzása.

A kölcsönzés időtartama esetenként változó volt. Az egy héttől félévig terjedő határidőket helyenkint „bizonytalan időre”, „rövid időre” szóló terminusok tarkítják. Az engedélyezett hosszabbítás lehetőségével a legtöbb kölcsönző élt is, de nem ritka a már egy, vagy két éve lejárt kölcsönzésre vonatkozó bejegyzés sem. Ebből is látszik, hogy a kölcsönzés kérdését — az országgyűlési határozat kezdeti betartása után — liberálisabban kezelték, mint azt a nemzeti könyvtár jellege megkívánta volna. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az Egyetemi, valamint az Akadémiai Könyvtár már említett szabályzatai a kéziratok kölcsönzését kivétel nélkül eltiltották, ugyanakkor a nemzeti könyvtár kéziratanyagára ilyen tilalom kezdetben egyáltalán nem vonatkozott, 1859 után pedig nem minden esetben tartották meg. (Hogy csak néhány példát említsünk: *Kazinczy* Gábor 1852-ben *Cserei* Mihály: *Vera historia Transsylvaniae* c. kéziratát, *Thaly* Kálmán 1863-ban *Jankovich: Cimelion*-ját és még több más kéziratot kölcsönzött stb.)

Ami a kölcsönzések számát illeti, az első években 1—5 eset (illetve 1—8 mű) között mozgott csupán, majd 1851-től emelkedni kezdett és egészen 1866-ig évente átlag 50 kölcsönzés (125 mű) fordul elő. A szám tehát nem nagy (ha elfogadjuk azt, hogy az első évek eltelte után a nyilvántartás vezetése megbízható és pontosan fedi a valóságot) és ez a szabadabban engedélyezett kölcsönzési rend mentségéül szolgálhat. Sőt, ebbe az aránylag kis számba még beleértendő az egyes múzeumi osztályokra került könyvek tartós kölcsönzése és a múzeumi tisztviselők könyvhasználata is. (1847-től 1850-ig kizárólag ezek szerepelnek, ebből is arra kell következtetnünk, hogy ez időben az ismert köteten kívül, valamiféle egyéb, azóta elveszett nyilvántartás is lehetett a külső kölcsönzők számára.)

Tartalmi megoszlás szempontjából a kölcsönzött művek nem nagyon változatosak. Az igény — egy-két eset kivételével — szinte kizárólag hungaricumokra vonatkozott (könyvek, kéziratok és folyóiratok tekintetében egyaránt), a nemzeti könyvtár tehát valóban gyűjtőköri adottságainak megfelelő szerepet töltött be. Ezek között is elsősorban történettudományi és valamivel kisebb számban szép-

irodalmi művek szerepeltek, a természettudományok magyar irodalma iránt igen csekély volt az érdeklődés. A kölcsönzött anyag ilyen egyoldalú megosztása összefügg a könyvtár használóinak foglalkozási rétegződésével. A múzeum tisztviselői mellett főként szépírók, folyóiratszerkesztők, akadémiai tagok, középiskolai és egyetemi tanárok (ez utóbbiak, tekintettel az Egyetemi Könyvtár használatára, ritkábban) éltek a kölcsönzés lehetőségével, elvéve találkoztunk egy-egy orvos, földbirtokos, kormányzószervi tisztviselő nevével is — az 1859. évi szabályzat tilalma ellenére. *Thaly Kálmán, Toldy Ferenc, Kazinczy Gábor, Benkert József, Vajda János, Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Nagy Iván, Pesty Frigyes* nevével találkozhatunk ismételtelen a könyv lapjain. *Vas* Gereben 1853-ban kölcsönözte ki *Gvadányi: Egy falusi notárius*-át, valószínűleg mintaként az 1857-ben *Peleskei notárius* címen indított népkönyvtársorozathoz. *Barabás Miklós* „akadémiai festőművész” két művészettörténeti kötetért vette igénybe a könyvtárat. 1857-ben ismert külföldi kutató neve is szerepel: a későbbi Nobel-díjazs okortudós, Theodor *Mommsen*, ekkor a boroszlói egyetem római jog professzora rövid pesti tartózkodása idején a nemzeti múzeum gyűjteményét is felkereste.⁶⁰

A nemzeti könyvtár új épületében eltöltött első húsz esztendő a szervezett könyvtári munka, a fokozottabb nyilvános forgalom és a rendelkezésekkel szabályozott kifelé irányuló szolgáltatások kibontakozásának korszaka volt. A nagyobb méretű fejlődésnek gátat vetettek a szabadságharc bukását követő *Bach*-korszak elnyomó, a nemzeti gondolatot megtestesítő könyvtár számára semmiképpen sem kedvező viszonyai. Ennek egyik következménye volt a könyvtár anyagi igényeinek kielégítetlensége, a végleges elrendezést és a használatot lehetővé tevő helyiségek berendezésének késlekedése és a gyűjtemény épségét, a zavartalan munkát biztosító szervezeti szabályzat kiadásának elhúzódása. Mindezek ellenére igyekezett a könyvtár betölteni azt a szerepet, mely a gyűjtemény jellegénél fogva egyedülálló intézményre hárult: a magyar tudomány és szépirodalom művelőinek olyan galériája vette igénybe az állományt, akiknek munkálkodása szak- és szépirodalmunk jelentős mérföldköveit alkotja. A kutatók számának szinte évenkénti növekedése mutatja, hogy társadalmunkban, az előző korszak szűk köréhez képest, már egyre szélesebb réteg igényli a nemzeti könyvtár használatát.

IV.

1866—1918

1866. június 4-én nyílt meg — jelenlegi helyén — a könyvtár 80 férőhelyes olvasóterme, amely már kizárólag csak a kutatók rendelkezésére állott, a könyvtári tisztviselők munkahelyéül nem szolgált. A bútorozás csak 1869-re fejeződött be teljesen és ugyanezen évben megkezdődött az állomány végleges elrendezése (a müncheni udvari könyvtár rendszere szerint), jelzetelese, a nagyformátumú katalóguslapok és a szakrepertorium felfektetése.⁶¹ A használat körülményei tehát lényegesen kedvezőbbekké váltak, aminek eredménye — mint a későbbiekben látni fogjuk — az olvasóforgalom ugrásszerű megnövekedésén mérhető le.

Az olvasóterem megnyitása újabb, a megváltozott körülményeknek megfelelőbb használati szabályzat kiadását tette szükségessé.⁶² Elkészítéséhez az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtár szabályai szolgáltak alapul. Az eddig érvényben levő rendszabályokat csak részben módosították és néhány újabb utasítással

egészítették ki. Így kötelezővé vált a ruhatár igénybevétele, az olvasóteremben „a művelt társaságokban megkívánható illem megtartása”, és a könyvtár tudományos jellegének biztosítása érdekében eltiltották a szórakoztató, szépirodalmi olvasmányok nem tudományos célból történő használatát. Ez a probléma azonban itt sem nyert végleges megoldást, mert három évvel később, 1869-ben *Eötvös József* miniszter a könyvtárhoz intézett leírátában ismét felveti, mint a könyvtár-őrrel szemben támasztott követelményt, „hogy az olvasdát mulatóhelyé alá-süllyedni nem engedendi és azok megrendeléseinek foganatosítását állhatatosan megtagadja, kik az olvasdában az időt csupán mulattató olvasmányok, képes-könyvek és effélék forgatásával tölteni kívánnák”.⁶³

A könyvtár látogatóival kapcsolatban az utasítás semmiféle megkötést nem tartalmaz, azt kizárólag a kutatás tudományos mivoltához köti. Ennél egy lépéssel tovább menne *Pulszky* Ferenc 1882-ben készített tiszti utasítási tervezete, mely a használat előfeltételül az érettségi vizsgát, továbbá a „tisztességes öltözetet és magaviseletet” kívánja meg. Az olvasók ilyen meghatározása azonban — melyet a későbbi szabályzatok (az 1889.⁶⁴ és az 1898.⁶⁵ évi) is átvesznek — annyira általános jellegű, hogy tulajdonképpen korlátozást nem jelent. Az 1909-ben kibocsátott újabb hivatalos szabályzat⁶⁶ ezt a meghatározást némileg kiterjesztette: a korhatárt 16 évre szállította le, de ismételten hangsúlyozta, hogy szépirodalmi művek az olvasóteremben kizárólag tudományos kutatás céljából adhatók ki.

Erre a megszorításra nemcsak a könyvtár tudományos színvonalának biztosítása érdekében volt ismételten szükség, hanem az olvasók számának növekedése is bizonyos korlátozások életbeléptetését sürgette. A század hetvenes éveitől rohamosan fejlődő főváros, az 1873-ban egyesített Budapest népessége, a kapitalizmus kialakulásával és a városfejlesztési tervekkel összefüggésben, évről évre növekedett, Bár e megnövekedett számú lakosság kulturális igényeinek mértéke még nem állott arányban annak számával, és bár ezen igény kielégítésére ekkor már a három tudományos nagy könyvtár mellett kezdenek feltűnni a kisebb, városi kölcsonkönyvtárak is — a nemzeti könyvtár olvasószolgálatára is e fejlődés azért fokozott feladatokat hárított. Ezt ismerte fel már 1875-ben az elhunyt *Mátray* Gábor helyére kinevezett új igazgató, *Fraknói* Vilmos is, aki programja szerint a vasárnap délelőtti nyitvatartást is meg akarta valósítani, tekintettel azokra, akik csak munkaszüneti napon tudják a könyvtárat felkeresni.⁶⁷ A terv végül is nem realizálódhatott, a személyzeti és világitási problémák miatt csak a századforduló éveiben sikerült a nyitvatartási időt hétköznapokon délután 4 óráig kiterjeszteni, de azzal a megkötéssel, hogy déli 12 óra után már a kiszolgálás szünetel (a raktári világitás hiánya miatt).

Ugyancsak a megnövekedett forgalom tette szükségessé az ellenőrzés fokozását is. Miután 1871-ben megállapítást nyert, hogy az olvasóteremből több könyvet kiloptak, az igazgatóság elrendelte, hogy a ruhatáros csak a használt könyvek visszaszáradását igazoló pecséttel ellátott kérelmre adhatja ki az ott őrzött holmit.⁶⁸ Ez az új intézkedés a későbbi években is érvényben maradt.

Ilyen módon vált lassan a kezdetben csupán belső, házi szokások iratlan törvényei alapján működő könyvtár hivatalos, szervezett intézménnyé.

A forgalom további emelkedéséhez nagymértékben hozzájárult 1884-ben az Országos Hírlapkönyvtár felállítása, mely 1888-tól az Országos Széchényi Könyvtárral egyesülve annak negyedik osztályát alkotta.⁶⁹ A kölcsönzési nyilvántartásokból kitűnik, hogy a periodika, elsősorban folyóiratanyag eddig is keresett

része volt az állománynak (a könyvek, folyóiratok és kéziratok használatának aránya általában csak kismértékben tolódott el a könyvek javára), de a kötelespéldány beszolgáltatás elégtelenségéből fakadó gyűjteményi hiányok korlátozták a periodikákra vonatkozó olvasói igényeket is. Emellett a hírlapok kezelése, nyilvántartása, tárolása és a hiányok rendszeres kiegészítése a meglévőnél több munkaerőt és helyiséget kívánt volna ahhoz, hogy használatuk biztosítható legyen. Pedig ez az anyag nemcsak a mindenkori aktuális eseményekben való tájékozódást nyújtotta, hanem éppen a kiegyezést követő évtizedekben, mint a magyar múlt, a 48-as szabadságharc írott dokumentuma különleges jelentőségűvé növekedett. Így, amikor a Széchényi Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár hírlapállományából egyesített új gyűjtemény, annak első öre és megteremtője, *Szinnyei József* áldozatkész munkájának eredményeként hozzáférhető állapotba került — a periodikák forgalma egyszerre rohamosan megnövekedett. 1890-ben a könyvolvasó mellett (a mai Tájékoztatási Osztály helyiségében) megnyílt a Hírlaptár külön olvasóterme is. Az új helyiség részint megkönnyítette a mellette levő folyosón (a jelenlegi szakkatalógus helyén) felállított anyag kiszolgálását, részint az olvasói férőhelyek számát növelte.

A helyhiány problémája ugyanis, különösen a századforduló éveiben, égetővé kezd válni. A raktározás nehézségei, amelyeket a hírlapgyűjtés még fokozott, már az előző években is felmerültek, majd ezt követően a könyvtár éves munkájáról készített beszámolóknak⁷⁰ állandóan visszatérő segélykiáltásai panaszolják az épület szűkké vált kereteit, a helyprobléma megoldatlanságát. Ezek a nehézségek, melyek óhatatlanul a raktári rend rovására mentek, természetesen az olvasók kiszolgálását, az állomány forgalmazását is akadályozták, különösen az 1910-es évek után, amikor megkezdődött a hírlapanyag egyes részeinek külső épületekbe való átköltöztetése. De a raktározás nehézségei mellett nem kisebb problémát jelentett az olvasótermi férőhelyek csekély száma sem. Már 1903-ban túlszűfolt-ságról panaszkodik a könyvtári jelentés, elsősorban összel és télen, amikor a ruhatárnál rendszeresen 25—30 kutató vár helyüresedésre. Ez az állapot évről évre rosszabbodott, elképzelhető módon, minthogy a statisztikai adatok szerint 1904-ben a könyvolvasót felkereső 26 613 látogató száma 1905-ben 37 422-re növekedett és egészen az első világháború kitöréséig nem is süllyedt 30 000 alá. Ilyen mérvű igények számbavételével hangsúlyozta *Szalay Imre* az új múzeumi épületről írt tervezetében, hogy a jelenlegi 80 férőhelyes olvasóterem helyett legalább 200 személyes terem lenne szükséges a kutatók megfelelő ellátáshoz.⁷¹

A könyvtár használatának forgalmi adatai az olvasóterem megnyitásától 1918-ig a következőképpen alakultak:⁷²

Év	Olvasók száma			Használt művek száma			
	Könyv	Hírlap	Kézirat	Könyv	Hírlap	Kézirat	
1866	jún. 4-től	2 105		5 027		279	
1867		5 841		15 456		884	
1868	aug.—dec.	3 214	[az adatok hiányoznak]	6 803		95	
1869				11 918		20 584	333
1870				19 969		24 739	565
1871							

Év	Olvasok száma			Használt művek száma		
	Könyv	Hírlap	Kézirat	Könyv	Hírlap	Kézirat
1872		7 518		16 374		441
1873		5 224		11 289		385
1874		11 730		26 836		460
1875		14 661		31 670		960
1876		16 145		34 634		963
1877		19 970		41 561		4 558
1878		20 182		44 134		1 750
1879		20 695		38 397		2 402
1880		21 252		41 389		1 361
1881		21 475		41 371		2 045
1882		20 899		40 060		1 801
1883		19 173		34 907		4 729
1884		21 091		39 150		1 834
1885		22 305		43 561		1 951
1886		17 176		33 926		1 432
1887		12 300		21 633		1 078
1888		14 046		26 141		1 071
1889	13 865	1 249		25 307	3 130	1 521
1890	13 602	1 317		28 529	3 295	2 664
1891	16 403	1 765		37 861	3 465	1 429
1892	12 940	1 245		27 294	2 831	1 248
1893	13 238	1 034	312	25 350	2 285	966
1894	12 621	1 619	321	22 864	3 799	871
1895	9 880	1 388	202	21 067	3 988	472
1896	10 934	1 256	206	23 155	3 255	519
1897	12 407	1 881	241	25 658	4 217	774
1898	13 474	2 320	266	29 970	5 025	1 011
1899	15 764	2 603	257	37 227	5 377	820
1900	15 301	2 823	189	39 043	5 990	766
1901	17 822	2 920	245	45 274	6 763	1 145
1902	21 732	2 642	291	50 865	6 035	634
1903	22 568	2 990	293	53 866	6 980	1 466
1904	26 613	3 310	247	65 204	7 326	633
1905	37 422	4 190	302	89 229	9 057	772
1906	37 744	4 059	215	91 363	8 097	1 025
1907	36 789	3 876	215	89 138	6 893	1 351
1908	30 908	3 511	155	78 043	7 281	1 270
1909	32 099	3 362	208	71 638	6 609	1 022
1910	32 306	3 250	228	69 591	6 341	3 127
1911	34 030	2 895	265	71 252	5 377	2 087
1912	29 269	2 519	316	64 710	5 965	3 318
1913	28 472	2 977	273	69 721	7 262	3 383
1914	19 788	2 512	296	60 496	7 257	5 020
1915	21 284	1 387	234	47 056	3 978	2 347
1916	15 008	1 457	212	34 296	3 514	2 245
1917	10 136	1 724	135	24 339	5 308	1 474
1918	10 204	1 704	207	31 043	5 312	2 345

Az adatok érdekesen tükrözik mind a könyvtár belső életének eseményeit, mind az olvasói igények alakulását. Az olvasóterem megnyitásának évében az olvasás lehetőségeinek rendeződése már fél év alatt csaknem kétszeresére növelte az 1860-iki egész évi forgalmat. Visszaesés csak 1869-ben kezd ismét mutatkozni a bútorozási és rendezési munkálatok miatt, melyeknek eredményét az

1876-tól kezdődő adatok bizonyítják, ekkorra fejeződött be ugyanis az állomány végleges elrendezése és így az állandó jelzettel ellátott, betűrendes katalógussal és szakrepertóriummal felszerelt anyag használata könnyebbé, kiszolgálása gyorsabbá vált. Így a következő tíz éven keresztül csaknem állandósult az évente kb. 20 000 olvasó, ez a szám csak 1886-tól kezd ismét csökkenni. A csökkenést csak az első két évben indokolja az olvasóterem ablakozási munkálatai miatt korlátozott nyitvatartási idő. De ennél jelentősebb oknak azt tekinthetjük, hogy a XIX. század utolsó negyedében megszülető és gyors ütemben fejlődő könyvtárhálózat kezdi megosztani az olvasói igények kielégítését. Az egymás nyomában alakuló iskolai- és népkönyvtárak, kaszinói, egyleti könyvtárak, valamint az 1900-ban létesülő Városi Könyvtár a szépirodalmi olvasmányok iránti érdeklődést maguk felé fordítják, a tudományos intézetek mellett működő szakgyűjtemények az intézeti dolgozók szakmai érdeklődését elégítik ki, a minisztériumok, valamint az országos és városi hivatalos szervek könyvtárai pedig az igazgatással kapcsolatos problémákban tudnak felvilágosítással szolgálni. Ezt a fejlődést tükrözik a forgalom számadatai is. 1869-ben a főváros lakossága 280 349 fő volt, ennek 2%-a látogatta az év folyamán az Országos Széchényi Könyvtárat. 1880-ban már nemcsak a népesség szaporodott (370 767 fő), hanem a nemzeti könyvtár anyagát használók százalékos aránya is növekedett, az összlakosságnak 5,7%-ára, majd a kilencszázas évek elején, az előbb említett könyvtáralakulási folyamat eredményeként ismét 3%-ra csökkent.⁷³ Így a nemzeti könyvtár közönségszolgálati funkciója jelentős mértékben szűkült. A használat egyre inkább a tudományos kutatás, elsősorban pedig az egyetemi tanulmányok elősegítése irányába tolódott el. Az olvasóknak főleg az utóbbi kategóriája: az egyetemi hallgatók árasztották el egyre tömegesebben az olvasótermet. Már *Pulszky* Ferenc idézett szolgálati szabálytervezete, 1882-ben, külön is kiemeli a könyvtár látogatói között az egyetemi hallgatókat, akiknek a tanulmányokhoz szükséges olvasmányokkal való ellátását az Egyetemi Könyvtár szűkös (bár a Széchényi Könyvtár olvasóterméhez viszonyítva lényegesen kedvezőbb) helyviszonyai nem tudják biztosítani. Számuk az évek során egyre növekedett, így pl. ha egyetlen évben megnézzük a Széchényi Könyvtár olvasóinak foglalkozási megoszlását, a következő kép tárul elénk: 1889-ben beiratkozott 1287 személy. Ebből egyetemi hallgató 1022, gimnáziumi tanuló 152, tanár 13, hírlapíró 14, egyéb foglalkozású 86. Ennek az utolsó csoportnak az összetétele meglehetősen heterogén, színész, könyvelő, gazdasz, fodrászsegéd, kereskedő, szabó, katonatiszt, orvos, ügyvéd, lelkész nevével egyaránt találkozhatunk. Az egyetemi hallgatók száma ekkor tehát az olvasóknak csaknem felét alkotja és feltehetőleg ezeknek bizonyos hányada számára a könyvtár inkább csak a zavartalan tanulási lehetőséget nyújtotta, magát az állományt nemigen vették igénybe. Ez az arány csak 1905 után módosult némiképp, amikor a világítás problémájának megoldásával sikerült a délutáni nyitvatartást is biztosítani. Az olvasók száma ugrásszerűen csaknem 40%-al emelkedett, és valószínűleg éppen a délutáni látogatók módosították a tudományos kutatók arányát, akiknek munkáját a könyvtár minden módon igyekezett is támogatni. A munkahelyek egyikében külön kutatószobát bocsátott rendelkezésükre, ahol a nyitvatartási idő eltelte, délután 4 óra után is dolgozhattak, sőt a nyári, rendszerint két hónapos zárvatartás idején is a nap meghatározott óráiban folytathatták könyvtári kutatásaikat. Ilyen előnyös intézkedésekkel sikerült is az olvasók megoszlási arányát a következőképpen módosítani:

	1889	1918	1926
egyetemi hallgató	78%	51%	45%
gimnáziumi tanuló	12%	14%	17%
tanár	1%	13%	10%
egyéb (író, művész, orvos, mérnök, jogász, katona stb.)	9%	22%	28%

Az egyetemi hallgatók mindjobban elmaradnak, valószínűleg a vizsgaidőszakban a növekvő helyhiány, a többórás várakozások veszik el kedvüket a könyvtár látogatásától, viszont az „egyéb” kategóriába sorolt olvasók száma növekszik. Természetesen ezek sorába nemcsak tudományos kutatókat kell értenünk; az egyetemi tanárok, írók, hírlapírók, művészek mellett e számoból nővelik az orvosok, műszaki értelmiségiek, jogászok egy-egy adat keresésére szorító látogatásai, a hivatalnokoknak, kereskedőknek, iparosoknak első sorban az aktuális hírlapanyag felé irányuló érdeklődései, sőt a nyugdíjasok szépirodalmi olvasgatásai is. Mégis, e foglalkozását tekintve vegyes összetételű olvasórétegnek, és emellett főleg a középiskolai tanárok számának növekedése egészséges fejlődést jelent a nemzeti könyvtár közönségszolgálatában, melynek célja végül is csak másodsorban lehet az egyetemi képzés támogatása, első helyen a nemzeti kultúra kincseinek megőrzése és a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tétele áll.

Az olvasott művek tartalmi megoszlásáról nem tudunk pontos képet alkotni. A forgalmazott nyomtatványok száma az olvasók számának általában a kétszerese. 1887-ben például 12 300 olvasó 21 633 művet használt, ugyanakkor az Egyetemi Könyvtárban ez évben 31 505 olvasóra 37 248 könyv, az Akadémiai Könyvtárban 8 807 olvasóra 10 807 könyv jutott, tehát a Széchényi Könyvtár viszonylagos, egy főre eső könyvforgalma a legnagyobb. A kéziratok keresettsége, összehasonlítva az előző korszakkal, csökken (1860-ban 3553 nyomtatvány mellett 1808 kéziratot használtak!), ennek oka szintén összefügg az egyetemi hallgatók számának megnövekedésével, akik a kéziratanyagot kevésbé, vagy egyáltalán nem keresték. A helyi használatban forgalmazott műveknek az állomány egészéhez viszonyított aránya hozzávetőlegesen így alakult: egy év alatt az összes nyomtatványoknak (beleértve az aprónyomtatványokat is, de a hírlapokat kivéve) kb. 14—20%-a, a kéziratoknak 10—15%-a, a hírlapgyűjteménynek pedig 17—25%-a fordult meg az olvasók kezén.

A Hírlaptár forgalma, az anyag rendezett felállítása, a hiányok kiegészítése és a külön olvasóterem megnyitása után, érthető módon, rohamosan növekedett. A könyvtár évi statisztikája 1888-tól regisztrálja külön a hírlapolvasók számát, mely évente átlagosan az összforgalomnak 10—12%-át jelentette. (A számokat kizárólag a hírlaphasználatra kell értenünk, a folyóiratok ekkor még a könyvgyűjteményhez tartoztak.)

A hírlapok használata a korszak kezdetén szinte kizárólag a helybeni olvasásra korlátozódott, mivel kölcsönzésüket, legalábbis az egyes évfolyamok beteltéig, az 1869. évi miniszteri leirat a legszigorúbban megtiltotta.⁷⁴ Ezt a tilalmat az 1898-iki szervezeti szabályzat még a múzeum tisztviselőire is kiterjesztette. A betelt évfolyamok, kötetés után, egészen 1884-ig, a Hírlaptár felállításáig, a nyomtatványok gyűjteményébe soroltattak és kölcsönzésükre a továbbiakban az ott érvényes rendszabályok voltak irányadók. Így a kölcsönzési statisztika nem is tüntette fel külön a hírlapok forgalmát, annak számáról pontos adatunk nincsen,

de a kölcsönzött művek nyilvántartásából arra következtethetünk, hogy a könyvek és periodikák kölcsönzési aránya, az előző korszakhoz képest, lényegesen nem változott.

Az új olvasóterem megnyitásakor, 1866-ban kiadott utasítás kizárólag a könyvtár helyi használatának szabályozására szorítkozott, a kölcsönzések kérdésében három évtizeden keresztül még az 1859. évi szabályzat előírásait tartották szem előtt — ha nem is következetesen. Így pl. a kéziratokra vonatkozó tilalom ellenére 1867-ben 29 kézirat kölcsönzéséről ad számot a statisztika, adatok hiányában csak feltételezhetjük, hogy ez a szám az elkövetkező években sem változott.

És bár a szabályzat a kölcsönzők körét is korlátozta, volt rá eset, hogy maga a könyvtárőr ajánlotta fel egy-egy mű kölcsönadását, mint pl. *Thurzó* Miklós trencsényi főjegyzőnek, aki *Bél* Mátyás egyik kézírata iránt érdeklődött, *Mátray* a felvilágosítással párhuzamosan a kézirat három havi kikölcsönzésének lehetőségét is felvetette.⁷⁵ Ezzel ellentmondásban viszont, ugyancsak *Mátray* — a fenti levéllel egyidőben — a miniszterhez intézett feliratában szorgalmazza a kölcsönzés szabályozását, mely alatt, ezúttal, annak szigorítását illetve korlátozását érti, attól való félelmében, hogy a kölcsönzés „ha általánosan divatba jő, akkor könyvtárunk kölcsönkönyvtárrá fog átfajulni.”⁷⁶ A nemzeti könyvtár épsege és teljessége szempontjából veszélyes kölcsönzési gyakorlat valóban lassan oly mértékben elfajult, hogy 1887-ben már a kölcsönzők száma 2000, a kölcsönvett művek pedig 3000 fölé emelkedett (vagyis a könyvtár évi forgalmának csaknem 15%-át alkotta). Nem várható hát sokáig magára az új szolgálati szabályzat, mely 1889-ben végül is, többek között, ezt az égetővé vált kérdést is rendezte.⁷⁷ Az idevonatkozó szabályokban ugyan nem hozott semmiféle változást az 1859. évekhez képest, de azoknak ismételt írásbafoglalásával és leszögezésével gátat vetett mind a nemzeti könyvtárral szemben támasztott és az Egyetemi Könyvtár példájára hivatkozó kölcsönzési igényeknek, mind a könyvtárosok e kérdésben olykor túlságosan liberális gyakorlatának. Az eredményt a statisztika számokkal bizonyítja: évente átmenetileg csupán 1000—1500 kölcsönzési eset szerepel. Azonban, úgy látszik, az egyes rendelkezések betartásának szigora csak egy-két éven keresztül érvényesült, utána fokozatosan egyre lazábban kezelték, szabadabban bírálták el a kérelmeket, így aztán a századforduló évei után újra felszökik a kölcsönzések száma, egészen 1909-ig, amikor is az újonnan kiadott szabályzat ideig-óráig ismét rendet teremtett.⁷⁸ Ez a szabályzat azonban már korántsem foglalt olyan határozottan állást sem a kölcsönzők személyének, sem a kölcsönözhető műveknek megítélésében, mint az előzőek. Az évek során hozott rendelkezések szelleménél lényegesen kötetlenebb gyakorlatot kívánta csupán írásba foglalni, amikor a kölcsönzésre jogosultak pontosan meghatározott körét nagyvonalúan kiterjesztette általában a „szakemberekre” és a „kiváló társadalmi állást elfoglaló, a könyvtári tisztviselők előtt személyesen ismert egyénekre”, a kölcsönzés időtartamát pedig a korábbi négy hétről két hónapra emelte fel. Ismét szerepel itt, az 1889-es szabályzathoz átvéve, a külföldi kölcsönzések kérdése is, melynél a viszonyossági elv érvényesül, továbbá a tanintézetek, hivatalos szervek és más könyvtárak számára biztosított kölcsönzések feltételei. Ez utóbbi ugyan már szinte a könyvtár alapítása óta a gyakorlatban szokásban volt, de az új szabályzat, igen helyesen, már különbséget tett az egyéni és a hivatalos kölcsönzések elbírálásában: a tanintézetek és az állami hivatalok számára, kivételes esetben, kéz-

iratokat, okleveleket és unicumokat is rendelkezésre kívánt bocsátani, magán-személyek azonban ezeket csak az olvasóteremben tanulmányozhatták.

A kölcsönzést — az előírás értelmében — saját kezű aláírással kellett elismerni, a valóságban azonban a nyilvántartásnak ezt a rovatát is, hasonlóan az előző korszakhoz, a könyvtáros töltötte ki. A kölcsönzések regisztrálására 1866-ban újabb két kötetet nyitott a könyvtár: egyikben a kölcsönzők nevének betűrendjében, a másikban a kölcsönadott művek alapján tették meg a bejegyzéseket.⁷⁹ (E két kötet már csak a nyomtatványokat sorolja fel, a kéziratok kölcsönzését, miután 1866-ban különvált a Kézirattár gyűjteménye, külön kezelték.) A visszaszolgáltatást dátum igazolja, melyekből megállapíthatjuk, hogy a határidő betartását nem kezelték nagyon szigorúan. Nem ritka a több évre húzódó kölcsönzés sem, és reklamálásra is aránylag kevészer és általában csak egy év eltelte után került sor.

A könyvtár tudományos jelentőségét bizonyítják a kiragadott nevek, abban a sorrendben és olyan címmegjelöléssel, ahogyan azt a kölcsönzési nyilvántartás feltünteti: *Szigligeti Ede* (*Mednyánszky* Alajos: *Elbeszélések* c. művét kölcsönözte 1867-ben), *Jókai Mór* szerkesztő, *Herváth Mihály* püspök, *Ballagi Aladár* tanárjelölt, *Bucánszky* Alajos nyomdász, *Csemegei Károly* igazságügyminiszteri államtitkár, *Szarvas Gábor* pesti kir. gymn. tanár, *Táncsics Mihály* (*Sajnovics: Demonstratio* c. művét, valamint az *Aranytrcmbitát*), *Herman Ottó* (az *Erdészeti Lapok* néhány évfolyamát), *Pesty Frigyes*, *Gyulai Pál* egyetemi tanár, *Pósa Lajos* tanár, *Csengery Antal*, *Grill Károly* könyvkereskedő, *Beöthy Zsolt* tanár, *Izsó Miklós* szobrász stb. E nevek mellett akadnak szép számmal a kölcsönzők sorában egyetemi hallgatók, tisztviselők, sőt elvétve, gimnáziumi tanulók is, de ezeknek többsége csak valamelyik könyvtáros jóállása mellett vehette igénybe az állományt.

A Széchényi Könyvtár olvasószolgálatára e hosszú, több, mint félévszázados korszak folyamán, hatalmas fejlődésen ment keresztül. Fejlődését külső tényezők hatása ösztönözte és az ezekhez alkalmazkodó belső könyvtári munka menete segítette elő. A főváros fejlődése, nemcsak a lakosság számának az ipari kapitalizmus kibontakozásával összefüggő emelkedését jelentette, hanem a kulturális intézmények összpontosulását is. Ennek hatására pedig viszonylag szélesebbé vált mind az egyes tudományok aktív művelőinek, mind a szépirodalom és a tudományok iránt érdeklődőknek köre. És bár a különböző jellegű és színvonalú könyvtárak elszaporodásával megoszlott e kör kulturális igényeinek kielégítése, a nemzeti könyvtár speciális állományának vonzerejét ez nem csökkentette. A hungarica könyvanyag mellett a kéziratok, oklevelek, majd 1884 után elsősorban a magyar hírlapok egyedülálló gyűjteménye jelentette azt a többletet, melyet a Széchényi Könyvtár a többi tudományos-, szak-, és közművelődési könyvtár mellett nyújtani tudott olvasóinak.

E körülmények hatása közvetkezében megnövekedett számú olvasóközönség ellátása szükségszerű változást hozott a könyvtár közönségszolgálati munkájában is. Egyfelől a gyűjtemény lassú, de mégis állandó gazdagodása, másfelől az olvasók és kutatók számának emelkedése új könyvtári szervezet és előírászerű belső rendszer kialakítását tette szükségessé, szakítva az előző korszak hagyományos, részben a könyvtárór személyétől függő gyakorlatával. A gyűjtött dokumentumok sokfélesége más-más őrzési és feltárási munkamódszert kívánt, ezért jöttek létre egymás után a könyvtár külön tárai: a nyomtatványok osztályából 1866-ban kivált Kézirattár, 1882-ben a családi levéltárakat őrző Levéltári Osztály, majd

1884-ben az újonnan létesített Hírlaptár. A szerteágazóbb szervezet és a megnövekedett létszámú tisztviselői kar irányításának egységét csak írásba foglalt rendelkezés biztosíthatta: a felszázados korszak folyamán három, bár egymástól lényegesen nem különböző szervezeti és szolgálati szabályzat⁸⁰ látott napvilágot. Ezeknek szellemében — ha nem is mindig következetesen — működött a közön-ségsszolgálat is, melynek számszerű eredményeit az előbbiekben áttekintettük. De hamarosan elháríthatatlan akadályként jelentkezett a növekvő helyhiány. A Múzeum és a könyvtár közös otthonául szolgáló épület szűk kerete egyre bénítóbban hatott mind a raktári rend megtartására, mind pedig a megnövekedett számú olvasóközönség kiszolgálására. Joggal feltételezhetjük, hogy, ha a helykérdés évtizedeken keresztül hangoztatott és felsőbb helyen ismételt elodázott problémája megoldást nyert volna, a Széchényi Könyvtár gyűjteményét az elért eredményeknél lényegesen nagyobb arányban állíthatta volna a tudományos kutatás és művelődés szolgálatába. Mert ennek mindkét feltétele adva volt: az állomány publikálásra, tudományos felhasználásra és önművelésre használható kincsei mellett nem hiányzott az e kincseket igénylő és azok értékét megbecsülő olvasóközönség sem — ha számát és összetételének széles skáláját tekintve nem is vetélkedhetett a maival. A helyhiány problémáját egyedül megoldó új könyvtárépület kérdését azonban az első világháború kitörése hosszú időre levette a napirendről és e kérdés, átmenetileg, el is veszítette jelentőségét. A háborús évek nem kedveztek a könyvtár fejlődésének sem. Az állomány gyarapítása, elsősorban a külföldi tudományos művek tekintetében, elmaradt (helyette a minden pénzt felemésztő világháborús-gyűjtemény kialakítása került előtérbe), a tisztviselők körében a katonai behívások hátráltatták a feldolgozómunkát, az olvasóközönség száma pedig felére csökkent.

V. 1919

A következő korszak, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság ideje, terjedelmében ugyan — az előzőkhöz viszonyítva — igen rövid, de jelentősége mégis indokolja, hogy külön fejezetben tárgyaljuk. A tulajdonképpeni eseményeket tekintve nem történt — hisz e néhány hónap alatt nem is történhetett — a könyvtár belső életében lényeges változás, de a megváltozott politikai és társadalmi helyzet természetes hatással volt az olvasóközönség összetételére, és elsősorban, a nemzeti könyvtár funkciójával kapcsolatos elképzelésekre.

A Tanácsköztársaság kulturpolitikájában a könyvtárügy, mint a népművelés, valamint a tudomány kisajátításának eszköze, fontos helyet foglalt el, az ezzel kapcsolatban kiadott nagyszámú rendelet és közlemény alapján bontakozik ki előttünk a magyar könyvtári hálózat első, tervszerű és szakszerű felépítésének gondolata. Ez a tervzet, ha teljes egészében nem is valósulhatott meg, csírájában is igen sok értékes és tanulságos mozzanatot tartalmazott. Mivel a könyvtárügy területén elsősorban a közművelődési könyvtárak létesítésében és korszerűsítésében volt legerősebb az elmaradás (hiszen a régi rendszerben létesített, úgynevezett „népkönyvtárak” — az egy Városi Könyvtár kivételével — inkább megcsúfolói voltak ennek az elnevezésnek), így a kiadott rendelkezések többsége természetesen ezekre vonatkozott. Korszerűsítésük és számuknak növelése azonban hatással volt a nemzeti könyvtárra is: a közművelődési funkció ellátását levette volna

válláról, hogy anyagát, valamint olvasótermének korlátozott számú férőhelyét teljes egészében a tudományos kutatás szolgálatába állíthassa.

A tanácsköztársasági könyvtárpolitika ugyanis a könyvtárak szerteágazó rendszerében a nemzeti könyvtárnak főként muzeális szerepet szánt, mely gyűjtőköri adottságaiból kifolyólag kizárólag a magyar tudomány (elsősorban pedig a humán tudományok) művelésének forrása lehet. Az 1919 márciusában összeállított „Az országos könyvtárügy rendezésének általános alapelvei” c. programtervezetben ezt olvashatjuk: „A mai Nemzeti Múzeum épülete teljesen könyvtári célokra volna átengedendő s a Nemzeti Múzeum Könyvtára nagy muzeális könyvtárrá volna kifejlesztendő. A magyar nyelvű s magyar dolgokra vonatkozó nyomtatványok teljes gyűjteménye volna, inkább a jövő kutatója és a múlt történetírója számára szolgáló dokumentumraktár, mint a jelen élő eszköze. Egyetlen könyvtára volna Budapestnek, mely inkább őrzi a könyveket, mintsem használ-tatja.”⁸¹

A megfogalmazás a maga tömörségében is világosan rávilágít annak a szerepnek az igen helyes elképzelésére, amelyet e kultúrpolitika a Széchenyi Könyvtár számára kívánt kijelölni. A tudományos kutatás megfelelő színvonalát akarta biztosítani a könyvtár praesens jellegének megőrzésével, sőt fokozottabb hangsúlyozásával. Már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, 1919 februárjában, a Kommunista Párt *Dienes László* által kidolgozott „Könyvtárügyi Program”-ja⁸² a nemzeti könyvtárral szemben támasztott követelményként jelöli meg az estig nyitvatartó olvasótermeket és sok kisebb kutatószobát. Az ezzel kapcsolatos helyproblémát az egész múzeumi épületnek a könyvtár céljaira való átengedése oldaná meg, véget vetve ezzel a zsúfoltság és helyhiány évtizedes panaszainak.

A könyvtár forgalmára vonatkozó statisztikai adatok a Tanácsköztársaság idejét külön nem tüntetik fel. Az 1919-es év együttes eredményei valamivel alatta maradtak az ezt megelőző és követő éveknél: 9393 olvasó 27 734 könyvet, 1728 olvasó 5007 hírlapot és 90 kutató 2279 kéziratot használt az olvasótermekben. A számok csökkenését azonban a fűtési nehézségek magyarázzák; a fehér terror első hónapjaiban, októbertől kezdve, bár az olvasótermek nyitva állottak a közönség előtt, de fűtés egyáltalán nem volt, így az olvasók száma erősen megcsappant. A statisztikát tehát valószínűleg ez az időszak módosította, a Tanácsköztársaság ideje alatt az olvasók száma — a világháború éveivel viszonyítva — lényegesen nem változhatott, mivel a könyvtári hálózat kiépülése, végső formájában, a rövid idő alatt nem valósulhatott meg.

A kölcsönzés kérdése a könyvtárügyi program említett része külön nem tért ki, de a muzeális jelleg hangsúlyozása arra enged következtetni, hogy ezen a téren is fokozott szigorot kívánt volna érvényesíteni. Hiszen a megőrző, praesens könyvtár közönségszolgálatában a kölcsönzés legfeljebb kivételes esetekben, de csak igen jelentéktelen helyet foglalhat el. A gyakorlatban azonban néhány hónap alatt ezt sem lehetett következetesen elérni, bár a kölcsönzések számadatai az év folyamán csökkenést mutatnak: 1913-ban 2978, 1919-ben 2254, 1923-ban 4987 személy vette igénybe az állományt házi használatra. De ennél a még mindig elég magas számnál jelentősebb körülmény volt az állomány teljessége szempontjából a közoktatásügyi népbiztosságnak egyik rendelete, mely szigorúan felszólította mindazokat „akik ... bármely közgyűjteményből való könyveket két hónapnál hosszabb idő óta tartanak maguknál, hogy azokat ... haladéktalanul szolgáltatassák vissza.”⁸³ A büntető szankciót is kilátásba helyező intézkedés hatására.

szinte valamennyi közgyűjtemény, köztük a Széchényi Könyvtár állományába is visszakerült néhány, évekkal előbb kikölcsonzött, már-már elveszteként kezelt nyomtatvány, kézirat.

Mindezeknek a jelentős kezdeményezéseknek a megvalósítását a Tanácsköztársaság leverése és az ellenforradalom győzelme megakadályozta. Az ezután kezdődő korszak nehéz 25 évet jelentett a könyvtár történetében, melynek első fele nem sok sikerben és eredményben bővelkedett, utolsó tiz évében pedig a modern könyvtári munka nagyszabású kibontakozásának a második világháború pusztítása vetett gátat.

A közbeeső évek jelentősége elsősorban inkább a belső munkaszervezet átalakulásában mutatkozott meg, melynek hatása azonban — a háború kitörése miatt — az olvasószolgálat eredményein még nem volt lemérhető. Majd utána, az 1945-ös esztendő, ismét egészen új korszak kezdetét jelentette, mely nemcsak új feladatokkal gazdagította a nemzeti könyvtárat, hanem olvasóközönségének összetételét és számát is gyökeresen megváltoztatta. Éppen ezért — a problémák újszerűsége, a megfelelő irány keresésének nehézségei és a felszabadulást követő új célkitűzések miatt — e két korszak (1920—1944; 1945—1964) vizsgálata önálló tanulmányt érdemel.

Jegyzetek

1. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK), Kézirattár, Fol. Lat. 86. fol. 20—24.
2. *Institutum Diplomatico-Historicum Incltyi Regni Hungariae*. Pest 1791.
3. *Institutio Grammatophylacii Publici pro Instituto Diplomatico-Historico Incltyi Regni Hungariae*. Pest 1792.
4. *Cogitationes pro plano erigendae Bibliothecae Nationalis*. OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 2565.
5. *Kovachich* tervezete azonban e könyvtárnak szűkebb gyűjtőkört szabott, mint a később létesült nemzeti könyvtaré volt: anyagát kizárólag a magyar jog- és történettudomány forrásműveire és feldolgozásaira kívánta korlátozni.
6. Magyar fordításban ld. *Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára*. I. köt. Bp. 1905. 63. l.; *Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferenc*. Bp. 1902. 235—240. l. (Magyar történeti életrajzok 41.)
7. *Kollányi* i. m. 76. l.
8. *Kollányi* i. m. 98. l.
9. *Horvát István* visszaemlékezésében (Ld. *Horvát István* 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum Könyvtáráról. = *Magy. Könyvszle.* 1887. 226. l.) augusztus 20-ra teszi a megnyitás dátumát. Ezt veszi át *Hunfalvy János (Budapest és környéke*. Pest 1859, 124. l.) és *Mátray Gábor* is (*A magyar Nemzeti Múzeum korszakai*. Pest 1868, 13 l.). De az ellentmondó adatokkal kapcsolatban *Mátray* világosan közli, hogy a hivatalos megnyitás ugyan valóban csak december 10-én történt, de már ezt megelőzően is naponta három órán keresztül az érdeklődők megtekinthették a könyvtárt.
10. *Kollányi* i. m. 151. l.
11. *Kollányi*: i. m. 236. l.
12. A pálos kolostorban való elhelyezés nemcsak a szaporodó gyűjtemény befogadásához nem volt megfelelő, de a papnövelde új rektora is igényt tartott a könyvtár helyiségeire és szorgalmazta elköltöztetését.
13. *Museum Hungaricum Excelsis Regni Proceribus et JJ. Statibus ac Ordinibus exhibitum*. Budae 1807.
14. *Album bibliothecae Hungaricae Széchényianae regnicolaris in Comitibus SS. et OO. Budensibus art. XXIV. An. 1807 confirmatae*. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 972.

15. Ld. *Kazinczy Ferencz: Pestre.* [Sajtó alá rend. *Rexa Dezső.*] Bp. 1929, 15. l., továbbá *Kazinczy Ferenc levelezése.* Közzéteszi *Váczy János.* Bp. 1910. 20. köt. 502. l. Levél *Horvát István*hoz.
16. OSzK Irattár, 1826. jún. 8. Idézi *Kollányi*: i. m. 210—229. l.
17. A napirend facsimiléjét ld. *Kollányi*: i. m. 228. l. melléklet. A „megjegyzett órák” délelőtt 9—12 és délután 3—6 időt jelentették.
18. Supplementum ad organisationem Musaei Hungarici. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1811. 3002. Idézi *Kollányi*: i. m. 242—245. l.
19. Ugyanakkor még az Egyetemi Könyvtár sem kölcsönzött — 1771. évi szabályzata alapján — kódexeket, ritkaságokat, többkötetes műveket. Ld. *Bruckner János: A jozefinista kultúrpolitika és az új Egyetemi Könyvtár.* = *Magy. Könyvszle.* 1956. 114. l.
20. *Kollányi*: i. m. 367. l.
21. *Lechner Jenő: A magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836—1926.* Bp. 1927, 13. l.
22. Ld. *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici.* Budae 1818, Tom. 1., továbbá *Horvát István 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum Könyvtáráról.* = *Magy. Könyvszle.* 1887. 224—238. l., *Mátray Gábor: A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai.* Pest 1868, 11—38. l.
23. Pl. OSzK Irattár 1828. febr. 28., 1830. dec. 30.
24. *Vö. F. Csanak Dóra: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig.* Bp. 1953, 15 l. (Az Akadémiai Könyvtár kiadványai 14.)
25. *Kollányi Ferenc* által írt két töredékés fejezet az Országos Széchényi Könyvtár történetéről. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1867. 8 [16]. l.
26. Ld. *V. Windisch Éva: Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban.* — Tanulmányok Budapest múltjából. 14. köt. Bp. 1961, 422. l.
27. 1837-ig a személyzetet csak a könyvtári őr és a szolgálta jelentette, ezután nevezték ki harmadikként *Mátray Gábort.*
28. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1819. 144.
29. Erre vonatkozólag ld. *V. Windisch Éva: Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban.* = *Az OSzK évkönyve.* 1957. Bp. 1958. 262. l.
30. *Országgyűlés írásai.* Pozsony 1836. 6. köt. 236. l., 7. köt. 1. oszt. 97., 105., 346., 448., 560. l.
31. *Horvát István* id. emlékirata. = *Magy. Könyvszle.* 1887. 232. l.
32. A költőzködés, *Horvát* irányítása mellett, tervszerűen kezdődött, de közben az építkezés vezetői őt, még ki nem ürfített terem fölött lebontották a tetőt, siettetve ezzel a szállítást menetét.
33. *Mátray G.* i. m. 41. l.
34. *Horvát István* id. emlékirat. *Magy. Könyvszle.* 1887. 234. l.
35. OSzK Irattár, 1840. febr. 12.
36. OSzK Irattár, 1841. febr. 26., márc. 4.
37. Ld. 14. jegyzet.
38. *Kollányi Ferenc: Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum.* Bp. 1910, 110. l.
39. OSzK Irattár, 1845. 8.
40. Az épületre és az építkezés menetére vonatkozólag ld. *Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete.* Bp. 1927.
41. Ld. 13. jegyzet. A helyiségek tervezett elosztása a következő lett volna: 1. a szolga szobája, egyben ruhatár, 2. az őr szobája, ebből nyílta egyfelől 3—4. a két összefüggő olvasóterem, másik oldalról 5. a könyvraktár.
42. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1844. 2.
43. OSzK Irattár, 1850. 82/b.
44. OSzK Irattár, 1849. 23/b, majd ue. bővebben 1850. 12.
45. OSzK Irattár, 1850. 73.
46. *Oesterreichischer Korrespondent.* 1850. júl. 27.
47. OSzK Irattár, 1850. 82/b.
48. OSzK Irattár, 1848. 26.
49. Az 1848/49-es évek politikai eseményeinek és könyvtári vonatkozású intézkedéseinek adatszerű felsorolását ld. *Mátray Gábor*: i. m. 52—62. l.
50. *Kubinyi Ágoston: A Magyar Nemzeti Múzeum.* Pest 1861, 26. l.
51. OSzK Irattár, 1850. 73.
52. *Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet.* = Tanulmányok Budapest múltjából. 12. köt. Bp. 1957, 466. l.
53. Országos Levéltár, Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1845. 2287.

54. OSzK Irattár, 1847. 8.
55. Vö. Toldy Ferenc: *Utasítás a M. Académiai Könyvtár tisztviselői számára*. Buda, 1848.; Tóth András: *Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatása alatt*. Bp. 1959, 9. 1. (Az Egyetemi Könyvtár kiadványai 10.)
56. OSzK Irattár, 1849. 29.
57. OSzK Irattár, 1850. 109.
58. OSzK Irattár, Kimutatás a kölesönzők nevérol.
59. OSzK Irattár, 1848. 20.
60. Th. Mommsen 1857-ben *Korabinszky: Biographisch-historisches Lexikon*-ját, Müller: *Epitome ... de urbe Budensi* c. művét, és a *Calendarium Jauriense* 1748. évi kötetét kölcsönözte, majd 1866-ban történt újabb látogatása idején a következő műveket: *Cimeliotheca Musei Nat. Hung.*, Kulcsár István: *Hazai tudósítások 1808—1812*, Müllner, M.: *Geschichte des evang. Gymnasiums zu Oedenburg*, stb.
61. Erre vonatkozólag bővebben ld. OSzK Irattár, 1869. 3.
62. OSzK Irattár, 1866. 27.
63. OSzK Irattár, 1869. 3.
64. A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata. Bp. [1889].
65. A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata. Bp. [1898].
66. A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata. Bp. [1909].
67. OSzK Irattár, 1875. 30.
68. OSzK Irattár, 1871. 58.
69. Részletesen ld. Goriupp Alisz: *A Magyar Nemzeti Múzeum hírlaposztálya fennállásának első félszázadában 1884—1934*. Bp. 1934.; Dezsényi Béla: *Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára*. = *Az OSzK Évkönyve*. 1957. Bp. 1958, 84—107. l.
70. A beszámolók a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban (és részben ebből készített különlenyomatokban) jelentek meg. A továbbiakban, ha forrást külön nem idézünk, az adatokat az éves jelentésekből merítettük.
71. Szalay Imre: *A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése*. Bp. 1907.
72. Az adatokat ld. részben az Irattár aktáiban, részben a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent éves beszámolóiban. A kimutatások 1888-ig csak összevonva tüntetik fel a könyv-, hírlap- és kézirat-olvasók, valamint a használt könyvek és hírlapok számát. A kéziratok forgalmazására vonatkozó adatok hiányosak.
73. A népességre vonatkozó statisztikai adatokat ld. *Budapest félszázados fejlődése. 1873—1923*. Bp. 1925. (Budapest szfv. statisztikai közleményei 53.)
74. OSzK Irattár, 1869. 3.
75. OSzK Irattár, 1870. 13.
76. OSzK Irattár, 1870. 1.
77. Ld. 64. jegyz.
78. Ld. 66. jegyz.
79. OSzK Irattár. Kölesönzési nyilvántartások.
80. Az 1889., 1898. és az 1909. évi szolgálati szabályzatok. Az 1866. évi szabályzat kizárólag az olvasóterem használatára vonatkozott.
81. *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye*. Forrásgyűjtemény. Közzéteszi, bev., és jegyz. ell. Kóhalmi Béla. Bp. 1959, 11. 1.
82. Ld. uo. 7. l.
83. *A Tanácsköztársaság könyvtárügye*. 1919. 1. sz. máj. 1.

The history of the National Széchényi Library's Readers Service (1802—1919)

L. FERENCZY

The formation of the work of the reader's service is only a part in the history of the National Széchényi Library, however it gives also in itself a true picture of the library's whole life. The development of the reader's service has always been in close connection with the development of the whole institution, and even the founder, Count Ferenc Széchényi set in its aim the preservation of the nation's treasures and its strengthening for the common use. In the early period following the official opening of the collection on 10th December 1803, this use meant first of all the visits of the interested people and not the work of the real researchers. This fact is proved by the two visitors' books dating from 1807 to 1852. The readers were mainly interested in manuscripts and in charters which by means of their data unpublished previously, offered much greater possibilities for research work than printings held in other libraries. At that time the use of the documents had not yet been restricted by law, the first order of this kind was brought by the parliament in 1832/36 which forbade the loan of the library's documents stressing by this the museum character of the national library.

In the following years even the service for research readers could not be ensured as the collection which had by that time been moved several times, had to be rescued because of the floods of the Danube in 1838 and it found its final home together with the several other departments of the Museum in the present building of the National Museum which was finished in 1846.

The first twenty years in the new building of the national library were devoted to organized library work, to the increased development of the readers' service and to the outgoing supplies regulated also by the orders. Development to a greater extent was, however, frustrated by the period which followed the defeat of the war of independence. Its pressing political conditions were by no means favourable for the library, incorporating the national thought and which slackened only after 1860. The consequences of the oppression were that the necessary funds were not ensured, the fitting out of the rooms rendering possible the constant use and final arrangement was delayed and the statutes of administration ensuring the safety of the collection and the undisturbed work were not issued but till late. Nevertheless the library had been striving to fulfill its task. The book registering the names of the borrowers gives evidence that the collection was used by prominent figures in Hungarian science and literature whose activities in the special literature and fiction are periods of great importance. The year by year increase in the number of research workers proves that in comparison to the previous years an ever widening cross-section of our society needs the use of the national library. The preliminary condition of the fulfillment of this requirement was to ensure a Readers' Room for 80 persons. The hall was inaugurated in 1866.

This date was the beginning of a new period in the history of the readers' service which up to the breaking out of the First World War in 1914 underwent immense changes. The formation of Budapest as a united capital in 1873 had as a result not only the increase in the population, which was in connection with the development of industrial capitalism, but also the centralization of the cultural institutions. As a consequence of this the circles both of the research works in the sciences and that of the persons interested in literature and in science grew even wider. Although the Hungarian library network also began to develop in that time, and in certain respects obstructed the complete fulfillment of the cultural requirements of this circle, the interest towards the national library's specialised collection did not wane. The Széchényi Library could offer to its readers, besides the hungarica material, manuscripts, charters and, after 1884, the unique collection of the Hungarian periodicals, in addition to the material of the other scientific, technical and public libraries. This fact resulted in the increase of the readers, which for their benefit necessitated changes in the library's public service. The continuous enrichment of the collection and the increase of the readers and research workers made necessary the re-organization of the library and new internal regulations breaking with the traditions.

During this time university students formed the greater part of the readers, however, since the turn of the century, as the possibilities for research work improved, the proportion of the scientific researchers increased considerably. According to the remaining documents they

were naturally first of all interested in the Hungarica material. Besides fulfilling the requirements for the readers' service, it performed its duty also in the field of lending, although this activity was restricted in view of the character of the national library.

After the war, at the time of Hungarian Council Republic in 1919, the political and economic conditions had undergone a complete change and as a consequence of this it naturally had an influence on the composition of the readers and on the ideas about a national library's function. The planned establishing and modernizing of the public library network would have resulted in emphasizing the museum character of the national library. The policy of national education of the Council Republic wished to ensure a high standard of the scientific research work, preserving and even more, underlining the character of the Széchényi Library. The implementation of this important programme was unfortunately prevented by the defeat of the Council Republic. The period of the ensuing 25 years in the history of the library was full of difficulties, in the first part of which it had hardly any success, and in the last ten years when a large-scale and modern library work could have been developed, the devastations of the Second World War began. This period of time will be presented in a separate study.

Kéziratos magyar nyelvű Talmud recenzio a XVIII. századból

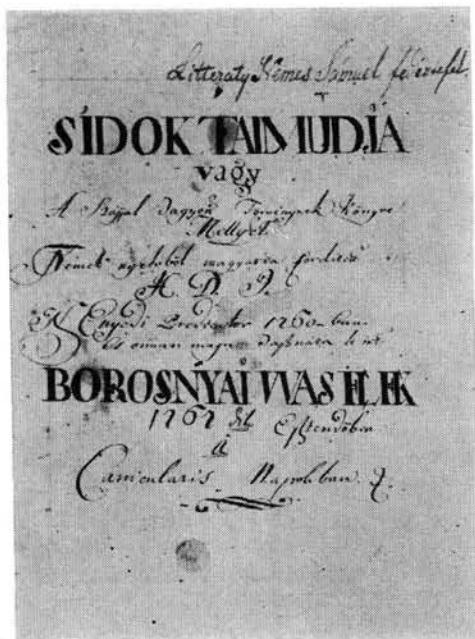
DÁN RÓBERT

Újabb értékes XVIII. századi dokumentummal bővült az OSzK kéziratárának anyaga, az ún. *Jankovich*-gyűjtemény révén. A gyűjtemény törzse már régebben az OSzK tulajdonában van, és a folyó évben *Jankovich* Miklós megvételre ajánlott szépapja hagyatékából egy újabb ismeretlen kéziratot.¹

A jelenleg 296 lapos sűrűn teleírt kézirat eredeti bekötési táblával rendelkezik, amely csak a felső borítóoldalon maradt sértetlen. A kézirat végéről feltehetően számos további lap hiányzik, amit nem csupán a hátsó fedőlap hiánya bizonyít, hanem a 296. oldal őrszava is, amely jelzi, hogy a szöveg valamikor tovább folytatódott.

A címlap tanúsága szerint *Borosnyai Was Elek* 1762-ben másolta le H. D. J. kéziratát, amelyet az német eredetiből fordított. A fordítás címe: „A Sidok Talmudja, vagy a Szájjal Hagyományozott törvények Könyve Mellyet Német Nyelvből magyarra fordított H. D. J. Nagy-Enyedi Prédikátor 1760-ban, és onnan a maga hasznára leírta Borosnyai Was Elek 1762-ik esztendőben a Canikuláris Napokban”. A címlap jobb felső sarkán nem Borosnyai keze írásával: „Litteraty Nemes Sámuel fedezte fel”. Az eredeti kötéstartó belső oldalán veres krétaíróval: No 52. Ez a szám a kötet helyrajzi száma volt a *Jankovich*-gyűjteményben. A kézirat előtörténete aránylag könnyen nyomom követhető.

Jankovich Miklós, aki a múlt század nagy régiség- és könyvgyűjtője volt,² többek között a kézirat címlapján szereplő *Litteraty Nemes Sámuel*³ is megbízta, hogy utazásai során minden tárgyat, dokumentumot szerezzen meg számára, amely bármilyen magyar vonatkozással bír. Amint az a

Jankovich-hagyaték kéziratanyagából kiderül, *Litteraty* többször utazott Erdélybe egyenesen *Jankovich* utasítására.⁴ Naplója és *Jankovich*hoz küldött levelei azt bizonyítják, hogy nem járt eredménytelenül. Naplója részletesen beszámol útjairól.⁵ Az előttünk fekvő kézirat is valószínűleg egyik útján került kezébe. Ennél a pontnál nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy vajon *Borosnyai* utódjaitól vásárolta-e, vagy más úton került birtokába. Azért merül fel más lehetőség is, mert a kéziratot szereplő fordító H. D. J. *Hermányi Dienes* Józseffel⁶ azonos, akinek halála után 1763-ban minden olyan kézirat, amely az ő működésével született vagy került lemásolásra, testvérehez *Mohai* Jánosnéhoz került.⁷ Feltéve, hogy *Borosnyai* nem tartotta magánál a kéziratot. *Benkő* József még látta a hagyatékot és 150 kézirat köteget említ.⁸ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy *Borosnyai* másolata is közöttük volt. Akár így volt, akár nem, *Litteraty Nemes*, aki több levelet datált Marosvásárhelyről illetve Kolozsvárról, egészen bizonyos, hogy Erdélyben fedezte fel. Még az időpontot is meg tudjuk határozni: kb. 1828 és 1836 között.⁹

A kézirat igen jó állapotban került az OSzK-ba. Megállapítható azonban, hogy nem csak *Borosnyai* Was Elek keze írását őrizte meg számunkra. A jelzett másoló személye egyébként teljesen ismeretlen a szakirodalomban. Talán *Borosnyai Lukács* János rokona lehetett, akiről Nagy Iván tudja¹⁰, hogy Nagyenyeden 1735 körül tevékenykedett, mint református püspök. A *Sidck Talmudja* azonban nem egy másoló munkája. Igaz ugyan, hogy *Borosnyai* kézírását csupán megszakítja néhányszor egy ismeretlen kéz, de az említett másoló néhány lap után folytatja a munkát.¹¹

A fordító, *Hermányi Dienes* József azonban nem ismeretlen a magyar irodalomtörténet kutatói előtt.¹² *Szinnyei* szerint is: „... kézirati munkái egy ívrét és százötven negyedréti kötetben maradtak fent. Ezekben foglaltatnak szentírásmagyarzatok, vegyes theológiai dolgozatok részben németből és franciából fordítva.” Sajnos eredeti kézírataiból kevés maradt reánk, ami egy ilyen termékeny író esetében igen nagy ritkaság. Összegyűjtött anekdotái első kiadásának előszavában *György* Lajos megemlíti, hogy az eredeti kéziratot a szerző neve hiányzik, de könnyen azonosítható.¹³ A *Sidok Talmudja*-nál is ez a helyzet. Lehet, hogy *Hermányinak* nem volt szokása írásai elé kiírni nevét. Valószínűleg nem is gondolt soha a publikálásra, a maga számára gyűjtötte az anekdotákat, a maga számára fordította a teológiai munkákat. Az utóbbinak az volt a célja, hogy a prédikációt színezzék a hallgatók előtt olyan ismeretlen példákkal, amelyeket azok mástól nem hallhattak. Hogy ez irányú igyekezete mennyire eredményes volt azt, a kortárs, *Rettegi* György emlékiratainak ámuló hangja bizonyítja: „... folyt ennek a szájából az ige, s olyanokat hall tőle az ember, melyeket mástól nem...”¹⁴ De nem csupán a prédikáció arattak nagy sikert, hanem anekdotázó kedve is. Nem ismer sérthetlent, benéz a zárt udvarházak ablakain, és egy-egy formás történet kedvéért feláldozza a legnagyobb tekintélyt is. Emlékiratait *Kelemen* Lajos adta ki,¹⁵ és őt megillető helyet kapott irodalmi elődjei és kortársai sorában az *Erdély öröksége* c. gyűjtemény 7. kötetében.¹⁶

Hermányi Dienes József a *Sidok Talmudja* című fordítása valószínűleg véletlen találkozás eredménye. Az anekdotázó, de még inkább a messze földön ismert pap érdeklődési körébe jól beilleszthető a számára terra incognitát jelentő *Talmud*-szöveg megismerésének óhaja. Természetesen őt csak az elbeszélő ún. aggádikus talmudi részek érdekelhették. Rendelkezésére állt volna már a XVI. századtól

ilyen jellegű összeállítás,¹⁷ ezek persze nyelvi nehézségek miatt nem voltak elérhetőek számára. Így örömmel fogadta az adódó lehetőséget, amelyet *Eisenmenger* J. A. *Entdecktes Judenthum*¹⁸ című munkája nyújtott. Sajnos, nem szerencsésen választotta meg forrását. *Eisenmenger* könyve vallási vitairat, amelyben helyet kap a talmudkritika is. *Hermányi* kezébe került a könyv, és az érdekességek iránt fogékony ember azonnal felismerte, hogy kimeríthetetlen mese- és motívumforrásra bukkant. A fordítás munkája során azonban elhagyott sok mindent *Eisenmenger* dagályos, és nemegyszer rosszindulatú fejtegetéseiből, és csupán az őt érdeklő motívumokat próbálta összeszedni. Megállapítható, hogy a témaregiszter alapján emelte ki a számára jelentős anyagot, és nemegyszer még ezek szövegén is változtat. Összevon, átfoglal, recenzeál. A német szerző hatása alól azonban mégsem tudja kivonni magát. Néhány helyen az eredeti megfogalmazás átesz a *Hermányi* magyar szövegén is. Ennek ellenére munkáját önálló szellemi terméknek kell tekintenünk. Ez a tény azért is fontos, mert oly csekély az egyébként termékeny *Hermányi* reánk maradt írásainak száma.

A *Sidók Talmudja* fordítása során *Hermányi* rendkívül ügyel arra, hogy az *Eisenmenger* által idézett forrásokat¹⁹ minden alkalommal említse. Így egyenes út vezet minden történet eredetéhez. A korabeli egyházi oratio egyik lényeges kelléke az idézetekkel és forrásaikkal való játék és fordítónknak szüksége volt a gazdag adattárra. Tudjuk, hogy több mint ötszáz temetési beszédet mondott,²⁰ más alkalmakkor mondott beszédeinek számát nem is ismerjük.

Eisenmenger munkájának magyarországi hatásáról ez ideig nem volt tudomásunk. Ez a kézirat jelentőségét növeli, most már függetlenül *Hermányi* személyétől. Mondottuk már, hogy a fordító ez esetben a szerkesztő is egyszemélyben. Az ő munkája a témák csoportosítása, amely a bibliai teremtéstörténet kronológiáját használja fel vezérfonalként. Ádám és környezete köre épülnek az első témák. Itt szerepel többek között egy jellegzetes talmudi példabeszéd, amely megőrizte minden jellemvonását a magyar szövegben is. Az alábbi *Hermányi* által idézett talmudi elmélkedés a *Szanhedrin* traktátus 38. lapjáról való.²¹ *Eisenmenger* *Entdecktes Judenthum*-ában az I. kötet 370. lapján kapott helyet a *Von der Talmud* fejezetben.²²

Míg volt Ádám a Paraditsomban

A Talmudnak *Szanhedrin* nevű szakaszában ez vagon írva arról mennyi időt foglalt be Ádámnak a Paraditsomban való mulatása míg onnan ki taszigáltatott. R. Aho a Chanina fia azt mondotta tizenkét órái vannak a napnak. Első órán egybe gyűjtetett a por melyből teremtetett, Másod órán egy formátlan anyag darab készült abból, Harmadik órán ki terjesztetek a tagjai, Negyedik órán a lélek belevettetett, Ötödik órán fel allott labaira, Hatodik órán minden dolgoknak nevet adott, Hetedik órán Éva társul adott nekie melelye, Nyolcadik órán ketten lefekűttenek s négyen fekűttenek akkor fogantatván a Káin és az ő huga is születvén, Kilencedik órán megparantsoltatott hogy ne egyek a fáról, Tíz orakor vetkezett, Tizenegy orakor törvényt láttak ellene, Tizenkét orakor ki üzetett a paraditsomból amint vagon Solt. 49. 14. (!)

Érdeemes a történet után tovább lapozni; a fenti pontos fordítás után *Hermányi* talán a maga számára készített megjegyzéseket, amit *Borosnyai* bevett a szövegbe: „Ádám nem hált az ő dicsőségében”. „A gyermekekről pedig akik ott születtek így írnak a Beréschit Rabbában²³ R. Eliezer aki Azarias fia azt mondotta: „három tsudák lettek azon a napon együtt háltak azon a napon gyermekeket hoztak a

világra. . .” a fenti példán világosan látszik Hermányi módszere, a három csoda közül, amelyeket pedig forrása pontosan közöl, kihagy egyet, mégpedig R. *Eliezer* mondásából a bevezető részt: a teremtés csodáját. Ilyen és hasonló egyszerűsítések igazolják, hogy a fordító az általa is ismert dolgokat nem írja le, csupán a neki újat mondó anyag került lejegyzésre.

Ádám tárgyköre után nem tartja be következetesen a kronológiát. Salamon következik,²⁴ majd Ábrahám²⁵ és Sámson²⁶. Beszél a legendás állatokról, a lelkek csodáiról²⁷. A fordítás munkája menetében a témák már nem rendszereződnek, csupán a tárgymutató *Hermányi* iránytűje. Figyelemre méltó, hogy nem ragaszkodik a talmudi mesekörhöz. Ha más korszakból talál lejegyzésre méltót, nem habozik. *Eisenmenger* a II. kötet 520. oldalán Dávid Rubéni történetét meséli el.²⁸

Hetedik Kelemen Pápához jött Sidó király követje.

A Salselet Hakkala²⁹ könyvbe illen historia vagyyn: A világ teremtése után 5284-dik³⁰ esztendőben amelly a második templom elromlásának 1466-ikk esztendeje (Annus nati Xti 1534) eljöve egy Sidó férfiú messze fölről s vala az ő neve R. Dávid Rubéni³¹ a ki is, hogy Rómába érkezik beszéle VII. Kelemen Pápával és annak szeméibe lött kedvet találá s mondá, hogy ő Generális avagy mezei főhadi tisztje az Izraeliták királyának, vala pedig természetben törpe fekete mint a szeretsen és 45 esztendőnyi: volt ez a Portugáliai királynál is beszéllett véle és vevé maga mellé egy tolmátsot mert nem beszélheté vala más nyelven tsak Sidó és Arábiai nyelven. . .

A fenti elbeszélés hosszan folytatódik, de a jelen esetben vizsgálódásaink érdekében a további közléstől el kell tekintenünk. E kis részlet azonban ékesszólóan bizonyítja, hogy Hermányi nem ragaszkodott a talmudi mesevilághoz. De az egyéb motívumok lefordítása után vissza-vissza evez a *Talmud* tengerére és rendszertelenül merít innen-onnan.

A fordítás magyar nyelvezete is bizonyító erejű. Hermányi, aki természetesen a nyelvújítás előtti nehézkes, de rendkívül kifejező erőteljes magyar nyelvet használja, sokszor összevon szavakat, számtalanszor csak egy-egy betűig rövidít. Reánk maradt egyéb munkáinak gyakorlataival ellentétben nem fordítja a szót latinra eltekintve egy-két esettől, amikor az eredeti szöveg szókimondó stílusa már az ő számára is erős.³² Ez a jelenség azzal is magyarázható, hogy jelen esetben nem óhajtja élıszerűvé tenni írását. Nem törekszik a csattanós befejezések ki-domborítására, egyik témából észrevétlenül csúszik a másik tárgyalásába, a témákat csak az aláhúzott és a folyamatos szövegben helyet foglaló címek választják el egymástól.

A *Sidók Talmudj*-nak magyar irodalmi hatásáról nem beszélhetünk *Hermányi* munkájának viszonylatában. Annyit azonban le kell szögezni, hogy a címlap tanúsága szerint *Borosnyai Was* Elek a „maga hasznára” másolta le Hermányi kéziratát, és ez talán azt jelenti, hogy nagyobb érdeklődésre is számot tarthatott volna publikálás esetén.

A magyar irodalomba eljutott *Talmud*-hatás azonban nem az *Eisenmenger*—*Hermányi* vonalon mutatható ki. A múlt század közepén *Edvi Illés* Pál foglalkozik a *Talmud* elbeszélő részeivel³³ de értékelésében nyoma sincs sem *Eisenmenger* de még *Hermányi* hatásának sem.³⁴ *Ináncsi Pap* Gábor is foglalkozott a talmudi mesevilág magyar átültetésével,³⁵ ő azonban *Hurwitz* munkájából merít, aki éppen *Eisenmenger* könyvének ellensúlyozására írta meg a *Sagen der Hebräer* c. munkáját.³⁶

A XX. század első felében sok kétes értékű írásmű foglalkozik a *Talmud*-dal, ezek szerzői azonban távol álltak attól, hogy tudományos igényű közlést, vagy megjegyzést tudtak volna fűzni a kérdéshez.

Orientalistáink, műfordítóink feladata lesz a héber mese magyar átültetése. Egy ilyen kiadvány pedig nem csupán irodalmunkat gazdagítaná egy ismeretlen világ színeivel, hanem jó forrásmunkaként forgathatnák a kultúrtörténet kutatói is.

Jegyzetek

1. Jankovich Miklós szóbeli tájékoztatása szerint a kéziratot rácalmási házának kertjében találta a II. világháború után. OSzK jelzet Quart Hung. 4161. 210×165 mm.
2. 1773—1846. Gyűjteményének katalógusát lásd a Tud. Gyűjtemény 1817. XI. kötetében és Jankovich Miklós: *Magyar hajdankor emlékeinek jeles gyűjteményei hazájának ajánlya*, Pest 1830. és Poson 1835.
3. *Színnyei: Magyar írók*. IX. 896—897. Irodalom ott.
4. OSzK Jankovich-gyűjtemény Analekta 31.
5. OSzK Fol. Hung 3006/I—V.
6. 1699—1763. *Színnyei* i. m. IV. 800—801. Irodalom ott.
7. 1. *Színnyei* i. m.
8. Benkő Josephus: *Transilvania*. Vindobonae 1778 II 476—477. p.
9. L. *Litteraty-Jankovich* levelezés. OSzK Jankovich gyűjt. Analekta 31.
10. Nagy Iván: *Magyarország családai*. II. 193. l.
11. 57—81. oldalig, 89—114 oldalig, 168—216 oldalig nem Borosnyai kézírása.
12. Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus*. Utószó Klaniczay Tibor. Bp. 1960 Magvető. Az utószó részletesen elemzi Hermányi irodalmi hagyatékát.
13. *Nagyenyedi Siro Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus 1762-ből*. Bev. és jegyz. György Lajos. Kolozsvár 1943. IV. 1. Ez *Hermányi* anekdotáinak első kiadása. Nem a teljes anyagot közli. A második teljes kiadást 1. 12. jegyz.
14. *Hermányi Dienes József emlékirata*. Szerk.: Kelemen Lajos. Kolozsvár 1925. IX. 1.
15. 1. 14. jegyz.
16. *Erdély változása 1703—1730*. Bev. Tolnai Gábor. Bp. 1942. 215—252. l. Erdély öröksége 7.
17. *Jacob ibn Chaviv: 'En Jakov*. Konstantinápoly 1516. Több kiadást ért meg. Velence 1546. Velence 1566. Velence 1625. Index is Velence 1628. Krakko 1614—19. Cremona. 1649. *Samuel Japhe: J'fe mare*. Konstantinápoly 1587. Velence 1599, Berlin 1725, Amsterdam 1727. Valamennyi héberül.
18. 1654—1704. *Entdecktes Judenthum*. Frankfurt am Main 1700. I—II. kötet. *Eisenmenger*-ről és tevékenységéről: *Jewish Enc.* Vol. 5. 80 p. Irodalom ott.
19. *Eisenmenger* több mint 120 forrásmunkát sorol fel.
20. *Hermányi Dienes József emlékirata*. Szerk.: Kelemen Lajos. Kolozsvár 1925. IX. 1.
21. *Tálmud Bávli Szanhedrín* fol. 38 col. 2. *Eisenmenger* forrás jelölése.
22. *Eisenmenger* i. m. 293—459 l. a fejezetcím néhány lapon: Von der Juden Talmud.
23. Beresit Rábbá fol. 21 col. 2.
24. *Sidók Talmudja*: 46 l.
25. i. m. 51. l.
26. i. m. 61. l.
27. i. m. 64 l. i. m. 90. l. 189. stb.
28. i. m. 194. l.
29. Schalselet Hakkabbala fol. 34 col. 2— fol. 35. Talán *Borosnyai* tollhibája. *Eisenmenger* forrásjelölése.
30. Hagyományos időszámítás.
31. *Jewish Enc.* vol. X. 388—389. p.
32. *Sidók Talmudja*: 21. l.
33. *Edvi Illés Pál: Elszórt költeményei* Pest 1853. 142. l. Vallástürelem példái. Pest 1826.
34. Zsoldos Jenő: A héber mese jelentkezése a magyar irodalomban. = *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Ed. A. Scheiber. Bp. 1947. 144—151. p.

35. Zsoldos Jenő tanulmánya alapján. Pap Gábor jelzett munkája nem szerepel az OSzK katalógusában, Petrik sem ismeri.
36. Hurwitz, Hermann: *Sagen der Hebräer*. Leipzig 1826.

A Hungarian Talmud review in manuscript from the 18. century

R. DÁN

From the so-called *Jankovich*-collection, in the Hungarian National Széchényi Library was found a MS of 296 pages: „The Jewish Talmud translated from German into Hungarian by H. D. J. pastor of Nagyenyed in 1760, and copied by Borcsnyai Was Elek in 1762.” The history of the manuscript is relatively easy to follow. On the titlepage we read: „The discoverer Litteraty Nemes Sámuel” We know about Litteraty’s travels in Transilvania from the last century for the purpose to buy antiquities. This MS was bought by him about 1828—1832.

The translator of the *Jewish Talmud* H. D. J. *Hermányi Dienes József*, a wellknown Hungarian anecdotist of the 18. century. But only one of his works was published: „Nagyenyedi Síró Heraklitus és hol mosolygó hol kacagó Demokritos.” Bp. 1960. It is the second edition. The work mentioned above is a collection of anecdotes. We learn from his biographers, that he wrote 150 volumes, but a great part of his MSS have been lost. The present MS is presumably one of his forgotten works. *Hermányi* was very much interested in curiosas, as his contemporaries inform us: „he knew examples unknown to others...”. He was looking for special examples and when he found one he gave a record. This *Jewish Talmud* came accidentally across his way. Having got a work in his hands which contained parts of the *Talmud*, the great curiosas collector used the opportunity to complete his knowledge with its valuable informations.

The source was *Eisenmenger J. A.: Entdecktes Judenthum*. It may be proved that his method of translation was as follows: he took the interesting keywords from the subject-index and translated no more. He summarises, rephrases and makes somewhere critical notes, but he undoubtedly can not get freed himself from *Eisenmenger’s* influence.

The redaction of the work follows the cronology of the *Bible* as a whole. The first pages deal with stories of Adam and Eve. After Adam comes Solomon, Abraham and Samson. Here the translation is contradictory. In the second half of the MS he was quite obviously guided solely by the subject-index. It is noteworthy that in the second part of the translation the stories are not taken only from the *Talmud*. He did not hesitate to translate it even if it did not belong to the *Talmud*. But the text of the *Talmud* was undoubtedly of the greatest importance for *Hermányi*. The translation named the *Jewish Talmud* is not a complete work, ready for print, it is but a collection of remarks made to give hints for the collector for his sermons.

The „*Jewish Talmud* of *Hermányi* had not influenced the Hungarian literature. We can say that the Talmudical influences came an other way. In the middle of the last century Edvi Illés Pál dealt with the aggadical parts of the *Talmud*, and Iráncsi Pap Gábor translated some tales, but he took for source Hurwitz’s work „*Sagen der Hebräer*.”

Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi pesti naplójából

TARDY LAJOS

Pjotr Ivanovics Keppen (1793—1864) joggal nevezhetjük polihisztornak, hiszen mint irodalomtörténész, régész, szlavista, statisztikus, geográfus és etnográfus nem egy maradandó művet alkotott, és egyike volt az orosz bibliográfia megalapozóinak. Sokirányú érdeklődését, hatalmas tárgyi tudását tükrözik Magyarországon vezetett útinaplójának ívei is.

Keppen nem átutazó utasemberként, keresztülvonuló katonatisztként járt országunkban, mint hazánk korábbi orosz útleírói¹, hanem mint ismeretekre szomjazó, anyagot gyűjtő fiatal tudós, aki tervszerű program alapján keresi fel a tudományos intézményeket, egyes tudományterületek kiválóságait. Bár 1822-ben, magyarországi tartózkodása idején még főleg a régészet és a szláv nyelvek állnak figyelme előterében, gondos, elemző módszerrel mindent feljegyez, aminek később — egyéb szakterületeken is — hasznát veheti.

Pjotr Ivanovics Keppen Alekszej Szergejevics Berezin fiatal természettudós és Ludwig Mohn festő társaságában járta be Magyarországot és Erdélyt. A többhónapos út során készült naplóból — mely mindmáig csak kéziratban olvasható² — ezúttal csupán azokat a részeket emeljük ki kivonatos formában, amelyek elsősorban Pest és Buda közgyűjteményeiről, akkori tudományos életünk jelentős személyeivel felvett kapcsolatairól emlékeznek meg. A két testvérvárossal a több száz oldalas kéziratnak mintegy negyven lapja foglalkozik. A gyűjtemények, műemlékek, régiségek stb. leírása mellett Keppen figyelme kiterjed a lakosság életére, összetételére, kulturális viszonyaira és sok más szempontra is — így pl. a pesti polgárság erkölcsével másfél oldalon át foglalkozik, színesen, de nem túlságosan hízelgően.

Május 12-én érkezett Bécsből — hosszabb pozsonyi és nyitrai tartózkodás után — Pestre. Bécsben megismerkedett a tudományos világ ismert személyiségeivel — Hormayrral, Kopitárral, Hammerrel és magyar tudósokkal is, elsősorban történészekkel, akik közül Majláth Jánosra, Mednyánszky Alajosra és Bethlen Elekre emlékezik különös barátsággal.

Keppen első pesti útja a könyvesboltba vezet. Nyomban megvásárolja Korabinsky és Lipszky atlaszait és megjegyzi, hogy utitársa, Berezin a bécsi Artaria-cégnél több mint kétszeresét fizette a Pesten kért vételárnak. Ezen kívül megveszi Leyrer és Schams Pestről szóló könyveit, továbbá Márton József magyar nyelvkönyvét, valamint magyar-német és német-magyar szótárát is.

Ezután Schedius Lajos egyetemi tanárt keresi fel, akihez Bethlen Elektől

és *Majláth* Jánostól ajánlólevelet hozott. Kiemeli azt a rendkívüli szívéllyességet, amellyel *Schedius* fogadta, majd rátér a hosszú beszélgetés ismertetésére. Először *Kitaibel* Pál botanikai könyvével kapcsolatosan kér felvilágosításokat a budapesti egyetem esztétika professzorától, majd a Duna hidrológiai sajátosságainak megbeszélése után rátérnek a régiségekre. A szláv emlékek vonatkozásában *Schedius* nem ad felvilágosítást, hanem egy volt tanítványához utasítja, akitől *Keppen* a későbbiek során meg is kapta a kívánt tájékoztatást. A klasszikus emlékek területén *Keppen* elsősorban a *Mithras-kultusz* maradványai³ érdeklik; ezekkel rendkívül alaposan foglalkozik naplójegyzeteiben. Kérdéseire *Schedius* elmondja, hogy *Veszprém* mellett találtak jelentős leleteket, de az ún. *Ördögmalomnál* is; ezt már beszállították a Nemzeti Múzeumba. *Schedius* felhívja *Keppen* figyelmét *Schönwisner* munkáira, valamint *Tomka-Szászky* *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi* című könyvére. Hosszasan foglalkoznak a magyarországi német nyelvjárások sajátosságaival is.⁴

Másnap *Horvát* István, a „múzeumi könyvtár öre” fogadta. Először a Győr melletti *Hédervárott* őrzött *Viczay*-féle numizmatikai gyűjteményről és *Viczay* Mihály gróf numizmatikai munkájáról cserélnek eszméket, majd az egész napot együtt töltik a város nevezetességeinek megtekintésével.

Május 14-én *Horvát* István részletesen tájékoztatja a magyar nyelv sajátosságait ismertető szakmunkákról, melyeket *Keppen* bibliográfushoz méltó szabatsággal vesz fel kéziratába. Több oldalt szentel a kunok, palócok stb. nyelvjárási különlegességeinek⁵. *Horvát* István és *Schwartner* Márton — mint írja — egyetértnek vele abban, hogy a szláv őslakosság, mely valaha az egész ország területét lakta, a hegyek közé szorult vissza, de ugyanez történt később bizonyos mértékig

a magyarsággal is, mely a török háborúk nyomása alatt tömegesen húzódott a biztonságot nyújtó hegyvidékekre.⁶

Kirándul a város környékére, gyönyörködik a Beleznay-kertben *Bihary* János muzsikájában, majd este a színházban a *Büvös vadászt* nézi meg, melynek előadásával igen elégedett.

Május 16-át a Nemzeti Múzeumban tölti. Mellőzi a részletes leírást; utal *Schams* és más szerzők munkáira. Különösen az *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici* első kötetéről szól nagy elismeréssel, „melynek kiállítása valóságos fényűzésre vall”, csupán az árát sokallja.

A könyvtárat *Széchényi* Ferenc gróf alapozta meg 40 000 kötetre rúgó ajándékával.⁷ A kormányzat szinte semmit sem költ a Múzeum fenntartására és annak minden tárgya magánszemélyek áldozatkészségéből került oda, azonban ennek ellenére igen figyelemre méltó, jelentős anyaggal rendelkezik.

Ezután hozzálát a római kőtár áttanulmányozásához. Néhány érdekesebb sírfeliratot — a reájuk vonatkozó szakirodalom megjelölésével — nemcsak részletesen leír, de pontosan be is rajzol naplójába. Az itt látottak közül elsősorban a Mithrast ábrázoló nagy bas-relief ragadja meg. *Schediustól* megtudta, hogy a Pest környéki Ördögmalom környékén, valamint Veszprém mellett is kiástak Mithras- emlékeket, *Horvát* István pedig mindehhez hozzáfűzi, hogy Fejér megyében is hasonló leletre bukkantak, de igen rossz állapotban. Hosszú oldalak rögzítik kőtári tapasztalatait, majd ismét a magyarok származását vitatja meg *Horváttal*, akinek fantasztikus elképzelései (parthus = pártos, stb.) rendre helyet kapnak az orosz tudós naplójában.⁸ A magyar nyelvismeretekkel nem rendelkező *Keppen* jó néhány oldalon keresztül foglalkozik *Horvát* délibábos szövegejtéseivel, naiv őstörténeti elgondolásaival.

Május 17-én „Jankovics Miklós földbirtokos, a kiváló régiséggyűjtő hívott meg ebédre, Horvát István úrral együtt”. A *Jankovich*-gyűjteményből is elsősorban a Paks közelében talált bronz Mithras-szobor köti le figyelmét, de megemlékezik néhány XIV. századi cseh kéziratról, valamint régi magyar ötvösmunkákról is, főleg gyűrűkről.

Jankovich ezután felhívja az orosz tudós figyelmét a Pannonhalmán őrzött régi kéziratokra és közli vele az 1001. évben kiállított alapítólevelé tartalmát,⁹ melynek alapján a szerzetesek még a közelmúltban is igényt formáltak bizonyos dunai átkelési helyekből származó jövedelmekre. *Jankovich* és *Horvát* kalauzolása mellett megismerkedik a múzeum kéziratgyűjteményének nevezetességeivel. „Itt őrzik az 1192—1193. évi zsinati határozatokat,¹⁰ benne a legrégebb magyar nyelvű kéziratokkal, a halotti beszéddel és a könyörgéssel. Lásd erre vonatkozóan Révay: *Antiquitates Litteraturae Hungariae*. Pestini. 1803. 8°. Ein Thaler”. Fennmaradtak ugyan a XI. századból származó okiratok is, de a múzeum kéziratgyűjteményének legrégebb darabja Jakab esztergomi kanonok 1218. évi oklevele, valamint egy 1237-ből származó oklevél két falu adásvétele tárgyában. De itt őrzik a Szent György-rend 1326-ban kiadott statutumait is.¹¹ *Keppennel* közlik vezetői azt is, hogy *Teleki* József gróf gyűjteményében is található régi magyar okiratok.

Kiemeli a könyvtár rendkívüli gazdagságát a klasszikus kiadványok területén, majd megemlékezik a XI. századból származó *Vergilius*-kódexről, melyet a kéziratgyűjteményben őriznek¹².

Érdekes az a közlése, melyből kitűnik, hogy a mai térképtár törzsanyagának *Széchenyi* Ferenc gróf előtt egy *Ebeling* nevű gyűjtő volt a tulajdonosa. A térképgyűjtemény legrégebb darabjai a XV. századból erednek; a legújabbak az 1750-es évekből, mivel *Ebeling* halála után a gyűjtemény nem gyarapodott. A térképgyűjtemény vételára 6000 forint volt.

Május 19-én az egyetemi könyvtárral és annak igazgatójával, *Schwartner* Mártonnal ismerkedik meg. A könyvtár állománya 60 000 kötetből áll; itt található a különböző tudományos társaságok kiadványai, többek között az Orosz Tudományos Akadémia utóbbi években megjelent közleményei, az *Encyclopedie Française* stb. Mithras-kutatásai itt is eredményesek; rábukkan *Eichhorn* két idevágó cikkére a *Commentationes Societatis regiae Scientiarum Goettingensis 1814—1815.* évfolyamában.

Május 20-án a budai obszervatóriumot tekinti meg. A látottakat szakszerűen leírja, de a gyönyörű kilátás a hegy tetejéről annyira ámulatba ejti, hogy elszakad témájától és inkább a csodálatos panorámát ecseteli. Innen Alexandra Pavlovna ürömi kriptáját és emlékkápolnáját keresi fel, majd folytatja munkáját a múzeum „numizmatikai kabinetjében, jobban mondva régiséggyűjteményében”. Vezetői részletesen beszámolnak a jelentősebb római kori leletekről s *Keppen* a hallottakat pontosan rögzíti naplójában. Kiemeli azt a sírkövet, amely feltűnteti, hogy az elhalt az orvosok gondatlansága következtében (per incuriam curantium) vesztette életét.

A pesti és budai erkölcsök összehasonlításával, *Bihari* János művészetével, a budai és pesti színházzal, valamint a pesti bábszínházzal foglalkozó hosszabb kitérő után igen részletes beszámoló következik a nemesi megyegyűlés tanácskozásairól.

Délután *Schams* Ferenc társaságában Acquinumot keresi fel, ahol főleg az amfiteátrummal, a vízvezeték és a fürdők romjaival, valamint a mozaikpadozat

maradványaival foglalkozik — az utóbbiakat részletesen le is írja és be is rajzolja naplójába.

Óbudán megszemléli a zsinagógát, melynek architektúrájáról igen elismerően ír, majd röviden megemlékezik a Margitsziget történetéről és szépségéről is.

Nagy öröme szolgál, hogy olyan műalkotás is szeme elé került, mely az orosz történelemmel kapcsolatos. *Jankovich* Miklós gyűjteményében egy festményre bukkant, mely az orosz történelem egy fontos eseményét örökíti meg. A festményt rendkívül alaposan leírja. Naplójának szélére vezetett utólagos feljegyzése arról tanúskodik, hogy *Rumjancev* Nikoláj Petrovics gróf, a nagy orosz műgyűjtő meg akarta vásároltatni a képet, de a *Jankovich* Miklós által megjelölt vételárat — 700 cservonyecet — túlzottnak találta.¹³

Május 24-én néhány életrajzi adat kíséretében feljegyzi, hogy kik keresték fel pesti szállásán. Első helyen *Kovachich* József Miklóst említi, „aki éppen ezekben a napokban vette kézhez a Sándor cár által küldött briliánsgyűrűt, melyet a megküldött diplomatikai munka elismeréséül kapott”.¹⁴ *Jaksics* Gergely és *Kollár* János után *Palacky* Ferencet nevezi meg, aki „ez idő szerint a Csuzy-család gyermekeinek nevelője a komárommegyei Csuz községben”.¹⁵

A nap jórészt a múzeum ásványtárában tölti, ahol *Sadler* József professzor, a gyűjtemény őre kalauzolja. *Keppen* — *Sadler* előadása nyomán — megynként sorolja fel a nevezetesebb ásványi előfordulásokat és részletesen ismerteti a gyűjtemény nevezetességeit.

Ezután ismét *Horvát* Istvánnal folytatott nyelvészeti eszmecserejének érdekesebb mozzanatait rögzíti (a perzsa—magyar „nyelvrokonságról”, stb.),¹⁶ majd *Döbrentei* Gábor egészíti ki az orosz tudós ismereteit a magyar nyelvről és nyelvjárásokról, valamint a „Buda” városnév eredetéről.

Végül a magyar jogrendszer főbb vonásairól emlékezik meg pesti naplója utolsó oldalain, majd az orosz tudós folytatja magyarországi utazását Pécs irányában.

Jegyzetek

1. Ezek közül is többen emlékeznek meg könyvtárainkról, múzeumainkról stb. Így V. B. *Bronyevszkij* a Nemzeti Múzeumot Európa legjobbjai közé sorolja, „különlegesen ami ásványtani részét illeti”. A könyvtárról megállapítja, hogy „a belépés oda ingyenes és semminő nehézségbe nem ütközik. De sajnos a látogató mégis ritka, mint az üstökös és sokszor nem haladja meg az egy főt”. (*Bronyevszkij* Vladimir: *Utazás Magyarországon*. 1810. Bp., 1947. 57. l.). De nagyjából ugyanezt állapította meg R. *Townson* is 1797-ben megjelent munkájában (*Travels in Hungary*. London) az egyetemi könyvtár látogatottságáról (79. l.). — *Danilevszkij* A. M. négy évvel *Bronyevszkij* látogatása után járt Pesten Sándor cár kíséretében; szerinte Pesten „a gróf Széchényi által alapított múzeum a legjelentősebb” stb. (*Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. *Kemény* G. Gábor. I. köt. Bp. 1961. 139—142. l.)
2. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának leningrádi kéziratára, fond 30, op. 1, No. 133, 137, 138, pag. 249—290. Ismertetését ld. *Сборник отделения русского языка и словесности имп. Акад. Наук Т. 89, No. 5, стр. 58—68*. Itt mondok köszönetet E. M. *Kozacsevskaja* leningrádi egyetemi docensnek, aki támogatta *Keppen*-nel kapcsolatos kutatásaimat.
3. Idevágó kutatásai eredményéről *Die dreygestaltete Hekate und ihre Rolle in den Mysterien* (Wien, 1823) c. tanulmányában emlékezik meg, melynek egyetlen illusztrációja a nagy-szebeni Bruckenthal-gyűjteményben elhelyezett szobrot ábrázolja.
4. Kézirat naplójának ezeket a részleteit *Literärnotizen betreffend die magyarischen und sächsischen Dialekte in Ungern und Siebenbürgen* (St. Petersburg, 1826) című művében dolgozza fel. Az 5—8. oldalon megadja a hazai német nyelvjárások teljes bibliográfiáját és megjegyzi, hogy ezt „Herrn Professor Schedius zu Pest” köszönheti.

5. Előbb idézett munkájának 14—32. oldalán teljes részletességgel foglalkozik ezekkel, elsősorban *Horvát Istvánra és Döbrentei Gáborra* hivatkozva, de hosszan utal *Pálóczi Horváth Ádám* munkájára is.
6. Г. Горват согласен со мною (и съ мнением Г. Швартнера) въ томъ, что Славянд некогда обитали во всей Венгрии. Предки Венгров, занявъ сии места поселились на равнинахъ, а славяне остались въ горахъ. Теперь въ свою очередь и самыя венгры будучи стеснены турками подались въ горы. (253. p.)
7. Valójában *Széchenyi Ferenc* gróf adománya távolról sem volt ilyen nagy. Vö. *V. Win-disch Éva*: *Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchenyi Könyvtár c. tanulmánya. Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*, 1958, 349—366. l.
8. *Horvát István* hatása alatt került be a következő — és sok más hasonló — megállapítás is a *Literárnotiz*-ba: „Die jetzigen Ungarischen Gelehrten sind der Meinung, dass ihre Nation von den Parthern abstamme...” stb. (30. l.)
9. Szakirodalmunk szerint a szóban forgó alapító levél a hiteles oklevélnek interpolált utánzata csupán.
10. Pray-kódex
11. Vö. *Literárnotizen* 29—30. l.
12. Ez idő szerinti jelzete: *Clae* 7.
13. Erről a felfedezéséről — naplófeljegyzései nyomán, de rövidített formában — *Ueber Alterthum und Kunst in Russland* (Wien, 1822) c. munkájában emlékezik meg.
14. *I. Sándor* cár — aki 1814-ben már megfordult Pesten — 1821-ben Laibachból hazautaztában újból néhány napig itt tartózkodott és megtekintette könyvtárunkat. Figyelmét felkeltette a nyugati és a szláv nyelvekben egyaránt járatos könyvtáros, és magas állást kínálva meghívta Oroszországba. *Kovachich* a meghívást előbb el is fogadta, de később meggondolta magát. Könyveit azonban megküldte a cárnak, s ennek elismerésül kapta a szóban forgó briliánsgyűrűt. (*Wertheimer E.*: *Kovachich József Miklós életéhez.* = *Századok*. 1894. 169—173. l.)
15. V. ö. *Sárkány* Oszkár: *A fiatal Palacky. Apollo* 1937, 149—152. l.
16. *Keppen* hosszú időn át fenntartotta kapcsolatát könyvtárunk akkori vezetőjével, *Horvát Istvánnal. Ueber Alterthum und Kunst in Russland* című munkáját (OSzK Russ. 525) ezzel az ajánlással küldi meg: „Für Herrn St. von Chorvat zur gütigen Erinnerung”. Egy évvel később megjelent, *Die dreygestaltete Hekate und ihre Rolle in den Mysterien* c. tanulmányát a következő levél kíséretében küldi meg Horvátnak: „Ew. Hochwohlgeboren, bin ich so frey anbei ein Exemplar meiner Abhandlung über die dreygestaltete Hekate für das königl. ungrische Nationalmuseum zuzustellen, mit der Bitte solches der Bibliothek desselben einzuverleiben. Zugleich lege ich ein Exemplar für die Universitätsbibliothek bey, und noch eines für Ihren Nachbar, den Herrn Prediger Kollar. — Gern möcht ich das Vermögen besitzen Sie zu irdend einer litterarischen Arbeit zu nöthigen; Ihre reiche Notizen Sammlungen sollten wahrlich nicht so unbenutzt da liegen bleiben. Geben Sie uns die Resultate Jhrer Forschungen; und wenn's auch nur bloss Muthmassungen sind, so werden auch diese schon vielfachen Nutzen bringen können. Verzeihen Sie übrigens dass ein Fremdling es wagt Sie an Arbeiten zu erinnern, welche vorzugsweise Jhrem Vaterlande selbst angehören. — Schenken Sie doch einmal eine Zeile von Jhrer Hand Ihrem Sie aufrichtig hochschätzenden ergebensten Diener *Keppen*”. De érdemes tudománytörténeti szempontból idézni egy 1823 decemberi levelét is, mely fényt vet a két tudóst közösen foglalkoztató problémákra, valamint a köztük kialakult barátságra: „... Ehe ich Wien verlasse und über München bis zum Rhein zu gehen und dann über Göttingen, Dresden und Berlin nach Petersburg zurück zu kehren, muss ich noch einmal an Sie schreiben. Schenken Sie gefälligst den beyfolgenden Schriften eine gütige Aufnahme und übernehmen Sie, ich bitte Sie darum, die Besorgung der beygelegten Exemplare für die Bibliotheken Jhres Nationalmuseum's und der Universität, wie auch für Herrn Prediger v. Kollar. Nochmals für alle mir erwiesenen Freundschaftbezeugungen dankend, habe ich die Ehre mit vorzüglicher Hochschätzung zu seyn etc. *Keppen*. N. S. Hr. *Sjögrén*, der nämliche, welcher die Geschichte der finnischen Literatur geschrieben hat, wird auf Kosten unserer Regierung diejenigen Völkerschaften besuchen, welche man für finnische Stämme hält. Im nächsten Frühjahre tritt er seine Reise, welche 2 Jahre dauern soll, an. Er bekommt jährlich 3000 Rbl. Wie schön wäre es, wenn die Ungern ihm da unter ähnlichen Bedingungen einen Magyarischen Gelehrten zugesellten um so die Streitfrage über die Verwandtschaft der Ungern, Finnen etc. zu lösen! (OSzK Kézirattár, levelestár). *Keppen*-nek *Schediushoz* írt többi leveleit a M. T. A. könyvtárának kéziratára őrzi.

Из венгерского дневника П. И. Кеппена в 1882 году

Тарди Лайош

Выдающийся русский археолог и славист Петр Иванович Кеппен во время своего путешествия по Западной Европе в начале 20-х годов прошлого столетия посетил также многие места в Венгрии и провел долгое время в Пеште и Буде — будущем Будапеште. Результаты, достигнутые им в Венгрии в области археологии и филологии, опубликованные в нескольких небольших работах, известны в научном мире. Но до сих пор остались неопубликованными его наблюдения и замечания, касающиеся венгерского языка, происхождения и истории венгерского народа, его культурных достижений, а также его личного соприкосновения с венгерскими учеными.

Автор приводит и подробно комментирует связанные с этими вопросами выбранные места из рукописного дневника Кеппена, хранящегося в ленинградских архивах Академии Наук СССР. Эти записи свидетельствуют о том, что выдающийся русский ученый интересовался жизненными условиями, наречиями и обычаями не только жившего в пределах тогдашней Венгрии русского, словацкого и хорватского населения, но и уделял много времени истории, языку и положению венгерского населения. Наряду с личными наблюдениями и научно-исследовательской работой в этом направлении, он обращался за объяснениями и советами к венгерским ученым того времени — Лайошу Шедиусу, Иштвану Хорвату, Маргону Швартнеру и др. Из бесед с ними, записанных в дневнике, вытекает, что Кеппен еще раньше занимался историей и этнографией Венгрии, а также венгерским языком. Публикующиеся отрывки дневника свидетельствуют также о том, что Кеппен основательно ознакомился с библиотеками, музеями и другими научными учреждениями венгерской столицы, о которых он упоминает в положительном смысле. В то же время в его дневнике находится и тонкий анализ повседневной жизни населения венгерской столицы.

Записки Кеппена представляют собой важный этап сравнительно раннего периода венгерско-русского контакта в области науки и, подобно Глянке, Броневскому, Данилевскому и другим русским, путешествовавшим в Венгрии, но гораздо глубже, подробно рисуют картину Венгрии первой четверти XIX столетия.

Автор выносит искреннюю благодарность доценту ленинградского университета Е. М. Косачевской за оказанную ей поддержку.

Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban

SZABADNÉ SZEGŐ JUDIT

Reformkori jellegzetesség volt a céhbeli mestereknek, a kereskedelmi testületek tagjainak küzdelme, hogy termelési és értékesítési előjogaikat a „kontárok-tól”, a „be nem jegyzett” kereskedőktől megóvják. A kíméletlen versengés az 1840-es évek elején a gyermekkorát élő vállalkozói ágban, a kölcsönkönyvtárosiban¹ is jelentkezett, mégpedig a gazdasági-társadalmi fejlődés tekintetében messze ikervárosa mögött maradó Budán is. *Burián* Pál budai könyvkereskedésének és kölcsönkönyvtárának történetét kutatva tárultak fel e konkurrenciaharc egyes jellemző dokumentumai.

Már korábban ismert volt az a tény, hogy *Burián* az 1818-ban a hajóhíd budai hídfőjének szomszédságában megnyitott, és kölcsönkönyvtárral bővített üzletét a 30-as évek elején feleségére hagyta, és előbb Nagyváradra, majd Kolozsvárra költözött, ahol az egykorú magyar könyvkereskedelem egyik legnagyobb tekintélyévé emelkedett.²

A budai üzletet *Buriánné* vezette, leánya és *Bellosovics (Bellosovich)* Károly „kebelbeli kereskedői segéd” közreműködésével. 1841-ben, amikor az európai gazdasági válság hatására a hiteleket nálunk is megszorították, s az üzleti világban pangás és pénzsűke állt elő,³ a *Burián*-cég fizetéképtelenné vált, és 1841. szeptember 30-án bezárt. A pénzüket követelő hitelezők élén ott állt *Bellosovics* Károly, aki nemcsak hosszú ideje fizetetlen segédbérét követelte, hanem betáblázott kölcsönét, sőt a *Buriáné* egyik hitelezőjétől feltehetően vásárlás útján megszerzett adóslevél kifizetését is.⁴

Még alighogy megkezdődött a csődeljárás a *Burián*-cég ellen, amikor 1841. november 11-én *Bellosovics* Károly — Buda város tanácsának közvetítésével — antikvárium nyitásának engedélyezését kérte a Helytartótanáctól.⁵ A kérelem támogatására a városi tanács 1841. decemberében azt írta, hogy az üzletnyitás engedélyezését mind *Bellosovics* szakértelme („*Burián* Pál-féle régi könyvekkel való kereskedésben mint felügyelő már 20 évek óta szolgálván”), mind „becsületes magaviselete” és vagyoni viszonyai indokolják. Vagyonát összesen 1786 pengőforintra (azaz 4465 váltóforintra) becsülték, beleértve 781,78 pengőforintnyi könyvvállományát is.⁶

A Helytartótanács — amelynek cenzúraosztálya látta el a könyvüzletek és kölcsönkönyvtárak felügyeletét — a reformkor politikai viszonyai között nem könnyen hajlott az engedély megadására. Leiratában azt közölte a várossal, hogy felterjesztéséből sem *Bellosovics* vagyoni helyzete, sem a „*Burián* féle könyv-

kereskedés helyébe felállítandó újabb ilyen kereskedésnek sem szüksége, sem hasznossága ki nem világosod”[ik] kellőképpen, s ezért további adatokat kért.⁷

A városi tanács újabb felterjesztésében erre — helyesbítve korábbi közlését — *Bellosovics* „alaptökéjét” immár 7000 váltóforintra becsülte, s az engedély megadását közérdeknek minősítette: „A folyamodó által felállítani szándékozott régi könyvekkel kereskedés alázatos véleményünk szerint nemcsak felette kívánatos, hanem a székvárosban lakó több mint 30 000 többnyire művelt osztályú ember kényelmére szükséges is. . .”

A Helytartótanács a felterjesztés nyomán végre 1842. június 21-én engedélyt adott *Bellosovics*nak, „hogy a könyvvizsgálati szabályok megtartása mellett, régi könyvekkel, anélkül azonban, hogy azokat kikölcsönözhetné, a városban, nyílt boltban kereskedést űzhessen. . .”⁸

Még meg sem született a Helytartótanácsnak ez a végső döntése, amikor *Buriánék*, akik a csődből megmentett könyvvállományukkal a kölcsönzést folytatni kívánták, már tiltakoztak *Bellosovics* önálló működésének engedélyzése ellen. Kérelmük azonban nem talált meghallgatásra. Buda város tanácsának fent idézett véleménye érvényesült, amely *Bellosovics* üzletnyitásának engedélyzését a fennálló kulturális szükséglettel indokolta.⁹

Az olvasóközönség növekvő érdeklődése is tükröződik abban, hogy *Buriánék* alig néhány hónap múlva újabb panaszokkal élhettek. Előbb *Schalbig* János nyugalmazott hajózási számvívó ellen emelték a könyvkölcsönzési jog „bitorlásának” vádját, és szabadultak meg ettől a titkos versenytársuktól,¹⁰ majd újra *Bellosovics* ellen fordultak. 1842 őszén *Unverdorben* Jánosné, *Burián* Amália (aki a csődbe jutott céget hamarosan a maga nevére iratta¹¹) súlyos vádakot emelt *Bellosovics* ellen. Terjedelmes beadványa szerint az antikvárius — noha engedélyre csak a könyvek árusítására szól — „kéz alatt” havi egy pengőforintos kölcsönzési díjért könyveket kölcsönöz, és ezzel károkat okoz a *Burián*-féle kölcsönkönyvtárnak, amely pedig — a beadvány öndicsérő szavai szerint — sok, nagy költséggel beszerzett új, engedélyezett könyvével az olvasóközönség igényeit mind magasabb színvonalon képes kielégíteni. Saját kölcsönkönyvtára könyveinek engedélyezett voltát nem véletlenül hangsúlyozta, hanem éppen azért, hogy annál nyomatékosabban hívhassa fel a figyelmet konkurensének állítólag a közre is „veszedelmes üzelmeire.” Azzal vádolta *Bellosovics*ot, hogy a „legmagasabb törvénybe ütköző, betiltott, cenzúraellenes, az erkölcsöt és szemérmert megrontó, az erkölcsötelleneséget és kicsapongást ellenben pártoló és terjesztő könyveket” tart, és kölcsönöz annak ellenére, hogy tudnia kell, milyen szigorúan tilos mindez a könyvkereskedők, antikváriusok és kölcsönkönyvtartulajdonosok számára.¹²

A beadvány nyomán, amely immár politikai jellegű visszaéléssel is vádolta *Bellosovics*ot — hiszen a cenzúra-szabályok megsértése politikai véteknek számított — a Helytartótanács vizsgálatra utasította a várost. *Bellosovics* azonban, akivel szerencséjére az iránta jóindulatú tanács a vádat menten közölte, úgy rendezte dolgait, hogy a helyszínre kiszálló „királyi könyvvizsgáló”, noha könyvanyagát „szigorúan átvizsgálta”, tiltott könyveket nem talált, és bizonyítatlan maradt az engedély nélküli könyvkölcsönzés vádja is.¹³

Ugyancsak ez idő tájt maradt eredménytelen *Unverdorben*né, *Burián* Amáliának az a kísérlete is, hogy megakadályozza a hazai könyvkereskedelemben gyorsan az elsők közé emelkedő *Emich* Gusztáv budai könyvkölcsönző tevékenységét. *Emich*, aki csak 1841 decemberében nyitotta meg pesti könyvkereskedését,

1842 végén pedig már engedélyt kért és kapott budai üzlet nyitására, nyomban folyamadott az ottani könyvkölcsönzés engedélyezéséért is. 1843 nyarán, már a Helytartótanács engedélyének birtokában szállhatott versenybe, minden tiltakozásuk ellenére, *Buriánék* kölcsönkönyvtárával.¹³

Az üzleti verseny kiéleződése a budai könyvkölcsönzés terén az 1840-es évek elején, szoros összefüggésben állt az olvasási kedv növekedésével, és a jelek szerint a könyvanyag bővítésére, az igények fokozottabb kielégítésére szorította a kölcsönkönyvtárak tulajdonosait.

Jegyzetek

1. A hazai kölcsönkönyvtár-ügynek a XVIII. század végétől lassan bontakozó kezdeteire ld. többek között: *Szemző Piroska*: A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. = *Magy. Könyvszle.* 1939. 165—175 l. *Kókay György*: Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. = *Magy. Könyvszle.* 1957. 271—275. l. *Léces Károly*: A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvvállománya. = *Magy. Könyvszle.* 1959. 345—355. l.
2. *Vö. Sennovitz Adolf*: A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig. = *Corvina.* 1897. 85—86 l. Itt jegyezzük meg, hogy Burián 1819-ben már két, összesen 57 lapos füzetben ismertette kölcsönkönyvtárának címanyagát: *Verzeichniss der Bücher, welche bei Paul Burián Buchhändler und Eigentümer der öffentlichen Leih-Lesebibliothek zu Ofen zum Lesen ausgeliehen werden.* Abt. 1—2. Buda, 1819.
3. *Jelenkor.* 1841. jún. 9, 12, 23, júl. 21, 24, 28, aug. 11.
4. *Fővárosi Levéltár, Buda város levéltára* (a továbbiakban: *Budai lt.*) Locumtenentia, 1843—1764.
5. *Országos Levéltár, Helytartótanács levéltára* (a továbbiakban: *OL. Htt.*) 1841—V—38—38779.
6. *Budai lt.* Locumtenentia, 1841—1338.
7. *OL. Htt.* 1842—V—9—7058.
8. *Uo.* 1842—V—21a—23254.
9. *Budai lt.* Locumtenentia, 1842—1450.
10. *Uo.* Protocollum Magistratuale, 1842—6216. *OL. Htt.* 1842—V—39a—34297.
11. *Uo.* 1842—V—43a—38815. *Budai lt.* Protocollum Magistratuale, 1842—6755. *Vö. Sennovitz im.* 85. l.
12. *OL. Htt.* 1842—V—42a—36729.
13. *Budai lt.* Protocollum Magistratuale, 1842—6456. *Uo.* Locumtenentia, 1843—1764.
14. *Uo.* Protocollum Magistratuale, 1843—1853, 6185. *OL. Htt.* 1843—V—39a—8902, 26960. *Vö. Gárdonyi Albert*: *Régi pesti könyvkereskedők.* Bp. 1930. 90—91. l.

Konkurrenzkampf zwischen Budaer Leihbibliotheken im Reformzeitalter

J. SZABAD

Im Jahre 1841 wurde die ein Vierteljahrhundert früher gegründete Buchhandlung Pál Buriáns, die einzige, die in der Stadt Buda Bücher geschäftsmäßig ausleihen durfte, zahlungsunfähig. Mit dem geretteten Buchbestand konnte die Tochter des Begründers auch nach dem Bankrott den Leihverkehr zwar weiter aufrechterhalten, ihre Alleinherrschaft konnte sie aber nicht mehr behaupten. Im Jahre 1842 konnte sie noch zwei Konkurrenten wegen unberechtigter Gewerbeausübung und wegen Verbreitung „verbotener und gefährlicher“ Literatur verklagen und ausschalten. Sie konnte aber nicht mehr verhindern, daß Gustav Emich, Pester Buchhändler, die Erlaubnis erhielt, auch in Ofen Bücher auszuleihen.

Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára

BERLÁSZ JENŐ

Nemzeti Könyvtárunkat általában nem szoktuk társadalomtörténeti látószögből szemlélni, s hajlamosak vagyunk rá, hogy csupán úgy fogjuk fel, mint egy örökdemű mecénás személyes, befejezett kultúrállátását.¹ Az egykorú társadalomnak — úgy tűnik — e korszakos jelentőségű intézmény létrejövetele körül nem is volt más szerepe, mint az elfogadása és a használatba vétel. Pedig Széchényi Ferenc ajándékát a nemzeti közösség kezdettől fogva nem úgy tekintette, mint az ölébe hullott kész alkotást, amelyhez neki többé semmi köze sincs; ellenkezőleg, teljes mértékben tisztában volt vele, hogy nagy távlatokba nyúló kulturális építkezésének ezt az elsőrangú eszközt nemcsak megőriznie kell, hanem állandóan gyarapítania is, formálnia, a műveltség fejlődésének kívánalmai szerint.

Kitűnő bizonyító anyagként kínálkozik e tétel igazolására Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára az 1846—1852. években.

I. Egy tudós pálya tragikumuma

A Pest város nevezetességeit felsoroló *Adressbuchok*, *Stadtlechreibungen* a XIX. század első-második évtizedében kulturális fejezetükben általában nem mulasztották el a figyelmet felhívni a városban létező nagy magánkönyvtárakra s ezek között hangsúlyozottan Horvát István könyvtárára. A köztudat úgy tartotta, hogy idegen művelt ember nem igen szokott elmenni Pestről anélkül, hogy a Horvát-bibliotékát meg ne nézte volna. A Nagyhíd utcai Ürményi-ház II. emeletén nyolc teremben volt felállítva ez a híres könyvgyűjtemény s becslés szerint 30 000-nél több művet foglalt magában.²

E jeles könyvtár ugyanazé a Horvát Istváné volt, aki tudománytörténeti emlékezetünkben csak, mint furcsa, bizarr figura él, s akinek egyetlen érdemül csupán azt szokták említeni, hogy fanatikus szerelmese volt a magyar kultúrának, a magyar nemzeti eszmének.

Horvát azonban a maga korában igen nagybecsült, köztiszteltetben álló személyiség volt, akinek tudományos-irodalmi érdemeit nemcsak a főváros olvasóközönsége, hanem az egész művelt magyar társadalom méltányolta. Szellemi életünk kimagasló vezetői közé tartozott: tagja volt a *Kazinczy* eszméit propagáló híres pesti triász, ³ egyik fő védelmezője Révai Miklós nyelvtudományi irányának, hivatott tanítómestere a kibontakozóban levő magyar diplomatikai tudománynak s mindenek felett lelkes-harcos apostola a magyar nyelv érvényesülésé-

nek az országon belül, s propagátora kulturális értékének a nemzetközi tudományosság felé.⁴ Erdemei külső elismerésben is sokszorosan kifejezésre jutottak: a pesti egyetemen két katedrával (1823-tól az oklevéltani, 1830-tól a magyar nyelv- és irodalmi tanszékkel) is megtisztelték,⁵ a megalakuló Akadémia tagsággal kínálta meg,⁶ az ország legelső kulturális folyóirata a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőnek hívta meg,⁷ József nádor pedig *Széchenyi* Ferencel egyetértésben már 1816-ban az ő gondozására bízta a fiatal Nemzeti Könyvtárat.⁸

Hogyan történhetett, hogy egy ilyen rendkívüli készségű, nagyra hivatott szakférfiú tudományos pályája mégis tragédiába torkollott, s tiszteletreméltó tudományos törekvései néhány évtized múltán teljesen lehetetlenültek? A kérdés tárgyalása nem tartozik ide. Csupán egy-két megjegyzést kívánunk idevágólag tenni, hogy megvilágosodjanak előttünk Horvát könyvgyűjtésének indítékai, céljai, keretei.

Több mint egy évszázad távlatából ma már meglehetősen határozott vonalakban rajzolódik ki ennek a különös embernek a szellemi portréja. Társadalmi származására nézve nemes volt, de nem a tősgyökeres birtokos középnemesség tagja, mégcsak nem is a hétszilvafásoké, hanem egy, nyilván a török időkben Horvátországból bevándorolt földönfutó család leszármazottja.⁹ Ősei (eredetileg, a XVII. sz. végéig *Beretricks*nek hívták őket)¹⁰ két kezük munkájából tartották fenn magukat, aminthogy édesapja is kézműves mesterséget folytatott, szűrszabó volt Székesfehérvárott. Voltaképpen tehát *Horvát* városi polgárfiú volt, akinek tudatát a horvát—magyar családi hagyományok és a civis-életforma mellett a fehérvári gimnázium jozefinista légköre,¹¹ majd a pesti egyetemen főleg *Révai* Miklós (1749—1807) öntudatos magyarsága alakította olyanná, aminőnek ismerjük.¹² A felvilágosultból romantikussá fejlődő értelmiségnek lett *Horvát* egyik tipikus, különösen szélsőséges képviselője. *Ürményi* országbíró mellett titkároskodása,¹³ majd országgyűlési tapasztalatai¹⁴ nyomán idővel nyilván mindinkább kialakult benne az a meggyőződés, hogy a magyarságot önmagának sem a hazai német polgárság, sem a mágnásvilág nem adhatja vissza; ez a szerep kiváltképp a szegény nemességből és a népből kibontakozó magas műveltségű intellektuális rétegre vár.¹⁵ Hazafiúi és tudós lelki alkatát, magatartását, különben döntő módon a német kultúrimerializmussal szembeni ellenállás határozta meg. *Horvát* és társai — a jozefinizmus korának emlékei alapján is — ebben látták nemzeti kultúránk, nemzeti egyéniségünk kibontakozásának legfőbb akadályát, s ezért az ez ellen való küzdelmet tekintették elsőrangú feladatuknak. A germán kultúrfölénnyel szemben egyszerre két fronton vették fel a küzdelmet: egyfelől a Mária Terézia korában elnémetesedett hazai arisztokrácia ellen küzdöttek,¹⁶ amely mint államvezető réteg kész eszköze lett a Habsburgok nemzetellenes törekvéseinek — másfelől a felvilágosodás időszakában nagyra nőtt német tudományosság ellen, amely — a hazai német polgári tudósoktól is támogatva — nemcsak egykorú, hanem történeti kultúreredményeinket is elvitatni igyekezett tőlünk. *Horvát* e harcban az élen járt. A hazafiatlan mágnásokat inkább csak baráti levelezésében ostorozta, (nem is igen tehetett mást), de a német tudósok, írók nemzetisértő tanait a legnagyobb nyilvánosság előtt igyekezett megcáfolni.¹⁷ Az egyetemi katedrán és a folyóiratok (*Tudományos Gyűjtemény*, *Hazai és Külföldi Tudósítások*, *Élet és Litteratúra*, *Muzáron*) hasábjain, évtizedeken át különösen éles, elkeseredett szó- és tollharcot vívott pesti professzortársaival, *Schwartner* Mártonnal (1769—1823) és *Schedius* Lajossal (1768—1847),¹⁸ nemkülönben a közép-kelet-európai népek tör-

téneti kultúrszerepét, kultúrmunkáját, kultúreredményeit lebecsülő birodalmi német történészekkel, főként August Ludwig von *Schlözerrel* (1735—1809), Johann Christoph *Gattererrel* (1727—1799), Ludwig Timotheus von *Spittlerrel* (1752—1810) s a példájukon felbátorodó egyéb külföldiekkel.¹⁹ Az irodalmi harcban *Horvát* sok sebet ejtett ellenfelein, de azok sem kímélték őt. Itt lehet a lélektani magyarázata annak, hogy *Horvát* tudományos gondolkodásán mind nagyobb mértékben úrrá lett ez az antagonizmus és kutatói, alkotóerőit is egyre inkább csak a magyar humanitás, a magyar kultúra nemzetközi jelentőségének bizonyítására igyekezett fordítani. A társadalmi tudaton elhatalmasodó romantika is végletesen hatalmába kerítette. Sokat ígérő, nagy tudományos pedantériával végzett későközépkori és újkori tudomány-, könyv-, könyvtár- és más művelődéstörténeti adatgyűjtő munkássága tudós programjában egyre inkább háttérbe szorult, s helyét a magyar kultúra, a magyar nyelv gyökereit feltárni igyekvő összehasonlító nyelvészeti, etimológiai spekulációk foglalták el. Fanatikus igyekezete egyre messzibb múltba, egészen a biblikus időkbe, s egyre szélesebb körökre, az egész emberiségre irányította kutatói tekintetét, miközben mindinkább kicsúszott alóla a hideg, józan kritikai tudományosság szilárd talaja.²⁰ Talán igazza volt a nagy realista *Széchenyi* Istvánnak, aki egy alkalommal *Horvát* fejtegetéseit hallva, úgy vélte, hogy a kitűnő tudós egy rögeszme rabja és áldozata lett.²¹ 1825-ben megjelent *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből* című könyve tudományos eltévelyedésének olyan mértékéről tett tanúságot, amely még a romantika fantáziából hisztorizmusát is meghökkentette.²² A magas értelmiség többé nem vállalt közösséget *Horvát*tal, sőt tévedéseit *Bajza* József tolla által élesen el is ítélte. *Horvát* azonban nem rendült meg: tovább szötte fantasztikus kombinációit.²³ Annál inkább bátorzkodott ezt megtenni, mivel a vármegyei nemességben, amelynek nemzeti öntudatát a *Horvát*-féle irracionális múltszemlélet is erősítette, komoly társadalmi bázisra talált. Ez a szolidaritás nemcsak abban nyilvánult meg, hogy számos vármegye (Nyitra, Komárom, Esztergom, Somogy és Bihar) táblabíróvá választotta a jeles tudóst,²⁴ hanem odáig ment, hogy a rendek, amelyek kulturális célokra nem egykönnyen hoztak áldozatot, egyes tudományművelőkért meg éppenséggel nem, az 1832—36. évi országgyűlésen *Horvát* tudományos érdemeinek elismeréséül évi 2000 forint segélyt szavaztak meg neki;²⁵ s csaknem egyidejűleg egy megyei főorvos 5000 forintos alapítványt tett a *Rajzolatok* folytatására.²⁶ Ezekben a gesztusokban *Horvát* joggal láthatta negyedszázados agitációjának megérett gyümölcseit. Boldogan állapíthatta meg, hogy a magyar társadalom immár nemzeti közvéleményként szilárd frontot alkot mindenféle idegen kultúra fölényeskedésével vagy penetrációjával szemben. Csakhogy a nacionalista ébresztő győzelme tragikus módon a tudós bukását jelentette.

Horvát Istvánnak egy hosszú életet kitöltő erőfeszítéseiből a magyar történet-tudományra nem maradt egyéb, mint egy sor komoly művelődéstörténeti célkitűzés soha fel nem dolgozott gazdag adatgyűjtése és legfőképpen tragikus kimenetelű nyelvészeti, történeti, őstörténeti búvárkodásának lenyűgözően impozáns apparátusa,²⁷ a roppant anyagi áldozatok árán összegyűjtött 30 000 kötetes nagyszerű könyvtár.²⁸

II. Társadalmi mozgalom a Horvát-könyvtárért

Horvát István 1846 májusában huszonhárom évig tartó tanítás után lelépett az egyetemi katedráról. Még csak 62 éves volt, de szervezete az egyoldalú megerőltető munkában már felörlődött. Egy hónap múlva, június 13-án el is költözött az élő-küzdő magyarság soraiból. Korporsóját a keze, alatt felnőtt értelmiségnek olyan kiválóságai álltak körül, mint *Eötvös József*, és *Szalay László*. Az ifjúság nevében pedig a szabadságharc majdani vértanúja, *Vasvári Pál* búcsúztatta.²⁹

A középértelmiség, ti. a táblabíó nemesség, amely haracos alkotó *Horvátot* oly lelkesen támogatta, nem feledkezett meg róla akkor sem, mikor az elbetegesedve visszavonult, amikor családjának jövőjéért aggódva könyvtára eladásának gondolatával foglalkozott. A megyék — mintha csak kiváltságaik biztosításáról lett volna szó — mihelyt hírt vettek a magyar múlt becses dokumentumait felölelő könyvtár esetleges áruba bocsátásáról, azonnal közügynek nyilvánították annak megszerzését. Valóságos társadalmi mozgalmat indítottak a híres bibliotékának közpénzen való megvásárlásáért és a Nemzeti Könyvtárba való bekebelezéséért.

A társadalmi fejlődés jele mutatkozott meg ebben a magatartásban: a még rendi formák között élő, de a polgári kultúreszményeket már fenntartás nélkül ápoló felvilágosult-romantikus értelmiségnek szolidaritása a nemzeti célokat szolgáló tudományossággal, s egyre növekvő szerepe a korszerű társadalmi fejlődés kulturális irányításában. A Nemzeti Könyvtár léte, fennmaradása már az egész művelt társadalom közös ügye volt; sorsa nem függött többé áldozatkész mágnások támogatásától. Nem sokkal korábban, az alapítást követő első és második évtizedben még inkább csak hivatalos tényező, a nádor buzgólkodott és áldozott *Széchenyi* bibliotékájának s az időközben kialakult egyéb gyűjteményeket felölelő Nemzeti Múzeumnak gyarapítása érdekében, megvásárolván az alkalmilag árverésre kerülő tudományos értékű könyv-, kézirat- és oklevélgyűjteményeket, így többek között *Eder József*-ét 1808-ban, *Kovachich Márton György*-ét 1809-ben, *Szirmay Antal*-ét 1810-ben, *Kéler Gottfried*-ét 1827-ben.³⁰ A nemesi társadalom ebben az időben még legfeljebb csak pártoló törvényeket hozott (1807: 24. t. c., 1808: 8. t. c.) a könyvtár érdekében.³¹ Ám a harmincas évek elején már szélesebb és mélyebb mozgalom bontakozott ki. Az 1832—36. évi híres reformországgyűlés rendei (37. t. c.) tetemes összeget, 125 000 forintot szavaztak meg a híres pesti műgyűjtő, *Jankovich Miklós* gazdag könyvtárának és egyéb értékes gyűjteményeinek megszerzésére, egyszersmind, hogy a hatalmasan megnövekedett nemzeti gyűjtemények méltó elhelyezést nyerjenek, további 500 000 forintot ajánlottak meg a Nemzeti Múzeum palotájának felépítésére.³² S amint ez az intellektuális réteg a reformkorszak sodrában egyre lázasabban folytatta kultúrépítkezését — úgy vált a nemzet könyvtárának ügye is egyesek, testületek és hatóságok áldozatkésztségének megnyilvánulásával mindinkább közfigyelem tárgyává. Így történt, hogy *Horvát István* könyvtárának megszerzésére már a nemesi társadalom vidéki szervezetei, a megyék tették meg a kezdeményező lépést.

*

Még 1845 őszén történt, hogy Nógrád megye közönsége hivatalos felterjesztéssel fordult a m. kir. helytartótanács elnökéhez, egyben a Magyar Nemzeti Múzeum hivatalos pártfogójához, *József nádor*hoz, és közölte vele azt az értesítést:

lését, hogy a Széchényi Országos Könyvtár őre, *Horvát* István saját nagyhirű könyv-, kézirat- és oklevélgyűjteményét áruba készül bocsátani, s ezzel kapcsolatban fennáll az a veszély, hogy e nagyszerű nemzeti kincs külföldre vándorol. Kérte a nádort, hogy a könyvtárnak az ország részére történő megszerzése, illetve az ügynek a legközelebbi országgyűlés elé terjesztése érdekében a szükséges intézkedéseket tegye. ³³ József nádor lelkesedéssel karolta fel a javaslatot. 1846. január 2-án hivatalból felszólította a Magyar Nemzeti Múzeum nemrég kinevezett igazgatóját, *Kubinyi* Ágostont, hogy meggyőződve a hír valóságáról, szerezzen be a *Horvát*-féle gyűjteményről áttekintő ismertetést s azt terjessze fel hozzá. ³⁴

Kubinyi a nádori leiratot január 5-én vette kézhez, de csak jó két hét múlva, 22-én közölte *Horvát*tal annak tartalmát, felszólítva őt, hogy a gyűjteményét ismertető adatokat rendelkezésére bocsássa. ³⁵ Igazgatójának felhívása úglátszik váratlanul érte *Horvát*ot, vagy talán rossz egészségi állapotban találta, mert arra heteken át nem válaszolt. Így *Kubinyi* sem tehetett jelentést a palatinusnak. József nádor március elején már sokalta a várakozást; 10-én újabb iratot intézett *Kubinyi*hoz és jelentésének mielőbbi megtételére utasította. A nádor sürgetéséhez nyilván az is hozzájárult, hogy időközben egy másik megye, Baranya közönsége is kívánságát fejezte ki a *Horvát*-könyvtár megszerzése iránt. ³⁶ Hogy *Kubinyi* miként adta tudtára *Horvát*nak a nádor türelmetlenségét, nem tudjuk — tény hogy *Horvát* még további hat hétig várakoztatta felsőbbtségét. Válaszirata csak április 24-i kelettel érkezett meg a múzeumigazgatóhoz. Érdekes önvallomás ez a levél, ³⁷ amelynek minden szava becses adalékot nyújt a *Horvát*-könyvtár történetéhez, ezért megokoltnak tartjuk azt teljes egészében bemutatni.

„Nagyságos cs. kir. Tanácsos Úr, különösen tisztelt nagy Uram! Érzékeny indulattal vettem mind Ó cs. kir. Fenségének a magyar haza tisztelve szeretett Nádorának, saját könyvtáram megvétele tárgyában Nagyságodhoz intézett két rendbeli felszólítását, mind pedig Tekintetes Nemes Neográd vármegye hazafiúi nemes gondoskodását, és annak következtében sok tekintetes nemes vármegyének kedvező kinyilatkoztatát, de mind e mellett is kielégítő választ adnom legjobb szándékom mellett is nem olly könnyű, mint talán első tekintettel tetszenék. Negyvenhat éve folyt le, hogy könyvtáram mindenféle inségeim, nyomorúságaim és aggodalmas életem közepetén egyetlen egy vizsgálatásomul szolgált. Ettől megválnom annyi volna mint egyenesen a sírba taszítatni magamat, annál is inkább, mivel naponkint, mikor csak tőlem lehets, igen fontos s talán ollyan tárgyakkal foglaltosokodom belőle, milyneket más akárki a tudósok közül bizonyosan nem olly könnyen fogna teljesíteni. Én tehát, míg csakszemem és jobbkézem el nem hagy, könyvtáramtól megválni semmi esetre nem tudok, s úgy hiszem ezt nekem senki vétkül vagy makacsságul nem veheti. A mi különösen azt a kérdést illeti, miből áll könyvtáram, elmondhatom közönségesen, hogy Európában, sok nálam megfordult külföldi tudós véleménye szerint, a fejedelmi, nemzeti és hercegi könyvtárakon kívül ollyan nagy magányos könyvtár nem sok, vagy éppen egy sem találhatóik. — Van benne a legdrágább theologus könyveken kívül, melyek meggyőződésem szerint egyenesen a magyar históriát is érdeklik, egy nagy görög és római classicus íróknak gyűjteményük; feltalátatnak benne majdnem minden történeti kútfők, melyek egész Európában kiadattak; — nem szűkölködik saját könyvtáram az örmény, arabs, persa, sanskrit, mogul, történeti kútfők és szótárak nélkül is, melyekkel együtt őriztetnek a lapp, finnus, czelta, gaelik s majd minden európai nyelvek szótáraik is. Bír továbbá könyvtáram mintegy 2000-nél több részint nagyobb, részint apróbb magyar munkákkal, melyek az Országos Könyvtárban nem találhatóik. Ezeket kívül vannak nálam másoknak és ugyan jeles tudósoknak, nemkülönben Garampi József, egykor igen híres Bécsi pápai követnek, előbb pedig pápai levéltárnoknak (kinek a magyar história olly tömérdek sokat köszön), valamint is Székely-Doba Sámuelnek, Koller Józsefnek s Révaynak kézirataik, magyar tudósoknak levelezéseik, s magamnak is valami 7—800 kötetre terjedő saját kézirataim. Okleveleim nem számosak, de jelesek; hanem szalma

papírosra hasonmásban levétezt okleveleim gyűjteménye bizonyosan nem megvetendő, és a ki metszett oklevelek és magyar régiségeknek réztáblájk igen nagy számmal, valamint is igen nagy földabroszgyűjtemény. Ezeket legjobb szándékom mellett se lehetne mostanában összeírni, minekutánna vízáradáskor 53 szerencsétlen keresvén nálam menedék lakást, minden könyveim két szobába rendetlenül behányattak, hogy ama szerencsétleneknek helyet adhasak, utóbb pedig a 8 szobában, melyeket most elfoglalnak, magam el lévén a Jankovich és Weszerle gyűjtemények összerakásukkal foglalva, cselédeim által rakattak vissza, el lehet képzelni micsoda renddel, úgy, hogy sokszor egész napokat kell vesztenem a keresésekkel, annál is inkább, mivel a 8 szobában szűk lévén a hely, könyv hátán könyv van. Eleget teszek úgy vélem a magyar nemzet aggodalmának, ha szentül fogadom, hogy azon esetre, ha újra ínségbe és nyomorúságba keveredni kénytelen nem leszek, könyvtáramat a külföldnek semmi esetben eladni nem fogom, ha bár Milosch szerbiai herceg érette már 150 ezer pengő forintot ígért kész pénzben azonnali lefizetése mellett, mondván: pénzünk van, s így nincsen semmi akadály. Azonban szükség törvényt bont. Nem kétlem, gondoskodni fog a haza, hogy valami ínségre beteges állapotomban ne jussak; mert minekutána csekély kis fizetésemből, mely a choleraig 400 pengő forintból állott, nem élhettem, kénytelen voltam 25 ezer forint adóságot csinálni, s attól kamatokat fizetni; azon jószívű adakozásból pedig melyet az ország gyűlése életem fogytáig kiszabott, mostanig még pengő forintból 800 pengő forintot kell évenként házbérül fizetnem. Ezeknek alázatos jelentése mellett Nagyságodnak tapasztalt szívességébe ajánlott megkülönböztetett tisztelettel maradok Nagyságodnak Pesten Ápr. 24-én 1846.

engedelmes szolgálja
[Horvát István]³⁸

Nagyságos Felsőkubini s Nagy olaszi Kubinyi Ágoston Úrnak, csász. kir. Tanácsos s a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatójának

Pesten.”

Lényegében tehát *Horvát* válasza az volt, hogy könyvtárát egyelőre nem kívánja eladni, de ha arra mégis rákényszerülne, nem fogja idegennek átengedni csak a magyar nemzetnek. Gyűjteményének hozzávetőleges értékét *Milos* szerb fejedelem³⁹ vételi ajánlatával érzékeltette, azaz 150 000 pengő forintra becsülte.

József nádor *Horvát* nyilatkozatát nem győzte kívárni. Ezekben a napokban éppen külföldön járt, de a könyvtár ügye ott is foglalkoztatta. Túrelmetlenségére jellemző, hogy április 25-én, ugyanazon a napon, amikor *Horvát* válaszát *Kubinyi*-nak kézbesíthették, egy harmadik felhívást is küldetett a múzeumigazgatónak, amelyben hivatkozva arra, hogy a *Horvát*-féle „könyvtár iránt majdnem általános részvét mutatkozik az ország törvényhatóságai között”, referátumának haladéktalan előterjesztésére szólította fel.⁴⁰ Bizonyos tehát, hogy Nógrád és Baranya után a tavasz folyamán a megyéknek egész sora szólal fel a *Horvát*-könyvtár megszerzése érdekében.

Néhány nap múlva a nádor végre mégis megismerhette *Horvát* István álláspontját. A nyilatkozat azonban nem elégitette ki; túl határozatlannak találta. Ezért május 2-án Budáról ismét iratott *Kubinyi*-nak, s kérte adja tudtára *Horvát*-nak: nincs szó arról, hogy azonnal meg kellene válnia könyveitől — a nemzet csak halála esetére akarja a bibliotékát a maga számára biztosítani. E végre azonban már jóelőre gondoskodni kell a szükséges pénzalap előteremtéséről. Múlhatatlanul szükséges tehát, hogy *Horvát* határozottan megjelölje azt az összeget, amelyért gyűjteményét eladni hajlandó, másfelől hogy összeállítson egy olyan általános jellegű jegyzéket, amely legalább a könyvtár legfőbb szakcsoportjairól s legértékesebb darabjairól világos tájékoztatást nyújt.⁴¹

Horvát azonban a nádor kívánságának nem tudott többé eleget tenni; halálos betegen feküdt s néhány hét múlva (június 13-án) elhunyt.⁴² Most már könyvtára-

nak ügye egészen időszerűvé vált és gyors eljárást kívánt. A további tárgyalásokra az elhalt tudós végrendeletének végrehajtói voltak illetékesek, névszerint: *Károlyi-Trattner* István (†1863) a nyomdatulajdonos és kiadó, *Reseta* János (1776—1862) a német nyelv és irodalom egyetemi tanára, egyben királyi könyvbíráló, valamint *Walther* László (1788—1865) akadémiai levelező tag, a *Károlyi* grófok levéltárnoka.⁴³ Mindhárman önzetlen, szolgálatkész, hű barátai voltak *Horvát*-nak, részben fegyvertársai is azokban a harcokban, amelyeket az elhunyt elvi ellenfeleivel megvívni volt kénytelen. Különösen *Károlyi-Trattner*nek köszönhetett sokat, ő volt az, aki a *Tudományos Gyűjteményt Horvát* szerkesztői gondjaira bízta s ezzel nemcsak irodalmi pozíciót, hanem szép jövedelmet is biztosított neki.⁴⁴

Alig temették el *Horvátot*, *Károlyi-Trattner*ék nyomban hozzáfogtak a végrendelet meghagyásainak foganatosításához, többek között a könyvtáreladás ügyének előkészítéséhez. Ötven napon át dolgoztak az elhunyt könyveinek és egyéb tudományos rekvizítumainak rendezésén és számbavételén, gondosan vigyázva arra, hogy a gyűjtemény teljessége semmiképpen csorbát ne szenvedjen; munkájukban az elhunytnak idősebb fia, egyben tanszéki utóda, *Horvát* Árpád volt segítségükre. Fáradozásuk eredményeiről augusztus 16-án terjesztették elő a főherceg nádornak véleményes jelentésüket.⁴⁵

A május 2-án kelt nádori leirat kívánsága szerint először a könyvtárnak és kapcsolt részeinek tartalmi-mennyiségi adatairól iparkodtak felvilágosítást adni. Felterjesztésükhöz hét jegyzéket csatoltak, megfelelően annak a hét kategóriának, amely a gyűjtemény anyagából adódott.

a) Az első jegyzék (*Károlyi-Trattner* összeállításában) a könyvtár zömét alkotó történettudományi anyag gazdagságát próbálta érzékeltetni. Egy 14 főlíóból álló füzetben közel 350 műnek cím szerint való felsorolásával bemutatta, hogy a különböző népek, nemzetek történelmét, illetőleg a különleges történeti tudományágakat miféle jelentékeny alkotások képviselik. Kiderül ebből, hogy a gyűjteménynek kiváltképpen fontos összetevőit alkották a magyar, német, lengyel-cseh, orosz, olasz (és római), görög (és ógörög), francia, angol, skandináv, spanyol-portugál és a közkeletű történelem feldolgozásai és forrásai XVI—XIX. századi kiadásokban. Ezek mellett becses részlegek voltak: a diplomatikai és numizmatikai művek, az egyháztörténeti kútfők, a könyvtárkatalogusok, valamint a filológiai feldolgozások és segédkönyvek.⁴⁶

b) A második lajstromban *Horvát* Árpád a görög-római auctorer XVII—XIX. századi kiadásairól adott tájékoztatót a legértékesebb 37 darab felsorolásával.⁴⁷

c) Ugyancsak *Horvát* Árpád nyújtott némi betekintést a könyvtár régi magyar állományába, sajnos nem műveket, hanem csak néhány szerző nevét említve. Megjegyezte azonban az ismertető, hogy az e nemű, kb. 2000 darabot kitevő kiadványok javarészt olyanok, amelyek a Széchényi Könyvtárban nem szerepelnek.⁴⁸

d) A negyedik conspectus (*Walther* László munkája) a könyvtár kiegészítő részét alkotó oklevél-, irat- és levélgyűjteményről tett jelentést. Eszerint a kollekció 94 eredeti középkori és 22 eredeti újkori oklevél mellett sokszáz másolatot ölelt fel; továbbá mintegy 50 kötegre menő XVII—XIX. századi irat- és levélműanyagot, köztük Giuseppe *Garampi* (1723—1792) pápai nunciussnak *Koller*

József (1745—1832) pécsi kanonokhoz intézett leveleit, továbbá Révai Miklós és Horvát István kapott leveleit.³⁹

e) Külön áttekintés készült — ugyancsak *Waltherr* munkájával — a könyvtárban előforduló különböző hazai szerzők alkotásait tartalmazó kéziratállományról. Legbecsesebb ezek között a Pápai Pál-féle 1539. évi magyar nyelvű zsoldárskönyv volt. Figyelemre méltónak látszott egy bizonyos *Balog* György által 1614-ben magyarra fordított *Cicero*-opus is. A többi anyag jobbra a XVIII. századból származott. Kiemelkedtek közülük Révai Miklósnak hátrahagyott nyelvészeti munkái 10 kötetben, valamint a tudós *Koller* Józsefnek egy, és *Trenka* Mihály Alajosnak az egyetem történelemtanárának 8 kötetet kitevő történelmi kéziratjai. E csoportban összesen 37 manuscriptum volt.⁵⁰

f) A hatodik jegyzék (*Károlyi-Trattner*től) magának Horvát Istvánnak „kidolgozott vagy csak megkezdett munkáin kívül nyelvtanra és irodalomra, a világon szerte létező magyar kéziratokra, könyvtanra és tudományosságra, a Föld leíratra, Ország ösmeretre, és Történettudományra, a Közálladalmi és törvényre vonatkozó” kéziratait, jegyzeteit, anyaggyűjtését tárta fel 460 tételben; megjegyezte, hogy a kötegek száma 800-nál többre megy.⁵¹

g) Végül az utolsó lista — ismét Horvát Árpád összeállításában — summásan jellemezte a könyvtárhoz tartozó mintegy 300 darab, jobbra XVIII. századi eredetű „földabrosz” tudományos jelentőségét.⁵²

Kiegészítésként a jelentéstevők megjegyezték azt is, hogy mindezen túl „vannak még a könyvtárban számos rajz és arckép nyomatok; van egy pamat magyar pénz nyomat; jó rakás réz és ezüst folyamatban volt és emlékpénz, egy elefántcsont igen drága és domború metszésű szent kép (dyptichon); több pecsét nyomó; három ég- és föld golyó; van tulajdon munkájából több százra telő kötetlen példány; . . . és talán még egyéb is, miről mi még tudomással nem bírunk . . .”, ami tí. ötven napi munkájuk során nem kerülhetett a kezükbe.⁵³

József nádor meghagyása szerint nyilatkozniok kellett volna a végrendeleti végrehajtóknak arról az összegről is, amelyért az örökösök nevében a nagyszerű gyűjteményt a magyar nemzetnek átengedni készek volnának. Ebben a kérdésben azonban nem akartak határozottan állást foglalni, inkább csak a gyűjtemény reális értékét fejezték ki. Becslésüket elsősorban Horvát Istvánnak, egy 1835. június 8-án kelt, ifj. *Ürményi* Józsefhez (1807—1880), Fehér vármegye főjegyzőjéhez intézett levelére alapították, amelyben a levéltár határozottan kijelentette, hogy könyvtárára már addig is 150 000 rénes forintnál többet költött.⁵⁴ Csak másodsorban hivatkoztak Horvátnak 1846. április 24-án *Kubinyi* Ágostonhoz írt nyilatkozatára, amely szerint *Obrenovics* Milos szerb fejedelem ugyancsak 150 000 rénes forintot ígért a bibliotékaért készpénzben.⁵⁵ Ennek az irányárnak hangsúlyozása mellett azonban az adásvétel összegének végső megállapítását a nádor döntésére bízták, megjegyezvén, hogy rögtöni kielégítést nem kívánnak, megelégsznek az árvák részére adandó kötelezvényvel, amelyre addig is amíg a tőke kifizetésére vagy törlesztésére sor kerülne, csak a kamatokat folyósítanak. Végül készségüket jelentették ki a könyvtár azonnali átadására abban az esetben, ha a főherceg a megegyezést lehetőnek látja.⁵⁶

Károlyi, *Reseta* és *Waltherr* nyilatkozatukat nem közvetlenül, hanem *Stoffer* Józsefnek,³⁷ a nádori iroda igazgatóján keresztül kívánták József kir. herceghez eljuttatni. Mellékletekkel felszerelt, augusztus 16-áról keltezett iratukat tehát augusztus 21-én egy külön levél kíséretében küldték meg *Alcsutra Stoffer*nek.⁵⁸

Levelükhöz csatolták annak a *Horvát* István-féle 1835. június 8-i levelének a másolatát is, amelyben a 150 000 forintos becsérték először szerepel.

Ezután mintegy öt heti nyugalmi állapot következett. Úgy látszik a nádor nem volt hajlandó a vételár felett a maga részéről dönteni. Amikor *Károlyi-Trattner* és társai erről tudomást szereztek, október 2-án sietve újabb levelet intéztek az irodaigazgatóhoz, s most már, hogy az elakadt ügyet mozgásba hozzák, a következő világos és határozott nyilatkozatot tették: „Bátorkodunk ... oda nyilatkozni, hogy mi a könyvtárért, kéziratokért s Horvát István minden tudományi tömegéért: nyolczvan ezer Rft-nál pengő ezüst pénzben többet nem kívánunk; és ezt sem óhajtjuk rögtön ki fizettetni, hanem annak száztól ötével, kötelezvény mellett, rendszeren fizetendő kamatával meg elégszünk mind addig: míglen üdő telve, maga a magpénz felakadás nélkül részenként le tétethetik a teljes kort érendő árváknak, avagy pénzére szorulandó valamelyik örökösnek.”⁵⁹

*Károlyi-Trattner*ék nem csalódtak. József nádor, mihelyt híret vette a rögzített árajánlatnak, azonnal cselekedett. Még ugyanaznap, október 2-i kelettel körlevelet intézett az ország valamennyi vármegyéjéhez, közölve velük *Horvát* István könyvtárának megszerzése ügyében az év eleje óta tett adminisztratív intézkedéseit, s ezeknek eredményeképpen a 80 000 forintos eladási ajánlatot.⁶⁰ Ezenkívül több példányban megküldte a megyéknek a végrendeleti végrehajtók által a könyvtár állományáról készített s időközben általa kinyomatott tájékoztató kimutatást is.⁶¹

Ebben a pillanatban úgy látszott, hogy a társadalmi akció teljes sikerrel járt. Az ország első megyéje, Pest megye november 21-én tartott közgyűlésén nagy lelkesedéssel fogadta a nádori tájékoztatást s határozatilag kimondta, hogy a teljes vételárat egymaga megajánlja.⁶² Biztosítva lévén az anyagi fedezet, József nádor december 28-án kelt hivatalos iratával felszólította *Kubinyi* Ágoston múzeumi igazgatót, hogy *Horvát* István gyűjteményét a végrendeleti végrehajtóktól átvegye s az új Múzeum-épületbe beszállíttassa, illetőleg velük az ország nevében kötendő szerződés tervezetét összeállítsa.⁶³

Pár nap múlva, 1847. január 4-én *Kubinyi* már jelentette is, hogy a könyvtár átvételére a szükséges intézkedések megtörténtek, s mihelyt a nádor a szállítási költségeket kiutalja, az átvétel megtörténhetik. Ezenfelül ígérte, hogy a szerződés tervezetet is pár napon belül módjában lesz előterjeszteni.⁶⁴

S valóban mindkét függő kérdés szinte szokatlan gyorsasággal elintéződött. Január 5-én az országos pénztárnál a szállítási költség már rendelkezésre állt,⁶⁵ január 6-án pedig gondos formába öntve készen volt a szerződés is.⁶⁶ Nem lévén többé semmi probléma, a könyvtár átvétele és a múzeumba való átszállítása annak rendje-módja szerint végbement; — ugyancsak megtörtént a szerződésnek aláírás végett József nádorhoz való felterjesztése.⁶⁷

Ekkor azonban, szinte az utolsó percben egy tragikus fordulat megakasztotta az ügy befejezését. Január 13-án váratlanul meghalt József nádor. Az alkotmányos életben a nádorválasztásig provizórikus állapot keletkezett. Az elhunyt nádor fia, István főherceg, egyelőre királyi helytartóként vette át az államkormányzat vezetését. Úgy látszik, hiányos jogkörében nem írhatta alá a *Horvát*-könyvtár adásvételi szerződését. Az év őszéig a *Horvát*-örökösök képviselői tehát várakozni voltak kénytelenek. A várva várt országgyűlés, amely a nádorválasztást intézte s amelyre végső fokon a szerződés megerősítése, illetőleg becikkelyezése is tartozott, csak novemberben ült össze. *Károlyi-Trattner*ék nem is késtek a

rendekhez folyamodni. Feliratukban — amelynek keltét nem ismerjük — részletesen ismertették a *Horvát-könyvtár* ügyének egész előtörténetét s kérték a szerződés ratifikálását.⁶⁸ Az országgyűlés azonban nem jutott el e kérdéssel való foglalkozásig; az 1848 tavaszán lejátszódó forradalmi események leszorították a napi-rendről az ilyen harmad-negyedrangú ügyeket. Nem lehetett célt érni a miniszteriális kormányrendszer fennállásának hónapjaiban sem. Igaz, hogy *Károlyi-Trattnerék* — nem tudni miért — csak augusztus 12-én keresték meg egy folyamodvánnyal br. *Eötvös* József közoktatásügyi minisztert, hogy rendelkezését kérik az immár húsz hónapja elintézetlenül heverő ügyük befejezéséhez.⁶⁹ Ekkor már késő volt. *Eötvös*, mint *Horvát* István tanítványa és lelkes tisztelője is nyilván teljes jóindulattal támogatta volna a kérelmet, de az egyre növekvő politikai zűrzavarban szó sem lehetett többé az effélékkel való foglalkozásról. Még kevésbé járhatott eredménnyel az a kérvény, amelyet a *Batthyány*-kormány fennállásának utolsó napjaiban, augusztus 30-án magához István főherceghez intéztek a *Horvát* örökösök képviselői.⁷⁰ Csakhamar kitört a szabadságharc. *Eötvös* is, István nádor is elhagyták hivatalukat.

Mégis a szabadságharc napjaiban még egyszer felmerült hivatalos fórumon a *Horvát-könyvtár* ügye. A Kisfaludy-Társaság *Révai* Miklós születésének százados évfordulójára készülődve, életrajzának megíratása és *Grammatikája* III. kötetének kiadása céljára tanulmányozni szeretne volna a *Horvát*-hagyatékban fennmaradt *Révai*-kéziratokat, s evégből 1848 októberében engedélyt kért *Szász* Károly közoktatásügyi államtitkártól a *Horvát-könyvtárban* való kutatásra. *Szász* Károly tájékozódván a helyzetről, előbb elutasította a kérelmet,⁷¹ utóbb azonban hozzájárult ahhoz, és utasította *Kubinyi* Ágostont a *Révai*-kéziratok kiadására.⁷² *Károlyi-Trattnerék* azonban nem voltak hajlandók a kutatáshoz hozzájárulásukat adni, inkább arra kérték *Kubinyit*, lépjen fel az államtitkárnál a csaknem két év óta aláíratlan szerződés jóváhagyása érdekében. Persze, ez teljesen időszerűtlen volt.⁷³

Ezután csaknem három év múlt el anélkül, hogy a *Horvát-könyvtár* kérdése bármilyen formában aktualitást nyert volna. A nagyértékű szellemi kincs letétként hevert a Múzeumban anélkül, hogy akár a forradalmi, akár az abszolutista hatóságok hajlandók lettek volna a kérdéssel foglalkozni. A tudományos kutatók azonban nem tudtak belenyugodni ebbe az állapotba. 1851 vége felé ismét kísérlet történt a zár alatt levő anyagba való betekintésre. Ez alkalommal *Érdy* János múzeumi őr próbálkozott egy régészeti feladat kapcsán *Horvát* István kézírataihoz jutni. *Kubinyi* Ágoston ez alkalommal ismét felszólította *Károlyi-Trattneréket*, hogy kivételesen adjanak engedélyt a kutatásra.⁷⁴ Ezek azonban most is hajthatatlanok maradtak, a kérést elutasították, de újra felhasználták az alkalmat arra, hogy 1852. január 9-i válaszukban *Kubinyit* a szerződés ratifikálása érdekében eljárásra hívják fel.⁷⁵

Nem tudható, kinek a kezdeményezésére és miféle közbenjárásra, de az ügy ugyanezekben a napokban meglepetésszerűen elmozdult a holtpontról.

A császári és királyi helytartóság alelnöke, Anton de La Motte 1852. január 11-i kelettel leiratban értesítette *Kubinyi* múzeumi igazgatót, hogy Albrecht főherceg Magyarország katonai és polgári kormányzója január 5-én kelt 305/g. p. sz. iratával meghatalmazást adott a *Horvát* István-féle tudományos gyűjteménynek 60 000 conventionális forinton való megvásárlására. Egyben felhívta az igazgatót, hogy az ilyen értelemben megfogalmazandó szerződést megerősítés végett a fő-

herceghez felterjessze.⁷⁶ A kedvező fordulatról már másnap hírt adott *Károlyi-Trattner*éknek, meghíván őket a *Horvát-örökösökkel* együtt a szerződés összeállítására.⁷⁷

Jó egy hónapig folytak a tárgyalások, amíg a szerződés február 20-án végleges formát ölthetett. A felek a következő hat pontban állapodtak meg:

a) az örökösök *Horvát* Istvánnak 1847 eleje óta letétben levő könyvtárát a Nemzeti Múzeumnak örökösen eladják;

b) a könyvtárért és kiegészítő részeiért — nem tekintve annak tényleges értékét és azt a veszteséget, amely a gyűjteménynek öt év óta határozatlan sorsából származott — csupán 60 000 forintot kívánnak conventios pénzben, három ezüst huszast számítva egy forintra.

c) a szerződés aláírása után a három örökösnek az Országos Pénztár háromszor 20 000 forintról kötvényeket ad évi 6%-os kamat mellett;

d) az Országos Pénztárból, illetőleg a Nemzeti Múzeum alapjából az említett kötvények után járó kamatok negyedévenként mindaddig fizetessenek az örökösöknek, amíg a Múzeum pénzalapja olyan állapotba nem kerül, hogy a vételár akár részletekben, akár egészben kifizethető lesz;

e) a *Horvát*-könyvtár valamennyi darabja bélyegzővel megjelöltessék, *Horvát* István kéziratai pedig a Múzeum által alkalmas időben kiadattassanak.

f) *Kubinyi* Ágoston a *Horvát*-féle tudományos gyűjteményt a felsorolt feltételek mellett a Nemzeti Múzeum számára végérvényesen átveszi s biztosítja az örökösöket a kikötött vételárnak és a kamatoknak megállapodásszerű fizetéséről.⁷⁸

A császári és királyi helytartósághoz felterjesztett szerződést Albrecht főherceg nevében *De la Motte* helytartósági alelnök április 5-én jóváhagyta s eredeti példányát a *Horvát-örökösöknek* megküldötte.⁷⁹ A végrendeleti végrehajtó bizottság pedig április 29-én jog szerint is átadta a Nemzeti Múzeumnak *Horvát* István könyvtárát és a vele kapcsolatos tudományos gyűjteményeket.⁸⁰

*

Így ért véget több mint hat évi vizontagságos hivatalos eljárás után a *Horvát*-könyvtár megszerzése a Széchényi Országos Könyvtár számára. *Széchényi* Ferenc és *Jankovich* Miklós bibliotékáján kívül most már egy harmadik szilárd pillért is nyert a Nemzeti Könyvtár, s éppen fennállásának fél évszázados jubileumára lett közel 100 000 kötetet felölelő hungarica- és nemzetközi tudományos állományával európai színvonalú tudományos intézménnyé. S ami e folyamatban különösen felemelő, megbizonyosodott, hogy reformkori értelmiségünk egyik legszebb, legmaradandóbb értékű kulturális erőfeszítését az 1849-iki nagy katasztrófa sem tudta megbénítani.

Jegyzetek

1. *Kollányi* Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802—1902.* I. k. Bp. 1905. 57—59., 71—78. l.
2. *Adressbuch der königlichen Freystadt Pesth 1815.* Pest é. n. 91—97. l. *Schams*, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth in Ungarn.* Pest 1821. 229—239. l. *Fényes* Elek: *Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* II. k. Pest 1837. 390—396. l., 288. l.
3. *Bóka* László — *Pándi* Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-ig* Bp. 1957.
4. *Vass* Bertalan: *Horvát István életrajza.* Bp. 1895, 50—55., 146. 191—195., 199—200., 230., 321—324., 340., 404., 496—498. l.

5. *Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története 1635—1935.* Bp. 1935. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. k.) 185., 670., 675. l. Vass-I. m. 422., 497. l.
6. *Vass, I. m.* 415—417. l.
7. *Uo.* 426. l.
8. *Kollányi, I. m.* 347—350. l. *Vass, I. m.* 226. l.
9. *Vass, I. m.* 8. l.
10. A családnak ezt az eredeti nevét sem a *Vass-féle* életrajz, sem *Szinnyei József* életrajzi lexikona (*Magyar írók élete és munkái* IV. k. 1211—1221. h.), sem egyéb közkeletű adatközlő munkák nem említik. Előfordul azonban magának *Horvát-nak* „*Mindennapi*” című naplójában: Orsz. Széchényi Könyvtár (rövidítése a következőkben OSZK) kéziratár: Quart. Hung. 466., továbbá a *Walther László* által leírt rövid *Horvát István-életrajzban* u. o. Fol. Hung. 1200/I. f. 5.
11. *Vass, I. m.* 19—20. l.
12. *Uo.*, 25., 39., 51. l.
13. *Uo.*, 76—91. l.
14. *Uo.*, 191—192. l.
15. *Uo.*, 191—221. l.
16. *Uo.*, 78., 195. l.
17. *Uo.*, 230—250., 264., 284—286., 340., 351., 361. l.
18. *Uo.*, 250., 264., 284—286. l.
19. *Uo.*, 340., 351., 404—405., 491—492. l.
20. *Uo.*, 363—373., 380., 404—406. l.
21. *Uo.*, 466. l.
22. *Uo.*, 333., 341., 363—365., 372. l.
23. *Uo.*, 376., 444., 452. l.
24. OSZK kéziratár: Fol. Hung. 1200/I. ff. 3., 5. *Walther L.* kézírása.
25. *Vass, I. m.* 473—479. l.
26. *Uo.* 472. l.
27. *Nagy Sándor: Horvát István* kéziratái a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. = *Magy. Könyvszle.* 1883. 1—26. l.
28. *Vass, I. m.* 328., 372., 509—510. l.
29. *Uo.*, 497—498., 505—506. l.
30. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* Bp. 1902. 5—6. l.
31. *Kollányi, I. m.* 167. és 170—171. l. *Magyar törvénytár.* Szerk. *Márkus Dezső.* 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp. 1901. 360—361., 406—408. l.
32. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* 6. l. *Magyar törvénytár.* Szerk. *Márkus Dezső.* 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 71—72. l.
33. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 1200/I. f. 14. *Károlyi-Trattner István* kézírása.
34. *Uo.*
35. *Uo.*, ff. 45—47. *Kubinyi Ágoston* eredeti irata; autográf.
36. *Uo.*, f. 15. *Horvát Árpád* másolata.
37. *Uo.*, ff. 16—19. Egy tisztázati és egy korrigált példány; mindkettő *Károlyi-Trattner István* kézírása.
38. *Uo.*, Aláírás egyik példányon sem szerepel.
39. *Obrenovics* Milosról van szó, aki 1817—1839-ig, majd 1858—1860-ig volt Szerbia választott fejedelme.
40. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 1200/I. ff. 20—21. Ismeretlen kéztől eredő két másolati példány.
41. *Uo.*, ff. 22—23.
42. *Vass, I. m.* 505. l.
43. A két utóbbinak életrajzi adatait l. *Szinnyei, Magyar írók élete és munkái.* XI. k. 801—802. h., XIV. k. 1422—1423. h.
44. *Vass, I. m.* 426., 446. l. A három jóbarát egyébként már a tavaszi első levélváltások óta tevékenyen támogatta a beteg *Horvátot* tanácsokkal, sőt a nádor felhívására írt ápr. 24-i fontos választ is egyikük, *Károlyi-Trattner* fogalmazta meg. (L. 33. jegyzet.) Tevékeny segítségük mértékét kézzelfoghatóan dokumentálja ez az iratanyag, amely *Walther László* hagyatékából került az Orsz. Széchényi Könyvtárba s amely a könyvtár-eladásra vonatkozó egész iratanyagot felőleli eredeti aktákban, vagy az eredeti iratokról vett közvetlen másolatokban.

45. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 1200/I. ff. 48—51. *Reseta* János kézírása.
46. Uo., ff. 52—67. *Károlyi-Trattner* I. kézírása.
47. Uo., f. 68. *Horvát* Árpád kézírása.
48. Uo., f. 70.
49. Uo., ff. 72—75. *Walther* L. kézírása.
50. Uo., f. 76. *Walther* L. kézírása. A *Pápai* Pál által leírt zsoldároskönyv *Kulcsár*-kódex néven ismeretes; ma az Orsz. Széchényi Könyvtárban, 13. sz. alatt nyelvelmékként őrzik.
51. Uo., ff. 78—88. 1.
52. Uo., f. 90. *Horvát* Árpád kézírása.
53. Uo., f. 50.
54. Uo., ff. 1—2. *Horvát* István eredeti fogalmazványa.
55. Uo., ff. 16—19. *Károlyi-Trattner* fogalmazványa és másolata.
56. Uo., ff. 50^v—51.
57. *Szinnyei, Magyar írók élete és munkái*. XIII. k. 55—56. h.
58. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 1200/I. ff. 112—113. *Walther* L. tisztázata.
59. Uo., ff. 114—115. *Walther* L. fogalmazványa.
60. Uo., ff. 25—30. Három másolati példány. ff. 25—27^v. *Reseta* János kézírása.
61. Uo., ff. 31—36. Eredeti nyomtatvány.
62. Uo., f. 12. Másolat; *Walther* L. kézírása.
63. Uo., f. 116. Másolat; *Horvát* Árpád kézírása.
64. Uo., f. 117. Másolat; *Horvát* Árpád kézírása.
65. Uo., f. 121. Másolat; *Horvát* Árpád kézírása.
66. Uo., f. 119—120. *Walther* L. fogalmazványa.
67. Uo., f. 38^v.
68. Uo., ff. 37—38. *Walther* L. autográf tisztázata.
69. Uo., ff. 134—136. *Walther* L. fogalmazványa.
70. Uo., ff. 138—139. *Walther* L. fogalmazványa.
71. Uo., ff. 140—141. Eredeti miniszteriális ügyirat. Másolata f. 143.
72. Uo., f. 142. Egykorú másolat.
73. Uo., ff. 144—146. *Kubinyi* Ágoston eredeti irata *Reseta* Jánoshoz. Uo., ff. 149—150. *Reseta* János és társai válasza *Kubinyi* Ágostonnak. *Walther* L. fogalmazványa; ennek mása ff. 147—148.
74. Uo., ff. 151—152. *Kubinyi* Ágoston eredeti irata *Károlyi-Trattner* Istvánhoz.
75. Uo., f. 158. fogalmazvány; f. 153. tisztázat.
76. Uo., f. 154. Anschrift.
77. Uo., ff. 159—160. *Kubinyi* eredeti irata.
78. Uo., ff. 161—163. Másolat; *Horvát* Árpád kézírása.
79. Uo., f. 163.
80. Szózat a könyvtáradásról és Bizonyítvány az átvételről. *Reseta* János másolatai. — A nemzeti könyvtárba jogilag is bekebelezett *Horvát*-könyvtárról később *Mátray* Gábor könyvtárör készített lajstromot: *Kimutatás néhai Horvát István Széchényi-országos könyvtári ör könyvtára s ehhez tartozó gyűjtemények felől*.

L'acquisition pour la bibliothèque nationale de la collection privée d'István Horvát

J. BERLÁSZ

Dans l'évolution de la bibliothèque nationale de la Hongrie — Bibliothèque Nationale Széchényi — l'acquisition de la collection privée d'István *Horvát*, réalisée au cours des années 1846—1852, marque une étape dont l'importance au point de vue de l'histoire sociale mérite l'analyse qui lui est consacrée dans l'article présent. István *Horvát*, professeur à l'Université de Pest et conservateur de la Bibliothèque Nationale Széchényi joue un rôle considérable dans la vie culturelle hongroise de la première moitié du XIXe siècle. Historien et linguiste d'envergure, il se lance dans l'étude de l'époque la plus ancienne dans l'histoire de la Hongrie. Certes, pour résoudre le problème de l'origine de la langue hongroise, il a recours à des com-

binaisons arbitraires, bizarres. Le but qu'il s'était fixé et auquel il a consacré toute une vie laborieuse n'a pu être atteint. Ses efforts n'en restaient pas moins appréciables: il a rendu un grand service à la culture hongroise par sa riche collection d'ouvrages (et de manuscrits) composée de 30 000 volumes et incorporée dans le fonds de la bibliothèque nationale.

Dans la bibliothèque de Horvát se trouvaient presque tous les ouvrages significatifs qui ont paru à l'époque en Europe. Selon l'inventaire qui nous en est resté, la majorité de ses livres étaient du domaine de la science historique, plus précisément de l'histoire de la Hongrie, de l'Allemagne, de la Pologne, de la Bohême, de la Russie, de l'Italie (et des Romains), de la Grèce, de la France, l'Angleterre, des pays scandinaves, de l'Espagne, du Portugal, ainsi que de l'histoire du Proche-Orient, au cours des XVIe—XIXe siècles. La diplomatique, la numismatique, y sont aussi représentées et on y trouve aussi les sources de l'histoire de l'Église. Des catalogues de bibliothèques, des ouvrages et manuels philologiques viennent s'ajouter à cette collection dont la valeur est encore augmentée par des éditions contemporaines des auteurs gréco-romains, mises au point aux XVIe au XIXe siècles, et par les anciens imprimés hongrois datant de l'époque antérieure à 1711. Un recueil de cartes géographiques composé de plus de 300 pièces complète la bibliothèque d'éléments également précieux. Soulignons encore la valeur des manuscrits qui nous sont restés du legs de *Horvát*: un recueil de chartes du moyen âge et une collection de lettres et de documents manuscrits datant des XVIIe—XIXe siècles. De cette dernière catégorie, les lettres de Giuseppe *Garampi* (1723—1792), nonces du pape à Vienne, adressées à József *Koller*, chanoine de Pécs sont particulièrement dignes d'attention. Les œuvres inédites d'István *Horvát*, ses notes et ses matériaux rassemblés sont reliés dans plus de 800 fascicules.

István *Horvát* est mort en juin 1846, mais déjà un an avant, à l'automne de 1845, des mesures furent prises pour que ses livres fussent concédés, c'est à dire vendus, à la Bibliothèque Nationale Széchényi. Notons, comme fait remarquable du point de vue de l'histoire sociale, que l'initiative concernant l'abandon de sa bibliothèque à la bibliothèque nationale ne venait pas de l'État, mais ce fut à la société contemporaine, plus précisément aux organes du féodalisme mourant, aux comitats, que nous sommes redevables pour cette collection précieuse. Les intellectuels de l'âge des lumières et du romantisme, qui vivent encore dans le cadre du régime féodal, mais acceptent déjà sans réserve les idées bourgeoises dans le domaine culturel, font preuve de leur solidarité avec les nouvelles tendances scientifiques servant la cause de la nation. Et c'est encore le rôle croissant de ces intellectuels dans la vie culturelle de la société qui s'y manifeste. L'existence et le développement de la bibliothèque nationale devient de plus en plus l'intérêt commun de tous ceux qui ont de l'instruction et elle commence déjà à satisfaire les besoins culturels des couches plus larges.

L'achat de la bibliothèque privée d'István *Horvát* fut naturellement effectué par l'État. Eu égard à l'offre de Miloš *Obrenović*, prince de Serbie, qui voulait acheter lui-même cette collection, *Horvát* en taxa le prix à 150 000 florins. Ce prix fut cependant baissé par ses héritiers, suivant le contrat d'achat du mois de janvier 1847, à 80 000 florins. Le legs précieux d'István *Horvát* passa ainsi dans la propriété de la bibliothèque nationale, mais le gouvernement hongrois, empêché et par les difficultés financières dues à des crises de la politique intérieure et par la révolution hongroise de 1848/49, ne fut en état de s'acquitter de son devoir qu'en 1852, et même alors selon un nouveau contrat d'achat conclu en 1847, qui diminuait le prix des livres à 60 000 florins.

C'est ainsi que la Bibliothèque Nationale Széchényi, fondée en 1802 sur la bibliothèque privée de Ferenc *Széchényi* et augmentée vers les années 1830 par la célèbre collection de Miklós *Jankovich* (achetée par l'Assemblée Nationale pour son compte) s'enrichissa d'une collection importante pour posséder au total presque 100 000 volumes, fonds qui lui permit de prendre son rang parmi les institutions scientifiques de l'Europe contemporaine.

A legelső magyarországi német nyelvű női folyóirat

V. BUSA MARGIT

Az a törekvés, hogy a magyarországi folyóiratszerkesztők és kiadók a női közönséget is bekapcsolják olvasóik táborába, először 1791-ben tűnik elénk. Ekkor a *Neuwiedi Ujságnak jövődöbeli Magyarázója*, ismertetve az 1792-ben meginduló folyóirata célkitűzéseit, miután már szólt az *Érdemes drága magyar Hazafiakhoz*, a hölgyekhez így írt: „Nemzetünk' Ékessége Ti Szép Magyar Amazonok! Tekintsetek kökén szemeitekkel el ezen tréfás Neuwidi újságnak magyarázójára, kegyes tekintetekkel eleveníttsetek annak igyekezeteit, a' ki ti néktek hódol, 's ti-néktek áldozza-fel minden boldogságát, mellet érettetek izzatt keserű veríttekjeiből reménlhet. Vegyétek hó harmat kezeitekben ezen fordíttást, 's a' midőn Adonisnak vért ébresztő tzuppogó tolvaj tsókjait Melánkolikus férjeteknek szőrös örök alatt a' Döbrei Dohányfüst között szabadon vadásszátok, mulasztatok őket ennek olvassásával, mondgyátok, hogy ti néktek tettzik, 's én el-értem tzélotomat.”¹

Pár év múlva, Pesten, 1794—1795-ben látott napvilágot az első, kifejezetten nők számára kiadott folyóirat, az *Uránia*, Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztésében. A bécsi *Magyar Hírmondónak* a szegedi Somogyi Könyvtárban található példányában meglévő 1794. június 27. számához kiadott melléklet hosszan ismerteti az *Uránia*-t és közli az „Elő-fizetést beszédő Urak” neveit. Ebből látjuk, hogy a szerkesztők milyen nagy programmal indultak, és valóban, mennyire a nők számára készítették folyóiratukat. Ezt olvassuk: „Mint esik-meg . . . , hogy az emberi Nemzet' szép Felének formálását 's hasznos gyönyörködtetését anynyira elfelejtjük? — Minden írások tsak a Férjfit, annak Oktatását vagy Mulattatását tárgyazzák . . .” Végül a záró sorok: „. . . Különösen az Asszonyi Nemre . . . lészünk legnagyobb tekintettel . . .”² A szép vállalkozás nem volt hosszú életű. Egy negyedszázad elteltével, 1821-ben, *Bitnitz* Lajos a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain feljegyzí róla: „Negyedes írás, a' szép nemnek mulattatására és képzésére . . . már a 3-dik füzetel elakadt.”³

Az *Uránia* megszűnése után 1806 ig nem ismerünk a nők számára készült folyóiratot. Ebből az évből is eddig csak bibliográfiai feljegyzések alapján tétéleztük fel, hogy volt egy *Damenzeitung* című folyóirat. Ez a feltevés most bizonyossá vált. Sikerült megtalálni az Országgyűlési Könyvtárban⁴ és az egri Főegyházmegyei Könyvtárban³ az eddig *Damenzeitung* címmel említett folyóiratot. Címe helyesen: *Zeitung für Damen*, 1809-ben a hónap és nap jelzés nélküli első számtól: *Neue Zeitung für Damen*. Megjelent Pesten, 1806. nov. 12-én, meg-

szűnt 1809-ben a 15. számmal. Ugyancsak *Bitnitz* tudósít arról, hogy a *Damenzeitung* számai „1806-tól fogva . . . Pesten már régen elenyésztek.”⁶

Valóban „elenyésztek” a *Zeitung für Damen* évfolyamai. Nyilvántartása is azért maradt fent a bibliográfiákban és az irodalomban tévesen „Damenzeitung” címmel.⁷ A könyvtárak hírlap és folyóirat állományát feltüntető, könyvvalakban megjelent katalógusok közül csak a csurgói református kollégium, a mai *Csokonai Vitéz Mihály* gimnázium periodikái között találjuk felsorolva a „Damenzeitung” társlapját, a *Zeitung für Herren und Damen*-t. Megvan a könyvtárban.⁸ Miután az említett könyvtárakon kívül Magyarország valamennyi könyvtárának periodika-állományában hiába kerestem a „Damenzeitung” illetve a *Zeitung für Damen* számait⁹ állíthatom, hogy unikum került elő.

Leyrer József, pesti könyvkereskedő, a *Zeitung für Damen* szerkesztője és kiadója, lapja hasábjain részletesen közölte a folyóiratát illető tudnivalókat. Célkitűzéseit a *Zeitung für Damen* évfolyamainak fedőlapjain magyarázza. 1806—1807-ben „Prosa und Poesie sowohl in ausgewählten gut gelungenen Original-Aufsätzen bestehend, als auch in einem Auszuge aus den besten auswärtigen Journalen und Zeitschriften, in Hinsicht für die gebildete Welt.” 1808-ban: „Ein Auszug der gelungensten Aufsätze aus den besten ausländischen Journalen und Zeitschriften.” 1809-ben „Neue Zeitung für Damen und Leser aus gebildeten Ständen.” Megtudjuk tehát, hogy *Leyrer* a külföldön megjelent periodikákból kiollózott anyagot közölte. Az Egerben őrzött, 1807-es kötet fedőlapjának verzóján *Leyrer* gondosan felsorolta azokat a külföldi periodikákat, amelyeket forrásul használt. „Aus folgenden ausländischen Journalen wird redigirt: 1. Musäum des Wundervollen und Außerordentlichen. 2. Allgemeine Modezeitung. 3. Der Freimuthige von Kotzebue und Merkel. 4. Zeitung für die elegante Welt. 5. Wielands deutscher Merkur. 6. Die französischen, englischen und italienischen Miscellen. 7. Journal des Luxus und der Moden. 8. Elysium und Tartarus, von Falk. 9. London und Paris. 10. Konstantinopel und St. Petersburg von Murhard. 11. Rußland unter Alexander dem Ersten, von Storch. 12. Komus oder der Freund des Scherzes. 13. Rochlitz, Journal für deutsche Frauen. 14. Ausländische Almanachs und Taschenbücher. 15. Der europäische Aufseher. 16. Kleine europäische Gazette. 17. Züge aus dem Leben edler Menschen. 18. Magazin schrecklicher Ereignisse. — Außer diesen werden auch zuweilen gute originelle Aufsätze und Beiträge, wenn sie entsprechend sind, von inländischen Dichtern aufgenommen.”

A felsorolt művek mind egykorú források. A szerkesztő, ha nem is magyar szerzők írásait közölte, a külföldi kortársak legjelesebbjeinek munkáiból válogatott. Talán csak a folyóirat címének megválasztásánál volt rá hatással egy korábbi, 1792-ben élt grazi periodika, címe: *Zeitung für Damen und andere Frauenzimmer*.¹⁰ Ez a folyóirat nincs a felsorolt források között.

A listába foglalt külföldi művek és periodikák felsorolása után a szerkesztő a *Zeitung für Damen* tartalmi összeállítását ismerteti. „Uebersicht der Gegenstände, die in diese Zeitung aufgenommen werden. 1. Neue Moden und Luxus-Nachrichten aus den vorzüglichsten Hauptstädten in Bezug auf weibliche und männliche Kleidung, Hauswesen, Zimmerverzierung, Equipagen u. s. w. 2. Kleine belletristische Gegenstände, die durch ästhetischen Inhalt und Form gefällig werden. 3. Nachrichten der schönen ausländischen Litteratur. 4. Ausgewählte Allegorien. 5. Theaternachrichten von inn- und ausländischen Schaubühnen. 6. Aufsätze zur Veredlung des Geschmacks. 7. Characteristik von Städten und

Ländern. 8. Beiträge zur Sittengeschichte aller Nationen. 9. Notizen und Entdeckungen in Wissenschaften. 10. Biographien und Lebensabrisse bekannter Personen. 11. Modeberichte aus London, Paris, Wien. NB. Es soll alle Monate ein sehr schönes illuminirtes Modekupfer, vom Ende Januar 1807 an, im nämlichen Formate der Damenzeitung, gegen billigen Preis geliefert werden, welches man auch ganz füglich als eine Sammlung von Modekupfern wird betrachten können. 12. Aphorismen, Anekdoten, Epigrammen, Bemerkungen usw. 13. Kleine niedliche Sinngedichte. 14. Kurze geschmackvolle Erzählungen. 15. Neue gefällige Lieder und Gedichte, zuweilen ein Musikblatt. 16. Lehrreiche Gegenstände aus den Reichen der Natur. 17. Abwechselnde Aufsätze vermischten Inhalts." A kötetekben minden félév után tartalomjegyzéket találunk.

Leyrer nem közölt politikai híreket — mint látjuk. Szépirodalmi műveket emelt át lapjába, mert ezek számára nincs időhözköttőség. 1807. november 18-án közölte ezt a véleményét: „In dem Lande, wo Journale gedeihen, ist die Literatur im Flore. Der Gelehrte sucht darin Nahrung, der Ungelehrte Unterhaltung, aus diesem Gesichtspunkte und um diesen Zweck zu erreichen, entstand diese Zeitung. . . Aus diese Ursache könnte diese Zeitung füglich genannt werden: Auszug aus allen europäischen nicht politischen Zeitschriften und Journalen. . .” Megjelent hetenként kétszer.

Leyrer elvétve közölt magyarországi híreket is, különösen a Theater-Nachrichten című rovatban. Csak 1809-ben változik meg az egyes számok terjedelme és tartalma. Az eddigi nyolc lap helyett négy lapra csökkent a terjedelme. Tartalma nem rovatokra tagolódik, hanem nagyrészt folytatásos cikkek közlése. Ilyen folytatásokban közölt cikkek: „Der Schiffskapitän Ali; Paul der Erste, russischer Kaiser als Grossmeister des Malteserordens; Zur Geschichte des Brückenbaues; Die Cerealien oder Brodfrüchte unter den Völkern,” stb.

Úgy látszik, hogy *Leyrernek* sikere volt, mert érdemesnek tartotta, hogy társlapot is adjon ki. Ezzel a férfiaknak is akart kedveskedni. Társlapjának címe: *Zeitung für Herren und Damen*. Megjelent 1807. február 28-án és megszűnt 1807. július 25-én.¹¹ Itt is a főlap szerkesztési elvei érvényesültek. Nem derül ki a folyóirat hasábjairól, hogy miért szűnt meg már a 22. számmal. Különös, hogy a négy évfolyamú perodikán sehol sincs feltüntetve, hogy hol és melyik nyomdában készült.

A főlap és társlap szerzői közül megemlítenénk néhányat; *Goethe*, Johann Wolfgang; *Schlegel*, Karl Wilhelm Friedrich; *Kotzebue*, August Friedrich; *Lafontaine*, August Heinrich Julius; *Kind*, Johann Friedrich; és még mások. Mintegy ötven szerző neve ismétlődik az évek folyamán. A folyóiratszámok tartalma változatos. *Leyrer* közli az irodalmi- zenei élet eseményeit is, pl. „Lessing in Rom; Mozart in England.” Útleírásai pl. „Napoleon auf seiner Durchreise durch Brienne; Beschreibung von Jerusalem von Chateaubriand.” Tanulmányok közül pl. „Ueber das goldene Zeitalter der deutschen Sprache, vom Professor Pölit in Wittenberg.”

A *Zeitung für Damen*-nek nagyon jelentős melléklete, esetleg társlapja, címe, *Musik-Blatt*. *Leyrer* szólt róla folyóirata tartalmi ismertetésénél, „. . . zuweilen ein Musikblatt.” *Leyrer* nyilván külföldi zenei lapok mintájára adta ki. Megjelent 1807. augusztus 5-én, megszűnt 1808. február 10-én, a negyedik számmal. A *Musik-Blatt* sajnos nem található, de a főlap bizonyítja megjelenését, tudomás kell venniünk róla. A *Zeitung für Damen* 1807. augusztus 5-én hirdette: „Dem heutigen

Stücke liegt das erste Musik-blatt gratis für die P. T. Pränumerirten dieser Zeitung; ein zweites ist bereits fertig, und folgt in 14 Tagen. Es ist dies ein geringer Beweis des Bestrebens, wie sehr sich, und ohne Eigennutz, der Redakteur seinen resp. Lesern verpflichten will." Az 1807. szeptember 2-án megjelent számban olvassuk: „Diesem Stücke liegt das zweite Musik-Blatt bei." Azonos szövegű a hirdetés 1808. január 2-án és február 10-én: „Diesem Stücke liegt ein Musik-blatt ein."

Feltételezhető, hogy ez a *Musik-Blatt* megjelent már csak azért is, mert *Leyrer* volt a legelső pesti „hangjegyekereskedő". A *Zenei Lexikon* jegyezte fel, hogy „1800—1806. volt a pesti Híd utcában üzlete. Miután a könyvkereskedők is árusítottak hangjegyeket — mint *Leyrer* mellékesen könyveket — a XIX. század kezdetének háborús évei alatt tönkrement és csődbejutott."¹² Míg itt *Leyrer* zenei érdeklődéséről ilyen bizonyos adatokat kapunk, *Színnyei* életrajzi lexikona nem ismeri *Leyrer* szerkesztői tevékenységét sem. Nem tudja születése évét, csak hogy 1850-ben halt meg Pesten, és nevét 1846-ban *Lantosyra* változtatta. A *Zenei lexikon* bizonyító életrajzi adataival meg kell elégednünk, akkor is, ha nem tud a *Musik-Blatt*-ról.

A *Zeitung für Damen* másik mellékletéről az 1807. augusztus 5. szám tudósított: „Stickmuster, gefällige Ansichten in Kupfer, und endlich die lange ersehnten Modeblätter sollen nach und nach die Reihe kommen, um dies Journal so interessant als möglich zu machen. Es werden von nun an also nicht nur schriftliche Beiträge mit Dank angenommen, sondern auch treffende Zeichnungen, Stickmuster und vaterländische Prospekte; auch nöthigen Falls gegen Vergütung.

A *Zeitung für Damen* 1808. február 10-én közölt hirdetéséből nem derül ki világosan, hogy divatkép-sorozatot, vagy divat-újságot akart kiadni: „Korrespondenz Nachrichten aus der neusten Moden-Zeitung. Diese Moden-Zeitung mit allen illuminirten Moden-Kupfern kann in der Verlagshandlung der Damen-Zeitung in Pest das ganze Jahr hindurch eingesehen, oder bestellt werden; die jährliche Bestellung darauf kostet 21 Gulden; indessen da es für viele Liebhaberinnen zu kostspielig fällt, so wird das interessante daraus immer in diese Zeitung aufgenommen." Bár tudjuk, hogy a főlaptól függetlenül, csak divatképek sorozatára is lehetett előfizetni, talán inkább folyóiratot vélhetünk a hirdetés alapján. Sajnos a *Moden-Zeitung* sem található. Semmit sem tudunk az ugyanitt hirdetett vidám könyvről sem: „So wird auch zu der Ausgabe des Buches zum Todtlichen das ganz neue Museum des Witzes und der Laune benützt."

Egyetlen melléklet maradt ránk. A *Zeitung für Damen* 1808. április 27. számához kötve találjuk, az Országgyűlési Könyvtár állományában, címe: „Apollo Saal in Wien." Rajzoló illetve metsző neve nincs feltüntetve. *Leyrer* magyarázatot fűzött a rajzhoz: „Skizze des Apollo-Saals. Um unsern Lesern eine anschauliche Idee von diesem Saale zu geben, theilen wir hier einen Grundriss davon mit. Wenn es etwa auffallen wollte, dass man ein weitläufigen Lokal, das ausvielen Gemächern, Sälen und Sängen besteht, nur Einen Saal heisst, dem wissen wir darüber keinen Bescheid zu geben, als dass es ja mehr der Fall ist dass man ein Ding sieht bei seinem rechten Namen nennt."

Végül a *Zeitung für Damen* árára vonatkozó adatok: „Den Bewohnern von Ofen und Pest gilt der Betrag jährlich 8 Gulden, halbjährig 4 Gulden und die Stücke werden alle Mittwoch in's Haus gesendet. Man wendet sich mit dem Pränumerations-Erlag entweder an den Unterzeichneten, oder an die K. K.

Post-Zeitungs Expeditionsämter in Wien, Ofen, Pest, Prag, Pressburg, Grätz, Linz, Lemberg, wie auch an alle K. K. Postämter des gesammten österreichischen Kaiserstaates."

A „Damenzeitung“ felkutatásának eredménye a folyóirat helyes címének megállapítása, tehát: *Zeitung für Damen*. Számba vehetjük ennek a főlapnak eddig teljesen ismeretlen most előkerült melléklapját, címe: *Zeitung für Herren und Damen*. Igen érdekesek a *Musik-Blatt* című mellékletre esetleg társlapra vonatkozó adatok. Lappang még a másik társlap, esetleg melléklet, a *Moden-Zeitung* is.

Jegyzetek

1. Melléklet az *Ephemerides Politico-Litterariae* 1791. december 16. számához, amelyet *Leyrer* azonban nem is ide szánt. Mint írta: "...damals in der Ofner Zeitung nicht Platz fand..." A hatlappos melléklet csak az Egerben őrzött példányban található. Jelzete: Vv VIII. 123. sz.
2. Jelzete: F 161. sz.
3. Az újságlevelek és tudományos folyóirások eredetéről. 12. sz., 66. p.
4. 1806. I. évf., nov. 19. (2. sz.) — 1807. dec. 30. = 2—60. sz., 1808. jan. 6. — 1808. jun. 29. = 1—26. sz., 1809. (d. n.) = 1—15. sz. Jelzete: A4/2241. sz.
5. 1806. nov. 12—1807. dec. 30. = 1—19, 21—22, 24—60. sz. Jelzete: B. IV. 104. sz.
6. u. o. 68. p.
7. *Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805)*. Bp. 1941., 57. p.; —: *Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban*. Bp. 1947., 9. p.; *Nagydiósi Gézáné: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. = *OSzK Évkönyv*. 1957., 193—229. p.
8. *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának katalógusa*. Bp. 1939. II. rész, 822. p.
9. A magyar nemzeti sajtóbibliográfia lelőhelynyilvántartással készülő kézikönyvének anyaggyűjtése kapcsán.
10. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának tulajdona. Jelzete: A. 1239. sz.
11. 1807. febr. 28—1807. jul. 25. = 1—22. sz. Ez a folyóirat csak Egerben található.
12. Szerk. *Szabolcsi Bence és Tóth Aladár*. Bp. 1931. II. k. 30. p.

Die erste ungarländische Damenzeitschrift in deutscher Sprache

M. BUSA

Der Artikel berichtet über die älteste ungarländische, für die weibliche Leserschaft bestimmte, in deutscher Sprache veröffentlichte Zeitschrift, deren Exemplare bisher unbekannt waren. Sie führte den Titel *Zeitung für Damen*, erschien zweimal wöchentlich in Pest vom 12. November 1806 an und erlosch mit der undatierten 9. Nummer des Jahrgangs 1809. In Bibliographien wurde sie bisher unter dem Titel „Damenzeitung“ verzeichnet. Ihr ebenfalls erst jetzt zum Vorschein gekommenes Beiblatt, die *Zeitung für Herren und Damen*, erschien vom 28. Februar bis zum 25. Juli 1807. Der Redakteur, Herausgeber und Drucker Josef *Leyrer* stellte die einzelnen Nummern aus Beiträgen zusammen, die in ausländischen Zeitschriften erschienen waren.

Casanova Magyarországon

KOZOCSA SÁNDOR

Nevének első magyarországi említése elvész a XVIII. század homályában. Annál élénkebben élhetett az akkori Magyarország és magyarság képe az ő emlékezetében, hiszen *Memoire*-jainak bizonyossága szerint, gyakran fordult meg magyarok, diplomaták és katonák, mágnások és kalandorok társaságában. Rendkívül melegen emlékezik vissza *Mária Teréziának* arra a (talán testőr) kapitányára, akinek Henriette-t köszönhette. Azonban csalódottan írta, hogy a királynő virágkorában a szenteskedés odáig fajult, hogy „azokat a szerencsétleneket, akik bájaikkal és szerelmeskedésükkel tüzérkednek — a történelmi Magyarország végvárába — Temesvárra kell küldeni”. Bécsi kalandjai során beszámolt arról, hogy egy milánói táncosnő lakásán megismerkedett *Erdődy* Kristóffal és *Kinsky* herceggel. Bécsből már csak egy ugrás Pozsony, ahová 1783-ban el is jutott: „Vais báró néhány szép kisasszony társaságában kirándulásra hívott Pozsonyba”.

Az újabb kutatások fényénél már nemcsak Henriette kapitányáról és a pozsonyi esetről tudunk, hanem állítólagos „huzamosabb magyarországi tartózkodásáról” is. *Held* Albert budapesti hírlapíró buzgólkodásának köszönhető, aki „kinyomozta” és 1913-ban a *Pesti Hírlapban* közzétette „Casanova Magyarországon” c. cikkében a magyarországi tartózkodás addig ismeretlen részleteit.¹ Forrásaink alapján állítólagos első fordítójának, *Zech* József Waldemarnak kilétéről sem tudunk bővebb felvilágosítással szolgálni (biobibliográfiánk nem ismerik!), sem a „fordítás”-ról, melynek semmiféle könyvészetben vagy levéltárban nincsen nyoma. Kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a nevezetes cikk írója által ismertett első magyarországi *Casanova*-könyv csak misztifikáció, kegyes irodalmi csalás, amilyenre mind a külföldi, mind a hazai irodalomban számos példa kínálkozik. Ezt a gyanunkat igazolja az is, hogy az újságcikk szerzője egyhelyütt azt írja „adataimat részint *Zech* művéből, részint saját jegyzeteimből merítettem”. Ennek a legendás magyar nyelvű *Casanova*-fordításnak a részletes bemutatása, mint korai adat tarthatna érdeklődésünkre számot, mert ha valóban létezett, abban az esetben az első magyar nyelvű *Casanova*-mű a nemzetközi fordítások sorrendjében az igen imponáló 15. számú helyen szerepelne!² A magyarországi tartózkodás kérdését tehát csak akkor lehet tisztázni, ha a *Memoire*-ok szövege teljes egészében már megjelent.

Eddigi kutatásaink alapján *Casanova* nevét irodalmunkban első ízben, 1859-ben *Jókai* Mór írta le az *Ústökös* hasábjain K...s M...n [Kakas Márton] álnév alatt közölt *Első az etiquette* c. satírikus rajzában, amely egy év múlva belekerült

a *Dekameron* X. kötetébe is. Kárpáthy Abellino feleségül veszi régi kedvesét: az új otthonban „az elfogadási terem egész eleganciával volt butorozva; a falakon acélmetszetek, de nem azok a hajdani Casanova-félék. . .”, amik nyilván erősen emlékeztettek volna „chère Ninon” múltjára.³

Ha a realitások talaján maradunk, és úgy vizsgáljuk a magyarországi *Casanova*-nyomokat, akkor sincs okunk lemaradástól tartani, hiszen az 1873—75 között megjelent, valóban első magyar nyelvű *Casanova*-fordítással⁴ nemcsak az első olasz (1880), de az első angol (1892) fordítást is megelőztük. Ennek teljes címe: „Seingalti Casanova Jakab emlékiratai és kalandjai. Fordította: Halasi O. . . Lipcse Köhler K. F.-nél”. Csupa félrevezető adat: megjelenési helyül Lipcsét tünteti fel,⁵ ugyanakkor a belső impresszum határozottan bizonyítja, hogy a munkát Budapesten, a *Wcdianer* nyomdában állították elő. Az idegenben való megjelenés fikciójával a mű érdekességét óhajtották felkelteni. Ugyanez vonatkozik a fordítóra is: a címlapon feltüntetett nevet egyetlen hazai biobibliográfia sem ismeri, valószínű, hogy ma már kideríthetetlen álnév, amit az egyes füzetek lilaszínű borítóján levő előfizetési felhívás is bizonyít. Az első magyar *Casanova*-fordítás 22 füzetben folyamatos lapszámmal ellátva 3285 oldal terjedelemben jelent meg. Az I. kötetet „a fordító előszava” vezeti be, mely egyben az első magyar nyelven írott tanulmány *Casanováról*. A fordító jegyzetei után következik *Casanova* terjedelmesebb előszava, majd 119 fejezetben a fordítás szövege, amit „Ligne herceg töredékes jegyzetei Casanováról” követ. Az első *Casanova*-fordítás stílusa nehézkes, néhol a homályosságig zavaros, ami arra vall, hogy a fordító a német szöveget sem értette meg teljesen (a Brockhaus-féle kiadást használta, Lipcse 1822—28). Bár a fordítás a legjobb akarattal sem nevezhető műfordításnak, mégis nagy hatása volt *Casanova* magyarországi népszerűsítése terén.

Még le sem zárult ennek a fordításnak sorozatos megjelenése, amikor — nyilván a sikeren felbuzdulva — a következő, 1874. évben, egy magát megnevezni nem akaró fordító tollából napvilágra került a *Casanova szerelmi kalandjai*, címlapján hangsúlyozottan jelezve, hogy „franciából”. A címlap belső oldala és a hátsó borítólap kiadóként csak annyit tüntet fel, hogy „nyomatott Buschmann Ferenc könyvnyomdájában”.⁶ Ez a kiadás az első, legalább képes borítólapját tekintve, illusztrált magyar *Casanova*-könyv. A szignálatlan kép egy középkori (!) lovagot ábrázol, amint a csatatérről hazatér, s tollas kalapját a földre dobja, majd térdre borul imádoztja előtt, aki viszont egy biedermeier stílusban készült díványon gyöngéd kézsimogatások közepette fogadja hódolóját. Ez a címkép minden, csak nem casanovai. A könyv 24 fejezetre zsúfolja a *Memoire*-ok anyagát, s teszi mindezt 257 oldalon. Az átültetés régies, de valamivel sikerültebb, mint az első fordítás.

Az 1880-as években akadt egy magyar költő — *Rudnyászký* Gyula — aki Casanova álnévvel⁷ jelentetett meg enyhén erotikus verseket és novellákat. Ilyen irányú költeményeit kezdetben a magyar *Figaro* (1883—1906) c. élclapban, majd 1888-ban külön kötetben is kiadta *Casanova versei* címmel. Az író verskötetének sikerén felbuzdulva a következő évben *Casanova novellái* c. kötetben egy csokor elbeszélést is összegyűjtött. Ez a 15 rövidebb-hosszabb novella sem a szellemességben, sem formai szempontból nem éri el a verseket.⁸

1891-ben a *Budapesti Hírlap* közölte az első (szignálatlan) újságcikket: a *Casanova fogságá*-ban az író beszámolt arról, hogy Itáliában megjelent műveinek

118. (?) kiadása, s részletesen ismertette börtönből való szökésének históriáját saját elbeszélése alapján.⁹ *Casanova szökésé*-t tárgyalja Tóth Béla méltán híres könyvében, a *Mendemondák*-ban.¹⁰

Alig telt el három év a *Casanova*-cikk megjelenése óta s *Ruzitska* Ármin kiadványát új fordítás-gyűjteménnyel jelentkezett: *Casanova Emlékiratai (Casanova szerelmi hőstettei)* címmel (1894.)¹¹ A tíz nyomtatott ívre terjedő válogatást a fordító nevének feltüntetése nélkül hozták forgalomba. 15 fejezetre osztja a *Memoire*-okat, s a következő részleteket tartalmazza: Bettina, Lucie, Nanette és Marton, A szép bérlőnő, Lucrecia, Cecil, Marina, Bellino, Catinella, Mlle Quinson, O'Morphi, Vesian kisasszony, Farsang Velencében, Tonina, Barbarina, Lia, a szép zsidóleány, végül a farsangi bohóságok. A fordítás az addigak közt a legördülékenyebb.

A századfordulón (1899 és 1905 között) jelent meg a *Memoire*-ok a *Rubinstein* I. cég kiadásában négy kötetben *Endrei* Zalán (1870—1933)¹² író fordításában (a 4. kötet nem jelzi a fordító nevét.) „Díszkiadás képekkel” — hirdette a könyvet a kiadó. A művet *Casanova* előszava vezeti be, s 165 fejezetre osztva az anyagot, elsősorban a szerelmi részekkel tarkítja, s a kortörténeti jellegű leírásokat mellőzi. Végül a „*Bejejező sorok*”-ban rövidítve közli *Ligne* herceg tanulmányát. Ez a fordítás is, mint az 1873-as, füzetekben jelent meg.¹³ A rövidített, erősen átfésült, de elég jól olvasható fordítás rutinos író kezére vall. Az első fordítás (a *Halasi-féle*) szemelvényes szöveganyagát, mint nyersfordítást stilizálta, módosította, és gyúrta át modernre.

A *Jövendő* c. irodalmi és politikai folyóirat (*Bródy* Sándor lapja) második évfolyamának (1904) 11. számában *Ruttkai* György hírlapíró tollából jelent meg magyar nyelven az első komolyabb hangvételű cikk *Casanova*-ról: azzal indítja el gondolatlorát, hogy a „hirhedt saintgalti lovag még mindig él az emberiség emlékezetében. Rossz szolgálatot is tenne az igazságnak, aki a nevezetes kalandor személyét kisebbitené, és erkölcsi vonatkozásai miatt pálcát törne *Casanova*, az ember fölött, aki korának legszellemesebb és legérdekesebb férfiai közé tartozott”, majd részletesen tárgyalta hőse életét, lényegében az akkor ismert források (*Victor Ottomann*ra és *J. F. Meier*-re hivatkozik) alapján.¹⁴

Az új század hajnalán, 1902-ben ismét megjelentek a *Memoire*-ok *Rozsnyai* Károly kiadásában, „művészi kivitelű képekkel”. A kiadó kalendáriumok, ismeretterjesztő művek és főleg ponyva-kiadványairól volt ismert. A címlap érdekessége a fordító megjelölése: „fordította Szász Károly”, a jeles költő és műfordító, a hazai műfordítás történetének egyik úttörő klasszikusa, a *Divina Commedia*nak, a *Nibelungen Lied*nek, *Shakespeare* és *Molière* remekeinek, és még könyvtárra menő nyugati klasszikus írók művészi tolmácsolója.¹⁵ A könyvet *Casanova* előszava vezeti be, majd 14 fejezetben, a szöveget erősen megrövidítve, mutatja be a *Memoire*-t: a gyermekkortól kezdődően, Teréz, Nanette és Marton, Lucia, Lucrecia, Bellino, Melulla, Henriette, Krisztina, M. M. és C. C., Tonina, Barbarina, (a velencei kaland kimaradt!) Baretné, Lia, a szép zsidóleány, hogy csak a főbb állomásait idézzem a kiadványnak. A kötetet *Ligne* herceg *Casanováról* szóló töredékes jegyzetei zárják. Az átültetés majdnem ponyvaián könnyed, nem érezni rajta a nagy műfordító kezének nyomát. (1907-ben változatlan borítékiadása jelent meg, úgy látszik, jó üzletnek bizonyult.)¹⁶

Faragó Jenő, a könnyű műfaj egyik hazai művelője, 1902-ben operettet készített *Casanova* címmel *Barna* Izsó zenéjére. A súlytalan, háromfelvonásos, elő-

játékkal fűszerezett operettet a budapesti Népszínház az év október 11-ikén mutatta be.¹⁷ A „mű” részletesebb tárgyalására kár időt pazarolni. Felvonásokra tördeli a casanovai életet kísérő kiemelkedő kalandokat, s olcsó szellemtelenségekkel kanyarít sületlen mesét: az első felvonás főhőse „Marion”, a másodiké „Pompadour”, végül az utolsóé „Lia”. Az „irodalmi” fércmű legbosszantóbb ízléstelensége, hogy drámaköltészetünk világhírű kincsének (*Az ember tragédiája*) szállóigéiből orzott.

Mint kuriózumot említjük, hogy megállapíthatatlan helyen (talán Budapesten?) működő Casanova Verlag 1908-ban a következő címmel német nyelvű obszcén ponyva-kiadványt hozott forgalomba: *Meine Tante Resi, Luft Resi. Bordellbesitzerin in Budapest. Geschrieben von Ihrer Nichte Elise*.¹⁸

Az első világháborút megelőző években indult Békéscsabán a Tevan Könyvtár sorozat. Már a 8. füzetben *Casanovával* jelentkeztek. 1912-ben *Révész* Andor fordításában került piacra a *Szerelmi kalandok* füzetke a címlapon I-el jelezve, hogy a kiadó folytatni óhajtja. A címlap jelzi, hogy a sorozat a „Flammarion-féle, *Les grands écrivains classiques* c. kiadásból készült”. A *Memoire*-ok anyagából csak egy-egy nő alakját és a vele kapcsolatos szerelmi kalandokat ragadta ki, fejezetei: Bettina, Lucia, Nanette és Márta. Két évvel később (1914) a Tevan cég „Könyvtár”-ának 38. számaként kiadta a II. füzetet, ugyancsak *Révész* fordításában; ez a következő részeket tartalmazza: A kedvező vihar, Lukrecia, Bellino. Mindkét füzet fordítása sikerült, könnyen olvasható.¹⁹

A *Nyugat* folyóirat az 1911. év nyarán folytatásokban közölni kezdte *Fenyő* Miksa *Casanova*-esszéjét, amely az év nyarán a *Nyugat* Kiadó gondozásában *Falus* Elek művészi borítólappal könyv alakban is megjelent. A tanulmány a sajtóban élénk visszhangot váltott ki: *Radványi* Kálmán a katolikus szemléletű *Élet* folyóiratban erkölcsi szempontból kifogásolja tematikáját, bár kénytelen megállapítani, hogy *Casanova* „önéletrajza a XVIII. század Európájának legközvetlenebb, leghűbb rajza. Korát izzó egyénisége egész hevével áttombolta”.²⁰ *Mohácsi* Jenő analizise a *Pester Lloyd*-ban sokkal találóbb: szerinte *Casanova* „már régóta nem számít pornográf írónak”. Igazat adunk abban is neki, hogy „aki Casanovát csak pornográf kivonatokból, rosszul ismeri, az a *Fenyő* tanulmánya által a világirodalom legcsodálatosabb remekéhez kap útmutatást”. Ebből a kritikából szereztünk tudomást arról, hogy az esszé egy (talán éppen *Fenyő* Miksa fordításában!) tervezett, de soha el nem készült teljes *Casanova*-kiadás bevezetése.²¹ A *Nyugat* folyóirat, melynek kiadója a teljes *Casanova* bemutatását tervezte, *Laczkó* Gézárt kérte fel ismertetésre: „öröm *Fenyő* könyvével átvágtatni ezen az életen.”²²

Még alig fejezte be a *Nyugat* *Fenyő* tanulmányának közlését, a szerző máris *Docteur Guède Casanova-tanulmányáról* írt új, érdekes cikkel jelentkezett, amikor a francia kutató dolgozatait ismertette: „a legöregebb casanovista kötetben gyűjtötte össze tanulmányait s kézirat gyanánt megküldötte mindazoknak, akikről tudta, hogy a velencei kalandor életével és élete művével foglalkoznak”.²³ 1913-ban ugyancsak a *Nyugat* közli *Fenyő* „*Casanova levelei*”-ről készült beszámolóját *Aldo Ravà* és *Gustav Gugitz* kiadványáról (*Casanova's Briefwechsel*); itt írta, hogy „akkikkel levelezett: államférfiak, hadvezérek, írók, színészek, nagyvilági és félvilági nők, kalandorok, uzsorások, kerítők, stb. akkoriban körülbelül, a társadalom’ volt”.²⁴ *Fenyő* a levélgűjtemény anyagát felhasználva, még abban az évben színes újságcikkben számolt be *Casanova barátnői*-ről *Az Újság* hasáb-

jain.²⁵ A nevezetes levélpublikációról a *Pester Lloyd* 1913-i évfolyamában *Otto Pick* osztrák hírlapíró írt eszmeifuttatást. Szerinte *Casanovát* még mindig nem tartják igazi írónak, pedig nemcsak a memoárokból, de tudományos műveiben, és főleg leveleiben ragyogó írói tehetséget árul el.²⁶

Tóth Béla, a *Magyar Anekdotalikinc*s gyűjtője, írta az első *Casanováról* szóló magyar elbeszélést, *A dogareszá-t*. 1913-ban *A boldogasszony dervise* gyűjtemény hangulatos miniatűr novella-remeke ez: az író, aki betegen fekszik velencei szobájában, szépapja meglátogatja és visszavarázsolja a múltba. Felöltözteti korabeli ruhába, haját csigába csavartatja, bajszát lenyíratja, és gondolán viszi *Marco Pesaro* báljára. A társaságban a bemutatások során eléjük toppan *Casanova*. Később megjelenik a doge is, ragyogó ifjú feleségével. A társaság két részre oszlik: *Casanova* a dogareszával a kártyaszobában próbál szerencsét, de amint egy óvatlan pillanatban a szépasszony vállát megcsókolja, kitör a botrány — „kint, szűk, sötét csatornák vizén egy gondola csúszott, orrán, a bárd mögött a kis vörös lámpa, a tizek tanácsának jele. Ezt is láttam, és azt is, hogy az ólomfödelek alatt becsapódott az ajtó”²⁷

A Hét közölte 1913 májusában *Kárpáti Aurél Jacopo meséje* c. elbeszélését²⁸ — mintegy a *Pesti Hírlap*ban megjelent *Casanova Magyarországon* cikk költői metamorfózisát²⁹ — a velencei börtönből éppen kiszabadult *Casanováról*. A keletes elbeszélés hőse Budára érkezik, hogy köszvényét gyógyítsa. A szerb kocsmáros lányát azonnal szerelmi lángra lobbantja — este egy budai kastélyban meglátogatja régen elhagyott szerelmesét —, másnap a kocsmároslányt akarja megszőktetni, de annak vőlegénye útközben feltartóztatja őket és a lovagot összeszurkálja — „felgyógyulása után *Jacopo* sietve elhagyja Budát és később, memoárjaiban meg sem emlékezett a szép *Kostjics Száváról*”. Az elbeszélő ábrázolás mellett magyar költőt, *Hangay Sándort* is meghihetett a *Casanova énekel* (1914) c. költeményben.³⁰

Az első világháborútól kezdve fokozottabban foglalkoztatta íróink fantáziáját *Casanova* alakja: *Krúdy Gyula* frazeológiájában szerepelt talán a leggyakrabban a casanovai motívum. Amikor színpompás regénye, *A vörös postakocsi* megjelent, *Ady* Endre lelkesen fogadta a *Nyugat*ban: „*Krúdy* eldalolta tegnapi ifjúságának boszorkányos muzsikájú dalát. A vörös kocsi nemcsak a tegnapi, a pest-budai bizarrságnak, s az emlékezésnek szimbóluma, de a *Krúdy-regény* — ha ugyan regény — nagy társadalomtalanságáé. Azokról és úgy, akikről és ahogyan *Krúdy* ír, csak az írhat, akinek társadalmi rangja tisztázatlan, s állandóan a napi-díjas és az Úristen között libegő. Csak ez látja meg és kedveli a társadalom leg-hívebb reprezentálóit, azokat tudniillik, akik a társadalmon kívül bitangolnak. De könnyes, drága, gyönyörű könyv ez mégis, úgy, ahogy írta, fölséges versvallo-más arról, miként teszik az álmok passzívvá a mai *Casanovát*”.³¹ Az 1915-ben készült „*Budai öregúr*” őse, *Mályfai sétapálcájáról* megállapítja, hogy „sárga elefántesontból faragott kezét ábrázolt, amely irattekercset tartott finom, hosszú-körmű ujjai alatt. A „*Hordó*”-nál, ahol *Mályfai* életéből annyi ideig elüldögélt, amennyi ideig meghalni és újonnan születni lehetne, élt egy legenda, amely szerint a sétapálca finom velencei nobile tulajdona volt az elmúlt századokban. De talán *Casanova*, a rejtélyes lovag járt-kelt az elefántesontkézzel kezében, midőn lovag volt, nőket csábított, boldog és boldogtalan volt”, vagy „egy dalárdai ember a *Casanova* botját kezébe kapva az összes budai szobaleányokat és varrónőket magáénak mondta szerdai estéken, mikor órásság helyett este dalos, éj-

félig regényhős volt". Egyik kis remekének, az 1920-ban Bécsben megjelent *Nagy kópé*-nak Antóniája azt vallja: „nem kérkedem, hogy én Casanova Jakab szeretője voltam, hogy más név alatt éltem a földön, de a lelkem ma is egy démoni nőé, aki királyok, költők és koldusok szeretője volt. . .” Még önéletrajzi regényében *Krúdy Gyula Látogatásai*-ban is arról vall, hogy „a könyvtáros mesemondásai-ban szerette magát néha ‚ledegradálni‘ Casanova Jakabig, de ezt szelíd gúnnyal vegyes szerénységgel tette, rendszeren még a kocsmai előadás elején: — Dehát a hasonló históriákat inkább olvassátok el Casanova könyveiben. Annak amúgy is jobban hisz az utókor, mint nekem. . .”³²

A legnagyobb magyar nőíró, *Kaffka Margit* fantáziájában egy alkalommal átvillant éppen nem hízogató jelzővel kapcsolatban, a casanovai motívum: az első világháború végéig, 1917-ben a *Nyugatban*, majd könyv alakban is kiadott *Hangyaboly* regényének bizarr jelenetét — fogadásból egy züllött vidéki potentát éjszaka félmeztelenül betör egy apáciskolába — a helybeli „szabadelvű” sajtó, mint „casanovai léhaságot” intézte el.

1918-ban *Közhalmi Bélának* jutott eszébe *Könyvek könyve* címmel 87 magyar író vallomásra bírni olvasmányairól, s azokat ankétszerűen összegyűjteni és közzétenni: ennek eredményeként derült ki, hogy *Casanova Memoire*-jai kedvelt olvasmánya volt a chansonok poétájának, *Heltai Jenőnek*; a színházi dramaturgnak, *Bálint Lajosnak*, és az egyetlen magyar nyelvű *Casanova*-monográfia szerzőjének, *Fenyő Miksának*. Ugyanezt a szellemi „kikérdezést” két évtizeddel később, 1937-ben az ankét szervezője megismételte *Az új Könyvek könyve*-ben: ekkor már 175 író, művészt és tudóst vallatott olvasmányi ihletéről; ismét három író emelt szót *Casanova* mellett: *Ráth-Végh István*,³³ *Szerb Antal*³⁴ és *Trócsányi Zoltán*, *Dosztojevszkij* és *Tolsztoj* műveinek kiváló fordítója.³⁵

Amikor *Paul Wiegler* világirodalomtörténetének magyar változata 1921-ben *Benedek Marcell* átdolgozásában megjelent, friss és modern hangot hozott az irodalom kissé állóvizekre emlékeztető berkeibe. „A francia szellem uralma” fejezetben, mint egy oldalvágást, úgy intézi el *Casanovát*: „s a nápolyi Arlechino, a tréfás Galiani abbé, aki párbeszédeiben, mint Voltaire ellenlábasa új megismeréseket ír körül. Giacomo Casanova is itt élőszködik ‚Európa kávéházában‘, amint Galiani Párist nevezi. Tanait Lucia, Marina, Henriette és a többiek ölelései közben és fogságában fontolgatja, mikor már dühös, vén pulykakakas, Waldstein gróf duxi palotájában megírja francia Memoireait.”³⁶

A magyar *Casanova*-érdeklődés jelentős fejlődésen ment keresztül: a korai, kezdetleges, sőt pornográfikus jellegű kiadványoktól jeles íróink és költőink veszik egyre komolyabban, ugyannyira, hogy az 1925-ös kiadástól kezdve már a „komoly” *Casanova* lép előtérbe; sőt legutolsó fordításával kapcsolatban a kritika már a szöveg túlzásba vitt komolyságát kifogásolta, és helytelennek tartotta a kötet válogatásában a társadalmi elemek ilyen arányú kidomborítását.

A Világirodalom kiadó 1925-ben új, szemelvényes fordításban már ezt a „komolyabb” igényű *Memoire*-okat jelentette meg. Ez az átültetés és válogatás *Takács Mária* munkája volt. A könyvet rövid előszó és valamivel terjedelmesebb utószó kíséri. Az előbbi 1925. ápr. 2-án, „Casanova kétszázadik születésnapján” datálódik. „Emlékiratai nemcsak egy különös, színes és a maga naiv cinizmusában megkapó egyéniség önvallomásait foglalják magukban, hanem az egész gazdag, mozgalmas, örvénylő és csillogó tizenharmadik századot”. A válogatás elveit így tisztázza: „az ominózus szerelmes históriákból kihagytuk ami a mai

ízlést sérti, aminek nincs művészi, lélektani, kortörténeti érdekessége. Az úgynevezett kényes helyzeteket nem is „sikamlósságukért” kell kihagyni, hanem unalmaságukért”. A szöveg 27 fejezetben jutott olvasóközönségünk kezébe: kivonatossan bár, de az egész művet szerencsés kézzel válogatva.³⁷

A század húszas éveitől kezdve egyre erősödik és fokozódik nálunk a *Casanova* kultusz, mintha a múlt megkövesedett és hazug szemlélete, egycsapásra eltűnne a történelem sülyesztőjében, és az „igazi” *Casanova* támadna fel. *Takács* Mária fordítása is hangsúlyozza, hogy a „szennykiadások” után eljött az ideje a komoly, a teljesség igényét, amennyire lehetséges, szem előtt tartó kiadásoknak. A húszas évek speciális *Casanova*-színehez tartozik *Orbók* Loránd *Casanova* színjátéka, az *Il Cavaliere di Seingalt*. Elsőnek Sidney *Howard* fordítja angolra *Casanova* címmel, s 1923. szeptember 26-án a New York-i The Empire Theatre-ban adták elő, Henriette szerepében Catherine *Cornell*-lel, Casanovát Lowell *Sherman* alakította; olasz fordításban *Le tappe dell'amor* címet kapta; végül 1930-ban spanyolul a madridi Fontalba színházban adták elő *Francisco de Viu* fordításában, majd *Servandó del Pilar* stílusos fametszetes díszletterveivel meg is jelent. A színműben Henriette és a magyar kapitány kalandját szövi komédiává, s az 1748 és 1770-es évek eseményei köré csoportosítja a mese cselekményét.

Juhász Andor 1927-ben összefoglalta *A világirodalom élettörténetét*-t (a Révai kiadó Új Könyvek sorozatában), s ebben a rokokó prózával hozta összefüggésbe *Casanovát*: „vannak kedves nemzetközi szélhámosok, mint Cagliostro gróf, ellenállhatatlan nőhódítók, mint Casanova. . .”³⁸ *Angyal* Géza *Az igazi Casanova* c., a *Literatura* 1927-es évfolyamában közölt cikkében volt valami friss szín: „a szerelem egyszervolt mestere kiszállt évszázados sírjából és megint mindenütt jelenvaló, ahol az élet színes tajtékot vet”.³⁹ *Hevesy* Iván a *Nyugatban* Ivan *Mosjukin* *Casanova* filmjéről írt figyelemreméltó glosszát.⁴⁰

Íróink és újságíróink *Casanova*-kíváncsisága a következő évben újra jelentkezik jól szerkesztett irodalmi bulvárlapunk, a *Literatura* 1928-as évfolyamának hasábjain, N. M. betűjellel ellátott *Casanova a Tabánban* közlése során.⁴¹ A „legenda” *Casanovát* szakadó esőben bandukoló batárban mutatja be, amint éppen „eszébe jutottak a párizsi éjszakák mantillás, selyemcipellős, csipkés, parókás, kényes dámái, Pétervár sápadt, szőke, ékszeres szépségei, Velence szenvedélyes, éjhajú leányai. . .” A cikkíró szerint a lovag reumáját jött gyógyíttatni Budára. 1928-ban *Róna* Imre lefordította Artur *Schnitzler* *Casanova hazatérése* c. regényét (a *Pantheon* kiadó Színe-java sorozatában), melyet a kritika örömmel üdvözölt.⁴²

Az évtized végén, 1929-ben *Moly* Tamás fordításában *Casanova* legizgalmasabb kalandja került könyvpiacon *Velence ólomkamráiban* címmel. A *Tolnai* Simon által kiadott, majdnem ponyvaízű könyvecskét rövid jellemzés vezeti be: „a sors élénken labdázott vele, hol fenn volt, hol lenn, de mindig törhetetlen akaratereővel s nagy élnivágással”. A velencei kiszabadulás mellett párizsi „bevásárlás”-át is közölte, és még egy lугanói „kalandot”. A velencei menekülést 1946-ban ugyancsak az ő fordításában ismét piacra dobták *Szökés az ólomkamrákból* borítékaimmel, a Hungária Forintos Regénysorozatában is.

Századunk harmincas éveiben is nyilvánult meg érdeklődés az irodalomban *Casanova* iránt. A már többször idézett *Literatura* 1932-ben *Kürti* György szellemes „riportját” közölte *Az ismeretlen Casanová*-ról; elég ha a hangzatos alcímet megemlítjük, hogy a cikk „ismeretlen” anyagáról számot adjunk: Casanova és Napóleon — A beteg vér: a lángész forrása — Voltaire és udvara — Két zseni

beszélget — (még mindig Voltaire) — A szavalóművész (Orlandót adja elő Voltaire előtt) — A második nap (Voltaire-rel) — Harmadik nap (ismét Voltaire-rel) — A két olasz kalandor (Napóleon!)

1934 januárjának elején Berényi János a *Budai Naplóban Az eltűnő Tabán hajdani lovagja* címmel⁴³ arra a kérdésre, hogy *Casanova* járt-e Budán, határozott igennel felel, mert mint a lehangsúlyozottabban állította, *Casanova* emlékiratainak addig ismeretlen példányát nemcsak látta, hanem olvasta is: „eredeti nyelven és terjedelemben olvastam ezt a művet és ebben írja le, hogy a Rácz Fürdő közvetlen közelében lakott”. A *budai Casanova* c. cikkében Vén budai Hárombék Effendi álnév alatt *Bevilaqua Borsodi* Béla összefoglalta a kérdéssel kapcsolatos tudnivalókat és megállapította, hogy *Casanova* „nem járt a Tabánban és mégis bele fog kerülni Budapest város költészeti bibliográfiájába, doktori disszertációkat írnak majd a tabáni Casanova mende-mondáról”⁴⁴ A „legenda”-vita már leszűrve jelentkezett *Rexa* Dezsőnek még abban az évben (1933) kiadott *Tabán* monográfiájában: „a régi időben egy valaki lett volna csak, akiről sok szó esett volna e könyvben, ha. . .” Ez a „valaki” Casanova, a „ha” pedig: ha valóban járt volna a Tabánban.⁴⁵

A Párizsban megjelenő *Dante (Revue de Culture Latine)* folyóirat 1937-es évfolyamában Gáldi László *L'Italie et les Italiens dans le roman hongrois* tanulmányában *Kemény* Zsigmond történelmi regényét (*Gyulai Pál*) tárgyalva, a következő módon von párhuzamot a mű egyik centrális alakja, az olasz kalandor *Senno* és *Casanova* között: „La manière dont celui-ci trace le sort d'un vieux aventurier, nommé Senno, fait presque pressentir la vieillesse de Casanova, telle qu'on la verra plus tard, dans une nouvelle inoubliable de M. Stefan Zweig”⁴⁶

Emőd Tamás a *Párma* c. hangulatokban gazdag poémában a régi olasz városról emlékezik:

„Ódon város. A levegőben
még leng a finom Fleur d'amour,
itt ül a szép francia hölgygel
seingalti Casanova úr”⁴⁷

Az évtized végén jelent meg Orpheus álnévvel a *Széljegyzetek Casanovához* c. regény (1939.) A szerző kilétét nem sikerült feloldani; a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők szaklapjának, a *Corvinának* közlése szerint a mű a „lefoglalt és kitiltott sajtótermékek” listájára került.⁴⁸ A *Magyar Irodalmi Lexikon* (III. köt. Bp. 1965.) szerint a mű szerzője: Szentkuthy Miklós.

A budai kaland utolsóéltti felelevenítője *Lestyán* Sándor, *Pest-Budai Regelő*, 1940-ben megjelent könyvének „Casanova” fejezetében ismét valóságosnak tartja a tabáni tartózkodást: „az egész világ romantikus hőse, kalandor és lovag, női szívek bálványa, bejárta egész Európát és volt a Tabánban is”⁴⁹ Egyébként még ugyanabban az évben a Révainál jelent meg a magyar irodalom legérdekesebb *Casanováról* szóló alkotása, *Márai* Sándor regénye, a *Vendéggjáték Bolzanóban*. A könyvnek óriási sikere volt: három év alatt öt kiadása és az elismerő bírálatok légiója, de külföldön is derekasan megállta a helyét. Előttünk ismert fordításai olasz (1941), cseh (1942), holland, német (1943), svéd (1944), finn (1946) és spanyol (1950) nyelven jelentek meg, utóbbi *Brachfeld* Olivér fordításában Barcelonában *Musica on Florenzia* címmel. Modern regényirodalmunk sajátos *Casanova*-szemléletében fogant ez egyik legművészibb alkotásáról a következőket írtam a *Con-*

viviumban (Torino) megjelent *L'Italia nella letteratura narrativa ungherese* tanulmányomban: „Il romanzo su Casanova di Alessandro Márai porta il titolo di Recita a Bolzano: la figura dell'avventuriero vecchiotto e panciuto, fuggito dalla prigione eludendo la vigilanza degli sbirri, con il suo sentimentalismo, con i suoi modi di commediante, e ottima creazione tanto dal punto di vista dell'osservazione realistica, quanto da quello dell'invenzione letteraria”.⁵⁰

Márai drámai feszültségű epikus művét két évtizeddel később *Egy úr Velencéből* címmel dramatizálta és azt Washingtonban az Occidental Press 1960-ban adta ki: a valóságban a regény nagy jeleneteit, amelyek önmagukban is zsúfolt párbeszédet rejtettek, igen finoman rimelő jambusokra fordította. A szín 1756 egyik téli éjszakáján a bolzanói Fehér Szarvas vendégfogadó emeleti szobájában pörög le: a „játék” az emberi, itt casanovai szerepjátszás magasiskolája. A drámai mag egységesebb mint a regényben, s az írónak sikerült így a lényegét egy shakespeare-i sűrítetttségű dialógusba tömöríteni, amikor Párma grófja felkínálja feleségét Casanovának, hogy egy éjszaka folyamán kápráztassa el és ábrándítsa ki az aszszonyt.⁵¹

Igen jó szolgálatot tett *Casanova* megismertetése terén Szerb Antal, az író és a fordító. A tíz magyar nyelvű világirodalomtörténet közül egyedül ő tárgyalta komolyan *Casanova* írói működését. (*Babits* Mihály európai irodalomtörténete még említésre sem tartja méltónak!) *Saint-Simon*-é mellett a leghíresebb emlékiratként tiszteli, pedig a mű „hősét” erős kritikával nézi, amikor megállapítja, hogy Choderlos de Laclous kényes és művészi igényű nőcsábítójá *Casanovának* igen kevés kalandját vállalta volna. *Casanova* sikereinek óriási többsége „könnyű nő”, ... „de — fejtegeti tovább — emlékirata sokkal több, mint könnyű és érdekesítő szerelmi kalandok sorozata. Hatalmas terjedelmű könyve a boldog XVIII. századnak, az ancien régime édes életének legsokoldalúbb, legplasztikusabb emléke”.⁵² Szerb Antalnak a *Casanova*-kultusz szolgálatában kifejtett munkásságához hozzátartozik még, hogy 1943-ban *Pongrácz* Alajos társaságában magyarra fordítja Giovanni *Commiso* könyvét, a *Velencei kémek-et* (*Agenti segreti Veneziani nel 700*), a maestro kémkedéseiről írott tanúbizonyságot, s művészi előszóval látta el ezt a szomorúan szép és igaz történeti könyvet, melynek olvasása közben ott érezzük, mert benne lüktet, hogy „Európa történeti szépsége és bánata sehol olyan közel nem jön a lélekhez, mint a Lagúnák Városában”. Egyébként Szerb Antal fordította Joachim von *Kürenberg Tündöklő asszony* történelmi regény-korrajzát is (magyarul 1942-ben), s az izgalmas riportregény „*Casanova Duxban*” c. fejezetét.

A *Casanova*-hagyomány később is értékes irodalmi emlékekre mutathat rá: 1946-ban az Officina Könyvtárban Stefan *Zweig* kitűnő esszéje *H. Perci* Éva sikerült fordításában. A *Magyar Irodalmi Lexikon* szerint *Aranyossy* Pálnak „*Casanova Párizsban* c. regénye több nyelven megjelent”, ennek azonban sehol semmi nyomát nem találtuk. (I. köt. Bp. 1963. 59. l.)

Vas István költői látomásában is fel-felvillannak casanovai motívumok: a hangulatgazdag „*Római pillanat*” egyik darabja vall erről a „*Frascati*”-ban

„Dombra fel számárfogat dőcög.
Keskeny út két kőkorlát között.
Északi szemünk narancsra lát.
Kőfalakra hajló pálmafák.

Tusculanum, tompa tücsökszó.
Ezt hallgatta este Cicero.
Sötét pincék szőke, hús bora.
Ezt hajtotta fel Casanova.”

Később is kölcsönveszi a hirhedt Maestro alakját, még dallamos operett-verseihez is; az „Egy szerelem három éjszakája” c. zenés tragédiájában:

„Igen felsültem Petrarcat követve,
Jobban bevált Casanova receptje:
Az élet volt az én művészetem”.

Az első vers 1947-ben, az utóbbi 1960-ban keletkezett.

1956-ban Vidor Miklós *Casanova* címmel a Dunántúl folyóiratban megjelent versében hódolt emlékének.⁵³

A magyar *Casanova*-nyomok felderítése terén legalábbis bibliográfiai szempontból a legértékesebb kutatásokat J. Rives Childs végezte *Casanoviana* című 1956-ban Bécsben megjelent hatalmas bibliográfiájában, amely a magyarországi *Casanova*-adatoknak is gazdag tárháza. Childs a *Casanova*-kutatást az ugyancsak általa szerkesztett *Casanova Gleanings* évenként egy füzetben megjelenő folyóiratában tovább folytatja, s a bárhol észlelhető *Casanova*-megmozdulásokat állandóan figyelemmel kíséri.⁵⁴

Az 1957. évi ismét hozott újat a *Casanova*-szemlélet szempontjából: Remenyik Zsigmond *Casanova látoztatása Voltairenél* címmel részleteket közölt *Ismeretlen Voltaire-levelek* című könyvéből. A költői fikció nemcsak érdekes, de tökéletes hangulat-hatású is (a fiktív levél Ferneyben kelt 1763 június 8-án, melyben Denis-né asszonynak számolt be „a félelmetes nőhódító”-ról.⁵⁵) Ugyancsak ebben az évben a Bibliotheca kiadásában megjelenő Hasznos Mulatságok sorozatban, a *Vigyázat! Szélhámos!* c., a nagy szemfényvesztők, kuruzslók műhelytitkairól készült gyűjteményben (Ráth-Végh István, Agárdi Ferenc és Tiszay Andor szerkesztésében) Márkus László *A szélhámosok királya: Casanova* címmel írt hősiünk-ről szellemeskedő elmefuttatást.⁵⁶

Az *Élet és Irodalom* 1958-ban a következő hírt röpítette szét: „Casanova emlékiratának teljes, cenzurázatlan kötetét a wiesbadeni Brockhaus kiadó a közeljövőben akarja kiadni. Ez lenne a 160 évvel ezelőtt írt kézirat első, teljes kiadása”.⁵⁷ Baumgarten Sándor, idegenben élő magyar kutató 1958-ban Didier-nél (Páris) megjelent *Le crépuscule néo-classique Thomas Hoëe* c., a híres skót származású amsterdami régiségkereskedőről (1769—1831) készült jólsikerült portréjában, *Casanovának* a Hoëe-házzal való „üzleti” összeköttetéseit világította meg: különösen a „cég” hollandiai fiáláléjával tartott fenn titkos, sőt kabalisztikus, de mégis jó kapcsolatot.⁵⁸

A *Memoire*-ok eleddig legutolsó kiadása 1960-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál Kolozsvári Grandpierre Emil válogatásában és fordításában, mint az Aurora sorozat 15. kötete. A fordító a könyv elején levő tanulmányban mindarról tájékoztat, amit ma tudni kell *Casanováról*: „az irodalom egész élete folyamán foglalkoztatta Casanovát. Emlékiratai igen széles körű műveltségről s állandó irodalmi érdeklődésről tanúskodnak, bár gyakorló íróvá csak öregkorára lesz, keserű duxi magányában”. A fordítás igényes, finom és ízléses, kár azonban, hogy

a válogatásban elsősorban a diplomáciai és kortörténeti vonatkozások dominálnak, s ezért a válogatás — amit a kritika is kifogásolt — nem éppen casanovai, méltán írhatta nem indokolatlan maliciával egyik kritikusa: „elég mostohán bánt a gáláns kalandokkal, csupán néhányat adva ízelítőül — köztük a tündéri pétervári Zaireidillt — s ez annál sajnálatosabb, mert hisz a szerző világhírnevét épp ezek a remekbe elbeszélrt pajzán históriák alapozták meg...”⁵⁹ A válogató a következő fejezetekre osztotta a memoárt: Életem rövid története — Párizsban — Bécsben — Velencében — Párizsban — Genfben — Rómában — Londonban — Berlinben — Pétervárott és Moszkvában.⁶⁰

1960 augusztusában a vajdasági *Híd* c. szépirodalmi és kritikai folyóiratban került nyilvánosságra *Az erkölcsös Casanova* beszámoló a *Memoire*-ok teljes (?) párizsi kiadásáról. Az érdekes jelentést részletesen bemutatjuk: „F. A. Brockhaus wiesbadeni és a Librairie Plon párizsi könyvkiadó vállalatok márciusban, közös kiadásban jelentették meg Casanova emlékiratainak első két kötetét, amelynek a címe alatt a következő, eddig hiányzó szöveg áll: Edition intégrale — teljes kiadás. A világirodalom egyik jellegzetes önvallomása jelenik meg tehát hiteles szöveggel, amelynek utolsó szavait 1798-ban írta le a szerző. *Casanova* örököse, Carlo *Angiolini*, adta el a kéziratot a *Brockhaus* vállalat alapítójának — a kért 2000 helyett — 200 tallérért s az emlékiratok azóta számtalan kiadásban láttak nyomdafestéket, a valóságos és az irodalmi kalandok kedvelőinek nagy öröme. Az eltelt 162 év alatt azonban két szerkesztőn, a német *Schützön* és a francia *Laforgue*-on kívül senki sem látta az eredeti kéziratokat, amelyeket holmi — állítólag — erkölcsi szempontokból zár alatt tartottak, kezdetben a *Brockhaus*-ház szekrényeiben, az első világháború óta pedig banktrezorokban. A második világháború kishíján elpusztította *Casanova* emlékiratait, amelyeket — miután *Brockhaus* emigrált Lipcséből — egy nagy ládában szállítottak a vállalat új székhelyére, Wiesbadenba, s ez év február 23-án bocsátották néhány szakértő, közöttük Herman *Kesten* rendelkezésére. *Kesten* könyvet is írt *Casanováról* és Rómából repült Németországba. *J. Rives Childs* Nizzából érkezett Wiesbadenba. A harmadik szakértő *Thilo Koch* volt, s az itt említett tényeket a *Die Zeit*-ből, az ő cikkéből idézzük. Az emlékiratokat Jacques *Casanova de Seingalt Vénétien: Histoire de ma vie* címen, francia nyelven, 12 kötetben jelentetik meg. A másolás, kommentálás és összehasonlítás hatalmas munkáját *Hübscher* és felesége végzik. Az előkészítés során derült ki, hogy az eddig megjelent *Casanova*-emlékiratok nem sokban térnek el az eredetitől, s ha el is térnek — a várakozások ellenére — sem csökkentik a szerző erkölcsi tekintélyét. *Casanova* szövege keményebb, reálisabb, egyszerűbb, hitelesebb és tisztább, mint az átdolgozott kiadásoké. A szerelmi kicsapongások leírása, sokhelyütt, nem *Casanova* tollából ered, a másolók csempészték a szövegbe, akik a nagy velencei kalador élményeitől fölhevülve egy lépéssel tovább mentek.”⁶¹

A *Nők Lapjának* 1962-es évfolyamában ismét felbukkant a tabáni „legenda”, amint azt öreg *Sztankó* Jusztai néni dédanyjától (?) hiteles emlékként örökölte. Ebből is látható, hogy *Held* Albert kegyes „csalása” félszázadon keresztül foglalkoztatta írók és hírlapírók, sőt még ma is élő személyek fantáziáját.⁶² Ha azonban semmiféle kiadásból, vagy még kiadatlan kéziratból nem derülne ki *Casanova* magyarországi, illetve budai tartózkodásának nyoma, akkor az egész történetet a legendák világába kell utalnu nk.

Az Állami Könyvterjesztő Vállalat *Tájékoztató a megjelenő könyvekről* c.

havi beszámolójának 1965. évi novemberi számában olvastuk a következő, a *Híd*-ban közölt bejelentést igazolni látszó irodalmi hírecskét „az olasz Mondadori kiadó először jelenteti meg *Casanova* emlékiratának hiteles szövegét, Ebből kitetszik, hogy azok az enyhén szólva pikáns részletek, amelyek *Casanova* hírnevét legendássá tették, hamisítványok és Jean *Lafargue*, az emlékiratok első közlétevé-jének tollából eredtek.”

A szemleívek javítása közben, 1965. december elején jutott el hozzám a „*Dólt vitorla*”, Illyés Gyula tokaji aszúvá érett költészetének legújabb termése. A könyv *Egy költő emlékére* c. shakespeare-i fogantatású szonettje így hangzik:

„Casanova”: — oh, hűség mintaképe, te,
hajszoltan, egyre jobb rejtekre vágyva,
mit mentve bujtál annyi szörnyü ágyba?
Szűz hó, mért lettél szurok fekete?

Mért kutattad — vállalva eleve
átkot, bukást — hogy hol a szív határa?
Nagy űrnek voltál elszánt csillagásza.
„Végére járok!” — mondtad — „ha bele-

döglök is!” Meglett! Göcögött a gyáva,
rajtad, Ikarusz, hogy nem óceánba,
szennybe hulltál!

De hogy mivégre gyötrődsz

s hogy meddig vitt föl *szomjad tisztasága*,
tudta valaki — tudva, mi az *erkölcs* —
legalább percnyi társaid, a nők közt?

Casanova? — jelkép, a legnagyobb költő-kortárs másik életének jelképe. Ő a „hűség mintaképe”, aki „hajszoltan” vágyott „végére járni a titoknak, és akit a vágy kergetett „annyi szörnyü ágyba”, mivégre? talán az igazit hajszolva?, talán kutatva „mi az erkölcs?”, végül Ikaruszként úgy „bukott”, hogy szomja tisztaságát” aligha „tudta valaki... percnyi társai a nők közt”.

Casanova több mint száz év alatt kilenc fordításban — van közöttük 22 kötetes „teljesnek” számító (1873), 4 kötetes, eléggé „teljes” (1899) és két komoly szándékkal készült (1925, 1960) — került bele a magyar irodalom vérkeringésébe. E mellett kitűnő íróink fantáziájában *Casanova* alakja szállóigévé vált (*Jókai Mór*, *Krúdy Gyula*, *Kafka Margit*), sőt irodalmi alkotásban remeket is köszönhetünk neki (*Vendégjáték Bolzanóban*, *Egy költő emlékére*). *Casanova* korszerűségét bizonyítja klasszikusok társaságában, a Pléiade-nál megjelent legújabb kiadása, keleti és nyugati irodalmi szakemberek kitüntető elismerése, ezenkívül *Memoire*-ájnak művelődéstörténeti forrásként való gyakori emlegetése és idézése valóban felment az alól, hogy korszerűségét hosszadalmasabban bizonygassuk.

Kritikusaink és irodalomkutatóink derekasan kivették részüket a *Casanova*-kultusz szolgálatából, a hazai bibliográfiai kutatás állandóan figyelemmel kíséri az újabb és újabb *Casanova*-nyomokat. A *Casanova* név a magyar kultúra életében ihlető valóság.

Jegyzetek:

1. Held Albert hírlapíró (1888—1924). A *Pesti Hírlap* munkatársa. *Casanova Magyarországon*, (Pesti Hírlap. 1913. 94. (IV. 20.) sz. 67. l.) c. cikkén, kívül még két írása ismert: *Ferenc József Badacsonyban* (Pesti Hírlap. 1910. 86. sz.), valamint az 1920-ban *Lányi Viktor és Radó István* társaságában szerkesztett *A 25 éves mozi*.
2. J. Rives Childs: *Casanoviana*. Vienna 1956, Ch. M. Nebehay. 140. l.
3. *Ústökös*. 1859. 5. sz., majd Jókai Mór: *Dekameron*. X. köt. Pest 1860, Heckenast G. 53—64. l.
4. Megjelenési sorrendje: 1873: 1—3. köt.; 1874: 4—15. köt.; 1875: 16—22. köt.
5. Petrik Géza bibliográfiája szerint (*Magyar Könyvészet* 1860—1875. Bp. 1885 40. l.) *Lauffer* Vilmos könyvkereskedő hozta forgalomba.
6. Petrik Géza szerint Pfeiffer Ferdinánd könyvkereskedő hozta forgalomba.
7. Az álnévű *Casanova*-irodalom: 1. *Casanova versei*. Képekkel. Bp. 1888, Kohn Testv. kiadása. [Kunusy Vilmos nyomása. *Robicsek* Zsigmond bizománya. 158 l. [Kunusy Ferenc színes borítékképével és szövegillusztrációival.] Ugyanabban az évben az Urak Könyvtára c. sorozat 3. köteteként is megjelent. — 2. *Casanova novellái*. Bp. 1889, [Kiadó nélkül.] 128 l. Ugyanaz: Bp. 1895, Kún S. kiadása. [Fuchs Samu és társa hozta forgalomba.] Vö. *Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon*. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó. 96. l.
8. A könyvben található *A démon* c. elbeszélés egész sor problémát okozott, amit rengeteg utánjárással sikerült csak megoldani. J. Rives Childs többször idézett kitűnő bibliográfiájában két titokzatos magyar nyelvű *Casanova*-mű leírása szerepel. Egyiket, *A démon*-t egyetlen magyar bibliográfia sem említi és egyetlen nagy közkönyvtár állományában sem található. Ezt tehát unikumnak tartottam! A másik, szintén a *Casanovianában* szereplő könyv, a *Casanova novellái*, ez ugyan ismert mű, de 64 oldalas kiadása ennek sem került még elő. Miután a hazai *Casanova*-irodalom teljes anyagát bibliográfiailag már összeállítottam, megindult a nyomozás *A démon* után. *A Casanoviana* szerzője a legnagyobb készséggel sietett segítségemre, amikor Nizzában 1961. febr. 27-én kelt levelében megírta, hogy *A démon*-t a velencei Aldo Ravà, a nagy *Casanova*-kutató gyűjteményében látta. A jeles velencei tudós halála után gyűjteménye a város Museo Correr könyvtárába került. Már 1961-ben kerestük (a többesben mindig feleségem értendő!) a könyvet a Correr Múzeum Könyvtárában, ott azonban nem találtuk. 1962-ben ismét felferestük a könyvtárat s a könyvre vonatkozólag ismételtlen nemleges választ kaptunk, sőt még azt is mondták, hogy mivel időközben Signora Ravà elhunyt, jelenleg az örökség körül folynak a viták. Említettek egy Signorina *Casanovát*, aki a könyvtárban működik, azonban éppen akkor szabadságát töltötte. De velencei bolyongásaink során, a Rialto közelében felfedeztünk egy *Ravà* könyvtárat. Itt egy alkalmazott a velencei Bibliográfiai Intézet igazgatójához, Prof. Renato Papóhoz vezetett, aki végtelen szívélyességgel kezdett nyomozni *A démon* után. Beszélt az örökösök ügyvédjével, majd megállapodtunk abban, hogy amint alkalom kínálkozik rá, a 34 ládába csomagolt *Ravà*-könyvanyagból kikutatja ezt a „nevezetes” *Casanova*-könyvet, az eredményről pedig értesít minket. Időközben olaszországi tanulmányutamról hazatérve, tüzetesebben átnéztem a valódi *Casanova*- és az álnévű *Casanova*-könyveket, s ezen vizsgálódás eredményeként véglegesen megoldódott *A démon* kérdése. Nyomra a következő felfedezés vezetett: az Országos Széchényi Könyvtárban a *Casanova novellái* (1889) c. könyv 65. lapján, az 5. ívtől kezdődően található *A démon* c. elbeszélés. A könyvtári példányban a szokástól eltérően, a 65. lapon található a könyvtár bélyegzője és a növedéknapló száma (1894. év. 131. sz), amiből arra lehet következtetni, hogy a kis kötet két részletben, talán két füzetben, külön-külön jelent meg, ezért kerülhetett egy könyv két füzetként a *Ravà* tulajdonába, ahol J. Rives Childs látta, majd feldolgozta, és mint ilyen került a *Casanovianába* a *Casanova novellái* 64 oldalas címfelvétele, *A démon* viszont a (65—) 128. lapszámú példányban található. Tehát nem egy ismeretlen raritásról van szó, hanem füzetes megjelenésből tévesen kötött egy és ugyanazon könyv két részéről, s mégcsak nem is Giacomo *Casanova* művéről, hanem egy *Casanova* álnévű magyar író könyvéről. Így tehát a *Casanovianának* tulajdonított *A démon* c. munkát törölni kell a magyarországi fordítások jegyzékéből.
9. *Casanova fogsága*. *Budapesti Hírlap*. 1891. 256. (IX. 18.) sz.
10. Tóth Béla: *Casanova szökése. Mendemondák. A világtörténet furcsaságai*. Bp. 1896, Athenaeum. 280—281. l., 1901² 1907³.

11. Petrik Géza bibliográfiája szerint *Gerő J.* Imre hozta forgalomba.
12. *Shakespeare Othello*-ját fordította még magyarra (1899).
13. Vizsgálataim során megállapítottam, hogy a 3. kötet 30, a 4. kötet 40 füzetből állott, amiből arra lehet következtetni, hogy a négy kötetet összesen 140 füzetben dobták piacra, darabonként 1/2 és 1 íves füzetekben. A teljes mű 1200 nyomtatott oldal, 80 ív, a négy kötet egyébként 78 teljes oldalas képet, 5 fejlécképet és 4 záródiszképet foglal magában. A képekre vonatkozóan *J. Rives Childs* megjegyzése (*Casanoviana*. 156. l.): „with the same illus. as those of the Hynek [Praha 1898—1900] edition”. A magyar kiadás képanyagát, sajnos, nem sikerült a cseh fordítás képeivel összevetni, ill. azonosítani, mert a *Hynek*-féle kiadás egyetlen magyarországi közkönyvtárban sem található. A füzetek címképeinek szignatúrája: *Kurcz* és T^a ph [oto], a 3. kötet 24. füzetétől a „*Rubinstein I.* kiadásá”-t „*Rubinstein I. utóda*” váltja föl. Egy-egy füzet ára 20 kr. (40 fillér) volt. A fejlécek szig-lái: 1. kötet: B. R. (2.); 2. kötet: S vagy S^z [dotai *Székely* Andor festő és grafikus, * 1877] 1900. (1.); 3. kötet: R. Ö. (1.); 4. kötet jelzetlen; a záródiszképek: 1—3. kötet jelzetlen, a 4. kötet aláírása: *Kluger A.* Az egészoldalas képek szig-lái vagy nevei: 1. kötet: 1., 15:B. R.; 2., 5., 7., 9: S^z; 3., 8., 14: egykori acélmetszet után, 4: Ü. V. [= *Unie-Vilim*]; 6., 13., 16., 20: *Unie-Vilim* (?); 10: *Márkus Imre* [festő és grafikus, * 1872] 11—12., 21—22: szignálatlan; 17: *Székely* [Andor]; 18: S^z; 19: *Székely A* [ndor]; 2. kötet: 1., 3—5., 8—16., 18., 20: szignálatlan; 2., 7., 17., 19: *Unie-Vilim*; 6: egykori rézmetszet után; 3. kötet: 1—10., 12., 14—18: szignálatlan; 11—13: egykori rézmetszet után; 4. kötet: 1., 3., 5—18: szignálatlan; 4: egykori rézmetszet után.
14. *Ruttkai György*: *Casanova*. = *Jövendő*. 1904. 11. sz. 25—31. l.
15. A *Rozsnyai*-féle ponyva- „sorozatban” ugyancsak *Szász K*[ároly?] fordításában *Boccaccio Dekameronja*, és *Navarrai Margit Heptameronja*.
16. A könyv képeiről: a színes borítólapján olvashatatlan szignó található, egyébként a 14 fejléc vagy fejezetzáró kép szignálatlan, és 14 teljes oldalas kép van a könyvben, ez utób-biakból 7 ponyvaigényű és erősen izléstelen kivitelű, a többi 7 régi metszetek után ké-szült, finomabb tónusú rajz, az 1. és 4. számú *Rö*, a 6. számú *R. ö.* szig-lával ellátva.
17. *Casanova*. Operette 3 felvonásban előjátékal. Szövegét írta: *Faragó Jenő*. Zenéjét szer-zette: *Barna Izsó*. Bp. [1902], Lampel R. 16° 64 l. (Fővárosi Színházak Műsora. 127—128.)
18. H. n. 1908, Privatdruck Verlag von Casanova. 16° 76 l.
19. A II. füzetből a kiadó 1917-ben új borítékiadást készített.
20. *Élet*. 1912. 34. sz. 1089. l.
21. *Pester Lloyd*. 1912. 218. Morgenblatt.
22. *Nyugat*. 1912. II. köt. 469—470. l.
23. *Fenyő Miksa*: Docteur Guède Casanova-tanulmánya. *Nyugat*. 1912. II. köt. 468—469. l.
24. Casanova levelei. = *Nyugat*. 1913. II. köt. 131—132. l.
25. Casanova barátnői. = *Az Újság*. 1913. 263. sz.
26. *Pick Ottó*: Casanova's Briefwechsel. = *Pester Lloyd*. 1913. 159. Morgenblatt.
27. A *dogaressa*. *Tóth Béla*: A boldogasszony dervise és egyéb elbeszélések. Bp. 1913. 90—103. l.
28. Jacopo meséje. A *Hét*. 19. sz. 230—232. l., majd *Budai képeskönyv*. Bp. [1914], *Élet*, 257—270. l. *Muháts Sándor* rajzaival.
29. *Casanova* magyarországi „tartózkodásának” irodalma: *Fenyő Miksa*: *Casanova*. (Bp. [1912], *Nyugat*. 18—19. l.). *Casanova Budán*. (*Budai Napló*. 1913. 5. IV. 23.) sz.). A „*Casa-nova-ház*” a *Hadnagy utcában*. *Gimes Lajos* rajza. [*Literatura* 1928. 12. sz. 437. l.], [*Bevi-laqua Borsodi Béla*] Hárombék: *Casanova tabáni háza, a tabáni pellengér és Mátyás király tabáni vadászkastélya*. (*Budai Napló*. 1933. 1115. (III. 12.) sz.), [*Bevilaqua Borsodi Béla*] Vén budai Hárombék Effendi: *Még egyszer a budai Casanova*. (*Budai Napló*. 1934. 1199 VII. 2) sz.) *Fenyő Miksa*: *A budai Casanova. Legenda vagy valóság*. (*Budai Napló*. 1934. 1158. (II. 27.) sz.) *Fenyő Miksa*: *Az eltűnő Tabán hajdani lovagja. Sztéjoszló legendák*. (*Budai Napló*. 1934. 1156. (II. 10.) sz.), — (R. S.): *A haldokló Tabánról*. (*Budai Napló*. 1934. 1161./III. 24./sz.)
30. *Hangay Sándor*: *Casanova énekel. Fekete haj árnyékában*. Bp. 1914, Toldi L. 16° 65—66. l.
31. *Nyugat*. 1913. II. köt. 393. l.
32. *Budapesti Hírlap*. 1930. 134. (VI. 15.) sz. Újabbban a *Vallomás*-ban is megjelent. (1963, Magvető.)
33. *Kőhalmi Béla*: *Az új Könyvek könyve*. Bp. 1937, Gergely R. 270. l.
34. *Kőhalmi Béla*: I. m. 322. l.
35. *Kőhalmi Béla*: I. m. 360. l.

36. A világirodalom története. Paul Wiegler nyomán *Király György és Turóczi-Trostler József* közreműködésével átdolgozta: *Benedek Marcell*. II. köt. Bp. [1921], Révai. 14. l.
37. A kiadás képanyaga: A kis Morphy. (*Bucher* után), Silvia Balletti (*Raoux* után), 2 kép az első illusztrált *Casanova* kiadásból, Saint-Germain márki (*Fischer* kőrajza), A sarlatán (*Tiepolo* után), *Casanova* öregkori képe (*Berka* után).
38. *A világirodalom életitörténete*. Bp. [1927], Révai. 244. l. (Új Könyvek)
39. *Literatura*. 1927. 2. sz. 49. l.
40. *Nyugat*. 1927. II. köt. 647. l.
41. N. M.: *Casanova a Tabánban*. *Literatura*. 1928. 12. sz. 437—438. l.
42. *Literatura*. 1928. 5. sz. 172. l.
43. *Berényi János*: Az eltűnő Tabán hajdani lovagja. *Budai Napló*. 1934. 1155. (I. 31.) sz.
44. *Bevilaqua Borsodi Béla*: Még egyszer Casanova és a budai mende-monda. *Budai Napló*. 1934. 1157. (II. 17.) sz.
45. *Rexa Dezső*: *Tabán. Emlékezés egy eltűnt városrészről*. Bp. 1934, Egyetemi ny. 4° 19—20., 29—30. l.
46. *Dante*. [Párizs.] 1937. 11—12. sz. 343. l.
47. *Emőd Tamás Versei*. [Bp. 1939]. 117. l.
48. *Corvina*. 1939. 19. (V. 14.) sz. 48. l.
49. *Lestyán Sándor*: *Casanova. Pest-Budai Regélő*. [Bp.] 1940. 234—235. l.
50. *Convivium*. [Torino.] 1962. 6. sz. 689. l.
51. *Egy úr Velencéből*. Verses játék két felvonásban. Washington 1960, Occidental Press [Studio Tipografico B. S. Roma.]
52. *A világirodalom története*. II. köt. Bp. [1941]. 134—135. l.
53. *Casanova*. = *Dunántúl*. 1956. 19—20. sz. 44—45. l.
54. *Vö. Magy. Könyvszle*. 1964. 1. sz. 111—112. l.
55. Először az *Élet és Irodalom*, majd négy évvel később, kissé stilizáltabban a *Film Színház Muzsikában*, utóbbiban illusztrálva.
56. *Márkus László*: *A szélhámosok királya: Casanova*. — *Vigyázat! Szélhámos! Nagy szemfényvesztők, kuruzslók műhelytitkaiból*. Bp. 1957. 97—109. l.
57. *Élet és Irodalom*. 1958. 39. sz.
58. *Le crépuscule néo-classique Thomas Hope*. Paris 1958, Didier. 13—14., 17., 21., 237. l.
59. *Magyar Nemzet*. 1960. 215. (IX. 10.) sz. (*Karinthy Ferenc* bírálata.)
60. A könyvhöz gazdag képanyag járul: *Casanova* ifjúkori arcképe fivérének rajza után, az első képes kiadás egyik illusztrációja, *Guardi*: Velencei részlet, Az antik lovak elvitele a velencei Szent Márk térről, Versailles a XVIII. század elején (*Menant* rézmetszete után), a Théâtre-Français belseje a XVIII. században, XV. Lajos (I. G. *Wille* rézmetszete), párizsi korzó a XVIII. század elején, Berlin Nagy Frigyes idejében, A potsdami Sans-Souci, Voltaire dolgozószobája Sans-Souciban, II. Katalin cárnő (*J. Walker* festménye), Szentpétervár XVIII. században, Winckelman (arcképe), Raphael Mengs (arcképe), *Casanova* öregkorában.
61. *Hid*. [Újvidék.] 1960. 7—8. sz. 645—646. l.
62. *Rapcsányi László*: *Casanova „párbaja”* Budán. = *Nők Lapja*. 1962. 49. sz. 6—7. l.

Casanova en Hongrie

S. KOZOCSA

Les *Mémoires* du „grand magicien” ont vu le jour en Hongrie en neuf traductions différentes, ce qui prouve sa popularité. En outre, ses personnages surgissent ci-et-là dans la littérature hongroise, de même que les noms hongrois dans les *Mémoires* elles-mêmes. Notre pays y est mentionné plusieurs fois. Nous savons que *Casanova* avait séjourné à Presbourg et, à l'en croire certaines informations d'authenticité incertaine—communications de journaux—il faisait des voyages à Budapest et se rendit à Debrecen aussi. Il n'y a pas moyen de retrouver son nom dans notre littérature du 18e siècle, mais un siècle après, vers 1850, l'un des croquis de *Jókai* fait mention de *Casanova*. La première traduction hongroise des *Mémoires* a paru — dans 22 volumes — en 1873, précédant ainsi non seulement la première traduction

italienne, mais aussi l'anglaise. Ce fut l'édition de Brockhaus de Leipzig qui servit de base à la nôtre. Le style du premier traducteur (caché d'ailleurs sous un pseudonyme que nous n'avons pas réussi à identifier jusqu'ici), est tantôt obscur, tantôt dur. Reparus en 1874 dans une nouvelle traduction et à textes considérablement mutilés, les Mémoires ont pour titre *Casanova szerelmi kalandjai* (*Les aventures galantes de Casanova*). Vers les années 1880, c'est sous son nom — servant de pseudonyme — que fait paraître Gyula Rudnyánszky des poèmes et nouvelles licentieus. La première communication de journal qui ait paru sur *Casanova* en hongrois date de 1891. — La traduction mise au point en 1894 comporte des textes également mutilés, tandis que celle, parue cinq ans après, en 1899, et qui fut l'ouvrage d'Endrei Zalán, contient l'ouvrage original à peu près complet. Une étude traitant des *Mémoires* a vu le jour en 1904 dans la revue *Jövendő* où les noms des auteurs de la source (Victor Ottomann et J. F. Meyer) sont également indiqués. En 1902, c'est Károly Szász qui présente au public les *Mémoires* en notre langue et trois ans après, les essais de Miksa Fenyő, parus dans la revue *Nyugat*, donnent aux lecteurs le plaisir de reconnaître le véritable visage du célèbre aventurier du XVIIIe siècle. L'effet de ces essais est reflété dans les paroles de Géza Laczkó en ces termes : „Le livre de Fenyő vous fait traverser la vie avec joie et au galop”. — En 1913, c'est encore Fenyő qui publie dans la même revue l'analyse de l'ouvrage d'Aldo Ravá et de Gustav Gugitz sous le titre *Casanova levelei* (*Les lettres de Casanova*). L'année suivante, les *Aventures galantes* („*Szerelmi kalandjai*”) auront place dans une des séries populaires de l'éditeur Tevan de Békéscsaba, dans la traduction d'Andor Révész. La première nouvelle hongroise ayant pour sujet la personne de *Casanova* est l'œuvre de Béla Tóth qui la publie en 1913, année où paraît aussi le Conte de Jacopo (*Jacopo meséje*), adaptation de la légende de *Casanova* mise au point par Aurél Kárpáti. Les personnages des *Mémoires* ont une influence remarquable sur l'imagination du célèbre conteur hongrois, Gyula Krúdy, et leurs traces se retrouvent indubitablement dans les livres de Margit Kaffka aussi. Les enquêtes réalisées d'abord en 1918, puis en 1937, dans des sociétés d'écrivains et de savants hongrois par Béla Kóhalmi avaient pour résultat que six d'entre eux se déclarèrent pour *Casanova*, dont Antal Szerb et Zoltán Trócsányi. Une nouvelle traduction excellente mais à textes raccourcis parut en 1925. A partir de ce temps, l'intérêt manifesté pour les *Mémoires* ne cesse pas d'augmenter, et il paraît que le jugement sur la valeur de *Casanova* jusqu'ici méconnu a cédé subitement la place à une appréciation juste des *Mémoires*. Le meilleur ouvrage qui ait jamais paru en notre langue sur *Casanova* a vu le jour en 1940 de la plume de Sándor Márai, sous le titre : *Vendégjáték Bolzanóban* (*Une tournée à Bolzano*) qui fut traduit en quatre langues étrangères et dont la forme dramatisée a été éditée à Washington en 1940 avec le titre *Egy úr Velencéből* (*Un monsieur de Venise*). Nous devons à Antal Szerb d'avoir consacré, seul parmi les auteurs des neuf ouvrages analogues, dans son „Histoire de la littérature mondiale” une analyse approfondie à *Casanova*, en donnant une image fidèle de l'écrivain célèbre du 18e siècle. Dans le domaine de la bibliographie, c'est l'œuvre de J. Rives *Childs Casanoviana* parue en 1956, qui mérite une attention particulière pour avoir recueilli avec un extrême soin les traces de *Casanova* en Hongrie. En 1957, Zsigmond Remenyik fit publier des lettres fictives de *Casanova*. La dernière traduction hongroise des *Mémoires*, est due à Emil Kolozsvári Grandpierre (1960). — Somme toute, dans à peu près cent ans, la littérature hongroise s'enrichit de neuf traductions de *Casanova* qui est devenu non seulement une figure caractéristique, mais aussi une source d'inspiration pour les gens de lettres.

Oroszországban illetve a Szovjetunióban megjelent magyar nyelvű lapok 1915 — 1921

KIEGÉSZÍTÉSEK, ÉS PÓTLÁSOK KÉT KORÁBBI DOLGOZATUNKHOZ*

TERBE LAJOS

A címben jelzett anyag köréből kiegészítéseket közlünk az általunk korábban ismertetett lapok javarészehez, ezen kívül ismertetünk további 11 nyomtatott és 10 kézirásos lapot. Így az Oroszországban nyomtatásban megjelent magyar forradalmi lapok száma 51-re emelkedik (ezek közül 35 Szibériában és Turkesztánban, 16 pedig az európai részben került kiadásra), a kézirásos lapok száma pedig 42-re (ez utóbbiak mind Szibériában jelentek meg, és túlnyomórészt polgári szellemű lapok).

Teljességre törekedve számba vesszük azokat a lapokat is, amelyek csak mikrofilmen illetve fényképen vannak meg, sőt azokat is, amelyeknek csak más forrásokban, például egykorú újságközleményekben akadtunk nyomára. Megjelöljük a Budapesten meglévő lappéldányok, mikrofilmek, fényképek lelőhelyét is.

Mint érdekességet említjük meg, hogy Jaroslav Hašek (aki már Prágában megtanult magyarul) a következő négy (jórészt kétnyelvű) forradalmi lapot szerkesztette: *Krasznaja Evropa — Vörös Európa — Rothe Europa*. Ufa, Krasnojarszk, Irkuck (1919 febr.); *Nachrichten — Hírek*. Cseljabinszk, Omszk, Irkuck (1919 nov.); *Világforradalom — Die Weltrevolution*. Omszk, Irkuck (1920. jan.); *Roham*. Krasnojarszk (1920 ápr.), Irkuck (1920 jún.) Az 5. hadsereg önállóan megjelenő magyar és német nyelvű lapja 1920 április végén Krasnojarszkban már együttesen, mint kétnyelvű lap jelent meg közös *Roham — Sturm* címen. A lap fejlécén a magyar nyelvű cím megelőzi a német nyelvűt bizonyára azért, mert a lapot olvasó internacionalista harcosok közt több volt a magyar, mint a német. A szibériai magyar lapszerkesztők között szerepel Sík Endre a későbbi magyar külügyminiszter és Szántó László a ma is élő pozsonyi akadémikus.

Bibliográfiánkban a feltüntetett lapszámok után álló rövidítések a *lelőhelyek* megjelölésére szolgálnak:

- HI Hadtörténelmi Intézet
- HMT Hadifogoly magyarok története. 1—2. köt. Bp. (1931.)
- LT Legújabbkori Történeti Múzeum
- OSZK Országos Széchényi Könyvtár
- PA Párttörténeti Intézet Archivuma

* Terbe Lajos: Szibériai magyar lapok 1915—1921. (OSZK Évkönyve 1958. 258—284. 1. — Terbe Lajos: A Szovjetunió európai részében megjelent magyar lapok 1917—1921. (OSZK Évkönyve 1959. 241—259. 1.)

PF Párttörténeti Intézet Könyvtárának filmtára
PK Párttörténeti Intézet Könyvtára

Jelen kiegészítés túlyomórzésben olyan anyagot tartalmaz, melynek számbavételét a Párttörténeti Intézet mikrofilm-gyűjtő munkája tette lehetségessé.

I.

Nyomatott forradalmi lapok

Die [dritte] III. Internationale

Jekaterinburg

A lap 1920 januárjában megjelent 16. számában (OSZK, PF) találunk egy másfél lapos magyar nyelvű részt „A III. Internacionale” címmel. Ez nyilvánvalóan nem más, mint magyar nyelvű rovata egy német nyelvű lapnak. „A III. Internacionale” című rovatot nem tekinthetjük különálló magyar lapnak. Vö. OSZK Évkönyve 1958. 275—276. l.

Ébredés

Szamara. Szerk. 1918. ápr.: Dr. Raab György, 1918. ápr. 22.: Loránd [Loránt Ferenc]. 1918. márc. 25. PA (F: 966/18/236).

1918. ápr. 8. LT (neg. lemez: 6535 a—d).

Az 1918. ápr. 22-i számban a következő „Szerkesztői üzenet” olvasható: „Dr. Raab helyettese Loránd, aki Raab távollétében a lap szerkesztését átvette”. Faragó Dezső visszaemlékezései szerint a szerkesztő Dr. Raab György mellett Farkas Dezső fedőnév alatt Faragó Dezső is részt vett a szerkesztés munkájában. (PA H—f—1. 6. l.). Egyéb adatok: OSZK Évkönyv 1959. 249. l.

Az Ember

Krasznajarszk

A lap 1. számában (1919 tavaszán) jelent meg Pogonyi Antal „Az Ember” c. verse. Ennek a versnek eredeti kézírata fennmaradt. (Lásd Pogonyi Antal visszaemlékezéseit. LT). Egyik számban Bányai Kornéltól is jelent meg vers; ezt a számot Bányai hazahozta. (Féja Géza: Bányai Kornél, ifjúságom kenyeres társa. Kortárs. 1964. 8. sz. 1216. l.) Egyéb adatok OSZK Évkönyv 1958. 275—276. l.

Fáklya

Krasznajarszk. [1918 márc—1919 jul.] Megj. hetenként. Kiadó: a külföldi munkások kommunista (szociáldemokrata) szervezete. Ny.?

[1918?] jún. 8. (I. évf. 11. sz.) HI (mikrofilm).

Ez a lapszám közli Dr. Forgács beszédét a csehszlovák légióval való harcról: tehát 1918-ban vagy 1919-ben kellett megjelennie (évszám a lapfejen nincs). A lapnak meg kellett szünnie 1919 júliusában, amikor a csehszlovák légió vette kézbe a tábor ellenőrzését. A szóban levő Forgács: Forgách Dezső, akit 1919. aug. 1-én kivégeztek. A lapot Vörös Fáklya címen említi Kőrösi Sándor „Partizánharok Távols-Keleten” címmel megjelent visszaemlékezésében (Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. Bp. 1957. 174. l.) Szerinte a lap szerkesztője Pataki volt.

Forradalmár

Revolucioner. Izdanie Vengerszkoj Kommuniszticeszkoj Partii (bol'sevikov) Permszk. Organizacij. Perm. 1918 [szept.] — 1918 [okt.] Megj. hetenként. Kiadó: az oroszországi Kommunista Párt permi szervezetének magyar csoportja.

1918. okt. 12. (I. évf. 3. sz.) PA (mikrofilm: 966/18/238).

A lap 1918. okt. 5-i számát említi a mcszkvai Szociális Forradalom (1918. okt. 16.).

Az Úrali Forradalmár című permi lap 1918. szeptemberében megszűnt, vagy más városba költözött. Ennek a lapnak utóda ez az újság.

Forradalom

A magyar kommunisták lapja. Organ vengerszkih kommunisztov. *Irkutszk. 1920. febr. 28—1920. jún. 12. Megj.* hetenként. *Szerk.* (Katricus?), 1920. máj. 1: Sík Endre, 1920. máj. 22: (Sugár Béla). *Ny.* Tipografija Informacion Otdela Irkutszkogo Voенno-Revolutionacion Komiteta. 1920. febr. 28—1920. jún. 12. (1—16. szám: teljes sorozat) *PA* (F 966/18/[234] 334. sz. mikrofilmen. A filmen a 334. számjelzés nyilvánvalóan elírás: a film a 233. és 235. jelzetű filmek között foglal helyet.

A lap az Irkuckból elköltözött *Roham* helyét töltötte be Irkuckban, és ennek a lapnak Irkuckba való visszaköltözése miatt szűnt meg. A lap megszűnését az utolsó (1920. jún. 12-i) számban szerkesztői közlemény jelenti be: az 5. hadsereg pol. osztálya Krasznojarszkból Irkuckba érkezett, ezért lapja, a *Roham*, itt fog megjelenni, ezzel a *Forradalom* megjelenése „feleslegessé vált”. (4. l.) Az 1920. máj. 1-i (10.) szám *Pártügyek* rovatában a 6. lapon rövid hír jelent meg: „Szerkesztőváltóság. A szerkesztőbizottságból mozgósítás folytán kivált Katrics elvtárs helyébe a *Forradalom* szerkesztési munkálatait Sík elvtárs vette át.” A következő (11.) szám 4. lapján felelős szerkesztőként már a Sík Endre név szerepel. A május 22-i számban ugyancsak a *Pártügyek* rovatban újabb közlés: Sík Endrét Moszkvába vezényelték, a lap „szerkesztését ideiglenesen Sugár elvtárs vette át”. Sugár Bélának sok cikke jelent meg a lapban Sugár néven, de Radius álnéven is jelent meg itt cikke. (Hazatérve Esztergom-Táborban lett polgári iskolai tanár Bányai Kornállal együtt.) Valószínű, hogy a lap címét az Omszkban 1918-ban megjelent ugyaníly című laptól örökölte. Az első szám közreadja az omszki *Forradalom* alapító szerkesztőjének Ligeti Károlynak *Végredeletem* című versét. A verset a lap valószínűleg az Omszkban 1920 januárjában megindult *Vörös Újság* valamelyik első számából vette át. A versnek az omszki *Vörös Újság*ban megjelent eredeti szövege elkerült Magyarországra, 1922 táján lemásoltam. A másolat megmaradt, az eredeti lappéldány elkallódott és máig sem került elő. A csupán másolatból ismert omszki és az irkucki versszöveg közt csak egy szónyi eltérés mutatkozik: egy szónyi többlet az irkucki változatban. A második versszak harmadik sora az omszki szövegben így végződik: „legyen áldott”, az irkuckiban így: „legyen százszor áldott”. Az omszki szöveget 1956-ban Kuczka Péter átírta, a vers ebben az átírt formában vált ismeretessé és terjedt el Magyarországon is, a Szovjetunióban is. Szükségesnek, illetve hasznosnak látjuk, hogy itt közreadjuk a híressé vált vers eredeti szövegét az egykorú irkucki lapból (1920. febr. 28. szám *Tárca* rovat):

Végredeletem

Míg lelketekben egy szikra tűz fog égni,
Addig mindig előre, vörös magyarok!
S az eredményt ti is el fogjátok érni,
Én is elérem, — habár meghalok.

Nem adják a vörös szabadságot olcsón:
Ára könny és mártírvérfolyam,
Aki hullik, az legyen százszor áldott,
A gyávákon meg az ár átrohan...

Ti még meglátjátok a vörös Budapestet:
Tinéktek lesz még ölelés és virág...
S ha visszanéztek, csodás napkeletre:
Ujjong nektek az egész világ.

Én itt maradok bús, jeltelen sírban,
De tűz-lelkem elmegey veletek
És ott fog tobzódni a győzelmi csatában,
Mely lelkesíti forró kebletek.

Mi is ott leszünk a végső csatában:
Én és a többi vörös magyarok,
Kik elhulltunk, de a vörös szabadságnak
Újra életet Ti, Ti adjatok.

Ligeti Károly

A vers alatt jegyzet: „Ezt a verset Ligeti elvtárs a kivégzése előtti napokban írta a tyurmában.”

Az irkucki *Forradalom* 2. számában (1920. márc. 6. Pártügyek rovat) sajtótörténeti szempontból érdekes hírt olvasunk: „*Szellemi harc*. Lapunk megjelenésével csaknem egyidejűleg német, lengyel, cseh, szerb, kínai és muzulmán elvtársaink is felvették szellemi téren a harcot a burzsoá államok ellen. Bár munkánk e téren még szerény keretek közt mozog, de reméljük, hogy a harctéri eseményekhez méltó gyorsasággal fog kifejlődni szellemi tevékenységünk is. Nevezett elvtársaink lapjai hetenkint szintén egy kiadásban jelennek meg.” Úgy látszik, az irkucki *Forradalom*nak, mindjárt megindulásakor ugyancsak Irkuckban német, lengyel, cseh, szerb, kínai és mongol nyelvű testvér lapja is indult. A lap közleményei — fordításban — ezekben is megjelenhettek.

Forradalom

Omszk. E lap (valójában a legelső magyar kommunista újság) történetével kapcsolatban általunk korábban közöltek most néhány újabb részlet közlésével egészíthetjük ki. A tördelés és lapösszeállítás munkáját Devecska Kálmán végezte, akinek 1962-ben „*Szibériai napló*” címmel könyve jelent meg. A lap másik nyomdája nem Willner Henrik volt, amint azt korábban írtuk, hanem a ma is élő Gramantik László. Mindkettőjük visszaemlékezései megvannak a Párttörténeti Intézet Archivumában. A lapfej fámetszetét egy budapesti gépszedő fia, Harangi önkéntes készítette. A lap, indulásakor, azért jelent meg kis alakban, mert a nyomdában nem állt rendelkezésre elegendő latin betű. Mikor sikerült újabb betűanyaghoz hozzájutni, nagyobb alakú papírra nyomták a lapot, növelték terjedelmét. A lap indításához az engedélyt Ligeti már 1918 jan. közepén megkapta és bejelentette ezt a magyar szervezet vezetőségi ülésén. (P A H—d—1, 82. l.).

A lapban és utódában, az omszki *Vörös Újságban* találunk egy rovatot „A hét” címmel. Híreket közöl az agitációs céloknak megfelelő kommentálással. Ennek a jellegzetes rovatnak és rovatcímnek magyarországi előzménye van: megtaláljuk a budapesti *Úttörő* című baloldali hetilap 1913. júl. 20—aug. 3-i (VI. évf. 29—31.) számaiban. Szamuely Tibor éppen ebben az időben segédszerkesztője és cikkírója volt az *Úttörő*nek (cikkei Sz. T. és Sz-ly betűjellel és névtelenül jelentek meg). Az omszki *Forradalom* szerkesztője, Ligeti Károly 1913-ban olvasója volt a Szamuely Tibor által szerkesztett budapesti hetilapnak: a rovatcím átvétel ezt tanúsítja.

Az omszki *Forradalom* „Üzenetek” rovatának egyik közléséből (1918. máj. 12.) azt lehet sejteni, hogy a lapot, legalábbis ennek egyes cikkeit kiadták román és cseh nyelven is. Az omszki magyar és román pártszervezet között az együttműködés igen szoros volt. Az 1918. márc. 17-i szám címloldalán „A külföldi proletárok nemzetközi szoc.-dem. munkáspártjának magyar és román csoportja” aláírással jelent meg egy felhívás. Ezt bizonyára egyidejűleg román nyelven is közreadták. Román nyelven *Libertate* címen jelent meg Omszkban forradalmi lap. (Gáll János: Hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. *Korunk*. 1957. okt. 1346. l.). Itt jegyezzük meg, hogy az a „Fegyverre!” című felhívás, amely a *Forradalom* 1918. márc. 10-i számában jelent meg, a *Nemzetközi Szocialista* c. pétervári lap 1918. febr. 23-i számából van átvéve.

Ismeretlen című lap

Szemipalatinszk. [1920?] — 1920. okt. Kiadó: [a kommunista pártszervezet].

A moszkvai *Vörös Újság* 1921. jan. 15-i számában megjelent közlemény szerint a Szemipalatinszkban megjelenő magyar lap központi vezetőségi határozat következtében 1920. október végén megszűnt.

Ismeretlen című lap

Tomszk. [1920?—1920 okt.] *Kiadó:* [a helyi kommunista pártszervezet]. A moszkvai *Vörös Újság* 1921. jan. 15-i számában megjelent közlemény szerint a Tomszkban megjelenő magyar pártlap központi vezetőségi határozat következtében — 1920. október végén — megszűnt.

Kommuna

Krasznojarszk. 1920 [jan. — febr.]. *Kiadó:* az Orosz Kommunista Párt Krasznojarszki Kerületi Komitéjének Külföldi Szekciója.
1920. febr. 27. (I. évf. 11. sz.) *PF* (0271)

Kommunizmus

Kommunizmus. Organ vengerszkilii kommunisztov. *Novo-Nikolajevszk.* [1920. márc. 14—1920 okt.] Megj. hetenként. *Kiadó:* az O. K. P. Magyar Agit. Oszt. N.—Nikolajevszki csoportja. *Ny.* Tip. Centroszojuza.
1920. szept. 5. (I. évf. 24. sz.) Forradalmi Múzeum, Mcszkva. Magyar Fond. 29149/39; L.: 793. (E szám vezércikkét közreadja: Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. Budapest, 1957. 120—123. l.)
1920. szept. 12. (I. évf. 25. sz.) *PFPA* (F: 966/18/238)
1920. szept. 26. (27. sz.) *PF* (L 0381)
A lap 1920. márc. 14-én indult a *Krasznoe Znamja* 1920. márc. 10-i számában olvasható közlemény szerint. (I. V. Matvejev: Magyar internacionalisták ... Századok, 1959. 2—4. sz. 353. l. — Olvasási és fordítási hibával idézi a lap közleményét.). A lap 1920 „okt. hó végéig” élt Berkovics elvtárs beszámolója szerint. (*Vörös Újság*) Omszk. 1921. febr. 1. 2. l.)

Krasznojaja Evropa — Vörös Európa — Rothe Europa

[*Ufa, Krasznojarszk, Irkuck.*] 1919 [febr. — ?]. Megj. [hetenként]. Szerk. Jaroslav Hašek.
1919. febr. 22. (2. sz.) A Vörös Hadsereget ünneplő szám fejlécének fényképe: Alekszandr Dunaevszkij „Idu za Gasekom” (Moszkva 1963) c. műve 122. lapján. E lapszám egész címdoldalának kicsinyített fényképét közli: *Volksstimme*, Wien 1963. ápr. 20. Wochenendbeilage.
1919. márc. 8. (4. sz.) E lapszámban Jaroslav Hašek cikket írt a magyar proletárforradalomról *Proletarszkaja revoljucija v Vengrii* címen. Számbaveszi: Pytlik R. — Laiske M.: *Bibliografie Jaroslava Haška*. Praha 1960. 266. l. E bibliográfia 172. lapján találjuk a lap címléírását, melyben az áll, hogy az újság megjelenési helye: Ufa, Krasznojarszk, Irkuck. Az 1919. febr. 22-i szám címdoldalán egy 6 strófás vers látszik 3 hasábon párhuzamosan futó orosz, magyar és német nyelvű szöveggel. A magyar versszöveg fölött a cím: „Elvtársak előre! Erősítsétek a lépést!” A vers szerzőjének neve nincs feltüntetve. Talán a hátoldalon folytatódik a vers, és ott szerepel a szerző neve? A *Volksstimmé*-ben közölt fénykép alatti felírás szerint a vers szerzője Jaroslav Hašek. Dunajevszkij fent említett riportszerű könyvében egy egész fejezetet találunk „Krasznojaja Evropa” címmel, mely a 3 nyelvű lapról szól (137—139. l.). A *Volksstimme* ugyane témáról szóló cikkének címadatai: G. Weiss: *Die Abenteuer des braven Soldaten Hasek* (1963. ápr. 20.). Lásd még: Křížek, Jaroslav: Jaroslav Hašek v revolučním rusku. Praha 1957. 321 l. (Dokumenty sv. 57.).

Magyar munkásokhoz

Orenburg (1918 — ?) Megj. rendszertelenül. *Kiadó:* a magyar kommunisták orenburgi szekciója. *Ny.* Orenb. Tip. Sz. Kelet és lapszámjelzés nélkülszám. *PA* (mikrofilm: 966/18./238)
Rendszertelenül megjelenő időszaki kiadványnak látszik. Közöl vezércikket, verset, híreket — ezért nem minősítjük röplapnak. Megjelenésének időpontjára egyik hírből lehet következtetni: „Berlinben a Spartakok 30 tisztet végeztek ki”.

[Izvesztija inosztranoj szekcii politotdela V. armii. *Cseljabinszk, Omszk, Irkuck*]. 1919 (nov. — ?). Szerk. Jaroslav Hašek. *Kiadó*: [az 5. hadsereg politikai osztálya]. A Jaroslav Hašek által szerkesztett lap cseh forrásművek szerint a fent feltüntetett városokban jelent meg. (Křížek, Jaroslav: Jaroslav Hašek v revolučním rusku. Praha. 1957.; Pytlík R. — Laiske M.: Bibliografie Jaroslava Haška. Praha 1960. 172. 1.). A Hašek-bibliográfiában közreadott címléírás szerint a lap az ugyane városokban megjelenő *Izvesztija internacionalnoj szekcii* c. orosz újság német és magyar nyelvű kiadásaként jelent meg. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ily címen valóban kiadtak volna orosz nyelvű lapot — a német-magyar újságnak azonban bizonyára volt orosz nyelvű címe is a lapfejen. A lap megjelenésének időpontjára nézve J. Hašek fennmaradt jelentése tájékoztat bennünket, mely szerint a lapból 1919 nov. végéig 2 szám jelent meg. (Lásd: OSZK Évkönyve 1958. 277. 1.)

Népszava

Tomszk. 1918 [ápr. — máj.]. Megj. [hetenként]. *Kiadó*: a külföldi proletárok tomszki nemzetközi sz[ociál] d[emokrata] szervezete. Ny. Tip. Tomsk. Gub. Szov. Narod. Hozajsztva. 2 r.

1918. máj. 1. (2. sz.) PK

E szám *Közgyűlés* c. közleményében: „Szervezetünk több mint 3000 tagot számlál” „magyar, német és szláv” alosztállyal. Reiner Károly volt a szerkesztője a német és a cseh nyelven megjelenő testvér lapnak (*Der Proletarier. Kommunist*) is. (Dr. Münnich Ferenc visszaemlékezései. PA, H—m—24) 4. 1.)

A lap előzménye egy „kézrel frott és indigóval másolt... táborig újság” volt, amelyet Dr. Münnich Ferenc és Seidler Ernő szerkesztettek. (Ui. 3. 1.). Ez a lap *Magyar Hadifolyó* címen jelent meg. A kézírásos lapok sorában ismertetjük.

Roham

Izvesztija Internacional'noogo Otdelenija Politotdela 5 Armii. *Irkuck. 1920* [jan.] — 1921 [márc.]. Megj. hetenként. Szerk. Sugár Béla, 1920. jún. 16: [Jaroslav Hašek] Jaroslav Gasek, 1920. dec. 16: Sugár Béla. *Kiadó*: az 5-ik hadsereg politikai osztályának nemzetközi csoportja (csoportja szó helyett 1920. jún. 16-tól: hivatala). Ny. Irkuck Tip. N. 1., 1920. jún. 16: Tipografija Poligraficeszkogo Otdela No. 2. Irkuck.

1920. jan. 9. (58. sz.), jan 15. (59. sz.), jún. 16. (15. sz.), jún. 23. (17. sz.), dec. 16. (56. sz.), dec. 29. (57. sz.), 1921. febr. 9. (II. évf. 1. sz.), febr. 23. (II. évf. 2. sz.), márc. 2. (3. sz.) PA (F: 966/18/232)

Az 1921. febr. 9-i számon II. évf. 1. sz. jelzés áll — eszerint a lap Irkuckban az előző év elején 1920 januárjában indult. Az 1920. jan. 9-i számon különös módon mégis 58. sz. jelzés áll. Az előző 57 szám — a fentiek szerint — nem Irkuckban, hanem valamely más városban jelent meg. A hetilapnak ott 57 héttel korábban, tehát 1918 végén kellett megindulnia.

A lap II. évfolyama 3. száma fejlécének fényképe: Pytlík R. — Laiske M.: Bibliografie Jaroslava Haška. Praha 1960. a 121. l. előtti táblán. Itt helynévként — amennyire ezt a homályosan látható szövegből ki lehet venni — Penza szerepel.

A lapban sok verse és prózai írása jelent meg *Bányai* Kornélnak (Homok álnéven és névtelenül). Ő írja a *Szerdai levelek* c. rovatot. Az omszki *Vörös Újság* 1921. máj. 8-i számában megjelent „Új aratás” c. versének első változata a *Roham* 1920. dec. 29-i számában jelent meg „A munka hősei” címmel. Sok cikke jelent meg itt a szerkesztő Sugár Bélának (aki hazatérve Bányai Kornéllal együtt polgári iskolai tanár lett Esztergomtáborban, később pedig iskolaigazgató; 1950 táján halt meg.). Bányai Kornélról — akivel magam is találkoztam 1924 júniusában Esztergomtáborban — és Sugár Béláról több életrajzi adatot közöl Féja Géza „A forradalom költő-küldöttje” c. megemlékezésében. (Népszabadság 1962. nov. 7. sz. 12. 1.) és „Bányai Kornél, ifjúsgom kenyeres társa” c. cikkében (Kortárs. 1964. 8. sz. 1215—1222. 1.). Jaroslav Hašek egy ránk maradt levelében azt írja, hogy ő a *Roham*nak nemcsak szerkesztője és kiadója, hanem munkatársa is. A híres író — ugyane levele szerint — ugyanekkor szerkesztette, írta és kiadta a német nyelvű *Sturmot* és a burjátmongol nyelvű *Ur* című lapot is. Lásd

erre nézve A. M. Dunajevszkij Hašekről szóló könyvét (Idu za Gasekom. Moszkva 1963.) és G. Weiss cikkét (Volksstimme. Wien. 1963. ápr. 20. Wochenbeilage). Érthető, hogy Jaroslav Hašek visszaadta a lap szerkesztésének gondját Sugár Bélának: igyekezett visszajutni hazájába és 1920 végén már otthon is volt.

Roham

Izvesztija Internacional'nogo Otdelenija Politotdela 5 Armii. *Krasnojarszk. 1920* [ápr. — máj.]. Megj. hetenként. Szerk. [Jaroslav Hašek] Jaroslav Gasek.

1920. ápr. 10. (8. sz.) *PF* 1920. ápr. 21. (9. sz.) *Prágában*

1920. máj. 19. (13. sz.) *PA* (F: 966/18/232 mikrofilm).

Az 5. hadsereg pol. osztálya 1920. jún. elején Krasnojarszkból Irkuckba költözött, ezért lapja, a *Roham* ettől fogva itt jelent meg. (Lásd erre nézve az irkucki Forradalom 1920. jún. 12-i számának közleményét a 4. lapon.) Ezzel az átköltözéssel az irkucki *Forradalom* megjelenése — a szerkesztőség nyilatkozata szerint — „feleslegessé vált”. A *Roham* szerkesztője természetesen Irkuckban is Jaroslav Hašek maradt, aki az 5. hadsereg pol. osztályának vezetője volt. A krasnojarszki és az irkucki *Roham* sorszámozása folyamatosságot mutat: 13. sz. (1920. máj. 19.) Krasnojarszk, 15. sz. (1920. jún. 16.) Irkuck.

A Rohamban krasnojarszki megjelenése idején is jelentek meg cikkek Sugár Bélától és versek Bányai Kornéltól (Homok). Az irkucki Forradalom szerkesztését — a lap 1920. máj. 22-i száma Pártélet rovatának híre szerint — a Moszkvába vezényelt Sík Endrétől Sugár Béla vette át. Sugár Béla azért vehette át ekkor e lap szerkesztését, mert a Krasnojarszka átköltöző Roham szerkesztését előbb már átadta Jaroslav Hašeknek. Krasnojarszk csak néhány hónapos intermezzót jelentett a Roham életében: előzőleg és utána is Irkuckban jelent meg. A Roham már 1920 febr. végén elköltözött Irkuckból — erre mutat az, hogy 1920. febr. 28-án új magyar lap indult meg Irkuckban, a Forradalom. Valószínű, hogy a Roham Irkuckból mindjárt Krasnojarszka költözött, de erre nézve biztosat nem tudhatunk, mert a lap 1920. jan. 15. után megjelent számai 1920. ápr. 10-ig hiányoznak, illetve eddig még nem kerültek elő.

A krasnojarszki és az irkucki Rohamról „Szibériai magyar lapok 1915—1921” c. bibliográfiánkban is közzöltünk néhány — itt meg nem ismelt — adatot és megjegyzést. (Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1958. Bp. 1959. 277—278. 1. és különnyomatban). Az 1920. ápr. 21-i (9.) szám fejlécén a cím: *Roham — Sturm*. (Pytlík R. — Laiske M.: Bibliografie J. Haška. Praha 1960. 121. l. előtt).

R. Sz. F. Sz. R.

[Roszsijszkaja Szovetszkaja Federativnaja Szocialiszticeszkaja Reszpublika]

Irkuck. 1920. okt. 25—nov. 4. Megj. egyetlen szám „Az októberi forradalom harmadik évfordulójára”. *Kiadó*: az 5-ik hadsereg politikai osztályának nemzetközi csoportja. (Ugyanez a kiadó adta ki ugyanekkor az irkucki Rohamot. A kiadvány — úgy látszik — e lap renkvüli száma.) *PA* (F: 966/18/232)

A kiadványban van cikk az irkucki Roham szerkesztőjéről Sugár Bélától. A vezércikket Dornbusch Richárd írta. A kiadványt szerkesztésmódja és külső alakja miatt a lapok közé kellett sorolnunk. Azért tekintjük egyetlen számban megjelent önálló lapnak, mert a lapcím helyén a fejlécben a fenti betűjelek állnak, más lapcím pedig még csak hivatkozás formájában sem szerepel a kiadványon.

Szociális Forradalom

Moszkva. 1918. ápr. 3—1919 [júl.]

1918. ápr. 17. (5. sz.) *LT* (eredeti pld.)

1918. máj. 1. *LT* (film 6524 a—d)

1919. júl. 10. (I. évf. 27. sz.) *PA* (F: 966/18/233)

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1959. 252. l.

Urali Forradalmár

[Jekaterinburg. 1918.]

Említi: Sarló és Kalapács. Moszkva. 1931. 2. sz. 42. l.

Lásd még: OSZK Évkönyve 1958. 278. l.

Világforradalom

Jekaterinburg.

1920. aug. 1. „Rendkívüli szám”. „A magyarországi Tanács hatalom megdőlésének évfordulója” alkalmából. *LT* (6523 neg. lemez a címloldalról).

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1958. 278—279. l.

Világforradalom — Die Welt-Revolution

Vszemirnaja Revolucija. *Omszk, Irkuck.* 1920. jan. 11 — (1920). Szerk. [Jaroslav Hašek.]. 1920. jan. 11. (1. sz.) Pytlík, Radko — Laiske, Miroslav: Bibliografie Jaroslava Haška. Praha, 1960. 121. l. előtti mellékleten közli az Omszkban megjelent lapszám fejlécének fényképét. Az irkucki Forradalom 1920. febr. 28-i számában a 4. lapon hírt olvasunk: „Magyar-német újság Omszkban. Az omszki elvtársak Világforradalom, Weltrevolution címmel magyar és német nyelven megjelenő újságot adtak ki. Egy példány szerkesztőségünkbe is eljutott.”

A fent említett Hašek-bibliográfia szerint a lap Omszkból Irkuckba költözött át.

Világforradalom

A Szaratovi Kommunista párt Magyar Csoportjának közlönye.

Vszemirnaja Revolucija. Izdanie Vengerszkoj Gruppü Szaratovszkoj Kommuniszticeszkoj Partii. *Szaratov.* 1918 [július — ?]. Megj. hetenként. *Kiadó:* A Szaratovi Kommunista Párt Magyar Csoportja. 4. r.

1918. aug. 21. (5. sz.) *LT* (eredeti példány). Rabinovits József cikkével.

Világforradalom Hírkiadása

Mirovaja Revolucija. 1918. júl. 11: *Verchneudinszk.* 2. r.

1918. júl. 11. (I. évf. 11. sz.) *LT* (eredeti példány)

1918. júl. 20. (I. évf. 15. sz.) *LT* (neg. lemez 12279/a—b)

2 oldalas újság. Az 1918. júl. 11-i lapszám vezércikkében (Az olvasókhöz) a következőket olvassuk: „Irkuck ismeretes evakuációja folytán szerkesztőségünket is áthelyeztük Verchneudinszkba, ahol ... lapunk eddig nem jelenhetett meg.”

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1958. 279. l.

Világszabadság

Penza. Megj. 1918. máj. 12: hetenként kétszer, 1918. máj. 26-i szám után rendszertelenül, 1918. jún. 16-i szám után: hetenként. Szerk. 1918. ápr. 14: Márkus Pál.

1918. ápr. 14. (3. sz.) *PA* (mikrofilm F: 966/18/238)

1918. máj. 12. (5. sz.), máj. 15. (6. sz.), máj. 19. (7. sz.), máj. 22. (8. sz.), máj. 26. (9. sz.), jún. 6. (10. sz.), jún. 16. (11. sz.), júl. 7. (14. sz.), *PF* (lemez: S 46—54).

Az 1918. ápr. 14-i lapszám közreadja Várnai Zseni versét: „Katona fiamhoz” csillag alatti jegyzettel: „Ezt a verset a Nemz. Szoc. laptársunktól vettük át.”

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1959. 252—253. l.

Világszabadság

Taskent. 1918 [szept.] — 1920 [febr.]. Szerk. (még az 1920. febr. 21-i számon is): Lorand (valójában: Loránt Ferenc). *Ny. Tip. Turkeszt. Avtonom Reszpubl. Roszsijszkoj Szovetszkoj Federacij, gor. Taskent.*

A következő lapszámok vannak meg mikrofilmen a Párttörténeti Intézet Archivumában: 1918. szept. 22. (I. évf. 3.), okt. 6. (I. évf. 4. sz.) *PA* (F: 966/18/237)

1919. máj. 21. (I. évf. 17. sz.), nov. 7. (II. évf. 6.), dec. 13. (II. 7.), dec. 20. (II. 8.)

1920. jan. 1. (II. évf. 9. sz.), jan. 10. (II. 10.), jan. 17. (II. 11.), jan. 24. (II. 12.), jan. 31. (II. 13.), febr. 14. (II. 15.), febr. 21. (II. évf. 16.). *PA* (F: 1062/1 filmtekercsen: 60/4/7 sz. film).

1920. jan. 10. (II. évf. 10. sz.) *LT* (nagy fotokópia). Egyéb adatok: OSZK évkönyv 1958. 279. l.

Vörös Csillag

Szamara. 1919. [május — július]. Megj. 1919. jul. 9: hetenként. 1919. jún. 21. (I. évf. 9. sz.), jul. 9. (I. évf. 11. sz.) *PA* (F: 966/18/236. mikrofilm)

A jul. 9-i szám közöl egy Kiev, 1919. jún. 2. keltezésű, Szamuely Tibor által aláírt „Parancs”-ot a „nemzetközi vörös katonák”-hoz.

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1959. 253. l.

Vörös Lap

Szamara. [1919] szept. 18 — [nov.]. Megj. hetenként, 1919. szept. 25-i (2.) szám után: rendszertelenül.

[1919] szept. 18. (1. sz.), [1919] nov. 7. (4. sz.) *PA* (F: 966/18/236) Évszám nincs a lap homlokán feltüntetve, de a nov. 7-i szám vezércikkében említés történik arról, hogy a forradalom 2 évvel azelőtt volt, tehát e lapszámnak 1919-ben kellett megjelenie.

Egyéb adatok: OSZK Évkönyv 1959. 253. l.

Vörös Újság

Kiev.

A lap a megszűnt moszkvai központi magyar kommunista lap, a *Szociális Forradalom* szerepét vette át. 1919-ben Kijevbe tette át székhelyét az OK(b) P Külföldi Csoportjainak Federációja is — ennek volt magyar nyelvű lapja a kijevi Vörös Újság. Kijev már 1919 tavaszától kezdve azoknak a magyar internacionalistáknak gyülekezőhelye volt, akik Magyarországra akartak eljutni, hogy a magyar Tanácsköztársaságnak segítséget vigyenek. 1919 nyarán az OK(b)P magyar csoportjának már több, mint 4000 tagja volt Kijevben. (V. ö. Györkei Jenő: Szovjet-Oroszországban harcoló magyar internacionalisták a magyar Tanácsköztársaság katonai megsegítéséért. Katonai Szemle. 1958. 5. sz. 97. l.). A központi lap szerepét betöltő kijevi Vörös Újság utolsó száma 1919. aug. 16-án jelent meg. A Vörös Újság aug. 31-től kezdve már Moszvában folytatta életét. A kijevi és a moszkvai lap közti kapcsolatot egykorú forrásmű is bizonyítja: az OKP Magyar Csoportjának Kiadványjegyzéke (az egyes kiadványok végén) így regisztrálja ezt a lapot: „Vörös Újság 1919. júniustól augusztusig Kijevben, azután Moszkvában.”

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1959. 253—254. l.

Vörös Újság

Krasznajarszk. 1920 elején? Szerk. Méhes Aladár, Szántó László, Pogonyi Antal, Bányai Kornél, Sugár Béla. Kiadó: a Pártszervezet. Nyomtatott lap volt. „A magyar nyelvű újság cikkeit németre is lefordították; német nyelven is megjelent egy újság, melyet a hadifoglytáborban terjesztettünk.” (Ágoston (Bleuer) Jenő visszaemlékezései. 6—7. l. *PA* (H — a — 6)

Ágoston Jenőn kívül Baja Benedek is szól erről a lapról, amelyből egyetlen szám sem maradt ránk. (Lásd: OSZK Évkönyve 1958. 279. l.)

Vörös Újság

Moszkva.

1919. szept. 13. (I. évf. 3.), 1919. nov. 27. (13. sz.), 1920. jún. 5. (II. 29. sz.),

1920. aug. 1. (37. sz.), aug. 15. (II. 39. sz.),

1921. jan. 23. (III. (59) 3. sz.), jan. 29. (III. évf. (60) 4. sz.),

febr. 5. (III. (61) 5.), márc. 5. (III. (65) 9.),

márc. 19. (III. (67) 11.), márc. 30. (III. (68) 12.),

ápr. 27. (III. (71) 15.), máj. 21. (III. (74) 18.),

aug. 31. (III. (75) 19.), okt. 8. (III. (76) 20.). *PA* (F 966/18)

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1959. 255—257. l.

Vörös Újság

Turk. Vengerszkaja Krasznaja Gazeta. Politikai közlöny. A külföldi munkások és földművesek turkesztáni kommunista szervezete országos bizottságának ... hivatalos lapja. 1920. ápr. 14: Az oroszországi komm. párt magyar agitációs és propaganda csoportjá-

nak hivatalos közlönye, 1920. szept. 18: A turkesztáni kommunista párt magyar agitációs és propaganda osztályai központi irodájának és a turkesztáni front polit. osztályának hivatalos lapja. *Taskent. 1920 [febr.] — 1921 [jan.]*. Megj. hetenként. Szerk. Lorand (Loránt Ferenc) (1920 októberéig).

1920. márc. 6. (I. évf. 2. sz.) (2 oldalas lapszám, szakadt, csonka pld.), 1920. ápr. 14. (I. évf. 5. sz.), máj. 1. (III. évf. (Sic!) 2. sz.), szept. 18. (II. évf. 20. sz. (Sic!), okt. 1. (I. évf. 22. sz.), okt. 16. (II. évf. (Sic!) 24. sz.), okt. 23. (I. évf. 25. sz.), nov. 6. (II. évf. (Sic!) (27. sz. külön melléklettel),

dec. 4. (II. évf. (Sic!) 30. sz.), dec. 11. (II. évf. (Sic!) 31. sz.), 1921. jan. 22. (III. évf. (Sic!) 2. sz.) *PA* (F: 1062/2 tekercsen 60/1/8. sz. mikrofilm)

Román nyelvű felhívást is találunk némely lapszámokban. Az 1920. szept. 18-i román nyelvű cikket közöl Siclai [Sziklai Sándor] nevű szerzőtől.

A lap előzménye: a taskenti *Világ szabadság*, amelyet ugyancsak Lorand szerkesztett. Ez a lap 1920 elején szűnt meg, kevéssel a Vörös Újság megindulása előtt. Mindkét taskenti lapban hiányosan van közölve a szerkesztő neve. A teljes nevet a moszkvai Vörös Újság 1920. okt. 24-i száma egyik hírében találtuk meg: „Loránt Ferenc, a túrkesztáni Vörös Újság volt szerkesztője bejelentette kilépését az O. K. P.-ból.” (Pártélet rovatban). Loránt Ferenc kommunista lapszerkesztői pályafutását a szamarai *Ébredés* c. lapnál kezdte 1918 tavaszán. Itt Lóránd néven jelentek meg cikkei, és a lap 1918. ápr. 22-i számában olvasható szerkesztői üzenet szerint már „a lap szerkesztését átvette”.

Egyéb adatok: OSZK Évkönyve 1958. 280. l.

II.

Kézírásos, nem-nyomdai úton készült hadifogoly-lapok és ferraradalmi lapok

Cseljábinszki Magyar Szociáldemokraták Lapja

Cseljábinszk. 1918 [márc.] — ? Szerk. [Dr. Forgács Dezső].

Fábián Béla hadifogolytárgyú könyve (Bp. é. n.) szerint (147. l.) a jekaterinburgi Izvesztija 1918. márc. 3-i száma átvette az ily című magyar lap egyik hírét.

A cseljábinszki fogolytábori magyar lap szerkesztője — Faragó Dezső visszaemlékezései szerint (*PA*, H—f—1) — Dr. Forgács Dezső aki később Krasznnojarszkban a Jeniszei c. sokszorosított magyar folyóirat munkatársa lett és 1919. júl. 31-én mártírhalállal végezte életét. A cseljábinszki lap címét Faragó Dezső nem közli, ezt csak Fábián Béla könyvében találjuk.

Ébredés

Peszcsanka. 1917 [ápr. — dec.]

Hivatkozik a lapra Flibrandt Ferenc „Fogolynóták” c. kéziratában. (*LT*) Itt az egyik dalszöveg felett megjegyzés: „Megjelent az *Ébredés* 1917. májusi számában” (20. l.) Másik dalnál: „Megjelent az *Ébredés* április havi számában” (18. l.) E lapnak 1917. dec. 15-től volt állandó képes színházi melléklete *Thália* címmel. (1917. dec. 15—17. sz. *LT*).

Fama

Berezovka. 1915 [végén] — ? Szerk. Hoffmann (tart. hadnagy, volt nyelvtanár).

A lap elsősorban haretéri tudósításokat közölt (fordításokat orosz és más nyelvű lapokból), de később verseket, elbeszéléseket is adott közre. Kézrel írták 20—25-en indigóval. A vasárnapi számot rajzokkal díszítették. Minden barak részére jutott — fölolvadás céljára — egy-egy példány.

Forrás: Devecska Kálmán visszaemlékezései (*PA*, H—d—1, az írógéppel készült példány 37. lapján). Devecska korábban is írt erről a lapról a szatmári Szabad Élet 1946. január 26-i száma 6. oldalán megjelent cikkében (Magyar hadifoglyok harca a japán imperialistákkal). Itt a tábori lap *Fama* címen szerepel.

[Ismeretlen című lap]

Dauria. 1916? — 1917? Szerk. Rákosi Mátyás. Tábori „hadifogolyújság” Olcsai Kiss Zoltán illusztrációival.

Forrás: Olcsai Kiss Zoltán visszaemlékezései. *PA* (H—c—7/1—2. 1.) Dauriában megjelenő, előttünk ismert más hadifogolylapok: Honvágy, Turán (V. ö. OSZK Évkönyv 1958. 272. és 274. 1.)

Jégcsap

Acsinszk (fogolytábor). 1917? — ? Megj. hetenként. Kézrel sokszorosított lap. Közreadta Bánóczy-Bauer Dezső forradalmi verseit, Jenei Jenő (később filmrendező lett Leningrádban) és Olcsai Kiss Zoltán (ma is élő kiváló szobrász) rajzait. Forrás: Ágoston (Bleuer) Jenő visszaemlékezései. 9—10. 1. *PA* (H — a — 6) Visszaemlékezéseiben Olcsai Kiss Zoltán elmondja, hogy a Kolcsak ellen vívott harcok idején ő *Acsinszk*-ben volt, de arról, hogy itt hadifogolylapot adtak ki, nem szól; ellenben ír az *Antipihá*-ban 1916-ban sokszorosított ily című lapról. *PA*, (H—o—7)

Jégcsap

Antipihá. 1916 jan. — ? Szerk. Bárczi László (felvidéki tanító). A lapot Olcsai Kiss Zoltán (szobrász, a Kerepesi temető mártír-emlékművének alkotója) illusztrálta. Olcsai Kiss visszaemlékezéseiben a következőket írja a lapról: „1915 karácsonya után, nem sokkal *Antipihá*-ba való érkezésem után egy *Jégcsap* című lapot adtunk ki, Bárczi László felvidéki tanító szerkesztésében. En dekoráltam a lapot, amely zselatin segítségével készült lehúzó lap volt. Éjjel titokban készítettük, gyakran volt házkutatás és szigorúan büntették azokat, akiknél találtak ilyen lapot”. *PA* (H — o — 7) 2. 1.)

Lukács József katonai-lap bibliográfiájában is ott találjuk Kiss Zoltán nevét a lap kiadói közt.

Egyéb adatok: OSZK Évkönyv 1958. 273. 1.

Jeniszeei

E kézírásos lapról, amelyből egyetlen példány sem maradt fenn, sok érdekes, pontosnak, hitelesnek látszó adatot találunk Markovics Rodion világhírűvé vált, kommunista szellemű „kollektív riportregényében”, a Szibériai Garnizonban (2. kiadása: Budapest, 1929, *Genius*. 473, 484, 492. 1.). Markovics Rodion szerint nagy hatású kommunista forradalmi lap volt, az osztályharc szellemében támadta azokat a megtollasodott táborlakókat, akik kapitalista jellegű ipari vállalataikkal kizsákmányolták saját dolgozóikat is, vevőiket is. A lap Markovics szerint 2 példányban jelent meg Dukesz Artur és Ludvig Kálmán szerkesztésében; megkezdte Dukesz előadássorozatának közlését „Kapitalizmus, mint államvallás” címmel. Markovics Rodion fenti közlései nem mondanak ellent az általunk más forrásokból ismert tényeknek és ezeket jól kiegészítik.

Egyéb adatok: OSZK Évkönyv 1958. 276—277. 1.

A Szibériai Garnizonban szó esik még a *Szibériai Újság* c. kézírásos hadifogolylapról (227—229. 1.), amelyet Elek Béla szerkesztett és amelybe Fábián Béla is írt vezércikkeket (346. 1.). A „riportregény” közre is ad két cikket, amely e lapban jelent meg (302—304, 332—333. 1.). A *Szibériai Újság* lapcím költöttnek látszik, de az, amit az író elmond, *általánosságban* jól és hitelesen jellemzi a szibériai kézírásos fogolylapok életét, íróit, olvasóit. Még más *költött* hadifogolylap címek is szerepelnek a riportregényben: *Izgató*, „láger élclap” (265—268., (194—195. 1.), *Transz-Szibériai Tudósító* (192—193, 203. 1.), *Amur Kurir* (207. 1.), *Zeidó Gondolat* (455. és 482. 1.).

Krasznojá-rjécskai Sportújság

Krasznojá-rjécska (Habarovszk mellett). 1918 — ?

Forrás: HMT 2. 521. 1.

Lapfordítások

Krasznojarszk.

A kézírásos lap, amelyet tanítók írtak, Gyóni Géza halála alkalmából kölönszámot adott ki (1917. júl. 6-án). Ebben közreadták a költő „Sír-vers”-ét, amelyet Krasznojarszkban 1916-ban írt. (Stessel Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában*. Bp. 1925. 148. 1.) Stessel megemlíti, hogy Gyóni temetésén a sírnál a legénység és a tanítók nevében Tóth

Zsigmond tanító készült beszédet mondani, erre a beszédre azonban nem kerülhetett sor. (151. l.). Ez a Tóth Zsigmond bizonyára azonos az ily nevű kitűnő tollú cikkíróval, akinek neve a később induló omszki Vörös Újságban szerepel.
Egyéb adatok: OSZK Évkönyv 1958. 273. l.

Magyar Hadifogoly

Tomszk. 1917 eleje — 1917 vége.

Az a kommunista tiszti hadifogoly csoport indította, amelynek vezetői Münnich Ferenc és Seidler Ernő voltak. Szabó Pál szerint (Visszaemlékezései: PA, H—sz—33) a lap „a forradalom meneteléről” tájékoztatta a legénységi tábort, ezért megjelenését (1917 végén) megakadályozták a tisztek. Münnich Ferenc visszaemlékezéseiben a következőket írja: „Seidler Ernővel dolgoztam itt (Tomszkban). Kun Béla később került oda... Tábori újságot indítottunk. Kézrel írott és indigóval másolt példányokban terjesztettük.” (PA, H—m—24, 3. l.). Ez a tiszti csoport 1918 áprilisában már nyomtatott forradalmi lapot indított *Népszava* címmel Tomszkban.

Devecska Kálmán az 1917 elején Tomszkban kibontakozó mozgalomról a következőket írja: „Ismeretlenektől a mellettünk lévő tiszti táborból könyomatós és kézzel írt írásokat kaptunk (magyar nyelven), melyeket esténként a barak lakóinak felolvastunk. ... Az orosz lapokból fordított szövegek voltak, de már sejtették a közelgő vihart.” (PA H—d—1, 63. írógépet lapon).

A lap címét csak Szabó Pál visszaemlékezéseiből ismerjük.

Magyar Hirmondó

Pérvája-rjjeska. 1918 végén.

„Sokszorosított táborújság”. Ez csak polgári szellemű lap lehetett, hiszen a tábor ekkor japán parancsnokság alatt állott.

Forrás: HMT 2. köt. 489. l.

Magyar Szó

Tobolszk.

Kézírásos hadifogolylap.

Forrás: HMT 2. köt. 218. l.

Távíratok

Krasznojarszk. 1915 márc. — 1916.

A fogolytáborban élő tanítók által írt és kiadott sokszorosított lap volt. 1916-ban beolvadt a *Lapfordítások* c. lapba.

Forrás: Stessel Ernő: Hadifoglyok élete Szibériában. Bp. 1915. 105. l.

Vihar

Tomszk. 1917 — 1918.

Az ily címmel sokszorosításban megjelenő tábori lap létezéséről csak Szabó Pál (Újkígyó: on lakó MÁV nyugdíjas) visszaemlékezéseiből tudunk. Itt a következőket olvassuk: „Én vállaltam a 3. sz. földbarakban a *Vihar* című újságnak az írását.” Szabó Pál szerint a lapot azért készítették, hogy „tájékozva legyen az a 12 ezer hadifogoly a forradalom meneteléről”. (PA, H—sz—33)

Венгерские газеты вышедшие в России, до 1917 и в Советском Союзе 1917—1921 гг

В настоящей аннотированной библиографии автор сообщает дополнения к двум своим статьям с области библиографии и истории печати: *Венгерские газеты в Сибири за 1915—1921 гг.* — *Венгерские газеты, вышедшие в европейской части СССР за 1917—1921 гг.*

Претендуя на целостность автор учитывает также газеты, сохранившиеся только на микропленках, фотоснимках или которые известны только из сообщений, напечатанных в других журналах. Он указывает тоже местонахождение находящихся в г. Будапешт газет, микропленок и фотоснимков. Сообщает дополнения к указанной в заглавии теме и знакомит с дальнейшими 11 печатными и 10 рукописными газетами. Таким образом численность венгерских революционных журналов, публикуемых в России возрос на 51 (35 вышло в Сибири и Туркестане, 16 в европейской части), а численность рукописных газет на 42 (последние, большей частью буржуазного направления, вышли в Сибири).

Среди редакторами газет можно находить Эндре Шик, буушего венгерского министра иностранных дел и Ласло Санто, живого брaтиславского академика. Под редакцией Ярослава Хашека (научившегося уже в Праге венгерскому языку) вышли следующие 4 (большой частью двуязычные) революционные газеты: КРАСНАЯ ЕВРОПА — Vörös Európa. Rothe Európa—Уфа, Красноярск, Иркутск (февраль 1919 г.); Nachrichten—Hírek. Челябинск, Омск, Иркутск (ноябрь 1919 г.); Világforradalom—Die Weltrevolution. Омск, Иркутск (январь 1920 г.); Красноярск (апрель-май 1920 г.), Иркутск (июнь-декабрь 1920 г.). Газета 5. армии, вышедшая отдельно на венгерском и на немецком языках, вышла в Красноярске, в конце апреля 1920 г. уже в виде двуязычной газеты, под общим названием Roham — Sturm. Венгерский вариант названия газеты предшествует немецкому, наверно потому, что среди читателей газеты больше находилось венгерских бойцов, чем немецких.

Egy illegális lap és József Attila

A FRONT

MARKOVITS GYÖRGYI

„... Önmaga ellen követett el merényletet a kor, amely költőjét a büntető-törvények könyörtelen lokomotívja elé vetette” — írja Mellék Kornél, a költő védőügyvédje a *Szép Szó* 1938. évi, József Attila emlékezetére szánt számában. Négy perről emlékezik meg cikkében, s arra az önmaga által feltett kérdésre: mi az oka annak, hogy József Attila annyiszor került összeütközésbe a törvénnyel? — különös párhuzammal válaszol, a kor betegsége és a költő betegsége párhuzamával. „József Attila oly korban írt, melynek belső meghasonlottsága veszedelmesen emlékeztet a skizofrén beteg lelki világára”.

Négy perről számol be *Rejtő* István is:¹ „Valóban a Horthy-csztálybíróság négy ízben talált okot arra, hogy «előkotorja azt a kartotékot» és József Attilát felelősségre vonja. . .” Ugyancsak négy sajtóperről emlékezik meg a költő halálának huszadik évfordulóján a *Párttörténeti Közlemények*.²

E négy per ma már közismert. Háromban közülük verseiért vádolták. Az első a *Lázadó Krisztus* pere 1924-ben, majd a *Dönts a tőkét, ne siránkozz*-kötetben megjelent *Szocialisták* című vers pere 1931-ben. 1933-ban a *Lebukott* miatt emeltek ellene vádat. A negyedik már nem vers-per: 1932-ben indul s 1935 elejére jut el a Kúriáig: a költő részt vett a *Sallai* Imre és *Fürst* Sándor kivégzése ellen indult mozgalomban, és úgy ítélik el, mint a statárium ellen tiltakozó röpirat fő szerzőjét.

József Attila életrajza alapján következtetni lehetett s lehet arra, hogy napvilágra kell még kerülniök újabb dokumentumoknak. Többek között a *Front* és a *Valóság* című folyóiratok ügyében, hiszen mindkettőt elkobozta a rendőrség. S valóban: 1960-ban megtaláltam a Fővárosi Levéltárban az első *Front*-dokumentumot, majd két év múlva a Párttörténeti Intézet Archivumában a másodikat.³

A *Front* első és egyetlen száma — bár évi tiszseri megjelentetését tervezték — 1931 decemberében jelent meg.

„A *Front* kinyomott oldalain még meg sem száradt a nyomdafesték, amikor detektívek jelentek meg a nyomdában és elkobozták a lapot. A szerkesztők alig félórával előbb távoztak el, vagy száz példányt hoztak el magukkal. Mi még a Japán-kávéházban elemeztük az új folyóiratot, tárgyaltuk jövő kilátásait, amikor voltaképpen már nem volt lap, az első szám kéziratai, kinyomott példányai, lepecsételve heverték a rendőrség politikai osztályán. A szerkesztő ellen vádat emeltek a hírhedt 1921. III. t. c. második bekezdésébe alapján, és nagyobb ügy csak azért nem lett belőle, mivel a nyomdász hajlandó volt igazolni, hogy lappéldányok

nem kerültek ki a nyomdából, így az inkriminált «büfenselekmény» nem történetelt meg” — írja Tamás Aladár.⁴

A folyóirat abban az időpontban született, amikor a kommunisták Magyarországi Pártjának nem volt legális irodalmi-kulturális folyóirata. A 100%-ot és a *Forrást* betiltották, a *Társadalmi Szemle* pedig elsősorban politikai, mozgalmi kérdésekkel foglalkozott.

„A *Társadalmi Szemle* elsősorban a munkásmozgalom elvi és elméleti kérdéseivel foglalkozott. . . Nem foglalkozott azonban a folyóirat a munkás kultúrmozgalom kérdéseivel, nem jelentek meg benne irodalmi közlemények. Mindezek miatt a párt úgy látta, hogy szükség van egy másik legális lapra is, amely kimerítően tudna foglalkozni mindazokkal a kérdésekkel, amelyek nem kaptak helyet a *Társadalmi Szemle*ben. Ezért határozta el a párt egy új folyóirat kiadását, amelynek szerkesztőjeül József Attilát jelölte ki. József Attila a megbízást örömmel és lelkesedéssel fogadta.”⁵

*

Még nem tisztázott kérdés, hogy ki volt a *Front* szerkesztője, pedig ez fontos lenne mind a párt és a költő kapcsolata, mind József Attila életének hűbb megismerése szempontjából. Így jelenleg elsősorban a mozgalom korabeli részvevőinek visszaemlékezéseire kell támaszkodnunk.

„Az új pártvezetés jóváhagyásával. . . József Attilát 1931 decemberében ott találjuk fontos illegális megbízatással a *Front*... szerkesztésénél...” — olvassuk Vértes György könyvében.⁶

„A közkeletű felfogás általában úgy állította be, hogy József Attilát 1931 második felében, vagy 1932 legelején zárták ki a pártból. Ez az időpont egybeesik avval, amikor a *Sírlós és Kalapács* cikke ismertté vált, és József Attila a *Front*tal kapcsolatos új pártmegbízata miatt addigi párttevékenységét lassanként megszüntette. A *Front* első és egyetlen számának elkobzása miatt ez utóbbi körülmény oka még párttagok körében sem válhatott ismertté. Annakra nem, hogy József Attila életével és költészetével foglalkozók közül, akivel csak az utóbbi időben beszéltem, egy sem hallott soha a *Front*ról.”⁷ — így Tamás Aladár.

„József Attila. . . egy ideig nem jött közénk — írja Vértes György —, nyilván ez volt az a: időszak, amikor Tamás Aladár a *Front* előkészületei miatt konspirációs okokból leállította egyéb munkáit.”⁸

„A szemináriumok vezetésének munkáját feladta már előzőleg, amikor arról volt szó, hogy a *Front* meg fog jelenni. A konspiráció szabályai nem engedték meg egyszerre a kétféle természetű munkát.”⁹

„Bizonyára összefüggött ez [hogy József Attila az „Új Művészet Szövetkezet-ben nem vezetett szemináriumot] a konspirációs okból történt visszavonulásával, amelyre a KMP vonalán Tamás Aladár a *Front* szerkesztése miatt utasította.”¹⁰

„Nemcsak az történt, amiről Tamás Aladár beszámolt: Sallai és Fürst nem csupán az 1931 decemberében megjelent *Front* című lap szerkesztésével bízták meg József Attilát...”

„A folyóirat megjelenésének előkészítési ideje alatt alaposan megbeszéltük József Attilával annak jellegét, tartalmát, megjelenési formáját. A 100% szerkesztőjének sorsán okulva, hosszas megfontolások és tárgyalások után úgy határoztunk, hogy József Attila nevét nem tesszük rá a lapra. A lapon csak a sajtótörvény által kötelezően előírt felelős kiadó és szerkesztő neve lesz rajta. Evvel a szereppel és feladattal Antal János* elvtársat bíztuk meg, aki egyben József Attila mellé került második szerkesztőnek.

Az új folyóirat előkészítési munkálataiból József Attila nemcsak azt látta és érezte, hogy elégtételt kap a párttól, hanem meggyőződött arról is, hogy milyen szeretettel és gondossággal törődik a párt személyi biztonságával. Erről nagyon gyakran beszéltünk.

A lap 1931 decemberében jelent meg. A címe *Front* volt. «A magyarországi munkáskultúrmozgalom helyzetéről» a két szerkesztővel együtt, hármasban hosszabb tanulmányt írtunk, amely a lap programot adó cikkeként jelent meg, aláírás nélkül. A tanulmány nagy terjedelme miatt csak a felét közölhettük. József Attila pedig a *Front* részére írta meg a «Munkások» című egyik legszebb, legigazibb, legforradalmibb versét. Nagy távlatú, programadó vers volt ez és igazából akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy József Attilának mi volt a célja vele. A párt induló új lapjában mindent elakart e versen keresztül mondani, amit a párt ebben az időben a munkássággal közölni kívánt. A költemény, különösen annak utolsó szakasza erősen megragadta a munkások, a kommunisták szívét:

De elvtársaim! — ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!
És búvunk érte, mint az üldözött.
A történelem futószallagára
szerelve igyén készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
világítón kitűzi zászlaját.

...E versét sokan nem értették meg, kifogásolták, gúnyolták érte. De nem a 100% volt munkatársai, akikkel közösen hozták létre az új lapot, s akik együtt dolgoztak, izgultak és lelkesedtek József Attilával a közös ügy sikeréért.

Antal János a «Szocialista oktatásról» írt cikket (Horváth János néven), amelyben a szociáldemokrata párt 1931/32. évi oktatási programját leplezte le... Nagy Lajos szatírárt írt a lapba («Ha a puccs sikerült volna» címmel, az akkoriban leplezett Gyulai-Molnár puccskísérletről. Schönstein Sándor, Gereblyés László, Kozma József és a 100% több munkatársa írt még a lapba. Megjelent benne Illyés Gyulának «A hírlapíró» című verse»¹²

Gereblyés László másképp tudja. „Igaz — mondja —, hogy a *Front* szerkesztésére először József Attila kapta a megbízatást, de azután megváltozott a helyzet. Valami differencia volt egy József Attila által írt filozófiai jellegű cikk körül, így aztán Antal Jánost bízták meg a lap szerkesztésével.” Gereblyés túlzottnak és

méltatlannak találta ezt a döntést, ő akkor nagyon sajnálta, hogy nem Attila lett a szerkesztő. „Ha nem így történik — mondja —, talán másképp alakul sorsa, vagy fordítva, talán még rosszabb lett volna, hiszen az első számnál — 1931. december 17-én — lecsapott a lapra a politikai rendőrség.”¹³

Haraszi Sándor úgy emlékszik, hogy József Attila, mint szerkesztő, szóba sem került. Mindjárt Antal Jánost bízták meg a folyóirat szerkesztésével.¹⁴

Pákozdy Ferenc így nyilatkozik a kérdésről: „Bár ültem a *Front* megjelenésekor, de úgy tudom, hogy Antal János volt a lap szerkesztője.”¹⁵

Hasonlóképpen emlékszik vissza Kodolányi János is: a *Front* szerkesztésével Antal Jánost bízták meg a Kovács-kávéházban, az Oktogonnál, ahol hetenként összeült a párt illegális irodalmi csoportja. Emlékezete szerint Madzsar József vetette fel a lap gondolatát. A szépirodalmi rész irányítására őt, Kodolányit kérte fel, ekkor írta a két inkriminált cikket. „A költészeti résszel Illyés Gyula foglalkozott, ő fogadta el nagy örömmel és dicsérettel József Attila «Munkások» című versét. Bizonyos vagyok benne, hogy a vers itt jelent meg először, mert kéziratát én magam adtam át Illyés Gyulának, mint új verset.”¹⁶

Antal Helén így ír erről a kérdésről:

„Valószínűleg irodalmi, közírói tevékenységének tudható be, hogy 1931-ben pártmegbízatásból Bécsen keresztül Berlinbe megy Komját Aladárhoz, akivel részben az Imprekkor-ban kifejtett munkásságát beszélték meg, részben egy Magyarországon megjelenő folyóirat indítását, amelynek szerkesztésével őt bízta meg a párt.

Biztosan nem tudjuk, valószínűnek látszik, hogy az 1931. decemberében megjelent *Front* című lapról van szó, amelynek szerkesztője, kiadója Antal János volt.”

A szerkesztő személyére vonatkozólag tehát egyértelműen megfelelő, hitelesnek elfogadható, írásos dokumentumok nincsenek, vagy még nem kerültek elő-

*

A *Front* — bár csak egyetlen száma jelent meg — rendkívül jelentős mind munkásmozgalmi, mind pedig irodalomtörténeti szempontból. Ebben a kommunista folyóiratban jelent meg először József Attila *Munkások* című nagy forradalmi verse.¹⁷ S amint az a budapesti királyi büntetőtörvényszék irataiból illetve ítéletéből kiderül, a költő is szerepelt a perben, megidéztek és tanuvallomást kellett tennie. Az erre vonatkozó további dokumentumok még nem kerültek elő.

A *Front* lapjain a következő szerzők szerepelnek: Antal János, Forgács Antal, Gereblyés László, Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Kozma József, Nagy Lajos, Palasovszky Ödön, Schönstein Sándor, Tamás Aladár.

A lap tartalma a következő:

A magyarországi munkáskultúrmozgalom helyzete
Kodolányi János: Tüntetés
Dr. Sch[önstein Sándor]: Egy liter anyatej: harminc pengő
A szakszervezeti ifjúság kiállítása
József Attila: Munkások
Pilniak, Boris: Életkép
Serényi Imre [Kodolányi János]: Költő a börtönben
Nyomorúság az életem (Szatmármegyei népdal)
Nagy Lajos: Ha a puccs sikerült volna

Horváth János [Antal János]: „Szocialista” oktatás avagy: a boldog jövő, vagy „szervezett munkás útja a tanonckodástól a szakszervezeti tisztségig”

Illyés Gyula: A hírlapíró

P.[alacsony] Ö. [dön]: Jó gyerekek parlamentje...

Gereblyés László: Mérgezett nyilak

Kozma József: Zene és ideológia

Fel szocialisták...

Sült galamb

Pártkongresszusi riport — a karzatról...

Mint a tartalomjegyzék is mutatja, a párt a *Frontot* olyan sajtóorgánumnak szánta, mely elsősorban a mozgalom kulturális problémáival foglalkozik. A lapban közölt három vers mindegyike élesen osztályharcos, ha ez más-más formában nyer is kifejezést. A cikkek — köztük a tartalomban fel nem sorolt kisebb közlemények, hírek is — nagy része munkáskultúrával, irodalommal, zenével foglalkozik.

Az utolsó oldalon olvasható felhívás világosan kifejti a lap tendenciáját: „Felkérjük olvasóinkat, írják meg tetszésük szerint való formában és terjedelemben, hogy milyen körülmények között, milyen személyes élmények és események hatása alatt ismerték föl, hogy a társadalom munkásokból és tőkésekből áll? Milyen élmény és gondolatsorozatokat át jutottak el oda, hogy osztályharc van, milyen utakon jutottak el a szocializmushoz?”

A vezércikk¹⁸ rövid történelmi áttekintést ad a munkáskultúrmozgalom fejlődéséről, a szociáldemokrácia és az ellenforradalom egyezkedéséről, a baloldali új útkereséseiről. A cikk végén „Folyt. köv.” áll, de a folytatást nem ismerjük, hiszen a *Frontnak* több száma nem jelenhetett meg.

Kodolányi János Tüntetés című írása kitűnő szatíra egy képzelt papi tüntetéséről. „Munkát, kenyeret követel a magyar püspöki kar legújabb pásztorlevele” — idézi az *Új Nemzedéket*. A magyar osztálybíráóság el is értette az iróniát, amint ezt a per iratai tanúsítják.

Schönstein Sándor — nevét csak kezdőbetűkkel írták ki a lapban — az egyik hazai napilap szovjetellenes cikkéből kiindulva kitűnő dialektikával bizonyítja, hogy „az anyaság glóriája éppen azoknak az anyáknak a feje felett ragyog”, akik a Szovjetunióban a rászorulóknak anyatejet adnak. Ezzel szemben Horthyék Magyarországon sok szegény anya arra kényszerül, hogy saját gyermekét kiadja és másutt vállaljon dajkaságot. Ismerteti a pesti nagykörúti új vállalkozást, ahol egy liter anyatej, utcán át kimérve, harminc pengő: „íme, így fest az anyaság glóriája a polgári társadalomban.”

Boris *Pilnyak* cikke — mely előzőleg a new-yorki *Nation*ban jelent meg — friss, eleven képet rajzol a szovjet emberek alakulójáról, új életéről.

A folyóirat egyik legszebb írása — a versek mellett — *Kodolányi Jánosnak Serényi Imre* álnéven, *Költő a börtönben* című cikke. Mély líraisággal teltett harcoss tiltakozás *Pákozdy Ferenc* bebörtönzése ellen, aki a 100%-ban megjelent *Vers* című verséért félévi börtönbüntetést kapott.

„És megjelent még «Költő a börtönben» címmel egy Serényi Imre aláírású cikk a hathónapos börtönbüntetését töltő Pákozdy Ferencről... Emlékszem, maga József Attila volt az, aki erősködött, hogy írni kell a Pákozdy-ügyről. Hogy a Serényi név mögött ki rejtőzött, arra ma már nem emlékszem.”¹⁹ Tamás Aladár tehát nem emlékszik Kodolányi álnevére, de Vértes György sem, mint írja: „A *Frontban* Antal János (Horváth János néven) a szocialista oktatásról írt, amely-

ben a szociáldemokrata párt 1931—32. évi oktatási programját leplezte le. Nagy Lajos, Schönstein Sándor, Gereblyés László, Kozma József írt a lapban, megjelentek benne József Attila «Munkások» és Illyés Gyula «A hírlapíró» című verse, továbbá egy Serényi Imre aláírású cikk a börtönbüntetését töltő Pákozdy Ferencről.²⁰

„... Rab a költő! Rab, mert a szegényeké, a proletároké, az elnyomottaké. Rab, mert annak az osztálynak a hitéről, fájdmáról, reményeiről és harcáról dalol, amely sötét mélységekben nyomorog és várja az új világrendet. . . Gyermekekora óta éli a proletárcsaládok hányt-vetett, bizonytalan életét. Megtanulta, mi a bérmunka, mi a munkanélküliség, mi a sztrájk, mi a szegénység és elnyomatás. Az egyetemen az elsők közé tartozott s megtanulta, mi a polgári tudomány, mi az osztálytársadalom hivatalos pedagógiája, mi a polgári irodalom és kritika, mi a polgári esztétika. Otthagyta az egyetemet és elment napszámosnak egy építkezéshez. . . A költő rab. Rab, mint azok, akik idekint vannak, akár költők, akár munkások. A polgári társadalom ezzel elismerte, hogy a vers, a szó, az indulat: cselekvés. A proletariátus költőjével úgy bánt, ahogy a proletariátus cselekvő harcosával bánni szokás. . . Pákozdy Ferenc börtöne körül végeláthatatlan sorban állnak a földművesek, napszámosok, kőművesek, vasasok, a kalapácsos és kaszás emberek, a kitzsízítottak, kizsákmányoltak s azok is, akik a toll hatalmával és erejével ostromolják az emberiség börtönkapuit itt Magyarországon és mindenütt a földgömbön. Pákozdy Ferencre gondolunk s tudjuk, a gondolkodás és írás szabadságát és erejét Magyarország szomorú földjén sem lehet paragrafusok bilincseivel megtörni s földöncsúszó udvari bohóccá nyomorítani a költőt.”

A következő cikk Nagy Lajos kitűnő satírája az akkoriban leleplezett *Gyulai—Molnár*-féle puccskísérletről. Az író éles vonásokkal vázolja a puccs sikerének elképzelhető következményeit az ellenforradalmi Magyarországon.

Ugyancsak satírikus élű *Antal* Jánosnak *Horváth* János álnévvel megjelent cikke, melyben a szociáldemokrata párt 1931—32. évi oktatási programját elemzi.

Palasovszky Ödön ironikusan festi le a hivatalos jótékonyági akciót, a „kincstári” álhumanizmust.

Ugyancsak satírikus ízű írás *Gereblyés* László *Mérgezett nyilak* című cikke is. Leleplezi az ellenforradalom könyvpropagandáját, szellemesen ismertetve a „Nyíl”-regények sorozat néhány darabját.

Mint látjuk, a satírák egymást követik a *Front* oldalain. Az aláírás nélküli *Sült galamb* című kitűnő írás alapötletét „Elvetemült éhes emberek leparittyázzák Budapest kedvenc galambjait”, az egyik esti lapban közölt hír adta.

A lap utolsó cikke a „Pártkongresszusi riport — a karzatról. . .” közvetlen, hiteles írás, mely reálisan érzékelteti a szociáldemokrata párt kongresszusának irányvonalát és hangulatát. Ironikusan állapítja meg, hogy az osztrák párt küldötte visszaélt a vendégjoggal: a fasizmus elleni harcról beszélt, de a baloldalt nem támadta. A cikk nyomán szinte látjuk és halljuk *Peyer* Károlyt, *Buchinger* Manót, *Mónus* Illést. Jól érzékelteti az ellenzéki munkásság és az ifjúnunkások elégedetlenségét a pártvezetéssel szemben.

Nem érdektelen talán a lap kisebb közleményeinek megemlítése sem. Jellegét ezek még jobban aláhúzzák. A *Könyvet a gyermekeknek* című cikkből megtudjuk, hogy a Szovjetunióban 1920-ban 647 ezer példányban adtak ki ifjúsági könyveket, 1930-ban pedig már 15 659 ezer példányban. — Egy másik kis cikk ismertetést közöl *Alex Wedding Ede und Unku* című, 1933-ban Berlinben a

Malik Verlag kiadásában megjelent regényéről. A horthysta cenzura még ugyanez évben kitiltotta könyvet a postai szállításból. „A szabadság és demokrácia országa” című hír közli Robert Parsons amerikai író letartóztatását. Az ok: antológiát állított össze különböző népek és korok forradalmi költészetéből — Euripidésztől Heinéig. Az író védelmére bizottság alakult, élén Upton Sinclairrel. A folyóiratszemle a Bartha Miklós Társaság *Fiatal Magyarország* című új lapjával foglalkozik. — A rövid cikkek között több éles hangon támadja a szociáldemokráciát.

Sajnos, a per tárgyalására vonatkozó részletesebb dokumentumok — amint már említettem — ez ideig még nem kerültek elő. Így a védelem részleteit sem ismerjük. Vértés György úgy emlékszik, hogy a *Front* perében Domokos József volt a védő:

„Amikor Tamás Aladár írását a *Front*-ról olvastam, emlékezetembe idéződött, hogy én is tudok a *Front* megjelenéséről. Sőt arra is emlékszem, hogy közvetlenül a bírósági fellebbezési tárgyalás előtt találkoztam a védőügyvéddel (nyilván dr. Domokos Józseffel), aki kétségbesetten mesélte, hogy a *Front* cikkei miatti sajtóperekben sikerült felmentést elérnie azon a címen, hogy a folyóirat nem kerülhetett terjesztésre, közvetlenül az újabb bírósági tárgyalás előtt azonban kezébe a *Sarló és Kalapács*-nak az a száma, amelyben cikk számol be a *Front* megjelenéséről. Tépte a hajtát, mert mi lesz akkor, ha az ügyész a tárgyaláson a védelem fejére olvassa a *Sarló és Kalapács* cikkét. Kiszámította nekem, hogy a *Sarló és Kalapács* jóvoltából 20—25 év börtön lóg a levegőben. A *Sarló és Kalapács* 1932. júliusi²¹ IV. évf. 6. számáról volt szó, amelyben Gergely Sándor „Magyarországi lapszemlé”-t írt...²²

Domokos József azonban a pert csak hallomásból ismeri. A védő — amint ezt a B. XI. 1710/1933. számú, 1933. február 11-i keltezésű budapesti királyi büntetőtörvényszéki Jegyzőkönyv tanúsítja — az 1945-ben meghalt Tímár Miklós ügyvéd volt.

Idézzük — kommentár nélkül — a *Sarló és Kalapács* cikkét:

„Két új folyóiratot hozott a posta. Az egyik a „Front”, a másik címe „Szabadon”. Érdekesek, bátrak és jószándékúak. És éppen mert jóindulattal közelítenek az osztályharcos munkásmozgalom küzdelmei felé — bíráljuk meg jóindulattal, támogató szándékkal a két lapot, amely ha sok hiányosságát eltünteteti és sok zavarát kijavítja, értékes munkát végezhet a magyarországi intelligencia körében.

„Front” címmel 1931. végén folyóirat jelent meg. Első számával már be is fejezte pályáját. A rendőrség elkobozta és betiltotta. Nyolc sajtópert indított a munkatársak ellen. A lap vezércikke: „A magyarországi munkáskultúr-mozgalom helyzete” címen beszámolólt ír arról, hogy a szocdemek hogyan szerelték át a munkáskultúrát is a polgári gondolat terjesztőjévé és, hogy az osztályharcos munkáskultúr-mozgalom az utolsó öt évben hogyan harcolt benn a szocdem szervezetekben a széles tömegekre támaszkodva. És a munkáskultúra öntudatosító hatásával hogyan vitte át ezeket a tömegeket az osztályharcos munkásmozgalom gazdasági és politikai frontjára. A szervezeteket a szociáldemokrácia rendőri segédlettel szétverte, a szocdem pártból munkások százaít zárták ki és ma a szocdem munkás kultúr-szervek polgári tánc-torna-énektanárok toborzóhelye. A beszámoló folytatása elmaradt a lap betiltásával. Kodolányi novellát írt egy munkanélküli tüntetésről — amelyet püspökök vezetnek és amelybe rendőrök beelőnek. A novella ilyen beállítása kissé meglepő. „A halászok testvérei és utódai ők”... mondja az írás utolsó sora. A püspököknek a tömeg élére kellene állni és szükség esetén életüket kockára tenni az elnyomottakért... Ez Kodolányi novellájának az alap gondolata. Kéne?... Nem is nagyon kéne... Mint írás — a novella nagyon jó, de Kodolányi rossz utakon halad. Dr. Schönstein Sándor mocskos szovjetellenes rágalomra világít rá jó cikkel. József Attila „Munkások” cím alatt írt jó verset. Borisz Pálnyak „Életkép” című írása a kapitalizmus néhai rabmillióinak átfarmálódott mai öntudatos proletáréletét rajzolja meg érdekes rokonszenvező kézzel.

Nagy Lajos kroit írt az őszi Vannay puccsról. Horváth János a szocdemek „szocialista”

oktatásáról cikkezik, felvázolván ezta munkásöntudatot fertőző igyekvést, amellyel a magyarországi szociálfasiszta — minden, csápjuk közé került munkásban elorsvasztja osztálya harc-céljait. Kis éles szemle számol be a „Független Magyarország” folyóiratról, annak szociálfasiszta szerepéről és vezetőjének dr. Fábian Dánielnek gyáva, dilettáns, de tudatos munkásellenes működéséről. *Illyés Gyula* kitűnő verset írt a polgári társadalom legundorítóbb virágáról: az újságíróról. *Gereblyés László* a „Nyíl”-ről, tizfilléres regénykiadványairól ír, bemutatván ennek a vállalkozásnak aljas, munkásellenes beállítottságát. *Kozma József* zeneelméleti cikket írt és nagy riport számol be a szocdemek őszi országos kongresszusáról.

Változatos, szép és bátor a folyóirat, csak a változatok húrján még néhány más ütem is elfért volna — néhány jól megírt, de fölös cikk helyén. *Hiányzik a lapból az aktualitás*. Ez a lap 1929-ben is megjelenhetett volna, de evvel a tartalommal akkor is időszerűtlenül a levegőben lógott volna. *Borzalmas új világháború fenyegeti a dolgozókat, rendszeres provokáció folyik a Szovjetunió ellenes intervenció érdekében* — s ezekről a kérdésekről sornyí sincs a lapban. A munkanélküliség problémája fel sincs vetve a folyóiratban. A munkásság politikai és gazdasági harcainak a kérdése — mondjuk, a lap kulturális jellegének megóvása érdekében, kultúr vonalra átszerelve — fel sincs vetve. A „Front” így csak „kultúrát” játszik! Mennyiben különbözik akkor a lap a szociálfasiszta sajtó- és kultúrtermékeitől, ha a „Front” csinálói ugyancsak a levegőben lógva szocdemek hibáiba esnek, *vagyis akarva-nem akarva elleplezik, amit a szocdemek tudatosan csinálnak, a munkásosztály legaktuálisabb problémáit*. Hogy hova fejlődött volna a lap, ha be nem tiltják — nem érdemes jóslásokba bocsátkozni. Ez az egy szám — jószándékú, de az osztályharcos munkásmozgalom harcain kívülálló rokonszenvező gárda jóindulatú negatívumait olvassuk ki csupán a hasábközből. Ez a szemlélet tisztán kibontakozik a „Költő a börtönben” c. cikkből. (Pákozdy Ferenc bebörtönzéséről van szó), amelyben az író azt mondja: „Pákozdy Ferenc a legjobb, legszelidebb, legigazabb fiú: rab, rab a gyilkosok és tolvajok között”... Hát így nem lehet! Pákozdy nemcsak a gyilkosok és tolvajok között rab — ez ellen a megállapítás ellen ő maga tiltakozna — a magyar börtönökben sokszáz proletárharcos sinylődik Pákozdyval együtt... Aki ezt nem tudja — a cikkíró ügylészik erről nem vett tudomást — még mindig csudálkozva néz a burzsoáziára, hogy: furcsa dolog kérem, hogyan lehet ilyen becsületes elvtársat becsukni! Magyarországon is, mint mindenütt a világon, tudják az elvtársak, hogy az osztályharc következetes vállalása börtönt jelent! Ahol tehát nemcsak gyilkosok és tolvajok ülnek!...”

A *periratok* minden jelentősebb cikkel részletesen foglalkoznak. Érdekes azonban, hogy a versek közül sem *József Attila Munkások*, sem *Illyés Gyula A hírlapíró* című versét²³ nem inkriminálják, ellenben a vádirat eléggé részletesen elemzi a *Nyomorúság az életem* című szatmármegyei népdalt. Mindenesetre annyit tudunk, hogy *József Attilát* a királyi ügyészség mint terhelt tanut, beidézte a *Front*-per tárgyalására.

A budapesti királyi ügyészség vádirata²⁴ 1932. február 16-án készült el, két hónappal a folyóirat megjelenése és elkobzása után. A vádirat 11 oldal terjedelmű. Első vádlottként *Kodolányi János* szerepel benne osztály elleni izgatás büntette és bűntevő feldicsérésének vétsége címén. A második vádlott *Antal János*, mint kiadó, akit szintén osztály elleni izgatás büntetével, továbbá az 1921. III. törvény cikk 5. paragrafusának 1. bekezdésébe ütköző, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló izgatás vétsége címén vádolnak. A vádirat részletesen elemzi a cikkeket. Néhány részlet a vádiratból:

„Kodolányi János «Tüntetés» felirat alatt közzétett cikkben a kivételes hatalom fennállásának ideje alatt a többi társadalmi osztályt papiosztály elleni gyűlöletre izgatta...

Antal János ugyanezen lapban «Nyomorúság az életem» továbbá «Jó gyerekek parlamentje...» végül «A sült galamb» feliratok alatt közzétett cikkeken a kivételes hatalom fennállásának ideje alatt a munkás illetve a vagyontalan osztályhoz tartozókat a vagyonos osztály elleni gyűlöletre izgatta, és az «Egy liter anyatej: harminc pengő», továbbá «Boris Pilniak: Életképek», végül «Mérgezett nyilak» feliratok alatt közzétett cikkek tartalmával az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatása és különösen a munkásosztály kizárólagos uralmának erőszakos úton létesítésére izgatott...”

11651 száma.

a budapesti kir. ügyészségtől.

1931 k. d.

Széleskörű vizsgálatok, Magyarországi Püspöki Kar

A Budapesti kir. ügyészség Budapesti ügyészsége a dr. Kellner és Kis Törekvés nyomdájában előállított «Front» című lap 1931. évi december hó 17. napján kiadott 1931. december jelzésű számban «Tüntetés!» - «Egy liter anyatej harminc pengő.» - «Életkép.» - «Költő a börtönben.» - «Nyomorúság az életem.» - «Jó gyerekek parlamentje.» - «Mérgezett nyilak.» - «Sült galamb.» - cím alatt megjelent közlemények tartalma által elkövetett a Btk. 172.§-ának 2. bekezdésébe ütköző és az 1917. évi LXIII. t. c. 19. §-a szerint minősülő osztály elleni igazgatás büntette és az 1931. évi III. t. c. 3. §-ának 1. bekezdésébe ütköző igazgatás vétsége a Btk. 174.§-ában ütköző felkeltés vétsége miatt a nyomozást a Bp. 84. §-a alapján

ELŐKÖZ
1931. 12. 17.

A vádirat ezután hosszasan idéz a *Tüntetés*-ből, majd a *Költő a börtönben* című cikkből, és a sorban a többi inkriminált cikkből. Az „Indokok”-at már szó szerint idézzük:

„A vizsgálat adataival bizonyíthatóan mutatkozó tényállás szerint Budapesten a dr. Kellner és Kis Törekvés nyomdájában előállított «Front» című nem időszaki lap 1931. év decemberben kiadott 1. számában «Tüntetés», «Költő a börtönben», «Nyomorúság az életem», «Jó gyerekek parlamentje», «Sült galamb», «Egy liter anyatej: harminc pengő», Boris Pilniak: «Életkép» és végül «Mérgezett nyilak» felirat alatt 8 hírlapi közlemény jelent meg.

A «Tüntetés» feliratú közlemény a magyar püspöki kar azon pásztorleveléből indul ki, amely munkát és kenyeret követel, s úgy jellemzi a magyar főpapságot, mint amely egy munkanélküliek csapata élén tűntet. A tűntető felvonulást a rendőrség karhatalommal oszlatja széjjel, ami közben a főpapok éppúgy, mint a tűntetők többi része, meg is sérülnek. A közlemény tehát kétségbevonja a főpapságnak a hitélet terén irányító és teremtő munkáját, s olyan téren, s olyan helyzetben állítja elő, amely alkalmas ellene más osztályokban a gyűlölet felkeltésére.

A «Költő a börtönben» feliratú közlemény Pákozdy Ferenczel foglalkozik, akit a kir. törvényszék B. XI. 5604/1930. számú ítéletével igazgatás büntette miatt hat hónapi börtönre ítél, s abból az alkalomból, hogy ezen büntetés megkezdésére a gyűjtőfogházba került, őt és cselekményét feldicséri és nyilvánosan kitünteti.

A «Nyomorúság az életem» feliratú közlemény a nyomorúságban élő embert, aki katona és mégis zsoldját fizeti, aki a gátat készíti és mégis vámot is fizet, szembeállítja azzal, aki csak a lábát lógatja és mégis zsíros a falatja.

A «Jó gyerekek parlamentje...» feliratú közlemény lekicsinylése annak az adománygyűjtési tevékenységnek, amelyet a munkanélküliek számára rendeztek. Kigúnyolja az adakozás mérvét és szembeállítja az adomány mértékét azzal a helyzettel, amelyben a tehető osztály él.

A «Sült galamb» feliratú közlemény a munkanélküli éhes embereknek a helyzetét parodizálja, akit álmában is a legnagyobb nyomorúság rémképei üldöznek, s akit rendőrkékre adnak azért, mert éhségében egy galambot szabad téren le mer ütni.

Mindhárom cikk egész egyetemes tartalma kiszínezése a nyomornak és szembeállítás a jómóddal, s ebből folyólag alkalmas arra, hogy a vagyontalan osztályban a vagyonos osztállyal szemben a gyűlölet érzését felkeltsék.

Az «Egy liter anyatej: harminc pengő» és a «Boris Pilniak: Életkép» feliratú közlemény a szovjet állami és társadalmi életnek megnyilvánulásait értékelik, s magasztalják.

A «Mérgezett nyilak» című közlemény tartalma pedig hadüzenet azoknak a sajtótermékeknek, amelyekben a szovjet gyűlölet és a munkásizony érzik, amelyek ennek dacára a forradalmi írónak, a proletárok felvilágosítására irányuló munkáját igyekeznek megakadályozni.

Mindhárom közlemény egyetemes tartalma alkalmas az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos úton való felforgatására és különösen a munkásosztály kizárólagos uralmának erőszakos úton létesítésére irányuló szenvedély felkeltésére.

A közlemények tartalma tehát az indítványozott bűncselekmények tényálladékanak a megállapítására alkalmasok.

Kodolányi János beismerésével bizonyítható, hogy a «Tüntetés» és «Költő a börtönben» feliratú közleményeket ő írta és bejegyezésével tették közzé. Az ő, valamint Antal János vallomása szerint ugyanis az utóbbi közlemény alá írt Serényi Imre álnév, s a Kodolányi János neve helyett íratott. Ezen cikkek tartalmáért tehát Kodolányi János az 1914. évi XIV. tc. 33.§-a értelmében, mint szerző tartozik sajtójogi felelősséggel.

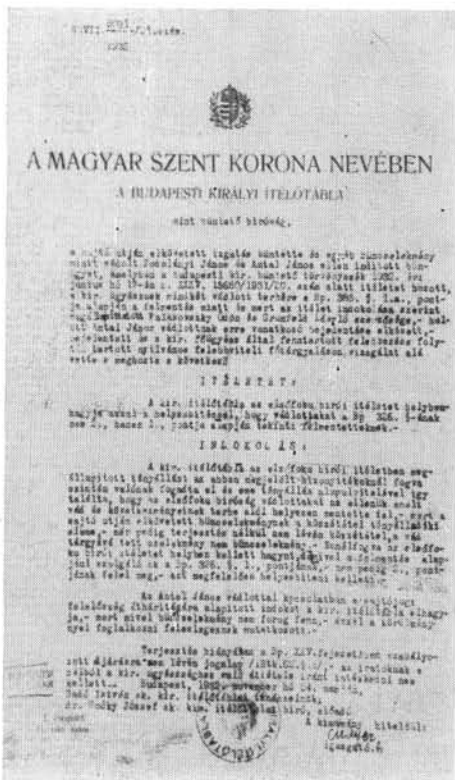
Antal János terhelt a «Nyomorúság az életben», «Jó gyerekek parlamentje», «Sült galamb», «Egy liter anyatej: harminc pengő», Boris Pilniak: «Életkép» feliratú közlemények szerzőjét, illetve legutóbb jelzett közlemény fordítóját megnevezni nem tudta. A cikkek alá írt P. Ö., dr. Sch., végül a Párizsban levő Palasovszky Ödön nevű egyén kiléte a vizsgálat során sem volt megállapítható. A «Mérgezett nyilak» feliratú közlemény alá írt Gereblyés László a vizsgálat során feltehetően nem volt. Antal János személyét illetőleg adatokat szolgáltatni nem tudott, s így ismeretlen. Mindezek alapján a most felsorolt közleményekért a lapon kiadóként megjelölt Antal János az 1914. évi XIV. tc. 34.§-a értelmében mint kiadó sajtójogi felelősséggel tartozik.

Az eljárás tárgyát képező *Front* című lap előállított példányainak a száma az eljárás során pontosan megállapítható nem volt. Az a körülmény, hogy a lapból 3000 példány állítottatott volna elő, nyomdakönyvbe bevezetéssel sem nyert igazolást, de különben is megcáfolást nyert azzal a ténnyel, hogy a nyomdában 2889 példány, Földes Józsefnél pedig 250 példány foglaltatott le, ami együttvéve a 3000 példányt meghaladja, s annak bizonyítéka, hogy a termelt lappéldányok egyrésze már ellenőrizetlenül forgalomba hozatott, s a köteles példány bemutatása is ennek a bizonyítéka.

1932. június 17-én kelt az elsőfokú bíróság ítélete, mely a vádlottakat felmentette, mivel:

1932. június 17-én kelt az elsőfokú bíróság ítélete, mely a vádlottakat felmentette, mivel:

„A budapesti királyi büntetőtörvényszék vizsgálóbírája 1931. évi december hó 17. napján kelt B. 15650/1931—2. számú végzésével elrendelte a *Front* című lap előzetes

lefoglalását, a m. kir. államrendőrség budapesti főkapitánysága ezt a Kellner-féle Törekvés nyomdában, részben pedig Földes Ignác könyvkötő műhelyében foganatosította és az összes példányokat a terjesztés megkezdése előtt lefoglalta.

Ezt a tényállást a kir. törvényszék a vádlottaknak a főtárgyaláson, továbbá Palasovszky Ölon, Gereblyés László, József Attila és Székely Béla terhelteknek a vizsgálóbíró előtt tett vallomása, a vádbeli sajtóterméknek a főtárgyaláson történt fölolvasása és az ugyanott fölolvasott rendőrségi lefoglalási jegyzőkönyv alapján állapította meg.

Minden sajtó bűncselekmény gondolatközlést foglalván magában, a bűncselekmény csak akkor valósul meg, ha az illető sajtótermékben jelentkező és a büntetőtörvények alá eső tartalom a nyilvánosságnak már átadatott, azaz a terjesztés már megkezdett. Mivel pedig a fentiek szerint a vádbavett sajtótermék összes példányait még a terjesztés megkezdése előtt hatósági intézkedéssel lefoglalták, a vádlottak terhére a vád tárgyát tevő bűncselekmények nem állapíthatók meg....”

A budapesti királyi ítéletábra 1932. november 24-i ítéletében jóváhagyta az elsőfokú bíróság ítéletét.

1933. február 1-én *Baróthy* Pál, a királyi ügyészség elnöke indítványt küldött a királyi büntetőtörvényszéknek²⁵, s indítványozta, hogy a lap bárhol feltalálható példányainak elkobzása és megsemmisítése ítéletileg mondassék ki. A február 11-i főtárgyalás jegyzőkönyve tanúsítja az ítélet kihirdetését, amit a felek, *Antal* János, *Kellner* László tudomásul vettek s így az jogerőssé vált.

Jegyzetek

1. *Rejtő* István: József Attila perei. = *Irodalomtörténet* 1952. 3—4. sz. 455—464. 1.
2. *Hajlú* Tibor — *Rákosi* Sándor: József Attila versei a bíróság előtt. = *Párttörténeli Közlemények* 1958. 1. sz. 190—214. 1.
3. Ezen a helyen egyben köszönetet mondok a Párttörténeli Intézet munkatársainak, *Forgách* Sándornénak és *Próger* Miklósnak a kutatómunkámhoz nyújtott szíves és értékes segítségért. A *Front* eddigi tudomásom szerint egyetlen hazai példányának filmjét megkaptam jóvoltukból, s így módom nyílt megismerkedni a periratok után magával a folyóirattal.
4. *Tamás* Aladár: József Attila a munkásmozgalomban. = *József Attila Emlékkönyv* Bp. 1957. Szépirodalmi Könyvkiadó. Szerk. *Szabolcsi* Miklós. 305—306. 1.
5. *Tamás* Aladár i. m. 303—304. 1.
6. *Vértes* György: *József Attila és az illegális Kommunista Párt*. Bp. 1964. Magvető 34. 1.
7. *Tamás* Aladár i. m. 307. 1.
8. *Vértes* György i. m. 28—29. 1.
9. *Tamás* Aladár i. m. 306. 1.
10. *Vértes* György i. m. 30. 1.
11. *Vértes* György i. m. 46. 1.
12. *Tamás* Aladár i. m. 304—305. 1.
13. *Gereblyés* László szóbeli közlése
14. *Haraszti* Sándor szóbeli közlése
15. *Pákozdy* Ferenc szóbeli közlése
16. *Kodolányi* János szóbeli közlése
17. *József Attila Összes Művei II. kötet. Versek 1929—1937*. Bp. Akadémiai Kiadó 1955. 389—390. 1.
A kötet a *Munkások* c. vers első megjelenési helyeként a *Szabadon* című folyóirat 1932. januári számát jelöli meg, azonos szöveggel.
18. „...*Tamás* Aladár (József Attila a mozgalomban. *Csillag* 1955. szeptember, 567. 1.) szerint a *Front* című, egyszer megjelent kommunista folyóiratban József Attila, *Antal* János és *Tamás* Aladár együttesen írták „A magyarországi munkáskultúrmozgalom helyzete” című cikket. A cikk szövegének vizsgálata azonban nem teszi valószínűvé ezt az állítást; nem találtunk benne József Attila stílusára valló fordulatokat, kifejezéseket;

a József Attiláról szóló irodalom sem említi más helyütt...” — *József Attila Összes Művei III. kötet. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.* Bp. 1958. Akadémiai Kiadó. 283. l. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós.

19. *Tamás Aladár* i. m. 305. l.
20. *Vértes György* i. m. 34. l. Mellesleg szeretném felhívni itt a figyelmet arra, hogy erősen szükségesnek mutatkozik a munkásmozgalom álnév-anyagának feldolgozása. A *Gulyás-féle* lexikon sajnos nem tér ki ezekre a vonatkozásokra.
21. Pontosabban: *Sarló és Kalapács* 1932. június
22. *Vértes György* i. m. 35. l.
23. *Illyés Gyula* megjelent kötetekben ez a vers nem szerepel.
24. Fővárosi Levéltár Főügyészégi iratok, 1931. VII. 3—301.
25. Párttörténeti Intézet Archivuma B 1710—1933.

La revue «Front» et le poète Attila József

Gy. MARKOVITS

La revue *Front*, organe du Parti communiste illégal, n'a pu paraître qu'en un seul numéro, imprimé au mois de décembre 1931. L'impulsion donnant naissance au bulletin consistait à faire entendre la voix des hommes progressistes sur les problèmes des mouvements culturels des ouvriers et de propager la littérature d'avant-garde.

L'identification du rédacteur du *Front* reste une tâche à résoudre. Le bulletin même porte le nom de *János Antal* comme rédacteur et, en fait, plusieurs des contemporains attestent qu'il le fut dans la réalité. D'autres sont pourtant d'avis que le Parti a confié la rédaction à *Attila József* pour réparer l'offense que ce poète méconnu et mal apprécié avait dû essuyer. Dans l'article présent, le problème de l'identification du rédacteur est posé, mais, faute de documents à l'aide desquels il aurait pu être résolu, il est resté en suspens.

Bien que, comme nous l'avons dit, il n'ait paru qu'un seul numéro de la revue, l'importance de celui-ci n'en est pas moins grande au point de vue du mouvement ouvrier, ainsi que de l'histoire littéraire. C'est ici qu'a vu la première fois le jour le beau poème révolutionnaire *Munkások* (Ouvriers) d'*Attila József* et que nous retrouvons le nom de *Gyula Illyés*, *László Gereblyés*, *János Kodolányi*, *József Kozma*, *Lajos Nagy*, *Ödön Palasovszky* et de *Sándor Schönstein*.

En effet, le seul fascicule paru du *Front* fut confisqué par la police sur-le-champ dans l'imprimerie. *János Antal* a été mis en accusation en tant qu'élément de bouleversement pour avoir excité contre la sûreté de l'État et contre la classe possédante. Cette dernière accusation fut étendue à *János Kodolányi* aussi. Selon les actes de procédure, *Attila József*, cité comme témoin, était venu à la barre lui aussi comme «prévenu».

Après de longs mois pénibles et des avanies, l'accusé fut enfin acquitté: l'imprimeur démontra que les tirages du bulletin n'ont pas été mis en circulation, par conséquent, le «délit» n'avait pas été commis.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: Jóbo rú Magda
Megjelent 800 példányban 27,25 (A/5) ív terjedelemben
65.7973 Egyetemi Nyomda, Budapest

